

O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI H'AM O'RTA ARNAWLI
BILIMLENDIRIW MINISTRIGI

BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKFTLIK
UNIVERSIETI

*Ahatbay Da'wletov, Ma'denbay Da'wletov,
Ma'imbetkerim Qudaybergenov*

HA'ZIRGI QARAQALPAQ A'DEBIY TILI

SINTAKSIS

Universitetning ha'm pedagogikalik institutining qaraqalpaq
filologiyasi fakulteti talabalari ushin sabaqliq

*O'zbekistan Respublikasi Joqari h'am orta arnawli bilimlendiriw
ministrligi ta'ripimen tustiyiqlung'an*

NO'KIS
•BILIM•
2009

81.2/kar
JE-59

A. Da'wlerov., M. Da'wletov., M. Qudaybergenov
Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. Sintaksis. Sabaqlıq No'kis
-Bilim., 296 b

Juwaplı redaktor: akademik Abatbay Da'wletov

Pikir bildiriwshiler:

A'jiniyaz arındag'ı No'kis ma'mleketlik pedagogikalıq institutınıń
qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Shamshetdin Alinazimov – filologiya ilimleriniń doktori, professor

Oraqbay Sayimbetov – filologiya ilimleriniń kandidati, dosent

ISBN 978-9945-327-13-9

© “Bilim” baspası, 2009

ALG'I SO'Z

Hu'kimetimiz ta'repinen sabaqlıqlar do'retiwge, olardin' sapasin jaqsilawg'a ayriqsha diqqat awdarılmaқта. Q'zbekstan Respublikası Prezidenti I.A.Kanmow «Biz sabaqlıq jaratıwǵa en' aldın'ǵı h'a'm en' h'u'rmetli wazıypa sıpatında qarawımız. Jaqsı sabaqlıq jaratqan adamlardı basımızǵa ko'teriwimiz kerek. Sabaqlıqtı, eger kerek bolsa u'lken tan'law tiykanında jaratıwımız kerek» degen edi.

Joqarı oqıw ornaları talabalarına arnalǵan «Ha'zirgi qaraqulpaq a'debiy tili. Sintaksis» atamasındaǵı sabaqlıq 1986, 1996-jılları eki ret baspadan shıqqan edi. Ondag'ı materiallardın' eskiriwi, jan'a da'wıwge ılayıq misallar menen tolıqtıwıw kerekligi, sabaqlıqlarǵa qoyılaturǵın talaptardın' o'zgeriwi bul atamadag'ı sabaqlıqtın' jan'adan do'retiliw za'mur'ligin payda etti.

Sabaqlıq oqıw jobası tiykanında jan'adan du'zilgen. Joqarı h'a'm Orta arnawlı bilimlendiriw ministrligi ta'repinen tastıyqlang'an oqıw bag'darlamasına ılayıq jazıldı. Bunda so'z h'a'm so'z formalannın' bir-tin menen baylanısı, sintaksislik birlikler bolǵan so'z dizbegi, jay h'a'm qospa ga'p h'a'm olardin' struktura-semantikalıq o'zgeshelikleri, ga'p ag'zalari h'a'm olardin' an'lanılıwi, tekst, punktuatsiya h'a'm irkilis belgilerinin' xızmeti ma'seleleri oqıw bag'darlamasına sa'ykes herildi.

Sabaqlıqtın' jeke bo'limleri to'mendegi avtorlar ta'repinen jazıldı: Ma'denbay Da'wletov ta'repinen Kirisiw, sintaksislik baylanıslar, ga'p, jay ga'ptin' tu'rleri, ga'p ag'zalari tuwralı tu'sinik, ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalari, ga'p ag'zalannın' ornı ta'ribi, ga'ptin' aktual bo'liniwi, so'z ga'pler, qospalang'an jay ga'pler, qospa ga'pler; Abatbay Da'wletov ta'repinen so'z dizbekleri, jay ga'plerdin' mazmuni boyınsha tu'rleri, bir bas ag'zalı ga'pler, feyil bir bas ag'zalı ga'pler, atawish bir bas ag'zalı ga'pler (M. Da'wletov penen birgelikte), toluq h'a'm toluq emes ga'pler, bolımlı h'a'm bolımsız ga'pler, punktuatsiya; Ma'mbhetkerim Qudayberganov ta'repinen ga'ptin' bas ag'zalari, baslawish, bayanlawish, tekst, basqanın' ga'pi (M. Da'wletov penen birgelikte) bo'limleri jazıldı.

Sabaqlıqqa o'zlerinin' bahalı pikirleri, bilimlerini ushın A'jiniyaz atındaǵı No'kis ma'mleketlik pedagogikalıq institutınun, Darynlar bilim kafedrası ag'zalanna, Sh. A'bo'nazirning, M. Yaqubovning avtorlar o'zlerinin' teren' minnetdarlıǵı.

Ekanshi topar izertlewshilerdin' miynetlerinde sintaksis ga'p ha'm onin' bo'lekleri haqqindag'i ilim dep esaplanadi. Bulardin' tu'sinigi boyinsha so'zlerdin' harliq baylanisw tu'rleri ga'pti du'ziwshi elementler sypatında u'yreniledi. Bul siyaqlı ko'zqaras B.Delbryuktin' miynetlerinen ornı aladı.

U'shınshu topar izertlewshiler ta'repinen so'z dizbegi ha'm ga'p ha'r qaysısı o'z aldına sintaksistin' u'yreniw obiekti dep qaraladı.²

Sonday-aq, sintaksislik birliklerdi u'yreniw turkologiyalıq ilimiy miynetlerde de ha'r tu'ri bolıp ko'rsatiledi. Ma'selen, o'tken a'sirdin' 90-jılarında basılıp shıqqan «O'zbek tilinin' mazmuniy sintaksisi» atlı miynette sintaksislik birlik retinde so'z dizbegi, ga'p ha'm qospa ga'p siyaqlı u'sh tu'ri ko'rsatiledi. Al «O'zbek tilinin' nazariy grammatikasi» atlı miynette so'z dizbegi sintaksisi, ga'p sintaksisi ha'm tekst (matn) sintaksisi siyaqlı tu'rlerge bo'linedi.⁴ Bulardag'i ayırmashılıq, da'slepki miynette jay ha'm qospa ga'ptin' ha'r qaysısı o'z aldına sintaksislik birlik dep esaplanadı ha'm tekst sintaksislik birlik retinde ko'rsatilmeydi. Son'g'i miynette qospa ga'pti ga'pke qarama-qarsi qoyiw mu'mkin emes. Onı ga'ptin' bir tu'ri sypatında u'yreniw maqsetke muwapiq boladı. Bunda tekst sintaksislik birlik retinde ko'rsatiledi.

Sintaksislik birlikler haqqında ha'r tu'ri ko'zqaras qaraqalpaq tilinin' sintaksislik qurılısın izertlewshilerdin' miynetlerinen de ornı aladı. A.Najimovtin' «Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis» atlı joqarı oqıw ornlarına amal'ın qolıanbasında «Sintaksis uluwına eki tarawdan turadı: jay ga'plerdin' sintaksisi ha'm qospa ga'plerdin' sintaksisi» dep ko'rsatiledi.⁵ Bul avtorın' tu'sinigi boyinsha so'z dizbegi o'z aldına sintaksislik birlik retinde ko'rsatilmeydi, ol jay ga'plerdin' quramında u'yreniledi. Al, «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. (Sintaksis) miynetli tiykarınan, u'iken eki obiektini - so'z dizbegi menen ga'pti o'z ishine aladı; dep ko'rsatiledi.⁶

¹ Спзда. 4-бет

² Виноградов В В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения // Вопросы языкознания. 1954, №1. 12-бет. Шведова Н Ю. Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка М. изд-во «Наука». 1966. 128-бет

Нурманов А. Махмудов Н. Ахмедов А. Солихжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси Тошкент, «Фан», 1992, 25-бет

⁴ Махмудов Н. Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматikasi (Синтаксис) Тошкент, «Фан», 1995, 6-7-бет.тер.

Накямов. А. Хазирги каракалпак тили синтаксиси. Нокис. 1992-жыл. 4-бет

⁶ Хазирги каракалпак адебий тилининг грамматикаси Синтаксис. Нокис. «Битим». 1992, 7-бет

Haqiqatında, sintaksis pa'ninin' u'yreniw obiektin tap usı da'rejede tek eki sintaksislik birlik — so'z dizbegi menen ga'pten turadı dep sheklew ha'zirgi sintaksis iliminin' anuqlawlarına sa'ykes kelmeydi. Sintaksis pa'ninin' izertlew obiekti retinde so'z dizbeginin' de, ga'ptin' de, ha'tte tekstin' de du'ziliwane ukkeley qatnaslı bolg'an so'z ha'm so'z formaları, olardin' sintaksislik baylanısları sintaksislik birlik dep qaralıp, sintaksistin' tiykarg'ı izertlew obiektleri retinde u'yreniledi.

So'z ha'm so'z formaları so'z dizbeginin', so'z ha'm so'z dizbegi jay ga'plerdin' du'ziliwi ushin, jay ga'plerdin' sintaksislik baylanısı qospa ga'plerdin', jay ha'm qospa ga'plerdin' bir tutas baylanısı tekst sintaksisinin' du'ziliwi ushin basqışpa-basqış qurılıs materialı xızmetin utqaradı. Demek, sintaksis pa'ninin' izertlew obiektine so'z ha'm so'z formalarınin' sintaksislik baylanısı, so'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p ha'm tekst sintaksisi kiredi. Bul atalg'an sintaksislik yaruslar sintaksis pa'ninin' izertlew obiektine kirgen menen, tiykarg'ı oraylıq onıdı tilde kommunikativlik xızmetin atqaratug'ın ga'p iyeleydi. Solay etip, tilidin' qarım-qatnaslıq xızmeti ga'p arqalı ta'minlenedi

§ 2. Sintaksislik birlikler

Joqarıda so'z etilgenlerden belgili, ha'zirgi sintaksislik izertlewlerde sintaksislik birliklerdin' sam ha'r tu'rli. Olar ekewden baslap bes tu'rge deyin ko'rsetiledi

Rus ha'm tu'rkiy tillerindegi joqarı oqıw orınlarına arnalg'an sabaqlıqlarda ha'm ilimiy miynetlerde sintaksislik birliklerdin' u'sh tu'ri — so'z dizbegi, jay ga'p ha'm qospa ga'p yamasa so'z dizbegi, ga'p ha'm tekst sintaksisi sıyaqlı tu'rleri ko'rsetilse, basqa bir miynetlerde'i so'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p ha'm tekst sintaksisi sıyaqlı to'rt tu'ri ataladı.

G.A.Zolotova ha'm N.Yu.Shvedovanın' izertlewlerinde ha'm «Russkaya grammatika» da (1980) sintaksislik birliklerdin' joqarıda atalg'an to'rt tu'rinen basqa, so'z ha'm so'z formaları da sintaksislik

* Современный русский язык. Под редакцией В.А.Белоняковой М. «Высшая школа», 1981, 264-265-беттер. Нурманов А. Махмудов Н. Ахмедов А. Сатмухамедов С. Ўзбек тилининг матмуний синтаксиси Тошкент, 1992, 25-бет

* Махмудов Н., Нурманов А. Ўзбек тилининг намуний грамматикаси Тошкент «Ўқитувчи», 1975, 7-бет

* Хатирги каракалпак тили Синтаксис Нонис, «Ўқитувчи» 1986, 7-бет

birlik retinde u'yreniledi.1. Sunday-aq, o'zbek tilinin' son'g'i izertlew-lerinde de so'z ha'm so'z formalari so'z dizbegi ha'm ga'pti du'ziwshi sintaksislik birlik retinde qaraladi.2

Huquqatinda, sintaksiste, tyykannan, so'z ha'm so'z formalannin' sintaksislik haylanisw nizamliqlari u'yreniledi. So'z ha'm so'z formalannin' sintaksislik baylaniswi arqali sintaksislik birlikler - so'z dizbegi ha'm ga'p du'ziledi. Sonliqtan G.A.Zolotova so'zlerdin' sintaksislik haylanis formasin sintaksistin' en' birinshi birligi dep esaplaydi.3. Demek, sintaksislik birliklerdin' joqaridag'i siyaqli o'zgesheliklerin esapqa alg'anda, so'z ha'm so'z formalannin' sintaksislik birlik retinde u'yreniliwinc shek keltiriwge bolmaydi

Solay etip, sintaksislik birliklerdin' sistemasina so'z ha'm so'z formalari, so'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p ha'm tekst kiredi. Sintaksislik birlikler o'zine ta'n o'zgesheligine qaray bir-birinen ayrilip turadi. Biraq, olar bir-birine qatnashi, biri ekinshisin toliqtirip, birinin' du'ziliwi ushin ekinshisi qanlis material xizmetin atqaradi. So'z ha'm so'z formalari so'z dizbegin, so'z ha'm so'z dizbegi jay ga'pti, jay ga'pler qospa ga'pti, jay ha'm qospa ga'plerdin' baylanisi tekst sintaksisin du'zedi.

So'z ha'm so'z formalari. Sintaksislik birliktin' bul tu'ri ma'nili so'z benen ekinshi bir so'z formalannin' (ma'nili so'zlerdin') birliginen quraladi. Bul sintaksislik birliktin' quramindag'i ma'nili so'z so'z dizbegin du'ziwshi has so'z (yag'niy bag'indiriwshi so'z) xizmetin, al so'zformalar xizmeti jag'nan onin' bag'inn'qi bo'legi xizmetin atqaradi. Ma'selen, *paxtani teriw, watang'a xizmet ettiw, jan'a jay* siyaqli so'zlerdin' dizbegi eki ma'nili so'zdin' sintaksislik baylanisnaw du'zilgen. Olardin' biri so'z dizbegin du'ziwshi has so'z xizmetin atqaradi da, al ekinshisi ha'r tu'rli grammatikalq formalarda turip, bag'inn'qi so'z, yag'niy has so'zge g'arazli, onin' ken'eytiriwshi ag'zasi waziypasinda keledi. Olar jay ga'plerdin' quramina o'tiw arqali onin' bir sin'ari retinde kommunikativlik xizmet atqaradi. Misali: *Ol paxtani mashina menen terdi. Ol watang'a ayanbay xizmet etti. Jan'a jay salindi, t b.*

Bul ga'plerdin' quraminda *paxtani terdi, mashina menen terdi, watang'a xizmet etti, ayanbay xizmet etti* so'z dizbekleri kelip, olardin'

Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка М. изд-во «Наука», 1973. 30-бет. Шведова Л. Ю. Об основных синтаксических единицах и аспектах их изучения - Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков М. изд-во «Наука» - 1976. 127-129 бетлер. Русская грамматика. 1980. 6-8-бетлер

Махмудов Н. Нарманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси 4-бет

Золотова Г. А. Коррестилген мийнети. 30-бет

biri bas so'z (terdi, xizmet etti), ekinshisi (paxtani, mashina menen, watang'a) bag'inin'qi so'z retinde o'z ara ma'nilik baylanisqa tu'sedi. Demek, so'z ha'm so'z formalari so'z dizbegi ha'm ga'pti du'ziwshi, ha'tte sintaksistin' barliq basqishlarina qatnasli sintakasislik birlik retinde xizmet atqaradi.

So'z dizbegi – eki yamasa birneshshe ma'nili so'zlerdin' grammatikalıq baylanisınan du'ziletug'in predikativlik emes sintaksislik birlik. Ol neshe so'zdin' dizbeginen tursa da, ma'nilik ha'm grammatikalıq jaqtan qospa ma'nidegi nominativlik tu'sinikti bildiredi.

So'z dizbegi ga'ptin' quramina kirip, onin' qunlıs materialı xizmetin atqaradi.

Jay ga'p – bir so'zden yamasa bir neshshe so'zlerdin' sintaksislik baylanisınan du'ziletug'in predikativlik sintaksislik birlik. Ga'ptin' o'zine ta'n grammatikalıq – ma'nisi predikativlik. Bul ma'ni ma'ha'l, bet ha'm modalıq belgileri menen sipatlanadi.

Jay ga'p o'z aldına pikir tiyanaqlıg'ına iye bolıwı, grammatikalıq ma'nisinin' predikativlikti bildiriwi, ga'plik intonatsiyag'a iye bolıwı menen basqa sintaksislik birliklerden ayırılıp turadi.

Qospa ga'p – eki yamasa bir neshshe jay ga'plerdin' sintaksislik baylanisınan du'ziletug'in bir pu'tin sintaksislik birlik. Qospa ga'ptin' quramina kirgen jay ga'pler predikativlikti bildiredi, biraq o'z aldına pikir tiyanaqlıg'ına iye bola almaydı. Olardin' pikir tiyanaqlıg'ı qospa ga'p neshe jay ga'pten du'zilse de, sol komplektstin' bir pu'tinligi arqalı an'latiladi.

Tekst – ma'nilik ha'm du'zilislik jaqtan baylanisqan bir tutas sintaksislik birlik. Tekstin' du'ziliwine jay ha'm qospa ga'pler qatnasadi. Bul sintaksislik birliklerdi tekste so'z formalari, da'nekerler, intonatsiya ha'm t.b. qurallar biriktiredi. Tekstin' qunlısın du'zgen sintaksislik birlikler bir-birine baylanisli bir pu'tin mazmung'a iye boladi.

§ 3. Sintaksis pa'ninin' u'yreniliw bag'darlari

Sintaksis pa'ninin' teoriyalıq jaqtan ha'r tu'rli bag'darlarda u'yrenilip kiyatır'anı ma'lim. XIX a'sirdin' ekinshi yarımı, XX a'sirdin' basında sintaksislik birlikler logika-grammatikalıq ha'm formal-grammatikalıq bag'darlarda u'yrenildi. Logikalıq bag'dar boyınsha sintaksislik birliklerdi u'yreniwde ma'nige a'hmiyet beriledi. Al formalıq aspekt boyınsha grammatikalıq birliklerdin' formal belgisi bas bag'dar etip alınadi.

Son'gı waqıtları sintaksislik birliklerdi ko'p aspektli bag'darlarda u'yreniw printsipleri onı aldı. Joqanda atalg'an logikalıq ha'm formalıq bag'darlardin' biriktirilgen struktura-semantikalıq ha'm semantika-strukturalıq usıları izertlewlerde ken' qollanılıp kiyatır.

Haqıyqatında da, til iliminin' izertlew obiektine kiretug'in grammatikalıq kategoriyalar forma menen ma'ni birliginen du'ziledi. Sonlıqtan forma menen ma'ni bir-birine baylanıslı bir pu'tinnin' eki belgisi retinde qaraladı.

O.Espersin «ha'rbir til izertlewshi ha'diyseni eki ta'repleme – formadan ma'nige ya'ki ma'niden formag'a qaray izertlewi mu'mkin» dep esaplaydı.¹ Dialektikalıq nızamlılıqlarg'a tiykarlang'an bul eki printsip, yag'niy «formadan ma'nige qaray» ha'm «ma'niden formag'a qaray» barıw printsipleri bir-biri menen ug'ız baylanıslı u'yreniledi. Bulardıń ekewinde de u'yreniletug'in obiektin' formalıq belgisi materiallıq baza bolıp esaplanadı.

Bul printsiplerdin' bir-birinen ayırmashılıg'ı «formadan ma'nige qaray» printsipinde izertlenetug'in grammatikalıq kategoriyalardıń formalıq belgisi birinshi gezekte ko'rsetiledi de, sol formadan kelip shig'atug'in ma'niler formalıq belginin' o'z ishinde dizimge alınıp beriledi. Al, «ma'niden formag'a qaray» barıw printsipinde grammatikalıq kategoriyanın' ma'nilik belgisi birinshi ko'rsetiledi, sol ma'nini bildiretug'in formalar ha'rbir ma'nilik tu'rdin' o'z ishinde dizimge alınıp bayanlanadı.

Sintaksislik birliklerdin', somın' biri ga'ptin' du'zilisin u'yreniw sintaksislik ilimde ko'p aspektli sıpatqa iye boladı. Ga'ptin' du'zilisi formalıq (strukturalıq), kommunikativlik ha'm semantikalıq aspektlerde u'yreniledi.

Formalıq aspekt boyınsha u'yreniw ga'ptin' qurılımlıq belgisine tiykarlanadı. Ga'ptin' qurılımlıq tiykarın ga'ptin' bas ag'zaları du'zetug'im esapqa alınadı. Ma'selen: **Qara mallar jayıp ju'r** degen ga'ptin' qurılımlıq belgisi ataw formasındag'ı atlıq penen ha'zirgi ma'ha'l feyilinin' sintaksislik baylanısınan du'zilgen predikativlikti bildiredi. Bunda ga'ptin' formalıq du'ziliwi ushın ataw formadag'ı atlıq penen feyildin' meyil, ma'ha'l ha'm modallıq kategoriyaları qatnasqan. Uluwma ga'ptin' ma'nisi qara mallardıń jayıp ju'rgenligi tuwralı xabarlaydı. Bul ga'p basqa leksikalıq birlikler menen tolıqtırılǵanında da (Awıldın' qara malları jaylawda jayıp ju'r) ga'ptin' da'slepki qurılımlıq du'zilisi saqlanadı. Ga'p sintaksislik jaqtan baslawısh toparı, bayanlawısh toparı bolıp eki toparg'a bo'linedi. Ha'rbir topardıń quramındag'ı so'zler sintaksislik baylanısqa tu'sip, bas ag'zalardıń ken'eytiriwshi ag'zası xızmetin atqaradı.

Ga'ptin' kommunikativlik aspektinde onın' du'ziliw mexanizmi so'ylew jag'dayına, so'ylewshinin' ga'ptin' mazmunın xabarlaw maqsetine

¹ О. Есперсин *Философия грамматики*. М., 1958. 32-33-бетлер.

baylanisli quriladi. Ga'p du'zilisi jag'man sintaksislik (formaliq) ag'zalarg'a emes, kommunikativlik vaziyasina qaray, aktual ag'zalarg'a bo'linadi. Logikalik subiekt (tema) so'yem predmetin bildiredi, logikalik predikat (rema) xabarlawdin' jan'alig'i retinde so'yem predmeti haqqinda jan'alig' xabarlaydi, subiektin' ne na'tiyje islegengligi xabarlanadi. Ma'selen: **Oqiwshilar ko'sheni tazaladi** degen ga'p kommunikativlik xizmeti boyinsha oqiwshilardin' ne islegengligi tuwrali xabarlaydi. Oqiwshilar neni tazaladi? — **ko'sheni tazaladi**. Bunday so'yewshinin' xabarlaw maqseti — oqiwshilardin' ko'sheni tazalag'anlig'in xabarlaw. Eger so'yewshi usi ga'ptin' kommunikativlik vaziyasin basqasha xabarlaytug'in bolsa, onda so'zlerdin' orn ta'rtibin o'zgeriw arqali kommunikativlik xizmetin basqasha quradi: **Ko'sheni oqiwshilar tazaladi** bolip quriladi. Ko'sheni kimler tazaladi? — oqiwshilar tazaladi. Yag'niy ko'sheni basqa birewler emes, oqiwshilardin' tazalag'ani ug'iniladi. Bunda **ko'sheni** so'zi so'yem predmeti - **tema**, al **oqiwshilar** so'zi so'yem jan'alig'i - **rema** vaziyasin atqaradi. Bul jag'day ga'ptin' kommunikativlik du'zilisiz (aktual bo'liniwiz) bildiredi.

Ha'zirgi sintaksislik izertlewlerde ga'ptin' semantikalik qurilisin u'yreniw sintaksistin' tiykarg'i bag'darinin' biri retinde qaraladi. Haqiqatinda da, adamlardin' qanm-qatnas jasawi ga'p arqali iske asadi. Ga'pten qanday da bir adam oyinda payda bolg'an obektivlik shunliq waqiyalar haqqindag'i mazmun an'latiladi. Sonliqtan son'g'i waqitlardag'i izertlewlerde ga'ptin' semantikalik mazmunin u'yreniwge ken' diqqat awdanihp kiyatir.

Sintaksislik birliklerdin' semantikalik du'zilisiz izertlewde eki tu'rli bag'dardin' orn alip kiyatirg'ani ma'lim. Bul izertlew bag'darinin' birinshisinde sintaksislik birlikler, a'sirese ga'ptin' semantikalik du'zilisiz tilden tusqanda emes, al til materiallannan izlew usiniladi. Bul bag'darda izertlew N.Yu.Shvedovanin' miynetlerinde ha'm «Russkaya grammatika» da (1980) qollaniladi. Bul bag'darda izertlew a'meliy u'yreniw ushin bir qansha jen'il ha'm aniq. Sebebi izertlenetug'in sintaksislik birliktin' forma menen ma'ni birliginen du'ziletug'ini, usi eki belginin' tiykannda onin' formaliq ha'm semantikalik du'zilisizinin' aniqqlanatug'ini esapqa alinadi.

Sintaksislik birliklerdi semantikalik aspekte izertlewdin' ekinshi bag'dari biraz qospati sipatqa iye. Bul bag'dar boyinsha izertlewshi ga'ptin' semantikalik du'zilisiz kontekst, situatsiyag'a baylanisli ga'ptin' nominativlik ag'zalarinin' leksikalik ma'nisinen izlewi tiyis. Yag'niy ga'ptin' semantikalik du'zilisiz tilden tusqan ekstralingvistikaliq bag'darda so'yewshinin' sanasinda obektivlik waqiyannin' sa'wleleniwi dep

esaplaydi. Ekstralingvistikaliq izertlewдин' qosali sipatqa iye eknligin esapqa alip, G.A.Zolotova ga'ptin' semantikalıq du'zilisin tilden tısqarıdag'ı situatsiyadan izlewge unıw belgili qıyınshılıqlarğa a alıp keledi dep ko'rsetiledi.¹

Demek, sintaksislik birliklerdi joqarıda aytilg'an eki bag'darda izertlew mu'mkin. Bul bag'darlardıń birinshisi u'yreniw ustun biraz anıq tu'siniklerge iye bolıp keledi. Sonlıqtan sabaqlıqta qaraqalpaq tilinin' sintaksislik birliklerinin' semantikalıq du'zilisin a'meliy ha'm teoryalıq jaqtan u'yreniwde tildin' materiallıq bazasına tiykarlang'an birinshi bag'dar boyınsha izertlew basshılıqqa alınadı.

Sorawlar

1. Tildin' grammatikalıq qurılısında sintaksis qanday orındı iyeleydi ha'm onın' u'yreniw obiekteri qanday? 2. Sintaksislik birliklerdi aytın', sonın' ishinde tildin' qarım-qatnas jasawshı en' a'hmiyetli birligi qaysı? 3. Sintaksis pa'ninin' izertlew bag'darların aytın', olardan du'zilislik – semantikalıq bag'darda izertleytug'ın obiekt qanday belgilerine tiykarlanadı? 4. Sintaksislik baylanıs ha'm sintaksislik qatnaslarğa a tu'sinik berin'. 5. Sintaksislik baylanıs bildiretug'ın qurallar qaysılar? 6. Sintaksislik baylanısın' qanday tu'rleri bar? Mısallar keltirip tu'sinik berin'.

A'debiyatlar

Русская грамматика. II том. Синтаксис. М., «Наука», 1980, 5-12-бетлер.
Современный русский язык. Под редакцией В.А.Белашапкина. М., «Высшая школа», 1981, 363-369-бетлер.

Хазирги каракалпак әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис. «Билим», 1992, 7-14-бетлер.

Хазирги каракалпак тили. Синтаксис. Нөкис. «Билим», 1996, 5-9-бетлер.

Даўлетов М. Каракалпак тили синтаксисин үйрениўдин әхмийетли мәселелери. – “ӨзРИАҚБ Хабаршысы”, 1999, 97-100-бетлер

Фуломов А. Аскарова М., Хазирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 5-10-бетлер.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, "Universitet". 2006. 272-417-betler.

II bap

SINTAKSISLIK BAYLANISLAR

§ 4. Sintaksislik baylanıs tuwralı tu'sinik

So'z ha'm so'z formalarının' o'z ara bir-biri menen sintaksislik baylanısı arqalı sintaksislik birtikler du'ziledi. Sintaksislik qatnas (ma'ni)

¹ Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М. изд-во «Наука», 1992, 17-бет.

sintaksislik birliklerdin' komponentleri arasındag'ı sintaksislik baylanis na'tiyjesinde payda boladi. Sonliqtan sintaksislik baylanis sintaksislik birliklerdin' komponentleri arasındag'ı baylanis formasi, usuli, sintaksislik qatnas sintaksislik birliklerdin' sin'arlan arasındag'ı ma'nilik qatnasi retinde u'yreniledi. Misali: **Paxtani mashina menen teriw. Bizler sawinshilarmiz. Qis baslanip, ku'n suwitti.** Bulardın' ha'mmesi de sintaksislik birlikler. Olardın' sin'arlan arasında sintaksislik baylanis ha'm qatnas bar. Da'slepki sintaksislik birliktin' (so'z dizbeginin') komponentleri bir-biri menen tabis seplik (ni) ha'm tirkewish (menen) arqali baylanisqan. Bul baylanis qurallari sol so'z dizbegi komponentlerinin' formalıq belgisi. Al sol formalıq baylanis na'tiyjesinde so'zler o'z ara ma'nilik baylanisqa tu'sip, obiektlik qatnaslardı bildirdi. Ekinshi sintaksislik birlik-jay ga'p. Onın' komponentleri arasındag'ı baylanis baslawish-bayanlawishliq qatnastag'ı predikativlikni bildiredi. Onın' formalıq belgisi retinde betlik affiksi qatnasadi. U'shinshi sintaksislik birlik - qospa ga'p. Bunın' komponentleri bag'inın'qi ga'ptin' bayanlawish formasi arqali baylanisqan. Bundayı ma'nilik qatnas is-ha'reket, waqiyalari izbe-iz islenetug'im mezgilleslikni bildiredi.

Sintaksislik baylanis ha'm qatnas ga'ptin' quramında grammatikalıq (formal) baylanisqa tu'speytug'im so'zlerde de qollanladı. Ma'selen: kiris ag'za ha'm qaratpalar ga'ptin' bas ag'zalan menen sintaksislik (formal) baylanisqa tu'speydi. Biraq ga'ptin' mazmunı ya'ki onın' bir ag'zasi menen ma'nilik jaqtan baylanisadi: 1. Duris, ha'mmesi de bir u'lgide jazilg'an eken. 2. Sizge, a'l'bette, minnetdarman, ag'alarsha g'amxorsiz. 3. Xalqtın' ulı u'mitine, bahadir ulına qayirli sapar tilep, sen de azg'ana dem al, a'diqli oqıwshını! (T.Q).

Bul misallarda birinshi ga'ptegi diqqat etilgen so'z ga'ptin' uluwma mazmunı menen baylanisip, maqullaw ma'nisin, ekinshi ga'ptegi diqqat etilgen so'z ga'ptegi bir ag'zag'a (sizge so'zine) qatnasli isenim bildiriw ma'nsin bildiredi. Al en' son'g'ı ga'ptegi diqqat etilgen so'z tin'lawshig'a qarata aytilip, qaratiw ma'nisinde qollanilg'an.

Sunday-aq, ha'zirgi sintaksislik ilimde ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalanın' ayrig'sha bir tu'ri dep u'yrenilip kiyatug'an determinantlarda da sintaksislik baylanistin' ku'shsizlenetug'ını so'z etiledi. O'zbek tilindegi ayrim miynetlerde «bunday tiptegi baylanis ayrig'sha tipti – erkin baylanisı du'zedi» dep ko'rsetiledi.¹

Demek, ma'nilik qatnasi bildiriwshi sintaksislik birlikler predikativlik ha'm predikativlik emes bolip ekige bo'linedi. Predikativlik qatnas baslawish-bayanlawishliq qatnastag'ı ga'plik strukturani du'zedi.

¹ Махмудов Н., Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 27-бет

Predikativlik emes qatnastag'ı so'zlerdin' dizbegi bag'inin'qılı baylanistag'ı so'z dizbegin quraydı.

§ 5. Sintaksislik baylanıstı bildiriwshi qurallar

So'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p ha'm tekstlerdin' bo'leklerin baylanıstırıwshi qurallarg'a sintaksislik baylanıstı bildiriwshi qurallar delinedi. Sintaksislik baylanıstı bildiriwshi qurallardin' xızmetin so'z formaları (seplik, tartım, betlik affiksler), ko'mekshi so'zler (tirkewish, da'neker, janapay), ayırım ma'nili so'zler (almasıqlar), so'zlerdin' orın ta'rtibi ha'm intonatsiya atqaradı.

1. So'z formaları. So'z dizbegi ha'm jay ga'ptin' quramındag'ı so'zler so'z o'zgeriwshi affiksler, bag'inin'qılı qospa ga'ptin' sin'arlari bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawısh formaları arqalı to'mendegishe baylanıladı:

a) seplik affiksleri so'z dizbeginin' quramındag'ı atlıq penen feyil so'zlerdi baylanıstırıp, basqarıwshı baylanıstag'ı feyil so'z dizbegin du'zedi. Bul baylanıstag'ı so'z dizbeginin' quramındag'ı so'zler obiektlik ha'm pıstıqlawıshlıq qatnaslardı bildiredi: g'awashanı suwg'arıw, da'pterge jazıw, suwda ju'ziw, awıldan keldi, tog'aydan shıqtı ha'm t.b.;

b) tartım affiksi arqalı baylanıstıw eki atlıq so'zdi baylanıstıradı. Tartım affiksli atlıq iyelik sepligindegi atlıq penen baylanıstıw, izafetlik baylanıstag'ı atawısh so'z dizbegin du'zedi: da'ryanın' suwı, Araldın' balıg'ı, inimnin' kitabı ha'm t.b.;

d) betlik affiksi predikativlik qatnastag'ı so'zlerdi baylanıstıradı. Bul affiks arqalı baylanıstıw so'zler bette, sanda kelisip, kelisiw usılı menen baylanıladı. Kelisiw, tiykarınan, ga'pke ta'n bolıp keledi: Men sawınshıman. Bizler qurılıshılarmız. Sen oqıwshısan'. Olar paxtakesh, t.b.

So'z formaları bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi de baylanıstıradı. Bul xızmetti, tiykarınan, feyildin' betlik emes ha'm betlik feyil formaları atqaradı.

2. Ko'mekshi so'zler. Ko'mekshi so'zlerden sintaksislik baylanıstı bildiriwshi qural xızmetin tirkewish, da'neker ha'm sintaksislik janapaylar atqaradı:

a) tirkeriwshler so'z dizbegi ha'm jay ga'plerdin' quramında ga'p ag'zaların, qospa ga'plerdin' quramında jay ga'plerdi baylanıstıradı. Tirkewishler arqalı baylanıstıw atawısh so'zler so'z dizbeginin' quramında onın' bir sin'arı bolıp keledi ha'm ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı bildiredi: 1. Tanabay ju'k mashinası menen tegislik arqalı jo'nep ketti. Ma'jilis keshke jaqın tarqadı (Sh.A.). Bunda birinshi ga'ptegi ju'k mashinası menen sin'arı obiektlik, tegislik arqalı so'zi ken'islik.

ekinshi ga'ptegi keshke jaqm so'zi waqitliq qatnaslardi bildirip kelgen:

b) da'nekerler jay ga'plerdegi ten' ma'nili so'zlerdi (birgelikli ag'zalardi), qospa ga'p ha'm tekst quramindagi sintaksislik birliklerdi baylanistiradi. Da'nekerler arqali baylanisqan sintaksislik birliklerdin' arasindagi ma'nilik qatnaslar sol da'nekerlerdin' semantikalq tu'rlerine sa'ykes keledi: 1. Shamurat ata — jer ha'm paxta menen ku'ta' tu'sinikli tilde so'ylese biletug'in adam (I.Yu). U'yde Asan joq eken, sol ushin Ernazar ko'p irkilgisi kelmedi (T.Q).

Da//de ko'mekshi so'zleri ko'p sin'arlı birgelikli ag'zalardin' ha'r biri menen qaytalanıp kelgende baylanistirawshı da'nekerlik xızmeti menen qatar janapaylıq xızmetti de atqaradı:

a) ga'ptin' quramindagi o'zi qatnaslı so'zge ku'sheytiwshilik-janapaylıq ma'ni beriw arqalı son'gı so'z benen baylanistiradi: Abat asıqpay otırıp qozılardin' ekewin de paltosına oradı (T.Q);

b) birgelikli ag'zalardin' ha'rbiri menen qaytalanıp kelip, ku'sheytiwshilik-janapaylıq ma'ni beredi: Da'rya da, ko'l de jum-jurt. Balıqtın' gu'mis qalashı ko'riniwden qarmaqshının' sha'pikligi de, sheberligi de, ta'silxorhg'ı da kerек (K.S);

d) da//de ko'mekshileri eki sin'arlı birgelikli feyil bayanlawishtın' arasın baylanistirıp kelgende, bir subiekttin' ha'r tu'rli is-ha'reketin bir-birinc m'g'aylastıra baylanistiradi. Eki sin'arlı birgelikli feyil bayanlawishlar da//de ko'mekshileri arqalı baylanisqanda is-ha'reketin' tez islengenligin bildiredi: Eki dos bir-birinc jalt qarastı da tu'sinisti (B.B). Ayparsha bizler menen xoshlastı da ketip qaldı (G.I).

3. Almasıqlar. Almasıqlar bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin ha'm tekst bo'leklerin baylanistirıp keledi:

1) bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanistirıwda haqıyqıy sorawlıq ma'nisin joytıp, qatnashlıq ma'nige o'tken kim, ne, qansha, qalay, qayda, qanday ha'm usı almasıqlarg'a qatnash qollanilatug'in sol, sonsha, solay, sonda, sonday, t.b. soraw - qatnas almasıqları qatnasadı. Misalı: Kim qanaatlı bolsa, sol bay (T.Q). Paxtag'a qansha ta'rbiya bersen', sonsha o'nim beredi. Asaw Araldın' minezi qanday o'jet bolsa, qoyındag'ı balıqlarınun' o'ris o'zgeritiwi de sonday qubılmalı (K.S);

2) almasıqlar tekst bo'leklerin baylanistirıp kelgende, teksttin' da'slepki ga'plerinde atlıq, kelbetlik, sanlıq so'zleri keledi de, keyingi ga'plerde sol so'zlerdin' ornına almasıqlar almasıp, bir tutas pu'tinlikti payda etedi ha'm stillik jaqtan da iqshamılıqqa alıp keledi. Misalı: A'y, menin' qutlı dalam, ha'zir jyin terimnen keyin dem alıp atırsan'. Ha'zir bul jerlerde adamlardin' dawısı esitilmeydi. Sen o'z qoyın'da o'nip o'sken nesiybelerdi adamlarg'a berip bolg'annan keyin ayaq qolın bawırına alg'an hayallarday bolıp ko'silip jatırsan'. Sen ele adamlar

su'rimge shig'aman degenshe usı taqilette dem alıp jata beresen'. Ha'zir bul a'tirapta sen ha'm men barman. Basqa heshkim joq. **Sen** menin' barlıq o'mir tariyxımdı bilesen'. Bu'gin menin' Subanqul menen Jaynaqtın' ha'm A'liymanın' ruwxın eske alıp sıyınıp, **olardıń** haqqına ta'jim berip iyiletug'ın ku'nim. Ha'zirshe men tiri ju'rgenlikten, **olardı** heshqashan yadımnın shig'armayman. (Sh.A).

Bul kishı teksttegi ga'plerdi baylanıstırıwshı qural wazıypasın sen, ol almasıqları atqaradı. Bul almasıqlar tekst ishinde dala, Subanqul, Jaynaq, Aliyman so'zlerinin' ornına qollanılıp, teksti du'ziwshi baylanıstırıwshı qural xızmetin atqarıp kelgen.

4. **So'zlerdin' ornı ta'rtibi.** Qaraqalpaq tilinde ga'p ag'zalarınnıń ornı ta'rtibi erkin ha'm turaqlı bolıp keledi. Ga'p ag'zalarınnıń erkin ha'm turaqlı *oring'a iye bolıwı ga'ptin' du'zilisi, kommunikativlik, grammatikalıq ha'm stilistikalıq xızmetlerine baylanıshı* boladı. Ma'selen, bas ag'zalardan du'zilgen ga'pler ekinshi da'rejeli ag'zalar menen ken'eyip kelgende, ekinshi da'rejeli ag'zalardıń ornı ta'rtibi bas ag'zalarg'a ga'rezililigine qaray jaylasadı.

Ornı ta'rtip arqalı baylanısh, ko'binese atributivlik ha'm predikativlik qatnastag'ı ga'p ag'zalarına ta'n bolıp keledi. Misalı: zu'ra'a'tlı jer, aqlang'an jay, ıssı ku'n, t.b. Bul so'z dizbeklerinin' sın'arları anıqlawish-anıqlanıwshı qatnasta kelgen. Eger usı sıyaqlı qatnastag'ı so'zlerdin' ornı ta'rtibi o'zgerilse, predikativlik qatnasqa o'tip, ga'plik belgige iye boladı. Bul jag'dayda ornı ta'rtip penen qatar ga'plik intonatsiya qatnasadı: Jer zu'ra'a'tlı. Jay aqlang'an. Ku'n ıssı.

5 **İntonatsiya.** So'zlerdin' sintaksislik baylanıshın bildiriwde intonatsiya da tiykarg'ı qurallardıń biri retinde qatnasadı. İntonatsiya so'ylewde dawıstın' ko'teriliwi, pa'seyiwi, toqtawı, sonday-aq pauza, melodika, ritm, logikalıq pa't ha'm t.b. belgilerge iye boladı.

İntonatsiya ga'ptin' du'ziliwi ushın tiykarg'ı belgilerdin' biri retinde xızmet atqaradı. Sonın' menen qatar, so'ylewde bir sintaksislik birliktegi intonatsiyanın' o'zgeriwi ma'ninin' o'zgeriwine de sebebshi boladı. Ma'selen, bir intonatsiya menen aytilg'an ko'p balalı so'z dizbegin basqasha intonatsiyalıq o'zgeriske ushiratıp aytqanıwızda, to'mendegidey ma'nilik o'zgeshelikke iye boladı: **Ko'p balalı // ana** -bunda balası ko'p ana, al **ko'p // balalı ana** tu'rinde aytqanda balalı ko'p ana ug'ınıladı. İntonatsiyanın' bo'legi bolg'an pauzanın' o'zgeriwi menen mazmın o'zgerip otır.

Sonday-aq, bul sawınshı, ol shıpaker sıyaqlı so'zlerdin' dizbegi intonatsiyalıq jaqtan bir sintagma du'zip kelgen. Olar intonatsiyalıq jaqtan o'zgeriske ushirap aytilg'anda, yag'ırıy ga'plik intonatsiyada da'slepki so'z dizbegi tu'rinen o'zgerip, ga'plik du'ziliske o'tedi: Bul -

sawinshi. Ol — shupaker. Bul du'ziliste intonatsiyaliq o'zgeriske baylanish sızıqsha arqali bo'lingan so'zler ha'r qaysisi o'z aldına bir sintagma du'zip predikativlik qatnas payda etedi.

§ 6. Sintaksislik baylanisnı' tu'rleri

Sintaksislik baylanislardı bildiriwshi qurallardı' qatnasına qaray sintaksislik birliklerdin' sin'arlari arasındag'i baylanis eki tu'ri baladı. Olardı' biri, dizbucklewshi da'nekerler ha'm intonatsiya arqali ten' ma'nide dizbucklese baylanisadı. Ekinshi tu'ri so'z formalari, bag'indiriwshi da'nekerler ha'm da'nekerlik xizmettegi so'zler arqali baylanisip, bag'imn'qılı baylanisnı' du'zedi. Ushı sıyaqlı o'zgesheliklerne qaray, sintaksislik baylanis eki tu'rge bo'linedi: *dizbekli baylanis ha'm bag'imn'qılı baylanis.*

Dizbekli baylanis. Dizbekli baylanisnı' quramındag'i birgelikli ag'zalar ha'm dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'i jay ga'pler baylanisadı. Dizbekli baylanisnı' sintaksislik birlikler ma'nilik jaqtan bir-birne ga'rezisz, ten' ma'nili bolıp keledi. Olardı' sintaksislik baylanis dizbucklewshi da'nekerler ha'm intonatsiya arqali bildiriledi. Da'neker ha'm intonatsyanın' qatnasına qaray dizbucklewshi baylanisnı' sintaksislik birliklerdin' sin'arlari du'zilisi jag'ınan ashıq qatarlı baylanis ha'm jabıq qatarlı baylanis bolıp ekige bo'linedi. Ashıq ha'm jabıq qatarlı du'ziliste jay ga'plerdin' quramındag'i birgelikli ag'zalar ha'm dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri baylanisadı. Bul du'zilisterdegi sintaksislik birliklerdin' sin'arlari da'nekerli ha'm da'nekersiz baylanislarda keledi.

Bag'imn'qılı baylanis. Bag'imn'qılı baylanisnı' sintaksislik baylanislardı' sin'arlari biri ekinshisin tu'sindirip, bag'ınıw jolu menen baylanisadı. Bag'imn'qılı baylanis, tiykurman, predikativlik ha'm predikativlik emes sintaksislik birliklerdin' sin'arlari arasındag'i baylanisnı' bildiredi.

Predikativlik baylanisnı' sintaksislik birliklerdin' tiykarg'i baylanisırıwshi qurallari retinde ga'plik intonatsiya, betlik ha'm bayanlawish formalari qatnasadı. Misal: Men iyenermen. Sen mug'allimsen. Ol oqıwshı. Ol isleydi. Qıraw tu'sip, sho'pler quradı, t.b.

Predikativlik emes qatnasnı' sintaksislik birliklerdin' sin'arlari so'z formalari, tirkewishler ha'm orın ta'rtıp arqali baylanisadı. So'z dizbeginin' quramındag'i bag'imn'qılı sin'arı bag'indiriwshi sin'arına talap

Bular turralı ken'sirek tu'sinik atıw ushin sebaplıqtın' -birgelikli ag'zalı ga'pler- degen temada 84-§qa, -Dizbekli qospa ga'pler- degen temada 103-§ qa qaran.

etken so'z formasin o'zme qabil etedi ko'sheri tazalaw, inummin' kitabi qiziqli lektsiya, sharwalat menen so'ylesiw, azathq ushin gu'resiw, t.b.

Bag'inin'qi baylanis jay ga'p ha'm so'z dizheginin' quramindag' so'zlerdin' baylanis usuluna qaraj, kelisw, basqarw, jupkerlesiw ha'm izafet styaqla to'rt tu'rge bo'linedi.

§ 7. Bag'inin'qi baylanistin' tu'rleri

1. Kelisw. Bul baylanista bag'inin'qi so'z bag'indirwshi so'zdin' talabina ilayiq o'z formasin sog'an sa'ykeslendirip baylanisadi. Kelisw, tirkannan, baslawish-bayanlawishliq qatnastag'i so'zlerdin' arasindag'i baylanislardi hildiredi. Baslawish-bayanlawishliq qatnastag'i sintaksislik birliktin' st'arlarinnin' biri bag'iniswshi (bayanlawish), ekinshi bag'indirwshi (baslawish) bolip keledi. Bunda bag'inin'qi so'z bag'indirwshi so'zge formaluq jaqtan sa'ykeslenip, bag'indirwshi so'z qaysi bette, qaysi sanda kelise, bag'inin'qi so'z de sol bette, sol sanda kelip baylanisadi. Men mektepte isleymen. Sen qurilista injenersen' Ol awilda isleydi

A'debiy usidin' normasi boyinsha baslawish penen bayanlawish bette kelisip haytanissa da, sanda keliswi shart emes. Misali.

I bet Bizler islep aturmiz

II bet. Sizler islep atirsiz

III bet. Olar islep atir

Bunda bette, sanda kelisw I, II betlerde g'ana boladi. Al, u'shushu bette olar bette kelisse de, sanda toluq sa'ykeslikke iye emes. Ush jaqlarına qarap, kelisw toluq ha'm toluq emes baylanisw tu'rinde ushirasadi

Bag'inin'qi so'zdin' bag'indirwshi so'zge sa'ykes bet, san formalatna qabil etip baylaniswi toluq kelisw, al bag'inin'qi so'zdin' bag'indirwshi so'zge sa'ykes formalardi toluq qabil etpey-aq baylaniswi toluq emes kelisw boladi.

2. Basqarw. Basqarw baylanisindag'i so'z dizheginin' quramindag'i so'zlerdin' biri ekinshisine ma'nilik ha'm formaluq jaqtan bag'inip baylanisadi. Bag'indirwshi so'zdin' talabi boyinsha bag'inin'qi so'z seplik affiksi menen yamasa tirkewish penen kelip, bag'indirwshi (basi) so'z henon baylanisadi mallardi suwg'arw, atizda islew, ko'pir arqah o'tiw, t.b. misalg'a keltirilgen so'z dizbeklerinnin' ha'mmesi de feyl so'zlerdin' basqarwında kelgen. Bul so'z dizbeklerinnin' quramindag'i seplik affiksi penen ha'm tirkewish penen kelgen so'zler basqarwshi so'zge ma'nilik ha'm formaluq jaqtan qatnash bolmasa, so'zler bag'indirwshi ha'm priqlawishliq ma'nilerde sipalaydi.

Basqarwshi baylanis atawish so'z dizheginin' quramindag'i so'zlerdin' ekinshisi atawish so'z Bunday toluq dav seplik affiksi atawish so'zlerdin' ekinshisi atawish so'z

basqaradi: mennen u'ken, tawdan biyik, o'zin'izge ma'lim, ag'ashtan qatti, so'zge sheshen, adang'a dos, qoydan juwas, t.b.

Basqarishni baylanis joqandag'i siyaqli o'zgesheliklerine qaray feyil basqariv ha'm atawish basqariv bolip ckige bo'linedi.

Bir basqarishni so'zge qatnash eki yamasa birneshe basqarishni so'z (seplik affiksli yamasa tirkewishli so'z) kelip, aralas tu'rde qospa so'z dizbegin du'zip te keledi: salini kombayn menen tu'yiklew, ku'n saym jumisqa qatnaw, qaladan awilg'a mashina menen qaytiw, t.b.

3. Jupkerlesiw. Jupkerlesiwshi baylanistag'i so'zler heshqanday seplik affiksiz ha'm tirkewishsiz orn ta'rtip arqali baylanisadi. Olar orn ta'rtip arqali baylanisqanda, baylanisqan eki so'z arasina basqa so'z qospay, qatar turp janasa baylanisadi: tinq suw, ashq hawa, salqn samal, mazali qaym', bes da'pter, tez ju'riw, jaqsi oqiydi, ju'resine otirw, tez-tez so'ylew, t.b.

Eger anqlawishliq qatnastag'i jupkerlesiwshi baylanistag'i so'zlerdin' orn ta'rtibi o'zgeritse, predikativlik baylanisqa o'tedi.

Jupkerlesiwshi baylanista orn ta'rtip penen birge intonatsiya da a'hmiyetli xizmet atqaradi. Ma'selen: tez-tez ju'rди, qatti baqirdi, tez shig'ip ketti siyaqli so'z dizbegindegi bag'imn'qi ha'm bag'indiriwshi, so'zler orn ta'rtibi jag'man da, intonatsiyaliq jaqtan da bir-bin menen tig'iz baylanista kelgen. Jupkerlesiwshi baylanistag'i so'zlerdin' bag'imn'qi so'zi, ko'binese kelbetlik, ra'wish, hal feyil, kelbetlik feyil, almasiq, sarliq, cliklewish so'zlerden boladi da, bag'indiriwshi so'z atliq yamasa feyilden bolip keledi: uzin boyli jigiti, jaqn otirw, silpilep jawdi, aqlang'an jay, shaqqan-shaqqan ju'riw, on qoy, ju'n oramal, jalt-jalt qaradi, t.b.

Izafet. Atawish so'zlerdin' iyelik sepligi ha'm tartim affiksi arqali baylaniswi izafetlik baylanisti du'zedi. Izafet ilimde tartimlaniwshi baylanis dep te ataladi. Sehebi, izafetlik baylanistag'i so'z dizbeginin' bag'indiriwshi so'zi tartim affiksli, bag'imnwshi so'zi iyelik sepliginde keledi: ten'izdin' hawasi, boyannin' tamuri, terektin' japatag'i, senin' da'pterin', orn' kitabi, t.b.

Izafetlik baylanistin' bir jag'man kelisiwge, ekinshi jag'man basqarivge'a jaqn keletug'm ta'repleri de bar. Ma'selen, izafetlik baylanistin' kelisiwge jaqimliq jag'i olardin' birinshi sin'an iyelik sepligindegi betlik almasig'man bolg'anda u'sh bette tartimlanadi: menin' kitabim, senin' kitabim, orn' kitabi. Bul so'z dizbegin e qatnash baylanis. Olar u'sh bette o'zgeriske ushuran baylanisqan menen, eki atawish so'zdin'

tartimlaniwshi baylanisin bildiredi. Al, kelisiw baylanisinda kelgen sh'zler bette sende kelbedi ha'm predikativlikke iye boladi: Men qayw jayda otirwim. I mug'atlim.

Izafetlik baylanıstın' basqarıwǵ'a jaqın jaǵ'ı — basqarıwshı baylanıs ayaqlı, tartım affiksli ekinshi sin'arı birinshi sin'arının' iyelik sepliginde keliwin talap etip turadı. Iyelik sepligindegi so'z tartım affiksli so'zge ma'nilik ha'm formalıq jaqtan bag'ınışlı bolıp, ol basqarıwshı so'zdi anıqlawıshlıq ma'nide tu'sindiredi. Biraq, basqarıwshı baylanıstag'ıday bir ta'replemelik baylanısta emes, eki ta'replemelik baylanıstı bildiredi. Basqarıwda tek bag'ınıwshı so'z seplik affiksli yamasa tirkewishli kelse, bunda eki sin'arı da bir-biri menen muwapiqlasıp, grammatikalıq formalar arqalı baylanıladı.

Izafetlik baylanıstag'ı so'zler onnı ta'rtibi jaǵ'ınan ekinshi sin'arına qatnashı arasında anıqlawıshlıq ma'nidegi so'zler kelip, olar bir-birinen uzaq turıp ta baylanıladı: Maman Murat Shayıqın' izde kiyatırǵ'an at qosshısı o'tip ketkenshe irkilip turdı (T.Q). Xibat ag'annı' awılǵ'a alıp kelgen bul jan'a xabarı tez jıldırımday tarap ketti (D.Yu).

«Izafet» terminini qaraqalpaq tilinde bag'ının'qı baylanıstın' bir tu'rın retinde en' da'slep 1963-jılı basılǵ'an mektep sabaqlıǵ'ında qollanıldı.¹ Sog'an deyin mektep sabaqlıqlarında bag'ının'qı baylanıstın' bul tu'ri basqa tu'rlerine birlestirilip u'yrenilip keldi. Al ilimiy miynetler ha'm toqan oqıw ornlarına arnalǵ'an sabaqlıqlarda 70-jıldardan baslap qollanılıp kiyatır. Biraq, izafetlik baylanıs, 2000-jıldan baslap basılǵ'an orta mektep ha'm akademiyalıq litseylerge arnalǵ'an sabaqlıqlarda oqıwshılarg'a jen'illestirip beriw maqsetinde «u'ylesiw» terminini qollanıldı.² U'ylesiw baylanısındag'ı so'zlerdin' bag'ındırıwshı so'zi (has so'zi) tartım tu'rında, bag'ının'qı so'zi sol tartımın' talap etiwine sa'ykes iyelik sepliginde kelip, u'ylesip baylanıladı.

III bap

SO'Z DIZBEKLERI

Tayanış so'zler so'z dizbegi, bag'ındırıwshı so'z, bag'ının'qı so'z, atawısh so'z dizbegi, feyil so'z dizbegi, erkin so'z dizbegi, turaqlı so'z dizbegi, sintaksislik so'z dizbegi, so'z dizbeginin ma'nisi, anıqlawıshlıq so'z dizbegi, obiektlik so'z dizbegi, pıstıqlawıshlıq so'z dizbegi, izafetlik so'z dizbegi, basqarıwshı so'z dizbegi, jupkerlesiwshı so'z dizbegi, t.b

¹ Убайдуллин К., Дәуенов Е., Дәулетов М. Қарақалпақ тілінің сабақлары Синтаксис 7-8-класстар үшін Нәқис, 1963, 24-бет

² Дәулетов М., Дәулетов А. Қарақалпақ тілі Академиyalıq litseydin' II kursı ushın сабаqlıq No kis «Bilim», 2002, 87-бет.

§ 8. So'z dizbekleri haqqida tu'sinik

Eki yamasa birneshe toliq ma'nili so'zlerdin' ma'nilik ha'm grammatikalıq baylanısan du'zilgen predikativlik emes sintaksislik birlikke so'z dizbegi definedi.

So'z dizbeginin' quramına kirgen so'zlerdin' birewi (da'slepki) bag'ınn'qı so'z, ekinshisi bag'ındırıwshı (bas) so'z bolıp du'ziledi. Bag'ınn'qı so'z bag'ındırıwshı so'z benen formalıq ha'm ma'nilik jaqtas baylanıladı. So'z dizbegi o'z aldına sintaksislik birlik dep qaralg'an menen, ga'ptin' quramında onın' qurılıs materialları retinde xızmet atqaradı.

Ha'zirgi sintaksislik ilimдеgi ga'p ag'zalarınun' jan'asha u'yreniw bag'darları boyınsha ga'p ag'zaları so'zdi ken'eytiriwshı ag'za ha'm ga'pti ken'eytiriwshı ag'za dep u'yreniledi. Bunda so'zdi ken'eytiriwshı ag'za so'z dizbeginin' sin'arı retinde u'yrenilidi de, ga'pti ken'eytiriwshı tu'ri determinant ag'za retinde u'yreniledi. Misalı: Aspanda esap-sansız juldızlar jumın'laydı (K.M.) Mima jaqta studentlerdin' zawiqlı ku'lkisi esitiledi (I.Yu.). Bul keltirilgen ga'plerdin' birinshisinde esap-sansız juldızlar ha'm studentlerdin' zawiqlı ku'lkisi degen eki so'z dizbegi bar. Bular ga'p ishinde so'z dizbeginin' talabına juwap beredi. Al ga'ptin' basında kelgen aspanda, mima jaqta so'zleri ga'ptin' quramında so'z dizbeginin' sin'arı bola almaydı. Olar ga'ptin' basında kelip, pu'tin ga'ptin' mazmunı menen baylanııp, ga'pti ken'eytiriwshı ag'za-determinant xızmetin atqaradı.

So'z dizbegi neshe so'zdin' dizbeginde kelse de, bınarlı sıpatqa iye bolıp, ko'binese eki sin'arlı du'ziliste keledi. Onın' so'zdi ken'eytiriwshı bo'legi tu'sindiriliwshı so'z retinde bag'ınn'qı, al ken'eyiwshı, tu'sindiriliwshı bo'legi bag'ındırıwshı so'z bolıp keledi. Bag'ınn'qı so'z bag'ındırıwshı so'z talap etken so'z formaların yamasa tirkewishlerdi o'zine qosıp aladı, ya ma'nilik jaqtan onın' ta'rip arqalı baylanıladı.

So'z dizbeginin' basqa ti' birliklerine - so'z, ga'pke qatnaslı ta'repleri de bar.

1. So'z dizbegi qospa so'z ha'm turaqlı dizbeklerge uqsas bolıp keledi. So'z - leksikalıq birlik. Ol ma'nisi, xızmeti boyınsha nominativlik tu'sinuki bildirip, zatların', is-ha'reket, waqıyalardın', tu'r-tus sapa ha'm ha'r tu'rli belgilerdin' atamasın bildiruwın' til birigi.

Qospa so'z ha'm turaqlı so'z dizbeginin' sin'arları arasında sintaksislik baylanı ha'm ma'nilik qatnas an'latılmaydı. Olar neshe so'zden qurılsa da, bir leksikalıq ma'nidegi birlik dep qaraladı.

So'z dizbeginin' quramındağı so'zler bir-biri menen grammatikalıq quralları arqalı baylanıladı. Olar ga'ptin' qurılıs materialı xızmetin atqaradı.

2. So'z dizbegi de.ga'p te ma'nili so'zlerdin' sintaksislik baylanisidan du'ziletug'm sintaksislik birlik. So'z dizbeginin' ga'pten ayirmashlug'i, so'z dizbegi ga'plik belgi - predikativlikke iye bolmaydi. So'z dizbegi neshe so'zdin' dizbeginen du'zilse de, qospa ma'nidegi nominativlik tu'sinikni bildiradi. Ga'p neshe so'zden du'zilse de, ga'plik belgige-predikativlikke iye boladi.

Demek, so'z dizbegi basqa sintaksislik birliklerden o'zine ta'n to'mendegi belgileri menen ayrilib turadi: 1) en' keni toliq ma'nili eki so'zdin' sintaksislik baylanisidan du'zileadi; 2) sin'arlari bir-biri menen sintaksislik baylanisni bildiririshi qurallar orqali baylanisadi; 3) sintaksislik ma'nisi jag'man aniqlawishliq, obektlik ha'm pisiqlawishliq qatnaslardi bildiradi.

So'z dizbeginin' bas so'zinin' bildiriliwine qaray tu'rleri

So'z dizbeginin' bas so'zi so'z dizbegin du'ziwshi sin'ari xizmetin atqaradi. Bag'imn'qa so'z bas so'zdi tu'sindiririshi, so'z dizbeginin' ken'eytiririshi ag'zasi xizmetinde keledi. Bas so'zdin' qanday so'z shaqabi orqali bildiriliwine qaray, so'z dizbegi atawish so'z dizbegi ha'm feyil so'z dizbegi bolip ekige ho'linedi.

§ 9. Atawish so'z dizbekleri

Bas so'zi atawish so'zlerden bolg'an so'z dizbeginin' tu'rine atawish so'z dizbegi delinedi.

Atawish so'z dizbeklerinin' bas so'zi ko'binese atliqtan, kelbetlikten, jekke-siyrek jag'dayda basqa da atawish so'zlerden boladi.

1. Bas so'zi atliqtan bolg'an atawish so'z dizbekleri:

a) atliq-atliq: ju'n oramal, ag'ash qasiq, temir pesh; ju'k mashina, un qalta, mal qora; sawinshi qiz, diyqan adam, t.b. Bul modeldegi atawish so'z dizbeginin' alding'i sin'ari son'g'i bas so'zdin' materialliq tegin, bir na'rsege arnalg'anlig'in, ka'sibi, t.b. belgilerin bildiradi. Sonday-aq iyelik sepligindegi atliq+atliq modelindegi: fermanin' mali, oqirwshinin' kitabi, g'awashanin' japiragi, ko'ldin' suwi, paxta mamig'imn' talshig'i, kitabin' son'g'i beti, onin' azang'i dawisi, t.b. izafetlik baylanisda du'zilgen so'z dizbeklerinin' alding'isi son'g'isinin' kimgе ya nege da'rek ekanligin, menshikleniwini bildiradi;

b) kelbetlik+atliq: qalin' tog'ay, biyik law, ken' maydan, sog'a jer, uzun boyli ngit, sari sinli qiz, awildag'i mektep, ko'ldagi qamis, keshegi adam, t.b. Bul du'zilistegi so'z dizbeklerinin' bag'imn'qa so'zi bas so'zdin' sin-sipatin, kelbetin, onin ha'm waqitqa qatnashi belgilerin aniqlaydi. Sonday-aq kelbetlik penen atliq (ekewi bir komponent) + atliq tu'rinde atawish so'z dizbegin du'zip keledi: kishi feyil adam, biyik o'kshe etik, t.b.

d) **sanliq+athq**: u'sh adam, on qoy, onlag'an qara mal, tog'izinshi klass, eki min' oninshi jil, XXI a'sir, t.b. Bul siyaqli sanliq+athq modelindeki athqning da'slepki sin'ari son'g'i sin'arinin' san-mug'darin, qatar-sanin aniqlap keledi. Sanliq penen kelbetlik (ekewi bir sin'ar) +athq modelinde de atawish so'z dizbegi du'ziledi: bes qabath jay, segiz qirli jigit, u'sh mu'yeshli sizilma, to'rt mu'yeshli ha'wiz, t.b.

e) **almasiq+athq**: bul adam, usi bala, sol kitap, ol kisi, minn qiz, ha'rbir adam, barliq oqiwshi, qaysi awil, qansha qoy, heshbir adam, t.b. Bul tu'rdegi so'z dizbeginin' du'ziliwi ushin bag'inin'qi sin'ari bolip aniqlawishliq qatnasti bildiretug'in almasiqlar qatnasadi ha'm bas so'zdi aniqlawishliq ma'nide sipatlaydi.

f) **kelbetlik feyil+athq**: su'rilgen jer, egiletug'in atiz, ton' may, jer su'retug'in traktor, biliner-bilinbes iz, t.b. Bul du'zilistegi so'z dizbeklerinin' bag'inin'qi ha'm bas sin'arlari aniqlawishliq qatnasta boladi.

2. Bas so'zi kelbetlikten bolg'an atawish so'z dizbekleri:

a) **athq+kelbetlik**: qardan aq, paldan shiyin, so'zge sheshen, jaydan biyik, adamg'a jag'imli, iske hayyar, t.b. Atawish so'z dizbeklerinin' bul tu'rinin' bag'inin'qi sin'ari obyektlik ma'ni bildiriw menen qatar, bas so'zdi saltiriwshilq ma'nige de iye boladi. Eger usi siyaqli so'z dizbekleri basqa bir atawish so'zler menen dizbeklesip kelgende, sol so'z dizbeginin' aniqlawishliq qatnastag'i bag'inin'qi sin'ari boladi: so'zge olaq adam, adamg'a jag'imli samal, paldan mazali qawin, t.b.

b) **almasiq+kelbetlik**: mennen u'lken, sennin uzun, onnan kishi, ha'mmesinnen jaqin, o'zine jaqin, t.b.

3. Bas so'zi sanliq, ra'wishten bolg'an so'z dizbekleri:

a) **ra'wish+sanliq**: shepten ekinshi, ortadan to'rtinshi, aqirnan u'shinshi, t.b.

b) **athq+ra'wish**: sestin tez, qustan jildam, qalag'a uzaq, awilg'a jaqin, bilturg'idan ko'p, ku'n shiqpastan burin, t.b. Bul ra'wish so'zlerdin' basqarwindag'i atawish so'z dizbekleri de feyil yamasa athq so'zler menen dizbeklesip kelgende, sol so'z dizbeginin' bag'inin'qi sin'arinin' waziyasini atqaradi.

§ 10. Feyil so'z dizbekleri

Bas so'zi feyilden bolg'an so'zlerdin' dizbegine feyil so'z dizbegi delinedi. Feyil so'z dizbeginin' du'ziliw modeli bag'inin'qi sin'arlari-nin' qaysi so'z shaqabinin' toparnan bildiriliwine qaray to'mendegishe du'ziledi:

1. Bag'imn'qi sin'ari atawish so'zlerden bolg'an feyil so'z dizbekleri:

a) **athq+feyil.** Feyil so'z dizbeginin' bul tu'ri sin'arlarinn' baylanisw usulina qaray eki tu'rli boladi. Olardn' bir toparinn' bag'imn'qi sin'ari bas so'z benen hesh qanday affikssiz ha'm tirkewishsiz, orn ta'rtip arqali jupkerlesiw usili menen baylanisadi: pishen oriw, jay sibaw, paxta teriw, jer su'riw, gerbish o'riw, xat jaziw, kitap oqiw, awqat jew, t.b. Bul baylanustag'i so'z dizbeklerinin' da'slepki sin'anna tabis sepliginin' affiksi *jalg'anip ta keledi*. Bunday jag'dayda sol so'z (*awqatti jedi*) so'ylewshi ha'm tin'lawshug'a belgili predmotti, al basqa jag'dayda uluwmaligti, belgisizlikti bildiredi. Ekinshi tu'rinin' bag'imn'qi sin'an seplik affiksli ha'm tirkewishli kelip, bas so'z benen basqariw usulinda baylanisadi: g'awasham suwg'ariw, paxtanu teriw, salnu tu'yeklew, awilg'a ketiw, awildan keliw, qaladan qaytiw, suwda ju'ziw, oqiw haqqinda oylaw, ko'pir arqali o'tiw, qa'lem menen jaziw, japtin' boyinda otirw, t.b. Bul sityaqli feyil so'z dizbeklerinin' da'slepki sin'arlar son'g'i bas sin'arin obiektlik ha'm pisiqlawishliq ma'nilerde tu'sindirip keledi:

b) **kelbetlik+feyil:** jaqsı oqiw, sapali islew, aniq so'ylew, na'tiyjeli tamamlaw, teren' oylaw, mayda tuwraw, t.b. Feyil so'z dizbeginin' bul tu'rinin' bag'imn'qi sin'ari bas sin'ari menen sin, sapa ma'nili pisiqlawishliq qatnasta boladi:

d) **sanliq+feyil:** eki qatnaw, u'sh aylaniw, eki ret kirip shıqtı, birinshi bolip ornıladı, u'shew bolip keldi, to'rtten birin aldı, t.b. Bul tu'rdegi feyil so'z dizbeklerinin' bag'imn'qi so'zi bas so'zin san-mug'dar ma'nisinde tu'sindiredi:

e) **ra'wish+feyil:** tez keldi, tez-tez so'yledi, ko'p so'ylew, joqan ko'teriliw, to'men tu'siw, ko'plep-ko'meklep ja'rdemesiw, uzaq ku'tiw, du'sto'menine jatiw, ko'p etip u'yiw, azg'ana irkiliw, t.b. Feyil so'z dizbeginin' bul tu'rinin' ra'wish sin'ari feyil menen jupkerlese baylanisip, bas sin'ari sin, waqıt, orn, mug'dar-da'reje, t.b. ma'nilerde keledi.

2. **Hal feyil+feyil:** silpilep jawdı, dawıslap oqiw, juwınp shig'iw, irkilmesten ju'riw, toyg'ansha ishiw, sharshag'ansha juwırw, ku'le qaraw, ju'resine otirw, t.b. Hal feyil+feyil tu'rindagi feyil so'z dizbeginin' hal feyil sin'ari bas so'zdi sin, waqıt, mug'dar-da'reje pisiqlawishi ma'nisinde tu'sindirip keledi.

3. **Eliklewish so'z+feyil:** jalt-jalt qaraw, gilt toqtadı, gu'ldir-gu'ldir kisnedi, g'arsh-g'arsh shaynadı, bu'lk-bu'lk qaynadı, bij-bij janıw, gu'bir-gu'bir so'yledi, dir-dir qaltıradı, mort sindı, t.b. Eliklewish so'zlerdin' eki tu'ri de feyil so'zler menen dizbeklesip, feyil so'z dizbegin du'zedi ha'm bas so'z benen jupkerlesiw usulında baylanisadi. Eliklewish so'zli feyil so'z dizbeginin' eliklewish sin'ari bas so'zdi sin pisiqlawish ma'nilerinde tu'sindiredi.

4. Turaqli dizbek+feyl: ishek-silesi qatqansha ku'liw, ko'zdi ashup-jung'ansha jetiw, ilip- tartip so'ylew, tu'yeden postin taslag'anday bolip qulaw, unip uqqanday bolip tig'ulw, suw sepkendey basilw, t.b. Bul siyaqli turaqli dizbekler de jay so'z dizbeginin' bir sin'ari bolip, feyil so'z dizbeginin' quramindagi bas so'zdi sin pisiqlawish ma'nisinde tu'sindiredi.

§ 11. So'z dizbeklerinin' ma'nilik qatnaslari

So'z dizbeginin' quramindagi so'zler o'z ara ma'nilik ha'm formalıq jaqtan baylanisqa tu'siwi arqali ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı bildiredi. So'z dizbeginin' sin'arlari arasındagi ma'nilik qatnaslar bag'inin'qi so'z benen bag'indiriwshi so'zlerdin' arasinda boladi. Bag'inin'qi so'z bag'indiriwshi so'zdi anıqlawishlıq, toliqlawishlıq (obiektlik) ha'm pisiqlawishlıq ma'nilerde tu'sindiredi. Usi siyaqli ma'nilik o'zgesheliklerine qaray sintaksislik so'z dizbekleri anıqlawishlıq, objektlik ha'm pisiqlawishlıq qatnastagi so'z dizbekleri bolip bo'linedi.

1. Anıqlawishlıq qatnas. Anıqlawishlıq qatnastagi so'z dizbegi jupkerlesiwshi ha'm izafetlik qatnastagi so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi. Bunday baylanistagi so'z dizbeginin' bag'inin'qi sin'ari qanday? qansha? neshe? kimnin'? nenin'? t.b. sorawlarına juwap beredi ha'm bas so'zdi anıqlawishlıq ma'nide tu'sindiredi: jipek gezleme, bilg'ari etik, bes kitap, on da'pter, sulw ko'rinis, qisqi suwiq, aqshil bult, tawdin' qari, g'awashanın' go'regi, suwretshi qiz, jas bala, uzin boylı adam, t.b.

2. Obiektlik qatnas. Obiektlik qatnas basqariw usulında baylanisqan atawish ha'm feyil so'zlerdin' sin'arlari arasındagi ma'nilik qatnaslardı bildiredi. Bul qatnastagi so'z dizbeginin' bag'inin'qi sin'ari toliqlawishqa qoyilatug'in seplik formalı sorawlarg'a juwap beredi: so'zge sheber, o'zin'izge ma'lim, abirayg'a sherik, kitaptı oqudı, awqattan ishti, ma'jiliste talqilandi, avtovusta keldi, sharwalar menen ushırastı, su'wreti arqali tanıdı, egis ushin tayarlandı, t.b.

3. Pisiqlawishlıq qatnas. Basqariw, jupkerlesiw usulında baylanisqan so'z dizbekleri pisiqlawishlıq qatnastı bildiredi. Bul qatnastagi so'z dizbeklerinin' bag'inin'qi sin'arina ra'wishlik ma'nidegi sorawlar qoyiladi. Pisiqlawishlıq qatnastagi so'z dizbeginin' bag'indiriwshi sin'ari, ko'binese feyilden, bag'inin'qi sin'ari ha'r tu'rli so'z shaqapları arqali bildiriledi: qalada islew, tog'ayda qidırw, awilg'a qaytiw, ku'n sayın qatnaw, ko'pir arqali o'tiw, jaqsi oqıw, tez shig'ip ketiw, russha so'ylew, tabıslı tamamlaw, eki ret qatnaw, erte turıw, tez jetiw, tırs-tırs tamıw, t.b.

Sorawlar

1. So'z dizbegi qanday so'zlerden du'ziledi? 2. So'z dizbeginin' qospa so'z ha'm turaqli dizbeklernen ayırmashılıg'ı qanday? 3. So'z dizbegi bas so'zinin'

bildiriliwine qaray neshige bo'linedi? Olardi atap ko'rsetin'. 4. So'z dizbeklerinin' ma'nilik qatnaslari qanday? Olarg'a misallar keltirin'.

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Словосочетания в каракалпакском языке. - «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков». III. Синтаксис. М., 1961. 50-61-бетлер.

Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. М., «Наука», 1975, 129-177-бетлер.

Дәуенов Е. Ҳазирги каракалпак әдебий тилиндеги сөз дизбеклери. Нөкис, 1973.

Дәуенов Е. Каракалпак тилиндеги фейил сөз дизбеклери. Нөкис, 1986.

Ҳазирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Нөкис, Синтаксис 1992, 24-98-бетлер.

Ҳазирги каракалпак (әдебий) тили. Нөкис, 1996, 19-26-бетлер.

Ўзбек тилининг грамматикаси. II том. Синтаксис. Тошкент, 1976. 18-94-бетлер.

IV bap

GA'P

Tayanish so'zler: *ga'p, sintaksislik birlik, mazmun forma, ma'ni, kommunikativlik, predikativlik, jay ga'p, qospa ga'p, sintaksislik bet, ma'ha'l, modalliq, bolimli ha'm bolimsiz ga'pler, intonatsiya t.b.*

§ 12. Ga'p - tiykarg'i sintaksislik birlik

Ga'p — tildin' qarim-qatnasliq xizmetin ta'miyinlewshi en' a'hmiyetli sintaksislik birlik. Adamlardin' til arqali bir-biri menen pikir alisiwi, tu'sinisu'wi so'ylewdin' iqshamlasqan formasi bolg'an ga'p arqali a'melge asadi. Ga'pten qanday da bir adam oyinda payda bolg'an haqiqatliqqa qatnasli pikir, mazmun an'latiladi. Sonliqtan ga'p tildin' ha'rekettegi ko'rinisi. ol kommunikativlikni ta'miyinlew waziyasim atqaradi.

Ga'p bir so'zden de, eki yamasa birneshe so'zlerdin' formalig ha'm semantikahq baylanisiman da du'ziledi. Bul jag'dayda ga'ptin' tiykarg'i ha'm bash belgisi retinde predikativlik qatnasadi. Basqa sintaksislik birliklerden (so'z ha'm so'z dizbeklerinen) predikativlikke iye bolwi menen ayrilip turadi.

Ga'p du'zilisi jag'man jay ha'm qospa ga'p bolip u'lken eki toparg'a bo'linedi. Jay ga'p bir predikativlik birlikten turadi da, oni du'ziwshi qurilis materialı retinde so'z ha'm so'z dizbekleri qatnasadi. Qospa ga'p eki yamasa birneshe predikativlikten quraladi, oni du'ziwshi komponentler jay ga'pke tan' belgilerdi o'zinde saqlaydi. Demek,

predikativlik ga'pti aniqlawdın' en' bash belgisi retinde qaraladı. Ol baslawish-bayanlawishlıq qatnastı bildiredi. Baslawishlıq qatnas predikativlik qatnas dep te ataladı.

Solay etip, tıyanaqlı pikirdi bildiretug'im, struktura-semantikalıq ha'm intonatsiyalıq jaqtan bir pu'tinlikke iye bolg'an sintaksislik birlikke ga'p dep ataladı.

§ 13. Ga'p du'ziwge qatnasatug'in grammatikalıq kategoriyalar

Ga'ptin' grammatikalıq ma'nisi predikativlik arqalı bildiriledi. Sonlıqtan qanday ga'p bolsa da, onın' tiykarın, du'ziliw sxemasın predikativlik qatnas du'zedi.

Demek, predikativlik ga'ptin' (pikirdin') bayanlanıwı degen grammatikalıq ma'nisti an'latatug'in tu'sinik.

Ga'pti du'ziwge sintaksislik bet-san, ma'ha'l ha'm modallıq kategoriyalar qatnasadı. Bul ga'p du'ziwshi sintaksislik kategoriyalradın' ha'rqaysısı o'zine ta'n paradigmasına iye boladı. Olar bir-biri menen tig'iz baylanışlı bolıp, biri ekinshisin tolıqtırıw arqalı olardıń ekew-u'shewi bayanlawish kategoriyasının' quramına kiredi. Mısalı: Qalada jer astı kabellerin ju'ritemiz (S.S.). Bul ga'ptin' diqqat etilgen bayanlawish forması o'z quramına bet-san, modallıq ma'nilerdi, predikativlikti an'latıp kelgen. Bunda ga'p mazmunının' reallıg'ı ha'zirgi ma'ha'l, birinshi bet, ko'plik san kategoriyaları arqalı an'latıladı.

Ga'ptin' sintaksislik bet kategoriyası. Predikativliktin' du'ziliwindegi a'hmiyetli sintaksislik kategoriyalardıń biri retinde betlik kategoriya qatnasadı. Ga'ptin' betlik kategoriyası, tiykarınan, feyilge tar' morfologiyalıq kategoriya bolıp, anıqlıq meyilden bolg'an feyil bayanlawishtı du'zedi. Betlik formadag'ı feyil bayanlawish sintaksislik bet kategoriyası wazıypasında kelgende, ga'ptin' modallıq ha'm san kategoriyaları menen tig'iz baylanışlı bolıp keledi. Ha'rbir betlik forma arqalı du'zilgen bayanlawishta birlik, ko'plik san ma'nileri bildirilip turadı.

Betlik formasındag'ı so'zler meyli feyil so'z bolsın, meyil atawish so'z bolsın ga'pte, tiykarınan, bayanlawish xızmetin atqaradı. Mısalı: Men sapardan keldim, Astashova Lidaman. Lida, kempir apam, men - u'shewimiz Ko'kenaydın' qa'birinin' basına bardıq. Batır sizin' balan'ız, bu'ginnen baslap men de sizin' qızın'ızban. Men kempir apamnın' qasına harıp otıraman. Suw shuwıldaydı, kempir apam o'zinin' basınan qanday waqıyalar o'tkenin qaldırmaı aytadı (S.K). Bul ga'plerdegi diqqat etilgen so'zlerdin' betlik paradigmaları I bet, birlik, ko'plik sanlarda - man (ban), -m, -q; II bet ko'plik sanda -m'ız; III bet o'tken ma'ha'ldin'

-dı affiksleri arqalı bildirilgen. Bul betlik affiksler sol ga'plerdin' quramındaǵı baslawısh penen bayanlawıshtı predikativlik qatnasta baylanıstırıp, sintaksislik bet kategoriyası wazıypasın atqaradı.

Sintaksislik bet kategoriyası mazmunı jag'ınan almasıqlardın' betlik tu'ri menen ma'niles bolıp keledi. Sintaksislik bet kategoriyasının' I, II, III betleri iyesi belgili ga'plerdi du'zedi:

Atlandım men sag'an hu'jime.

Ele de shabıwıl jasayman.

Usı ullı du'nyalıq du'zimde.

Qashan shayırg'a usayman.

Qashan men usayman o'zime.

O'zin' ayt, sen so'yle, yoshlarım.

(T.S).

Haqıyqatında, predikativlikti du'ziwshi sintaksislik betlik kategoriyanın' paradigmalari eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı ga'plerdin' du'ziliwinde o'nimli qollaniladı. Ha'tte, betlik formalı feyil ha'm atawısh so'zlerdin' jalǵız o'zi de predikativlikti bildiredi. Bul jag'dayda onın' predikativlikti bildiriwi ushin ga'plik intonatsiya qatnasadı. Misalı: *Shıdamadım*. Suwıqtan qorıqtım. Eger ekewimiz ha'm uyqılap qalsaq, mu'shelerimiz qıynlasar degen oy menen kabinadan shıqtım (S.S). Ha'zir da'ryanın' arg'ı jag'ındaǵı bir qalada islep atırmız. *Sapardamız*. (S.S). Bul keltirilgen musallarda *shıdamadım* ga'pi feyilden, *sapardamız* ga'pi atawısh so'z arqalı bildirilgen. Bulardın' ekewi de betlik forma ha'm ga'plik intonatsiyag'a iye bolıp, o'z aldına ga'p du'zip kelgen. Bulardın' birinshisi modallıq ma'nisi boyınsha xabar, betlik belgisi boyınsha I-bet (-m), birlik san, o'tken ma'ha'l, ga'plik belgisi boyınsha *tamamlang'an ga'plik intonatsiyag'a iye*. Sonday-aq, *sapardamız* ga'pi de usı taqılette tallanadı. Bul predikativlik birliklerdin' ekewinde predikativlikke ta'n kategoriyalar (modallıq, bet-san, ma'ha'l, intonatsiya) qatnasıp, bir so'zden bolǵan ga'pti du'zip kelgen.

Ga'ptin' sintaksislik ma'ha'l kategoriyası. Ga'p arqalı bildirilgen pikir belgili bir waqt (ma'ha'l) penen baylanıshı boladı. Ga'ptin' ma'ha'l kategoriyasın do'retiwge qatnasatug'in forma ha'm ma'ni predikativlikti bildiriwshi so'zdin' (bayanlawıshın') quramına birigedi. Bul jag'dayda forma ha'm ma'ni so'ylewshi ta'repinen ayılǵan pikir, waqıyalardın' waqt, ma'ha'l jag'ınan haqıyqatlıqqa qatnaslı ekenligin an'latadı. Misalı: *Transheya qazıw menen-aq qıs shıǵıp keteyin dep atır*. Eki ko'sheni boldıq. Endi erten' bir ku'n kabel tartamız (S.S). Bul keltirilgen ga'plerdin' bayanlawısh arqalı bildirilgen is-ha'reket waqıtlıq jaqtan u'sh (ha'zirgi, keler ha'm o'tken) ma'ha'lge qatnaslı bolıp kelgen. Bulardag'ı

is-ha'reketler ha'zirgi waqıtta islenip atirg'anlıqtı. islenip bolg'anlıqtı. endi islenetug'm is-ha'reketlerdi bildiredi.

Feyildin' ma'ha'l kategoriyası anıqlıq meyil kategoriyası menen baylanışlı bolıp keledi. Biraq anıqlıq meyildin' o'zine ta'n arawlı grammatikalıq forması joq. Onın' forması ha'm ma'nisi betlenip kelgen (o'tken, ha'zirgi, keler) ma'ha'l formaları arqalı bildiriledi. Ma'selen: oqıdım, oqıp atırman, oqıyman - bul feyiller anıqlıq meyildi bildiredi. Olardın' is-ha'reketinin' isleniw waqtı ha'r tu'rli. Olardın' birinshisi islenip o'tken is-ha'reketi, ekinshisi islenip atirg'an, u'shinshisi endi islenetug'm is-ha'reket ma'nisin an'latadı. Bul sıyaqlı u'sh ma'ha'lge qatnaslı feyiller ga'ptin' bayanlawışı wazıypasında kelgende, ga'p mazmunınun' belgili bir waqt penen baylanışlı bolg'an xabardı bildiredi. Feyildin' ma'ha'l kategoriyası o'zine ta'n morfologiyalıq kategoriyanı anıqlaytug'm bolsa, ga'ptin' sintaksislik ma'ha'l kategoriyası o'z quramında feyildin' ha'r tu'rli ma'ha'l formalarının' ga'plik belgige qatnaslılıg'm, ga'ptin' mazmunınun' waqt penen baylanışlılıg'm bildiredi.

Ga'ptin' ma'ha'l ma'nisinin' bildiriliwi barlıq jag'dayda feyilge qatnaslı bolıp keliwi sha'rt emes, bayanlawışı feyilden basqa so'zler arqalı bildirilgen ga'plerde de ma'ha'llik ma'ni an'latıladı. Misal: İnim-student. O'zim oqıtıwshıman. Bir tu'rli qaran'g'ılıq. Melshiyip atirg'an jazıyalıq. U'stu'rt. Men ja'ne bawır basıp qalg'an U'stu'rttemen (S.S.). Bul diqqat etilgen ga'plerdin' ha'mmesinde ma'ha'l ma'nisi (ha'zirgi ma'ha'lge qatnaslı) an'latıladı. Bunday ma'ha'llik ma'niler, ko'binese ataw ga'plerge qatnaslı bolıp keledi.

Ga'ptin' modallıq kategoriyası. Ga'ptin' modallıg'ı ga'p mazmunınun' haqıyqatlıqqa qatnası degen tu'siniklerdi bildiredi. Modallıqtın' ma'nisi ju'da' ken'. Qanday ga'p bolsa da, sintaksislik birlik sıpatında grammatikalıq ma'nige iye boladı. Sonlıqtan ga'ptin' grammatikalıq ma'nisi predikativlikti, forması sintaksislik ma'ha'l, meyil, bet-sandı bildiretug'm grammatikalıq qurallardın' sistemasın qamtıg'an sintaksislik birlik dep qaraladı. Sintaksislik bet, ma'ha'l, meyil kategoriyaları predikativliktin' tiykarǵı belgileri retinde modallıq ma'nige iye boladı. Feyildin' meyil kategoriyasının' is-ha'reketi belgili bir waqt penen baylanışlı bolg'an anıq yamasa anıq emes ma'nidegi objektivlik mazmundı xabarlaydı. Misal: 1. Mine, bizler Su'wenlinin' jag'asında turıppız (N.D.). Aralg'a ju'z tu'ye jiberip, mın' qapshıq un aldırdım (S.X.). Ol jerler endi suwg'arladı. (O'X). 2. Shayıq atanın' zeynine tiyme, sadıq bol, ulım. Endigi ga'pti Amanqul aytsın. (T.Q). Jawın'dı jen'ip, aq ju'zli abıraylı bolıp kelgeysen' (S.K). Birewler olardın' maqsetleri jo'ninde so'ylespekshi (S.X.). Bul misallarda birinshi topar ga'pler belgili bir waqt penen baylanışlı bolg'an (ha'zirgi, o'tken, keler ma'ha'l ma'nilerinde) anıqlıq meyildin' qatnasında du'zilip, haqıyqatlıqqa qatnaslı real

ma'nidegi xabardı bildiredi. Bulardın' anıq modallıq ma'nileri feyildin' ma'ha'lleri arqalı an'latıladı. Ekinshi topar ga'plerdin' haqıyqatlıqqa qatnaslı mazmunnan anıq emes ma'nidegi modallıq an'latıladı. Bulardın' mazmunnan so'ylewshinin' na'siyatı, buyrıg'ı, tıfek ha'm niyet-maqseti an'latılıp turadı.

Ga'p mazmunnin' haqıyqatlıqqa qatnası modallıqtı bildiriwshi qurallardın' qatnasına qaray eki tu'rli modallıq ma'nige iye boladı: Onın' biri – obiektiv modallıq, ekinshisi – subiektiv modallıq. Obiektiv modallıq ga'p arqalı bildirilgen mazmunnin' ha'qıyqatlıqqa qatnasın bildiredi de, subiektiv modallıq haqıyqatlıqqa qatnaslı mazmung'a so'ylewshinin' jeke qatnasın, bahasın bildiredi. Obiektiv modallıq ga'pti du'ziwshi tiykarg'ı begilerdin' biri retinde xızmet atqaradı. Subiektiv modallıq obiektiv modallıqtın' u'stine qosılıwshi modallıqtı an'latadı. Sonlıqtan subiektiv modallıq ma'ni barlıq jag'dayda ga'p modallıg'ı ushin minnetli emes (fakultativ) sıpatqa iye boladı. Misalı: A'lbette, bul sizin qolın'ızdan keledi (O'.X.). Durıs, bug'un sizler de gu'manlısız (T.Q.). Bul ga'plerdin' ekewinde de so'ylewshinin' qatnası bar. Birinshi ga'ptin' mazmunına so'ylewshinin' isenimi, ekinshi ga'ptin' mazmunına maqullaw ma'nisindegi modallıq ma'niler qosılğ'an. Bul ga'plerdegi modallıq ma'ni bildiriwshi modal so'zlerdi ga'ptin' quramınan ahp taslap aytıwg'a da boladı. Biraq, ga'ptin' modallıg'ı subiektivlik qurallar qatnasqan ga'plerdegidey ku'sheytıwshilik, ta'sirlilik ma'nilerge iye bolmay qaladı. Bul orında subiektiv modallıq qurallar qatnasqan ga'plerdin' mazmunı modallıq penen qatar, stillik xızmet te atqarladı.

Ga'ptin' haqıyqatlıqqa qatnaslı modallıg'ı bolımlı-bolımsızlıq mazmung'a qatnaslı bolıp ta keledi. Bul jag'day ga'ptin' tasiyıqlaw ha'm biykarlawshılıq ma'nileri menen de baylanıslı qaraladı. Ha'zirgi ko'pshilik ilimiy miynetlerde ha'm sabaqlıqlarda bolımlı-bolımsızlıq modallıqtın' ko'rinisi dep esaplanıp, olar ga'ptin' modallıq kate-goriyasının' aspekti retinde u'yreniledi.¹

Haqıyqatında, ga'ptin' bolımlı-bolımsızlıq kategoriyası ga'p mazmunin' haqıyqatlıqqa qatnası jag'ınan modallıq ma'ni an'latadı. Ga'ptin' quramında bolımlı-bolımsızlıq ma'ni ga'ptin' bayanlawısh forması arqalı

¹ Современный русский язык. ч. II. (Морфология. Синтаксис). Под редакцией проф. Е.М.Галкиной-Федарук. Изд-во. МУ. 1964, 290-бет; Адмони В.Г. Типология предложения. – «Исследование по общей грамматике» М «Наука», 1968, 223 хэм 264-бетлер; Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис М., 1986, 13-бет; Фуломов А., Аскарлова М. Хозирги ўзбек адабий тили. Тошкент 1987, 49-бет; Төлегенов О. Жалпы модальды және мақсад мәнді жай сөйлем түрлері Алматы. «Мектеп» баспасы, 1968, 23-бет

sa'winshi. Ol – slupaker. Bul du'ziliste intonatsiyaliq o'zgeriske baylanish sızıqsıha arqalı bo'lingen so'zler ha'r qaysısı o'z aldına bir sintagma du'zip, predikativlik qatnas payda etedi.

§ 6. Sintaksislik baylanıstın' tu'rleri

Sintaksislik baylanıslardı bildırıwshı qurallardıń qatnasına qaray sintaksislik birliklerdıń sin'arlari arasındag'ı baylanis eki tu'rh baladı. Olardıń biri, dizbeklewshı da'nekerler ha'm intonatsiya arqalı ten' ma'nide dizbeklese baylanısadı. Ekinshı tu'ri so'z formalan, bag'ındırıwshı da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanısıp, bag'ının'qılı baylanısta du'zedi. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerne qaray, sintaksislik baylanis eki tu'rge bo'linedi: *dizbekli baylanis ha'm bag'ının'qılı baylanis.*

Dizbekli baylanis. Dizbekli baylanısta jay ga'plerdin' quramındag'ı birgelikli ag'zalar ha'm dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler baylanısadı. Dizbekli baylanıstag'ı sintaksislik birlikler ma'nilik jaqtan bir-birine g'a'rsız, ten' ma'nili bolıp keledi. Olardıń sintaksislik baylanisı dizbeklewshı da'nekerler ha'm intonatsiya arqalı bildıriledi. Da'neker ha'm intonatsyanın' qatnasına qaray dizbeklewshı baylanıstag'ı sintaksislik birliklerdin' sin'arlari du'zilisi jag'ınan ashıq qatarlı baylanis ha'm jabıq qatarlı baylanis bolıp ekige bo'linedi. Ashıq ha'm jabıq qatarlı du'ziliste jay ga'plerdin' quramındag'ı birgelikli ag'zalar ha'm dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri baylanısadı. Bul du'zilisterdegi sintaksislik birliklerdin' sin'arlari da'nekerli ha'm da'nekersiz baylanıslarda keledi.

Bag'ının'qılı baylanis. Bag'ının'qi baylanıstag'ı sintaksislik baylanislardıń sin'arlari biri ekinshısın tu'sindirip, bag'ınıw jolı menen baylanısadı. Bag'ının'qılı baylanis, tiykarijan, predikativlik ha'm predikativlik emes sintaksislik birliklerdin' sin'arlari arasındag'ı baylanısta bildiredi.

Predikativlik baylanıstag'ı sintaksislik birliklerdin' tiykarg'ı baylanıstıwshı quralları retinde ga'plik intonatsiya, betlik ha'm bayanlawish formalari qatnasadı. Misal: Men ugenermen. Sen mug'allımsen. Ol oqıwshı. Ol isleydi. Qıraw tu'sip. sho'pler qawradı, t.b.

Predikativlik emes qatnasag'ı sintaksislik birliklerdin' sin'arlari so'z formalari, tirkewishler ha'm orın ta'rip arqalı baylanısadı. So'z dizbeginin' quramındag'ı bag'ının'qi sin'an bag'ındırıwshı sin'arına talap

Bular tuwralı ken'irek tu'sinik a'uw ushin sabaqlıqtın' «birgelikli ag'zalı ga'pler» degen temada 14-§qa, «Dizbekli qospa ga'pler» degen temada 103-§ qa qaran'

etken so'z formasini o'zine qabil etadi ko'sheni tazaliw, unumim' kitabi, qiziqli lektsiya, sharwalar menen so'ylesiw, azathq ushin gu'resiw, t.b.

Bag'imn'qli baylanis jay ga'p ha'm so'z dizbegimn' quramindag'i so'zlerdin' baylanisimw usulina qaray, kelisiw, basqarw, jupkerlesiw ha'm izafet siyaqli to'rt tu'zge bo'linedi.

§ 7. Bag'imn'qi baylanistin' tu'rleri

1. Kelisiw. Bul baylanista bag'imn'qi so'z bag'indirwshi so'zdin' talabina ilayiq o'z formasin sog'an sa'ykeslendirip baylanisadi. Kelisiw, tykanman, baslawish-bayanlawishliq qatnastag'i so'zlerdin' arasindag'i baylanislardi hildiredi. Baslawish-bayanlawishliq qatnastag'i sintaksislik birlikim' sin'urlarinnin' bir bag'iniwshi (bayanlawish), ekinshi bag'indirwshi (baslawish) bolip keledi. Bunda bag'imn'qi so'z bag'indirwshi so'zge formalitq jaqtan sa'ykeslep, bag'indirwshi so'z qaysi bette, qaysi sanda kelse, bag'imn'qi so'z de sol bette, sol sanda kelip baylanisadi: Men mektepte isleymen. Sen qunlista injenersen' Oj awilda isleydi.

A'debiy ukdin' normasi boyinsha baslawish penen bayanlawish bette kelisip baylanissa da, sanda kelisiwi sha'rt emes. Misali:

I bet. Bizler islep aturmiz

II bet. Sizler islep atursiz

III bet. Olar islep atir

Bunda bette, sanda kelisiw I, II betlerde g'ana boladi. Al, u'shinshi bette olar bette kelisse de, sanda toliq sa'ykeslikke iye emes. Usi jaqlarina qarap, kelisiw toliq ha'm toliq emes baylanisw tu'rinde ushirasadi

Bag'imn'qi so'zdin' bag'indirwshi so'zge sa'ykes bet, san formalatin qabil etip baylaniswi toliq kelisiw, al bag'imn'qi so'zdin' bag'indirwshi so'zge sa'ykes formalardi toliq qabil etpey-aq baylaniswi toliq emes kelisiw boladi.

2. Basqarw. Basqarw baylanisindag'i so'z dizbegimn' quramindag'i so'zlerdin' biri ekinshisine ma'nilik ha'm formalitq jaqtan bag'inp baylanisadi. Bag'indirwshi so'zdin' talabi boyinsha bag'imn'qi so'z seplik affiksi menen yamasa tirkewish penen kelip, bag'indirwshi (bas) so'z benen baylanisadi. mallardi suwg'arw, atizda islew, ko'pir arqali o'tiw, t.b misalg'a keltirilgen so'z dizbeklerinnin' ha'mmesi de feyil so'zlerdin' basqarwinda kelgen. Bul so'z dizbeklerinnin' quramindag'i seplik affiks penen ha'm tirkewish penen kelgen so'zler basqarwshi so'zge ma'nilik ha'm formalitq jaqtan qatnashi boladi. Misal: quramindag'i ha'm pisqlawishliq ma'nilerde sipalaydi.

Basqarwshi baylanis atawish so'z dizbegimn' quramindag'i keladi. Bunday jig day seplik affiksi atawish so'zlerdin' ekinshi bir atawish so'z

bildirilip turadi: 1. Bıyılğ'ı ba'ha'r jawın-shashınlı boldı. 2. Bıyılğ'ı gu'z jawın-shashınlı bolmadı. 3. Ko'l qamısları bıyıl pitik (G'.S). 4. Ko'l qamısları bıyıl pitik emes. Bul ga'plerdin' mazmunı bayanlawısh formalarnın' bildiriliwine qaray, bolımlı tu'ri tastıyqlawdı, bolımsız tu'ri bıykarlawdı an'latadı. Eki jag'dayda da ga'ptin' haqıyqatlıqqa qatnaslı mazmunı anıq obyektiv modallıq ma'nini bildiredi.

Modallıq ma'ni ga'ptin' ko'pshilik du'zilislilik tu'rlerine qatnaslı bolıp keledi. Modallıqtı bildiriwshi qurallar ju'du' ken' ha'm ha'r tu'rli. Modallıq ma'ni bildiriwshi qurallardin' xızmetin sintaksislilik meyil ha'm ma'ha'l kategoriyaları, intonatsya, orın ta'rtip, modal so'z, janapay, tan'laq ha'm ayırım ga'p qurılımları ha'm t.b. atqaradı.

§ 14. Bolımlı ha'm bolımsız ga'pler

Bolımlı ha'm bolımsız ga'pler – mazmunı ha'm forması jag'ınan bir-birine qarama-qarsı qollanılatug'ın sintaksislilik kategoriya. Olardın' bolımlı ha'm bolımsız termini menen atalıwı da usı qarama-qarsı ma'nide qollanıwına baylanıslı qa'liplesken.

Bolımlı ha'm bolımsız ga'pler bir-birinen ma'nilik ha'm grammatiklik o'zgesheligine qaray ayrılıp turadı. Bolımlı ga'pler bolımsızlıq ma'ni bildiriwshi qurallardin' qatnasısız, ga'ptin' bayanlawısh-larınin' bolımlı formada qollanıwı arqalı an'latıladı. Al bolımsız ga'plerde onın' bayanlawıshları bolımsızlıq -ma\ -me affiksi ha'm janapaylıq xızmettegi emes, joq ko'mekshi so'zlerdi o'z quramına alıwı arqalı du'ziledi: Jawın jawdı. Jawın jawmadı. Azat keldi. Azat kelmedi. Bul - sabın. Bul - sabın emes. Ko'ldin' balıg'ı bıyıl ko'p. Ko'ldin' balıg'ı bıyıl ko'p emes. Dalada adam bar. Dalada adam joq, t.b.

Ga'ptin' bolımlılıq ha'm bolımsızlıq ma'nileri logika menen de baylanıslı bolıp keledi. Sonlıqtan olar tu'rkiy tillerindegi sintaksislilik izertlewlerde logikalıq kategoriya'ga qatnaslı «tastıyqlaw» ha'm «bıykarlaw» terminleri menen de ataladı. Haqıyqatında, ga'ptin' bolımlı ya'ki bolımsızlıq sapag'a iye bolıwı predmet, qubılıs, waqıyalar menen belgi arasındag'ı ma'nilik qatnasılg'a baylanıslı bolıp ta keledi. Misalı: Kiyimler taza. Dala kewilli. Erikler gu'llegen, t.b. Bul ga'plerdegi bolımlılıq haqıyqatlıqtı xabarlaw mazmunı jag'ınan predmet penen belgi arasındag'ı tastıyqlawdı bildiredi. Birinshi ga'pte kiyimlerin' tazalıg'ı, ekinshi ga'pte dalanın' kewilliligi, u'shinshi ga'pte eriklerin' gu'llegenligi tastıyqlanadı. Eger usı ga'pler tastıyqlawg'a qarama-qarsı ma'ni bildiriwshi qurallar arqalı bildirilse, bıykarlawdı an'latadı: Kiyimler taza emes. Dala kewilli emes. Erikler gu'llemegen (gu'llegen joq) t.b.

Bolımlı ga'pler. Bolımlı ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi olarda arnawlı grammatikalıq ko'rsetkish quralı bolmaydı. Olardın' bolımlılıq

ma'nisi ga'ptin' obektivlik mazmunidan an'latiladi. Bolimli ga'pler qanday da bir haqiqatliqqa qatnash na'rselerdin' barlig'in tasiyqlaydi yamasa waqiya, ha'diyseledin' bolg'anin, bolip atirg'anin ya endi bolatug'inin xabarlaydi.

Bolimli ga'plerdin' bayanlawishlari atawish so'z ha'm feyillerden boladi. Bayanlawishi atawish so'zlerden bolg'anda predmet ya bir na'rsenin' barlig'in tasiyqlaydi yamasa belgili bir sapag'a iye ekenligin bildiredi: *Altin-metal*. Qizil qummin' arasi aptap issi (G'.S.). Ko'ld e pishen ko'p. Bul atawda tirishilik bar (G'.S.). *Aspan ashuq*. Ku'n jilli. t.b.

Bolimli ga'plerdin' bayanlawishlari feyilden bolg'anda, is-ha'reket, waqiyatardin', bolip o'tkenin, endi bolatug'inin yamasa bolip atirg'anin xabarlaydi: Qutim ku'ndegiden erte oyandi (X.S.). Jaqin waqitlarda jawin-shashimli ku'nler baslanadi (Sh.A.). Ol ele ketip baratir (O'.X.).

Ayrim jag'daylarda bayanlawishi eki bolimsiz formada kelgen ga'pler bolimli ma'ni bildirip te keledi. Bunday ga'pler stillik jaqtan ga'ptin' mazmunin ku'sheytip keledi: Qaqalag'an tawiq tuwmay qoymaydi (naqil) Apasi biraz esin jynap, beti bermag'an qarag'an son' aytpawg'a shidamadi (T.Q.).

Bolimsiz ga'pler. Bolimsiz ga'plerdin' mazmunin, tiykaridan, bayanlawishqa bolimsizliqti bildiretug'in **-ma/-me**, **(-ba/-be, -pa/-pe)** affiksleri ha'm ko'mekshi xizmettegi **emes**, **joq** so'zlerinin' qosilwi arqali du'ziledi. Bular bayanlawishqa qatnashli bolimsizliqti bildirip kelgende, olardin' **-ma/-me** affiksli tu'ri feyil bayanlawishtin' quraminda keledi de, basqalari atawish bayanlawish penen de, feyil bayanlawish penen de qollanila beredi.

1. **-Ma/-me** bolimsiz affiksi feyil bayanlawishtin' quraminda kelip, is-ha'reket, waqiyatinin' bolmag'anin, ha'zir de, aldag'i waqitlarda da bolmay atirg'an yamasa bolmaytug'inlig'in xabarlaydi: Uzaqta heshna'rse, heshqanday qubilis ko'zine tu'spedi, heshna'rse esitilmedi. Tan'nin' shashirap atiri da onin' kewlin ko'termadi (X.S.).

Du'nya ra'ha'tin ko'rmedim,
Shalqip shad bolip ju'rmedim,
Ha'z etip da'wan su'rmedim,
Mag'an ma'detker bolmadi.

(Berdaq).

2. **Emes** ko'mekshi so'zi atawish ha'm feyilden bolg'an bayanlawishtin' quraminda keliwinen bolimsiz ga'p du'ziledi: Bayliq mural emes, jarlilik uyat emes (naqil). Ol aytqanin'men emes (T.Q.).

Berdimurat menin' o'zim.
Ku'nxojani ko'rди ko'zim,
Esittim A'jiniyazdin' so'zin
Olar ha'm shad bolg'an emes.

(Berdaq).

3. Joq so'zi bolimsiz ga'ptin' bayanlawishin du'zip kelgende, to'mendegi xizmetlerdi atqaradi:

1) feyil bayanlawishtin' quramında kelip, bolimsiz ga'plerdı du'zedi: Ag'ayinnin' azarı barda, bezeri joq. Tu'lkini bir soymaq bar, u'sh soymaq joq. (naqıl). Jilasaq ta ko'z jastı, ko'rer ku'nler bolg'an joq (Jiyen Jiraw).

Joq so'zi qosılıp kelgen feyil bayanlawishlar tartım ha'm betlik affiksli bolıp ta qollanladı. Biraq bul affikslerdin' -g'an joq formasına jalg'anıwı birdey emes. Tartım affiksli bolimsiz feyillerdin' -g'an formasına I-II betlerge betlik jalg'awı jalg'anadı da, al betlik affiksi sol I-II betlerde joq so'zine jalg'anadı: Men de on'g'ılıq bolg'anım joq. Ko'pten beri kelinimnin' bunday bolıp quwang'anın ko'rgenim joq edi (Sh.A.). Ele men o'z diydime jetken joqpan. -Nesin aytasız? Bir orında tepsinip turg'an joqsız ba? (T.Q.):

2) joq so'zi o'z aldına ga'ptin' tiykarg'ı bayanlawishi xizmetinde kelip te bolimsiz ga'pti du'zedi: Bunday jag'dayda joq so'zi ko'mekshi so'z xizmetinde emes, bayanlawishlıq so'z shaqabı bolıp keledi ha'm bar so'zine qarama-qarsı obektivlik joqlıq ma'nini an'latadı: Qusta su't joq, jılqıda o't joq. Aq sawıttın' jag'ası bar, jen' joq, tu'ri jaqsınun' ashıwı bar, kegi joq (naqıl). Da'riyanın' ag'ısına qarsı esip, tolıqın ko'terip turg'an ku'shli samal da joq (X.S.).

3) joq so'zi dialoglarda o'z aldına so'z-ga'p xizmetindegi bolimsiz ga'p ma'nisinde yamasa basqa bir bolimsiz ga'ptin' aldında kelip, onun' ma'nisin ku'sheytiwshi janapaylıq xizmetti atqaradı:

— Turdimurat bay senin' ag'an'a da qoy berdi me?

— Joq.

— Sag'an she'?

— Bermedi.

— Gu'izar, sen onnan qorqasan' ba? -dedi.

— Joq qorqpayman (X.S.);

4) bolimsiz ga'plerdin' quramında bolimsizlıq almasıqları qatnasıp ta bolimsiz ga'p du'ziledi. Bunday ga'plerdin' bayanlawishları da bolimsiz formada keledi: Do'gerekte heshkim ko'rinbeydi. -Demek, sen og'an ele heshna'rse aytpag'an ekensen'dag'ı onda, Tolg'anay? (Sh.A.). Shınında, ol heshqashan ırlıq etip ko'rgen emes (A.A'). Ha'zirgi waqıtta Aral ten'izin ha'm Aral regionındag'ı joqarı o'nimli hasıldar topıraqtın' bunnan bılay da burılıwınin' aldın alıwdan artıq hesh na'rse joq («E.Q»).

Sunday-aq, dialoglarda bolımsız almasıqları da o'z aldına bolımsız ga'p du'zip keledi:

- Jiladi deysen' be? Bektemir shorshınıp, onı kim jilatqan? — dedi.
- Heshkim (X.S.).
- Bular parag'a emes pe?
- Heshqanday. Sag'an hu'rmet (T.Q.).

Joq so'zi barlıq jag'dayda bolımsızlıq ma'ni bildirip kele bermey, bolımlılıq ma'ni bildirip keliwi de mu'mkin. Bunday jag'dayda bayanlawıshı joq so'zinen bolg'an bolımsız ga'ptin' baslawıshı tartımlanıp kelgen bolımsız kelbetlik feyilden boladı: Sınıqtın' du'ziw pitpegeni joq (naqıl). Bul ga'p sınıqtın' ba'ri de du'ziw pitken degen ma'nide kelip, bolımlılıqtı an'latadı.

Sorawlar

1. Ne ushın ga'p tildin' tiykarg'ı sintaksislik birligi dep ataladı? 2. Ga'pti du'ziwge qatnasatug'in grammatikalıq kategoriyalar qanday? Olardı atap aytn'. 3. Ga'ptin' modallıq kategoriyası qanday tu'sinikti bildiredi? 4. Bolımlı-bolımsız ga'plerdin' ga'p du'ziwge qatnası qanday? 5. Bolımsız ga'plerdı bildiretug'in qurallardı aytn' ha'm misallar keltirip tu'sindirin'?

Ga'ptin' mazmunı boyınsha tu'rleri

Jay ga'pler kommunikativlik funktsiyasına qaray ha'r tu'rli mazmunda qollanıladı. Olardın' biriwlari mazmunı jag'ınan belgigili bir xabardı, ekinshi birewlari is-ha'reket, waqıya ha'm ha'diyseleler tuwralı soraw ma'nisin, u'shinshileri buyırq, o'tinish-tilek ma'nisindegi buyırqtı bildirip keledi. Ja'ne bir tu'rleri emotsional ha'm shaqırıq-u'ndew ma'nilerinde qollanıladı. Usı sıyaqlı mazmun o'zgesheliklerine qaray ga'pler to'mendegi tu'rlerge bo'linedi: 1) xabar ga'p; 2) soraw ga'p; 3) buyırq ga'p; 4) u'ndew ga'p.

Sonın' menen qatar, soraw, buyırq mazmunınin' u'stine bolımlı-bolımsızlıq ma'nilerdi de qosıp aladı.

§ 15. Xabar ga'pler

Qanday da bir is-ha'reket, waqıya ha'm ha'diyseleler tuwralı xabar mazmunın bildiretug'in ga'plerge xabar ga'p delinedi. Xabar ga'pler xabarlaw mazmunı jag'ınan bolıp o'tken, bolıp atırq'an ha'm endi bolatug'in waqıya, ha'diyselelerdi xabarlaydı: Biylg'i ba'ha'r erte keldi. Ha'zir egiske tayarlıq jumislari qızg'in ju'rip atır. Endi sanawlı ku'nlerden son' diyqanlarımız jerge tuqım shashadı («E.Q.»).

Xabar ga'pler bolımlı-bolımsız tu'rinde keliw arqalı mazmunı jag'ınan tasiyıqlaw ha'm biykarlaw ma'nilerine iye boladı. Ga'ptin'

xabarlaw mazmunı jay ha'm qospa ga'p tu'rinde de bildiriledi. Xabar ga'pler so'ylewde bir jo'n pa'sen' intonatsiya menen aytiladı da, ga'ptin' aqırında intonatsiya pa'sen'leydi.

Xabar ga'ptin' morfologiyalıq bildiriliw forması onın' paradigması dep ataladı. Xabar ga'p mazmunı jag'man bir pu'tinlikti bildiriw ushın formal belgisi menen qatar, ma'nilik belgige iye boladı. Xabar ga'pler usı eki belginin' tiykarında ulıwmalıq ma'nidegi xabarları an'latıp qoymay, formalıq o'zgesheliklerine qaray birneshe kishi ma'ni ottenkilerdi de bildirip keledi.

Xabar ga'plerdin' bayanlawışları, ko'binese feyildin' meyil formaları ha'm basqa da atawış so'zler arqalı bildiriledi. Xabar ga'plerdin' forma ha'm mazmun paradigması to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladı:

1. Bayanlawışı feyildin' anıqlıq meyilinen bolg'anda, is-ha'reket, waqıyanın' bolıp o'tkenin, bolıp atırğ'anın yamasa endi bolatug'ınun anıq xabarlaw ma'nisin bildiredi: Bıyl ba'ha'r erte baslandı. Qum jerlerge ko'k sho'pler shıg'ıp atır. Endi egislik jerler su'riledi (O'.X.).

2. Xabar ga'ptin' bayanlawışı tilek meyilinen bolg'anda, tilek-o'tinish ma'nisin an'latadı: Men de ko'mekleseysin. İlayım, jawındı jen'ip, aq ju'zli abıraylı bolıp kelgeysen' (K.S.).

3. Kelbetlik feyildin' -ar+edim forması tilek - buyırq ma'nisin bildiredi: Ko'zime bir ko'rınse, to'besin bir oyar edim (X.S.).

4. Buyırq - tilek ma'nisi sintetikalıq ha'm analitikalıq formalardag'ı III bet buyırq meyildin' -sın /-sin affiksleri arqalı bildiriledi:

Abadan, paraqat, shadhı turmis ushın,
Quyashın' ba'rha'ma jadırıp tursın (T.S.).

Arg'ımag'm' harmasın,
Bilegin', qızım, talmasın,
Jaw o'z basın jalmasın.
Haram oyi bolmasın (S.K.).

5. Xabar ga'ptin' bayanlawışı II bettegi analitikalıq formadag'ı buyırq meyil arqalı bildiriw kelgende de, tilek-buyırq ma'nisin an'latadı: Saw bolın', ko'p jasay berin'. Jumagu'l apa (E.Q.).

6. Xabar ga'ptin' bayanlawışı bar, joq bayanlawışlıq so'z shaqabınan bolg'anda, tastıyqlaw ha'm biykarlaw ma'nilerin an'latadı: Onda aqıl-parasat bar. Awılımızda ko'p qabatlı mektep bar. Elshige o'lim joq. Adasqanın' ayıbı joq (naqıl).

7. Bayanlawışı kerek, za'ru'r, da'rkar, lazım sıyaqlı bayanlawışlıq so'z shaqabı arqalı bildirilgen xabar ga'pler za'ru'rlik, minnetlilik ma'nilerinde keledi: So'z ma'nisin an'law ushın aqıl kerek. Eldin' awzın tıymag'a elli qarı bo'z kerek (naqıl).

8. Bayanlawishi **mu'mkin**, **itimal** modal so'zler ha'm **-ar-er** formal kelbetlik feyilden bolg'an xabar ga'pler boljaw. shamalaw ma'nilerin bildiredi: Olar bu'gin **keliwi mu'mkin**. Bul O'teshtin' kelinshegi **bolsa itimal**. Olar bu'gin - erten' **kelip qalar** (K.M.).

9. Xabar ga'p ataw ga'p formasında kelgende predmet, ha'diyse-lerdin' ha'zirgi waqıtta barlıg'ın tastıyqlaw ma'nisine iye boladı: To'rtku'l jag'ısı. Biq-jiq adam. Altın gu'z. Terim waqıtı. (O.X.).

§ 16. Soraw ga'pler

So'ylewshi ekinshi birew menen qarım-qatnas jasawda, waqiya ha'diyse ha'm t.b. na'rselerdi sorap biliwde soraw ga'plerdi qollanadı: Sen heshna'rse bilmey tursan' ba? Atam nege bunshelli qapa ko'rinedi. Ayıbı ne onın? (Sh.A.).

Mazmunı boyınsha soraw ma'nisin bildiretug'in ga'plerge soraw ga'p delinedi.

Soraw ma'ni bildiretug'in so'zi ya bo'legi basqa bo'leklerine qara-g'anda ko'terin'ki aytiladi. Sonlıqtan soraw ga'pler soraw intonatsiyasına iye boladı: Bala u'ydin' aldına shug'ıp kelgen mashinani ko'rmekshi boldi. Neshe do'n'gelekleli eken o'zi? Go'nemeken ya taza mashinama eken? Izindegi tirkewi qanday eken?

Soraw ga'pler ga'ptin' basqa tu'rlerinen o'zine ta'n leksikalıq ha'm grammatikalıq qurallar arqalı ayrılıp turadı. Soraw ga'pler to'mendegi grammatikalıq qurallar arqalı du'ziledi.

1. Kim? ne? nege? qanday? qaysı? qalay? qansha? neshe? ne o'zi? ne ushın? t.b. soraw almasıqlarının' qatnası arqalı du'ziledi: **Minaw kim, qaydan kelgen? Ne dep tursan'?** (Sh.A.).

2. **-Ma /-me (-mı)-mi, -she (shi)** soraw, **g'oy** anıqlaw ha'm **aw, a'**. modallıq janapaylar arqalı: Ka'rwanın' aman-esen keldi **me?** Ko'p waqıttan beri ko'rinbey kettin' **g'oy?** Sen bayag'ıları bizin' awılda boldın'-**aw?** (A.O.).

3. **Shug'ar, qaytedi, bolar** modal ma'nidegi ko'mekshi feyiller soraw ga'ptin' bayanlawışının' quramında keliw arqalı: Ko'p jerlerdi ko'rgen **shıqarsız?** (X.S.). Bizin' u'ye barıp qaytsan' **qa'ytedi?** (X.S.). Bul ma'seleni ko'pshilikтин' talıqlawına salıw kerek **bolar?**

4. Soraw intonatsiyası arqalı du'ziledi. Soraw ga'plerdi du'ziwshi leksikalıq ha'm grammatikalıq qurallar qatnaspag'an ga'plerdin' quramında intonatsiya qatnasadı: Bul adamdı bir jerde ko'rgendeymen? (Sh.A.).

Intonatsiya arqalı du'ziletug'in soraw ga'pler, ko'binesse dialoglarg'a ta'n bolıp keledi:

— Ag'an' kiyatır.

— Ag'am?

Soraw ga'plerdin' ma'nilik du'zilisi uluwma soraw ma'nisi menen qatar, basqa ha'r tu'rli maqsetlerde qollaniladi. So'ylewshi tin'lawshidan birde juwap talap etedi, birde talap etpeydi. Usi siyaqli o'zgesheliklerine qaray soraw ga'pler *aniq soraw ga'p*, *ritorikalıq soraw ga'p* bolip ekige bo'linedi:

1. Anıq soraw ga'pler mazmunı jag'ınan tin'lawshidan anıq juwap talap etedi. Soraw ga'plerdin' bul tu'ri, ko'binese soraw almasıqlarınin' qatnası arqalı du'ziledi: Ata, O'tegennin' suwına tiygen kim? -Al, Moskvag'a, ko'rgizbege bara almadı ma? - Bara almadı. - O'zi bara almag'an bolsa, basshılarg'a nege o'kpeleydi (S.S.).

Anıq soraw ga'pler ja'ne de mayda semantikalıq o'zgesheliklerge iye bolip keledi:

a) tan'lanıw ma'nisin bildiredi: Men tuwg'an ul menen qızdı tanımaytug'ın sag'an ne bolip qaldı? - Ha', amanlıqpa? Ne bolip qaldı? Demde shıpaker bolip qalg'anı ma? Qoy ol emes shıg'ar? (Q.J.). Onı esten shıg'ardı ma eken? (S.S.);

b) ta'shwishleniw, qa'weterleniw ma'nisinde keledi: Ol jumısın taslap ketip qalmas pa eken? (S.S.);

d) gu'man etiw, gu'dikleniw ma'nisi: Siz bag'man emessiz be, otag'ası?

2. Ritorikalıq soraw ga'plerde so'ylewshi tin'lawshidan anıq soraw talap etpeydi. Onın' sorawı da, juwabı da sol ga'ptin' mazmunınan an'latılıp turadi. Ritorikalıq soraw ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheligi uluwma soraw ma'nisinde keliw menen qatar, olardan emotsional-ekspressivlik ma'ni an'latiladi: Xalıqtı atlan-shap etip, atız basına jıynalg'an menen ne payda? Sonsha etken miynetti taslap ketiwge bola ma? O'mirde ne ushıraspaydı? (S.S.). Sonda senin' menen menin' ornıma awılta kim isleydi? (Q.J.).

Soraw ga'pler forma menen mazmun birliginen du'ziletug'ın bolg'anlıqtan, olardin' forma ha'm mazmunı bir-birine sa'ykeslikke ha'm sa'ykessizlikke iye boladı. Sa'ykeslilik qatnastag'ı soraw ga'plerdi anıq soraw ga'pler du'zedi. Olar anıq soraw ma'nisinin' u'stine xabar yamasa buyırıq ma'nilerdi qosıp almaydı. Sol anıq soraw ma'nisinde qollaniladi. Forma ha'm mazmun arasındag'ı sa'ykeslikti ritorikalıq soraw ga'pler du'zedi. Soraw ga'ptin' bul tu'rinde soraw forması qatnasqan menen mazmunı jag'ınan o'z u'stine xabar yamasa buyırıq ma'ni qosılıp aytiladi. Usi siyaqli forma ha'm mazmun sa'ykesligine qaray ritorikalıq soraw ga'pler soraw-xabar ha'm soraw-buyırıq bolip ekige bo'linedi.

1. O'z u'stine xabar ma'nisin qosıp alg'an soraw ga'pler soraw-xabar ma'nisin bildiredi. Soraw-xabar ga'pler qanday da bir tastıyqlaw ya'ki biykarlawshılıq mazmundı xabarlaydı. Soraw ga'ptin' bul tu'rinin' soraw-xabar ga'p dep atalıwındag'ı belgi, ol forması jag'ınan soraw ga'p, al

mazmunı jag'ınan xabar ga'p ma'nisin an'latadı. O'zinde eki ma'nini qosıp alg'an soraw-xabar ga'ptin' tiykarg'ı xabar ga'pten ayırmashılıg'ı, bunda xabar ga'pke qarag'anda so'ylewshinin' pikiri tın'lawshig'a ju'da' ta'sirli tu'yiledi: Bul ga'plerdi g'arnı ne ushin ayıp otır? Go'zlegen maqseti ne? Kim haqqında? (S.S.);

2. Soraw-buyrıq ga'pler buyrıq ma'nisin qosıp aladı. Soraw-buyrıq ga'pler forması jag'ınan soraw ga'ptin' quramına kirgen menen mazmunı jag'ınan buyrıq ma'ni an'latıp turadı. Soraw-buyrıq ga'pler tiykarg'ı buyrıq ga'pten stillik jaqtan ta'siriligi, o'tkirligi menen ayırılıp turadı. Soraw-buyrıq ga'pler buyrıq ma'nisin an'latıwına baylanış, ko'hinese bolımsız formada qollanıladı: Onnan qayta Erpolattı bosatıp alıwdın' jolin izlesen' bolmay ma? (M.D.). Sen mag'an u'yretpe, bildin' be? Olar bunı tuwdı da ha'rqaysısı basının' awg'an jag'ına qan'g'ıp ketken joq pa edi? Onın' sag'an ne keregi bar? (Sh.A.). U'iken adam u'ikenligin ete beredi, o'tken jılı ko'rmedin' be? (Q.J.). Ol nege kelisim bermedi? Xalıq qatari barıp-kelip ju're berse bolmay ma? (S.S.).

§ 17. Buyrıq ga'pler

Mazmunı jag'ınan buyrıw, o'tinish etiw, ken'es beriw, talap etiw ma'nilerin bildiretug'in ga'pler buyrıq ga'p delinedi.

Buyrıq ga'ptin' bayanlawışı buyrıq meyiller arqalı bildiriledi. Buyrıq ga'plerdegi intonatsiya eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladı. Olardın' biri xabar intonatsiyası menen ayılsa, ekinshi bir tu'rleri u'ndew ga'ptin' intonatsiyasına usap, ko'terin'ki dawıs penen ayıladı. Ayılıw o'zgesheligine qaray buyrıq ga'plerdin' keynine noqat yamasa u'ndew belgisi qoyıladı: Endi sen qala ber. Shayıq atanın' zeynine tiyme, sadıq bol, ulım. Endigi ga'pti Amanqul biy aytsın (T.Q.). Qa'ne attan tu's! Tu's degende tu's! (Sh.A.).

Buyrıq ga'pler de mazmun qarama-qarsılıg'ınan paradigmag'a iye boladı. Olardın' du'ziliw paradigması buyrıq meyil formalarında keledi:

1. Buyrıq ga'ptin' bayanlawışı buyrıq meyildin' II ha'm III-bet formaları arqalı bildiriledi: Otır. Tolg'anay! Tu'rgelip tura berme, o'zin' ayaq awırıw adamsan', tastın' u'stine jayg'asın'qırıp otırıp al. (Sh.A.). Onı ha'zir usı jerge alıp kelin'.(T.Q.). Kelesi piyshembige menin' menen Xiywag'a ju'retug'in bolsın.(T.Q.)

2. Tilek meyildin' I bettegi -ayıq/-eyik ko'plik forması arqalı:

Ju'rin', qızlar, suw boyına barayıq,
Oyın-ku'łki tamashalar qurayıq.

(xalıq qosıg'ı).

3. II bettegi buyriq meyil **shi/-shi, san'a/-sen'e** janapayları arqalı: Azıraq **tunishlan-shi**, Batıray, shawqım **salmay turshi** (S.K.). Qosıbay hayalının' so'zin jaqtırmay: - **Qoysan'a**, -dep jekirindi. -Ha' ju'wer-nemek, **kelsen'-a'** berman (K.S.).

4. Bayanlawıştı ha'reket atı feyiline **kerek, tiyis, lazım** t.b. bayan-lawıshlıq so'z shaqabının' dizbeklesiwinen du'ziledi: Kim jer menen tillesemen dese, da'slep jerdin' suwin **qandıriw kerek** (S.S.). Jerlerdin' barlıg'ı derlik **tegisleniwi tiyis** (O'.X.).

5. Anıqlıq meyildin' I bet forması arqalı bildiriledi: - Qa'ne, ko'p irkilmeyik. -Basla onda, **kettik** (T.Q.). Endi men onın' ju'zin **ko'rmeymen** (K.S.).

Buyriq ga'plerdin' ma'nilik du'zilisi. bayanlawış formasına ha'm intonatsiyasına qaray to'mendegishe boladı:

1. Buyriq ga'pler ko'terin'ki intonatsiya menen aytilg'anda tin'law-shıg'a qaratilg'an keskin buyriq ma'nisin an'latadı: -Ha'y jasawıllar, tart qılıshı! Tiyme atama, shug'in' uris maydanına! (K.S.). Jen'is penen kelin! Ta'mbisin berin' jawdın! (K.S.);

2. O'tinish-tilek ma'nisin bildiredi: Bunday jag'dayda intonatsiya pa'sen' aytiladı: Siz ja'rdein berin', ag'a. (K.S.). Malın'ız ko'p bolsın, jawın'ız joq bolsın (S.K.);

3. Ken'es beriw ma'nisin an'latadı: Bala, ku'ninin' rayı buzıq, shıqpa ko'lge (K.S.);

4. Alg'ıs aytiw ma'nisin bildiredi: Toy toylarg'a ulassın. Shan'arag'in' tohsıp, bala-shag'an' aman bolsın («Q.J.»);

5. Ta'selle beriw ma'nisin an'latadı: g'am jerne, g'ayrat salıp isley, balam.

§ 18. U'ndew ga'pler

Ha'r tu'rli emotsionallıq qatnaslardı bildiretug'm ga'pler u'ndew ga'p delinedi. U'ndew ga'pler o'zinin' tiykarg'ı mazmunına qosa, so'ylew-shinin' ha'r tu'rli tuyg'ı - sezimlerin — quwanıw, tan'lanıw, o'kiniw, ku'yiniw, qaharleniw, seskeniw, t.b. sıyaqlı ku'shli emotsional ma'nilerdi an'latadı. Misalı: 1.—Pah, jer bolg'anın'a! (İ.Q.). 2. —**Kiyatır!** - dep baqıradı ol u'ylerdin' aynasının' aldına haplıg'ıp juwırıp kelip. 3. - Du'kan - mashina kiyatır! (Sh.A.).

Bunda ekinshi ga'ptegi qara ha'rip penen jazılg'an u'ndew ga'p. U'shinshi ga'p jay xabardı bildiredi. Bulardag'ı ayırmashılıq, u'ndew ga'pte intonatsiya ko'terin'ki aytiladı da, jay xabar ma'nisindegi ga'p anıq xabardı bildirip, jay intonatsiya menen aytiladı.

U'ndew ga'plerdin' paradigması to'mendegi grammatikalıq qural-lardıń qatnasında du'ziledi:

1. U'ndew ga'pler yapırmay, alaqaq, pah, pay, u'wh, t.b. tan'laq ha'm ku'sheytiw janapaylarınin' qatnasinan du'ziledi: Pa, du'nya-ay! Tuwip o'sken jer qanday qa'dirdi (N.D.). U'wh ju'regim jan'a jay taprı g'oy! (J.S.).

2. Qanday, qansha, qanshama, qaysı, sonday, bunsha, qalay-qalay, t.b. ku'sheytiw ma'nili almasıqlardıń qatnası arqalı: Bul qanday ahwal! Aysanem bolsa G'odalaqtın' qanjig'asında jılap ketti (S.X.). -Mmag'an qara, ene, qanday ra'ha't bag'ıshlaytug'm jawın deysen'-a'!

3. So'zlerdin' qaytalanıwı arqalı du'ziledi: -Ko'z aydın, batır, ko'z aydın! («A»). Toqtamaydı! Toqtamaydı! Bilayıraq turın' (Sh.A.).

4. U'ndew ga'ptin' bayanlawıshı -sın/-sin formalı buyırıq meyilden du'ziledi: Elin'iz gu'llene bersin! Ha'mme ku'sh jetistirilgen zu'ra'a'tti sepsitpey jıynap alıwg'a jumsalsın! («E.Q.»).

5. Geypara ellepsislik ga'pler ko'terin'ki intonatsiya menen ayılıp, u'ndew ga'pti du'zedi: Ha'mme jıyn-terimge! («E.Q.»).

6. Bayanlawıshı a'dettegi ornı ta'rtibinen o'zgerip qurılg'an ga'pler ba'lent intonatsiyag'a iye bolıp, u'ndew ga'p du'ziledi: Men su'yemen O'zbekstandı! Ey, go'zzalı bizin' baxtiyar eldin' (I.Yu.).

U'ndew ga'pler to'mendegi ma'nilerdi bildiredi:

1. Quwanıw, tan'lanıw ma'nilerin an'latadı: Alaqaq, Palman ag'am kiyatır! (N.D.). Kempir bolsa balanı erkeketip: -Yapırmay, bunın' ko'zinin' ko'rgishin-ay! -dep qoydı (Sh.A.).

2. Quthqlaw, alg'ıs aytıw, xoshlasıw, sa'lemlesw ma'nilerin bildiredi: Taza qonısın'ız quthı bolsın! (G.I). Jasasın bizin' elimizdin' nawqıran sportshıları! Assalawma a'leyku'm, harman'ız! (K.S.).

3. O'kiniw, ku'yiniw, g'a'zeplenıw ma'nilerin bildiredi: Pay, bilmegen ekenmen-aw! (A.B.). Ko'rsetemen men sag'an! -dep jekirindi Orazgu'l! (Sh.A.);

4. Qıynalıw, qapa bolıw, jek ko'riw, ayaw ma'nilerinde keledi: Pay, a'ttegen-ay, ekewi de qara jerdin' qurtısın aylandıratug'm diyqan edi-aw! (Sh.A.). Way, ja'niwarlar ash bolıp qalıptı-aw! (N.D.).

5. Maqtaw, su'yisiniw ma'nilerin an'latadı: Bunda bunsha sulhwıq, shıray, bunsha sawlat, kelisken qa'ddi-qa'wmet qalay payda bolg'an! Shabdar! At bolg'anına, janıwar! (Sh.A.). Tuwılg'an jerim, Qaraqal-paqstanım, senin' sulıw ta'biyatın' sonday ko'rkem!.

6. A'rman, tilek etiw, jalbarınıw, gijiniw, kemsitiw ma'nilerinde keledi: Ah, sadag'an' ketiyin, qudayım-aw! (Sh.A.). Jasay ber keleshegi ullı O'zbekstan! («E.Q.»). Ha'sseniy, jigirma bes shag'ım usı ku'nde kelse! (K.S.).

Sorawlar

1. Ga'p mazmunı boyınsha qanday tu'rlerge bo'linedi? Olardı atap ayıtın'.

2. Xabar ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi tuwrali tu'sinik berin', onin' intonatsiyasi qanday? 3. Soraw ga'plerdin' aniqalmasin ha'm soraw ga'plerdi du'ziwge qanday leksikalıq, grammatikalıq qurallardin' qatnasatug'inin aytin'? 4. Buyriq ga'plerdin' ma'nisin ha'm olardin' du'ziliw paradigmasin atap ko'rsetin'. 5. U'ndew ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheligi qanday? 6. U'ndew ga'plerdin' du'ziliw paradigmasin ha'm ma'nilerin aytin'.

A'debiyatlar

Хазирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис. 1992. 99-125-бетлер.

Русская грамматика. том II, 1980, 5-12, 84-92-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. Тошкент, 1976, 95-114-бетлер.

Фуломов А., Аскарлова М. Хазирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 28-66-бетлер.

Закиев М.З. Хазерге татар адаби теле синтаксисы хэм пунктуациясе. Казан. 1984, 3-21-бетлер.

Хазирги каракалпак тили. Синтаксис, Нөкис "Билим", 1996, 28-46-бетлер.

Махмудов Н., Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Синтаксис). Тошкент, 1995, 37-59-бетлер.

V b a p

JAY GA'PLER

Tayanish so'zler: *jay ga'p, jay ga'pti anıqlaw belgileri, jay ga'ptin' du'zilis, tu'rleri, eki bas ag'zali ga'p, ken'eyilmegen ga'p, ken'eytilgen ga'p, toliq ga'p, toliq emes ga'p, bir bas ag'zali ga'p, feyil bir bas ag'zali ga'p, atawish bir bas ag'zali ga'p, ga'p ag'zalarina bo'linbeytug'in ga'p (so'z-ga'p), qospalanbag'an ga'pler, qospalang'an ga'ple,r t.b.*

§ 19. Jay ga'plerdin' tu'rleri

Ga'p du'zilisi boyınsha en' da'slep jay ga'p ha'm qospa ga'p bolıp u'lken eki sintaksislik birlikke bo'linedi. Jay ga'p xabarlawdin' o'z aldına sintaksislik birligi. Onın' grammatikalıq ma'nisi predikativlik, forması sintaksislik ma'ha'l ha'm meyillerdi bildiretug'in so'ylewдин' en' kishi du'zilislik birligi. Jay ga'p bir predikativlik birlikten turadı. Onın' du'ziliwi bir so'z yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen quraladı. Qospa ga'p eki yamasa birneshe predikativlik birlikten du'ziledi. Demek, predikativlik ga'p kategoriyasin anıqlawda en' baslı belgi retinde ug'ınıladı. Ol baslawish-bayanlawishlıq qatnastı bildiredi.

Jay ga'pler da'stu'rli u'yreniw boyınsha du'ziliw o'zgeshelikleri, quramı, ga'p ag'zalarinin' qatnası ha'm basqa da belgilerine tiykarlanıp birneshe tu'rlerge bo'linedi:

1) eki bas ag'zalı ga'p ha'm bir bas ag'zalı ga'pler bolıp ekige bo'linedi. Jay ga'plerdin' bul tu'rlerinin' du'ziliwi bas ag'zaldın' tolıq qatnasıwı ya'ki qatnasıwına qaray anıqlanadı. Eki bas ag'zalı ga'plerde bas ag'zalar tolıq qatnasadı. Bir bas ag'zalı ga'plerde bas ag'zaldın' bayanlawısh quramı qatnasadı:

2) ken'eytilmegen ha'm ken'eytilgen ga'pler. Bunın' ken'eytilmegen tu'ri eki bas ag'zanın' qatnasınan du'zilip, ekinshi da'rejeli ag'zalar qatnaspaydı. Ken'eytilgen tu'rinde eki bas ag'zalı ga'plerdin' yamasa bir bas ag'zalı ga'plerdin' quramına ekinshi da'rejeli ag'zalar qatnasadı;

3) tolıq ha'm tolıq emes ga'pler. Bul ga'pler za'ru'ri ag'zalarınin' qatnasıw - qatnasıwına qaray du'ziledi. Tolıq ga'pke za'ru'ri ag'zalar tolıq qatnasadı, tolıq emes ga'pte za'ru'ri ag'zanın' birewi yamasa bir neshewi tu'sirilip qollanıladı. Biraq, ga'p za'ru'ri ag'zaları tolıq qatnasıwı da situatsiyag'a baylanıshı mazmunı jag'ınan tolıq ma'ni an'latadı;

4) ga'p ag'zalarına bo'linetug'in ha'm bo'linbeytug'in ga'pler (so'z -ga'pler). Bular ga'p ag'zalarına bo'liniw ya'ki bo'linbew o'zgesheliklerine qaray sıpatlanadı. Ga'p ag'zalarına bo'linetug'in ga'pler a'dettegi jay ga'pler, olar bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarg'a bo'linedi. Ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'in ga'pler ha'zirgi sintaksislik ilimde so'z -ga'pler dep u'yreniledi. Bular ga'p ag'zalarına bo'linbeydi: Naryadqa sen qol qoydın', durıs pa?- Durıs. (I.Q.).

5) Qospalang'an ha'm qospalanbag'an jay ga'pler. Qospalang'an jay ga'pler ken'eytilgen ha'm ken'eytilmegen jay ga'plerdin' quramına feyil toplanlı, birgelkili ag'zalı, ayırım-lang'an ag'zalı, kiris ag'za ha'm qaratpa ag'zalı ga'pler kirip, mazmunı ha'm quramı jag'ınan qospalanadı. Qospalanbag'an ga'plerdin' quramı qospalang'an ga'plerdi du'ziwshi sintaksislik kategoriyaldın' qatnasısız du'zilgen a'dettegi jay ga'plerden turadı.

Bul bo'liniwler jay ga'plerdin' ha'r bir tu'rine jeke-jeke toqtag'anda so'z etiledi.

Sorawlar

1. Jay ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi qanday? 2. Jay ga'pler du'ziliw o'zgesheligi, quramı, ga'p ag'zalarınin' qatnası ha'm i.b. belgilerine qaray qanday tu'rlerge bo'linedi, atap ko'rsetin'? 3. Ne ushın eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı bolıp bo'linedi? 4. Ken'eytilgen ha'm ken'eytilmegen ga'plerdin' bir-birinen o'zgesheligi qanday? 5. Jay ga'pler ne ushın tolıq ha'm tolıq emes ga'pler bolıp bo'linedi, tolıq emes ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin ayıtın'?

Баскаков Н.А. Простое предложение в каракалпакском языке. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. III. Синтаксис. М., 1961, 62-72-бетлер.

Қононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М., -Л., 1960, 348-352-бетлер.

Русская грамматика. том II. Синтаксис. М., 1980, 83-92-бетлер.

Хэзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөкис, 1996, 28-46-бетлер.

Әмиров Р.С. Жай сөйлем синтаксиси. Алматы, «Мектеп», 1983.

Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата. 1959.

I. GA'P AG'ZALARI

Tayamish so'zler: *ga'p ag'zalari, ga'ptin' bas ag'zalari, baslawish, bayanlawish, ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalari, toliqlawish, tuwra toliqlawish, qiya toliqlawish, pisiqlawish, pisiqlawishtin' ma'nisine qaray u'rleri, determinantlar, pisiqlawishliq determinant, obiectlik determinant, aniqlawish, jupkerlesiwshi aniqlawish, izafetlik aniqlawish, ayqinlawish, t.b.*

§ 20. Ga'p ag'zalari tuwrali tu'sinik

Ga'ptin' quramına kirgen so'zler bir-biri menen sintaksislik jaqtan baylanisip, ga'p ag'zalarinin' xizmetin atqaradi. Ga'p ag'zalarinin' arasındag'i baylanis so'z formalari, ko'mekshi so'zler, onn ta'rtip, intonatsiya ha'm t.b. grammatikalıq qurallar arqalı bildiriledi. Misali: 1. Ba'ha'rdin' ku'nieri sharwalar bul jerlerden tawg'a qaray su'riw-su'riw padalardi aydap o'tedi (Sh.A.). 2. Ku'n jilli. 3. Ol sawinshi. Bul misallarda ga'p ag'zalarinin' baylanisiwında so'z formalari, ko'mekshi so'z, onn ta'rtip ha'm intonatsiya qatnasqan.

Da'stu'rli u'yreniw boyınsha jay ga'pler bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarg'a bo'linedi. Ga'ptin' bas ag'zalari—baslawish ha'm bayanlawish ga'ptin' oraylıq ag'zası bolip, ga'ptin' tiykarın du'zedi. Bas ag'zalardin' qatnası arqalı ga'p predikativlikke iye boladı: Jıyn - terim baslandı. Eginler jıynaıp atır. O'nim ko'p. Aspan ashıq. Mallar jaylawda. Bul ga'pler baslawish ha'm bayanlawishtin' qatnasınan du'zilip, mazmunı ha'm forması jag'ınan baylanisqan predikativlikti bildiredi.

Jay ga'pler tek bas ag'zalardan du'zilip qoymay, onın' quramına ken'eytiriwshi ekinshi da'rejeli ag'zalar da qatnasadı. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalari aniqlawish, toliqlawish ha'm pisiqlawish bolip u'shke bo'linedi. Olardin' bas ag'zalardan o'zine ta'n o'zgesheligi bas ag'zalarday ga'ptin' tiykarın quray almaydı, bas ag'zalarg'a g'a'rezli solardin' biri menen baylanisip ma'nilik qatnasqa tu'sedi. Toliqlawish ha'm pisiqlawishlar, ko'binese feyilden bolg'an bayanlawish penen.

aniqlawish atawish soʻzlerden bolgan bas agʻzalar haʻm ekinshi daʻrejeli agʻzalar menen baylanisip, solardın maʻnisin aniqlap, toliqitirp keledi: Atasi bul portfeldi koʻshpeli avtolavkadan satip aldı. Egini orip ahogʻan jer tum-tiris, sirdanday bolip jatir. Doʻgerekte heshkim koʻrinbeydi (Sh.A.). Bul gaʻplerdegi diqqat etilgen ekinshi daʻrejeli agʻzalardın haʻmnesi de bas agʻzalardi sipatlap kelgen.

Sunday-aq, bulardan basqa gaʻp agʻzalari menen grammatikalıq baylanispagʻan soʻzler de haʻzir gaʻp agʻzasi retinde uʻyrenilip kiyatir. Bular gaʻptin tiykargʻi agʻzalarınday sintaksislik baylanisqa tuʻspegen menen, gaʻpke tikkeley qatnasi bar, gaʻptin uliwmalıq mazmunı yaʻki onın bir agʻzasi menen maʻnilik jaqtan baylanisadi. Misali: **Shimında.** bul gawashanı suwgʻariwgʻa eki adam koʻplik etpeydi (OʻX.). **Ata,** bagʻmanlıqtı qaydan uʻyrendin (N.D.).

Haʻzirgi sintaksislik ilimde gaʻp agʻzaların janʻa bagʻdarda uʻyreniw koʻzqarasları orın aldı. Aʻsirese, bul bagʻdar rus tilinin sonʻgʻi akademiyalıq grammatikalarının basılıp shugʻıwı menen aʻdewir jedellesti. Bul grammatikalarda gaʻptin ekinshi daʻrejeli agʻzalarının xızmetindegi soʻzformalar «soʻzdi kenʻeyttiriwshi» agʻza (yagʻniy soʻz dizbeginin quramındagʻi agʻza) haʻm, gaʻpti kenʻeyttiriwshi» agʻza (determinant) dep ekige boʻlinedi.¹

Gaʻptin ekinshi daʻrejeli agʻzalarının joqarıdagʻi siyaqlı janʻasha uʻyreniliwi tuʻrkiy tillerindegi izertlewler² haʻm sabaqlıqlardan da orın aldı. Bul miynetlerde ekinshi daʻrejeli agʻza xızmetindegi soʻzler funksionalıq jaqtan gaʻptegi bir agʻzanı kenʻeyttiriwshi ekinshi daʻrejeli agʻza haʻm (aʻdettegiden goʻre basqashalıraq funktsiyada keletugʻın toliqlawish haʻm pistıqlawish) — determinantlar dep uʻyreniledi.³

Solay etip, sonʻgʻi uʻyreniwlerde gaʻptin ekinshi daʻrejeli agʻzaların janʻa bagʻdarda uʻyreniw menen bir qatarda, olardın daʻstuʻrli uʻyreniwleri de biykarlanbaydı.

Sorawlar

1. Gaʻp agʻzalarının aniqlaw belgileri qanday? Olar sintaksislik xızmeti boyınsha neshege boʻlinedi? 2. Qaysi agʻzalar bas agʻza, qaysi agʻzalar ekinshi daʻrejeli agʻzalardi bildiredi, olardın ayirmashiligʻi qanday? 3. Gaʻptin qaysi

¹ Грамматика современного русского литературного языка. М «Наука» 1970, 546; Русская грамматика. Т. II. Синтаксис. М., «Наука» 1980, 136-бет.

² Ахмедов А. Номинатив гапларнинг алохида бир тури. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1978, №2; Хайтметов К. Детерминантлар гапларнинг актуал бўлиниш назарияси аспектида. «Ўзбек тили ва адабиёти» 1981 №2.

³ Фуламов А., Аскарлова М. Хозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 120-бет; Хозирги каракалпак тили. Нөкис. «Бидим», 1996, 95-97-бетлер.

⁴ Фуламов А., Аскарлова М. Сол мийнети. 120-бет

ag'zalan ga'ptin' tiykarin du'zedi? 4. Baslawish qanday so'z shaqapları arqali bildiriledi? Misallar keltirin'. 5. Bayanlawishtin' bildiriliw belgileri qanday? 6. Bayanlawish bildiriliwine qaray neshege bo'linetug'inin aytin'. Feyil bayanlawish feyildin' qaysi meyili arqah o'nimli qollaniladi?

II. Ga'ptin' bas ag'zalan

Ga'ptin' bas ag'zalan - baslawish ha'm bayanlawish ga'ptin' tiykarin, onin' strukturaliq sxemasin du'zedi. Eki bas ag'zali ga'plerde baslawish ga'ptin' kim ya ne haqqında bolg'anin bildiridi de, bayanlawish baslawishtin' is-ha'reketin yamasa basqa bir waqiya, ha'diyselelrdi bayanlaydi. Baslawish grammatikalıq baylanısı jag'inan basqa ag'zalan-g'a g'a'rezli bolmaydi. Bayanlawish grammatikalıq baylanısı ha'm ma'nisi jag'inan baslawishqa g'arezli bolip keledi. Baslawish qaysi bette, qaysi sanda kelse, bayanlawish ta sol bette, sol sanda qollaniladi. Biraq, bulardin' arasındag'i; bet-san formasındag'i baylanis III bette toliq bolmaydi.

Eger ga'p bayanlawishi feyilden bolg'an bir bas ag'zali bolip du'zilse, baslawish bayanlawish arqali belgili boladi. Bayanlawish arqali baslawishni ya baslawish arqali bayanlawishni tabiwg'a boladi.

Baslawish penen bayanlawish o'z ara kelisiw joli menen baylanisadi. Misali: **O'zim de seni keler dep ku'tip jatir edim.** Bul sapanda aqlig'in'di ertip kelmedin' be? — **Ko'rip tursan' g'oy, Qara basim keldim (Sh.A.).** Misallarda ga'ptegi ko'rsetilmegen baslawishlar bayanlawishlarinin' bet forması arqali belgili bolip kelgen.

§ 21. Baslawish

Ga'ptin' kim ya ne haqqında aytilg'anin, temasın bildiretug'in bas ag'zag'a baslawish delinedi.

Baslawish to'mendegi belgilerge iye boladi: 1) Predmet ha'm predmetlik ug'im bildiretug'in ataw formasındag'i so'z arqali bildiriledi; 2) is-ha'reketin' iyesin bildirip, kim? ne? kimi? nesi? sorawlarına juwap beredi; 3) ga'pte bayanlawishtan aldın aytiladi ha'm bayanlawishni o'zine g'a'rezli etip turadi; 4) bayanlawish penen bette, sanda kelisip baylanisadi. Usı belgilerge iye bolg'an so'zler baslawish waziypasında qollaniladi. Misali: **Adam ilim menen joqari ko'teriledi (M.T).** Egisliktin' an'qig'an iyisi atizliqtan kelip turdi (A.P.). **Bul jas jigitlerdin' kewlin ko'terdi (T.Q.).**

Baslawish, ko'binese atliq, atliq ornına qollanilatug'in almasiq ha'm substantivlengen basqa da so'z shaqaplarınan boladi: **Jaqsitar duslaspag'a keledi, sheshenter ayuspag'a keledi, O'nerli xor bolmaydi (Q.n.m.). Amanlıqı ertip kelip ekewi atlandı (T.Q.). Qiymildag'an qir asar.**

Aytırshı aqıl bolsa tın'lawshı dana bolar. Ko'p qorqıtadı, teren' batıradı (naqıl). Jaqınlag'an sayın gu'rildi qattı esitildi (X.S.).

§ 22. Baslawishtın' du'zilisine qaray tu'rleri

Baslawishlar du'zilisine qaray jay, qospa ha'm ken'eytilgen baslawish sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

Jay baslawish. Jay baslawishtın' quramın dara so'z, birikken qospa so'z ha'm iyelik sepligindegi atlıq penen ataw formasındag'ı ko'mekshi atawishlardın' dizbegindegi so'zler du'zedi: Bag'dagu'l beshpentinin' qaltasınan bir jipek oramaldı suwıp aldı (Q.D.). Adamlar tu'slikke shıqtı (K.S.). Tog'aydın' sheti joq. jin'g'ıllar, quwraylar sig'asıp tur (O'.X.). Bag'tın' do'geregi diywal menen qorshalg'an (N.D.).

Qospa baslawish. Qospa baslawishtın' quramın birikpegen qospa so'zler ha'm ga'p ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'ın eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbegi du'zedi. Otar to'mendegi du'zilistegi so'zlerden boladı:

1. Birinshi komponenti iyelik sepliginin' jalg'awlı ha'm jalg'awsız formasında, ekinshi komponenti tartım jalg'awlı so'zlerdin' dizbeginen boladı. Bunday jag'dayda ekinshi komponenttegi so'z tolıq ma'nili bolıp keliwi tiyis. El ag'ası aqmaq bolsa, elin jolawshı talaydı. Atalar so'zi-aqıldın' ko'zi (Q.n.m.).

2. Adam atları ya'ki betlik almasıqları menen jiynaqlaw sanlıqlardın' tartımlang'an tu'ri dizbeklesip qospa baslawishtı du'zedi: Sergey ekewimiz biyik rashtın' bası menen Sadulla ag'anın' qasına bardıq (N.D.). Bizler u'shewimiz awıl xojalag'ında cginlerdin' jıyın-terimine qatnastıq.

3. Betlik almasıg'ı ya'ki iyelik sepligindegi adam atına tartımlang'an o'zlik almasıg'ının' dizbeklesiwinen boladı: Men o'zim-aq ont shaqırıp keleyin (K.S.). Sadullanın' bir o'zi eki jigittin' islegenin isleydi (N.D.).

4. Ta'riplew ma'nisindegi atawish so'zlerdin' dizbegi arqalı bildiriledi: Elmurat degen kisi burın usı elattın' jasullısı bolg'an (J.A.).

5. Anıqlawshılıq qatnastag'ı turaqlı dizbekke aynalg'an so'zler qospa baslawish bolıp keledi: Ken'esli el azbaydı, ken' kiyim tozbaydı. Ko'p jasag'an bilmeydi, ko'pti ko'rgen biledi. G'arri tu'ye baqırawıq, g'arri qoraz shaqırawıq (Q.n.m.).

6. Qospa kelbetlik ha'm qospa feyillerden boladı: Tog'aydan shıg'a bergen jerde aldımızdan torı atlı shıqtı (N.D.). Jaqsılıq etiw – opalı adamnın' isi (Sh.S.). Ot jag'ıw, kir juwıw Aysa'nemnin' belgili isi boldı (N.D.).

Sonday-aq birneshe so'zlerden du'zilgen menshikli qospa atlıqlar ha'm qospa sanlıqlar da qospa baslawishtı du'zedi.

Ken'eytilgen baslawish. Ken'eytilgen baslawish kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerinin' basqarıwındaǵı eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi. Olar neshe so'zden du'zilse de, sol kompleksin buzbastan bir ag'zanın' xızmetin atqaradı.

1. Ataw formasındaǵı kelbetlik feyil toplamları substantivlenip, ken'eytilgen baslawish xızmetin atqaradı. Bunday jag'dayda kelbetlik feyil toplamları, ko'binese adam ma'nisin an'latadı: **Eki kemenin' basın uslag'an suwg'a ketedi. Bazarg'a bo'z satqan aq iytin' ergenin jaqtırmaydı (Q.n.m.). Bul balalardin' qaraqus asırag'anı qustın' tilin bileği eken (Q.x.e.). Anamnın' qay qıyalda baraturg'anı mag'an belgisiz (Sh.S.).**

2. Ha'reket atı feyilleri o'zine qatnaslı so'zlerdi basqarıp feyil toplanın du'zedi. Olar du'zilisi jag'man o'zinin' logikalıq subyektine yamasa ekinshi da'rejeli ag'zalarına iye boladı. Sol o'zine qatnaslı so'zler menen birge bir sintaksislik xızmet - ken'eytilgen baslawish xızmetin atqaradı: **Jerdi su'digarlaw topıraqtın' qurılısın jaqsılaydı («E.Q.»). Tan' atpay jumısqa shıǵıp ketiw onın' su'yegine sin'gen a'det (Q.D.). Eki aydan beri suwdın' kesilip qalg'anlıǵı ha'mmeden de burın usı g'arrıǵ'a qattı battı (J.S.).**

Jan'a boldı aq u'yime jarasıq.

Su'yinshi soramaq bizge mina'sip («Qoblan»).

§ 23. Bayanlawish

Baslawishtın' is-ha'reketin, kim, ne haqqında ekenligin, jan'alıq xabarın bildiretug'in bas ag'zag'a bayanlawish delinedi.

Bayanlawish to'mendegi belgilerge iye boladı: 1) bayanlawish ga'ptin' tiykarın du'zctug'in en' a'hmiyetli bas ag'za; 2) baslawishtın' kim, ne haqqında ekenligin, hal-jag'dayın, jan'alıǵın xabarlaydı; 3) ko'binese betlik qosımtalı qollanılıp, baslawish penen bette, sanda kelisip baylanıladı; 4) onın ta'rtibi jag'man baslawishtın' keyninde keledi; 5) ko'binese betlik formalı anıqlıq meyil. atlıq, kelbetlik ha'm t.b. so'z shaqapları arqalı bildiriledi.

Ga'ptin' du'ziliwi ushın bas ag'zalardin' ekewi de qatnasıwı tiyis, biraq predikativlik belgige iye bas ag'za bolg'anı ushın bayanlawish ayrıqsha a'hmiyetke iye. Ol feyil bir bas ag'zalı ga'plerde qollanılmag'an, tu'sirilip qaldırılǵan baslawishtın' ornın tolıqtıradı. Bunday jag'dayda bayanlawishtın' betlik forması arqalı baslawish belgili bolıp turadı: **Kelgen jumısım: aytım. Jan'a qonısqa ko'shtik. Jol boyı basqa ga'p aytpadı (S.S.). G'awashanı ko'p ta'rbiyalasan' o'nimdi de ko'p alasan' (O'.X.).**

Bayanlawishlar qanday so'z shaqapları arqalı bildirilewine qaray, feyil bayanlawish ha'm atawish bolip ekige bo'linedi:

Bayanlawish du'zilisi boyınsha jay (dara) so'zler arqalıda, eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen de du'ziledi. Usı sıyaqlı du'ziliw o'zgesheligine qaray, jay bayanlawish, qospa bayanlawish ha'm ken'eytilgen bayanlawish bolip bo'linedi.

§ 24. Feyil bayanlawish

Bayanlawish xızmetinde, tiykarınan, feyiller, sonın' ishinde feyildin' anıqlıq meyil formaları ken' qollanıldı. Feyiller bayanlawish xızmetinde kelgende, dara feyil, qospa feyil ha'm siyrek jag'dayda ha'reket atı feyilinin' basqarıwindag'ı so'z dizbegi formasında du'ziledi. Usı sıyaqlı du'zilislik o'zgesheliklerine qaray, jay feyil bayanlawish, qospa feyil bayanlawish ha'm ken'eytilgen feyil tu'rlerine bo'linedi.

Jay feyil bayanlawish. Jay feyil bayanlawishlar to'mendegi tolıq ma'nili feyiller arqalı bildiriledi:

1. Anıqlıq meyil formasındag'ı feyillerden boladı. Bul feyil formaları arqalı bildirilgen bayanlawishlar bolıp o'tken, bolıp atırg'an ya endi bolatug'ın is-ha'reket, waqıyalardı xabarlaydı: Shan'qay tu'ste ha'mme tu'slikke shıqtı. Kanaldın' boyındag'ı sayaman shertekte adamlar tolıp atır (O'.X.). Qalanı qıdırıp bolg'annan keyin bizler vokzal'ga kelemiz (S.K.).

2. **-ip/-ip,-p** formalı hal feyilge betlik affiksinin' jalg'anıwı arqalı du'ziledi. Bul formadag'ı bayanlawishlar is-ha'rekettin' o'tken waqıtqa qatnashı ma'nilerin bildiredi: Tag'ı bir to'beden assa, jıqlar menen qoylar ju'ripti. Buring'ı zamanda bir jarlımın' u'sh balası bolıptı (Q.x.e)

3. Buyırıq, tilek ha'm maqset meyil formalarınan bolıp, sol myeillerdin' ma'nilerine sa'ykes buyırıq, tilek, o'tinish ma'nilerin an'latadı: Endigi ga'pti Amanqul biy aytsın (T.Q.). Endigiden bilay tu'simde de, o'zimde sizlerdi ko'rmegeymen (X.S.). Tu'ste ma'deniy shertekke jıynalayıq, ne islewdi oylasayıq (O'.X.). Birewler olardin' maqsetleri jo'ninde so'ylespekshi (S.X.).

4. Kelbetlik feyildin' **-g'an/-gen**, ha'rekt atı feyilinin' **-maq** formalı tu'rlerinen boladı. Bunın' **-g'an** formalı tu'ri o'tken ma'ha'l ma'nisindegi is-ha'reketti, **-maq** formalı tu'rleri orın seplikte qollanılıp, dawamlı ha'zirgi ma'ha'l ma'niisn an'latadı: Apamnın' ju'zlerin quyash shalg'an (M.K.). Burın bul do'gerekte el bolg'an (M.D.). Awılımız jil sayın ko'rkeyip, rawajlanbaqta.

Qospa feyil bayanlawish. Eki yamasa birneshe feyillerdin', atawish ha'm feyillerdin' qosılıwınan du'zilgen feyiller qospa feyil bayanlawishtı du'zedi. Olar to'mendegi qospa feyiller arqalı bildiriledi:

1. Feyil tiykarlı qospa feyillerden boladı. Qospa feyillerdin' bul tu'rinin' eki sın'arı da feyillerden du'ziledi: Ku'n jan'a-jan'a **qzarıp kiyatur** (N.D.). Aral jay **shayqalıp jatur** (O'.A.). Ku'n qaran'g'ılana basladı (J.S.).

2. Atawish tiykarlı qospa feyillerden boladı. Qospa feyil bayanlawishtin' bul tu'ri atawish so'z ha'm basqa da so'z shaqaplarına **et, ber, al, bar, bol, sal, qoy, ko'r, jet** t.b. ko'mekshi feyillerdin' qosılıwı arqalı du'ziledi: Studentler jıyın-terim waqtında awıl xojalıg'ına qol ko'megin tiygizip **ja'rdem etti** («E.Q»). Oraqsılıar tu'ste u'lken gu'jinnin' astına kelip **dem aldı** (J.Sh.). Orazimbettin' sorawına Nurnazar **juwap berdi** (Q.D.). Olar hu'rmet-izzet penen jasag'andı **jaqsı ko'redi** (O'.X.). Sırttan elektr jang'ı **jarq ete qaldı** (N.D.).

3. Qospa feyil bayanlawish ha'reket atı feyiline **kerek, za'ru'r, da'rkar, lazıw, tiyis** t.b. bayanlawishlıq so'z shaqabı xızmetindegi so'zlerdin' dizbeklesip keliwinen de boladı. Bul sıyaqlı du'zilistegi qospa bayanlawish is-ha'reket, waqyalardın' isleniwinin' minnetlilik, za'ru'rlik ma'nilerin an'latadı: Ol awıl'g'a Allaniyazdı **jiberiw kerek** (A.B.). On minuttan keyin samoletlar **keliwi tiyis** (N.D.). Kerek waqtında **ko'meklesiw da'rkar** (A.B.).

4. Qospa feyil bayanlawish betlik formalı eki feyildin' juplasıp keliwi arqalı da du'zilcedi. Bunday du'zilistegi qospa bayanlawishtin' sın'arları arasında qısqa pauza islenbey tez aytiladı: O'mir degen demde o'tedikedi. Basın'ızg'a tu'sse **bilersiz, bilersiz de ku'yersiz** (O'.X.).

Sunday-aq **isten qashıwshı bolma, qaytıp izep basıwshı bolma**, t.b. sıyaqlı u'lgide jasalatug'm ko'p sın'arlı feyiller de qospa bayanlawish xızmetin atqaradı: Awıl'g'a endi qaytıp **izep basıwshı bolma** (S.X.). Sandıqtı jolda **ashıwshı bolma** (Q.F.).

Ken'eytilgen feyil bayanlawish. Ken'eytilgen feyil bayanlawish, tiykarınan, ha'reket atı feyili toplamınan boladı. Biraq, qaraqalpaq tilinin' akademiyalıq grammatikasında «kelbetlik feyilli ha'm ha'reket atı feyilli toplamlardan yamasa kelbetlik feyil menen ha'reket atı feyillerinin' basqarıwındag'ı so'zlerdin' dizbeginen ken'eytilgen bayanlawish boladı» dep, to'mendegi misallar berilgen: En' bashısı - **batalarg'a hadal kewilli bolıw**. Senin' quwanishlı bolg'anın'- **menin' quwanishlı bolg'anım**. Bul - **menin' jazg'anım**. Senin' abıraylı bolg'anın' - **menin' abıraylı bolg'anım**. Jag'daydı ken'irek aytpag'anım - **menin' tiykar'ı kemshiligim**.

Bul musallarda ha'reket atı feyilinin' basqarıwındag'ı feyil toplamının' ken'eytilgen bayanlawish bolıwında qarama-qarsılıq joq. Biraq, kelbetlik feyildin' tartımlanıw kelip ken'eytilgen feyil bayanlawish bolıwı qarama-qarsılıq tuwdıradı. Ma'selen: Bul - **menin' jazg'anım**. Senin' quwanishlı bolg'anın'-**menin' quwanishlı bolg'anım**, t.b. Bular kelbetlik feyil toplamının' talabına tolıq juwap bere almaydı. Olarda feyilge qatnash ha'reket saqlanbag'an. Olar tartımlanıw arqalı substantivlik ma'ni

bildiredi. Sonliqtan tartimlanıp kelgen kelbetlik feyildin' basqarıwındag'ı so'zlerdin' dizbegin ken'eytilgen feyil bayanlawısh dep qaramag'an maqul.

Ha'reket atının' — w forması o'zine qatnaslı ha'r tu'rli formalarındag'ı so'zlerdi basqarıp, ken'eytilgen bayanlawıshdı du'zedi. Olar du'zilislik jaqtan lojikaliq subyekti yamasa **ekinshi** da'rejeli ag'zalarına iye bolıp ken'eyip keledi. Sol o'zi basqarıp kelgen so'zler menen birge bir sintaksislik xızmetti — ken'eytilgen ag'za xızmetin atqaradı. Olardın' quramındag'ı so'zler sol ken'eytilgen so'z dizbeginin' quramında onın' ken'eytiriwshi so'zi (ag'zası) retinde tallaw jasaladı. Mısalı: Xalıqqa basslı bolıw — ba'rha olardın' talqısında bolıw (T.Q.). En' jaman na'rse — jumısta birewdin' aytqanın birew tın'lamaw (T.N.).

Ha'reket atı feyil toplanınan bolg'an bayanlawısh penen atawısh so'zler yamasa ha'reket atı feyilinen bolg'an baslawıshın' arasında sozin'qi pauza islenedi ha'm sızıqsha arqalı bo'linip jazıladı: Ma'n'gilik dos izlew — o'z o'mirin'di ma'n'gilik sing'a salıw (T.Q.).

§ 25. Atawısh bayanlawısh

Atawısh bayanlawıshlar atlıq ha'm basqa da atawısh so'zler toparına kiretug'm barlıq so'z shaqaplarınan boladı. Bayanlawıshın' bul tu'rı onın ta'rtibi jag'ınan, ko'binese baslawıshqa jaqın, onın' menen qatar qollanıladı ha'm eki bas ag'zanın' arasında pauza islenedi: Ladan dostan aqıllı dushpan jaqsı. O'ner jasırın g'a'ziyne. («Atalar so'zi»). Ashıw-araz. aqıl-dos. Qaraqalpaqstanın' arqa rayonların suw menen ta'minleytug'in kanal — **Qızketken**. U'sh jerdegi u'sh — **tog'ız**.

Atawısh bayanlawıshlar baslawıshqa qatnaslı onın' sapalıq belgilerin, kim, ne ekenligin bildirip keledi: Suw **suwıq**. Ku'n **salqın**. Ten'izdin' sırtı o'zinen de teren' (O'A.). Ol uzın boylı, elli jaslar shamasındag'ı adam edi (Sh.S.). Hayallar bolg'anda ne. ha'mmesi tek **ekew g'ana** (Sh.A.).

Atawısh bayanlawıshlar jay (dara) so'z, eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbegi arqalı da bildiriledi. Usı sıyaqlı du'zilislik o'zgesheligine qaray, jay atawısh bayanlawısh ha'm qospa atawısh bayanlawısh bolıp ekige bo'linedi.

Jay atawısh bayanlawıshlar. Dara yamasa birikken qospa atawısh so'zlerden bolg'an bayanlawıshqa jay atawısh bayanlawısh delinedi. Olar to'mendegi so'zlerden boladı:

1. Jay atawısh bayanlawıshlar atlıq, almasıq, sanlıq, ra'wishlerden dara ha'm birikken qospa so'z tu'rlerinde bildiriledi: Ol — orta boylıdan kelgen semiz deneli **adam**. Bul — **Qa'ilibek**. Jol — **uzaq** (A.B.). Gawashalar — **zor** (O'X.). Siz turmısta ko'rip turg'annızday ilimli,

a'depli kisiler—barlıq waqıtta **hu'rmetli** (M.H.). Nurlıbaydın' ulı da, qızı da-**usı** (M.D.).

2. Jay atawısh bayanlawısh **bar, joq, kerek, da'rkar, za'ru'r, tiyis**, t.b. bayanlawıshlıq so'z shaqaplarınan boladı. Bulardın' **bar, joq** so'zlerinen bolg'anları birna'rsenin' bar-joqlıg'ın, **kerek, za'ru'r**, t.b. so'zler arqalı bildirilgenleri minnetlilik, za'ru'rlik ma'nilerin bildiriledi: Ol jerde tek bolg'anı u'sh xojalıq **bar**. Portfeldin' mayda zatlar salınatug'ın qaltası **bar**. Do'gerekte heshkim **joq** (Sh.A.). O'ner de barlıq islerde adam ushin **za'ru'r** («Atalar so'zi»). Er jigitke namıs **kerek**, ar kerek (Berdaq).

3. Jay bayanlawısh seske ha'm ko'riniske eliklewish so'zler arqalı bildiriledi: Tog'aydın' ishi **jum-jurt**. Ku'n birden suwıttı, ayaq astularımız **g'irt-g'irt-g'irt** (T.Q.).

4. Avstraktlik tartımdı bildiriwshi affiksler atlıq, almasıqlarg'a jalg'anıp jay atawısh bayanlawısh bolıp keledi. Bul tiykarda du'zilgen bayanlawısh menshikleniwdi, predmettin' kimge, nege tiyisiligin bildiredi: Qız eldiki me, meniki me. Qız **seniki** (S.X.). Minaw pa'skeltek ju'k **meniki** (T.Q.).

5. Ataw sepligindegi atlıqlarg'a **menen** tirkewishinin' dizbekdesip keliwi de jay atawısh bayanlawısh jasadı: Bahqtın' tirishiligi **suw menen**, baqanın' ku'ni **ko'l menen**. Bardın' ku'ni **pa'rman menen**, joqtın' ku'ni **a'rman menen** (Q.n.m.).

Qospa atawısh bayanlawısh. Qospa atawısh bayanlawısh eki yamasa birneshe atawısh so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi. Olardın' quramı to'mendegishe boladı.

1. Da'slepki sın'arı ataw, iyelik seplik formalarında, son'g'i sın'arı tartımın' III bet formasındag'ı so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi: Bul du'nyanın' ko'rki **adam balası** (A'.Q.). Bizin' isimiz-**xalıqtın' isi**, bizin' ku'shemiz-**xalıqtın' ku'shi** (X.S.). Ta'rbiya-balanın' keleshegi (gazetadan)

Da'wıetli tas jollar **baxıt jolları**,
Ol qosıqta tın'lar-**baxıt hawazı**,
Ol-**alg'ıs nıshanı**, doslıqtın' sazı.

(İ.Yu.).

2. Sintaksislik ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'ın atawısh so'zlerdin' dizbegi qospa atawısh bayanlawısh boladı: Den sawlıq — **teren' baylıq**. Jaqsı so'z — **jarım ırıs**. Qazadag'ı balıq — **qazandag'ı balıq** (naqıl). Zu'ra'a'tti arttırıw — **tiykarg'ı wazıypa** (S.S.). O'sip kiyatır'ar jas a'wladlardı turmısqa tayarlaw — **ulıwma xalıqlıq is** (gazetadan).

3. Qospa atawısh bayanlawısh adam atlarına **degen** (ko'mekshi feyil) + g'alabalıq atlıqlardın' dizbeginen du'ziledi: A'kemiz - **Qudaybergen degen kisi** (M.D.). Anaw turg'an - **Gu'lxatisha degen sawınshı qız**.

4. Kelbetlik, ra'wish ha'm basqa da atawish so'zler ha'r tu'rli formalarda bir-biri menen dizbeklesip kelip te, bir grammatikalıq ma'ni bildiriwı arqalı atawish bayanlawishtı du'zedi: **Bayram erten'nin' arg'ı ku'ni. Shopannın' u'yi da'riyanın' arg'ı jag'asında (Q.x.e.).** Ol kisi uzın boylı. **qırq jaslar shamasında.**

§ 26. Bayanlawishtın' baslawish penen kelisiwi

Bayanlawish baslawish penen bette, sanda ya tek bette formalıq jaqtan baslawishqa sa'ykeslenip, kelisiw jolı meñen baylanıadı. Kelisiw baylanısı ga'ptin' bas ag'zalarının' arasında boladı.

Kelisiw baylanısı bayanlawishtın' **-man (-mız), san' (-siz), -ın', -sin, -k/q, -ym, -dı,** t.b. formaları arqalı bildiriledi. Misalı: Men a'sirlerge ortağ oy menen **ag'ıp baratırman.** Ha'zir da'riyanın' arg'ı ju'zindegi bir qalada **islep atırımız.** Transheya qazamız. Qapılğ'ır, bul da tap-tar. O'zin' qazag'an jerde zorg'a **turasan'.** Erkin tura **almaysan'.** Topraqtı ep penen **alasan' (S.S.).** Bizler bul kitaptı **aldıq.** Sizler o'z u'lken'izdin' tariyxınan jan'a bet **ashatug'ın boldın'ız.** Ol ku'limsirewi menen stoldın' bir shetine **keldi (O'.X.).**

Bul ga'plerde **men, sen** almasıqları I-II betlerde, birlik ha'm ko'plik sanlarda kelisiw jolı menen baylanısqan. Ol almasığ'ı III bette tek ataw formasında baylanısıp kelgen.

Bayanlawishtın' baslawish penen kelisiwi ha'r tu'rli jollar menen iske asadı:

1. Bayanlawish baslawish penen u'sh bette, birlik, ko'plik sanlarda baylanıadı: Men basımdı ko'rpe menen **japtım.** Sen bu'gin ju'da' jaqsı jumıs **isledin'.** Bizler alma na'llerin **alıp keldik.** Sizler bizin' da'riyanı **ko'rgen joğ shıg'arsızlar.** Sizler olardıń' kewilli oynap ju'rgenin **ko'rsen'izler edi (M.K.).**

2. Atlıqtan bolg'an baslawishlar bayanlawish penen tek III bette g'ana baylanıadı: Palapan qorqqanınan jerge **qulap tu'sti.** Oksana onı qolına **aldı.** Mansur atam da'rwazadan **shıg'ıp ketti (M.K.).** Taza suwdan alıs emes jerde Ko'ksuw o'zeni ag'adı (S.K.).

3. Bayanlawish penen baslawish ataw formasındag'ı atawish so'zlerden bolg'anda, intonatsiya arqalı baylanıadı. Baslawishtan keyin sozın'qı pauza islenedi ha'm ekewinin' arası sızıqsha arqalı bo'linedi: Ha'rbir ag'ashtın' miywesi boladı, kewil miywesi - perzent (Atalar so'zi). Balamnın' u'lkeni - Da'wletnazar, kishisi - Sa'piwra (K.S.).

4. Atawish bayanlawish baslawish penen orın ta'rtip arqalı baylanıadı. Bunday jag'dayda ju'da' qısqa intonatsiya islenip, irkilis jasaladı, biraq bas ag'zaların' arasına sızıqsha qoyılmaydı: Taw biyik. Jolı qıym (ertekten) Jol shan'. Ju'riw qıym (O'.X.).

III. GA'PTIN' EKINSHI DA'REJELI AG'ZALARI

§ 27. Ekinshi da'rejeli ag'zalar tuwrali tu'sinik

Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları bas ag'zalardan du'zilgen ken'eyilmegen ga'plerdi ken'eytedi. Olar ko'binese bas ag'zalarg'a qatnashı, bolıp bas ag'zalar menen birge baslawısh toparı ha'm bayanlawısh toparın du'zedi. Bul jag'day ekinshi da'rejeli ag'zalardın' so'z dizbeginin' quramına qatnashı ekenligin ko'rsetedi. Sonlıqtan son'g'ı jillardag'ı sintaksislik izertlewlerde ekinshi da'rejeli ag'zalar so'zdi ken'eyttiriwshi ag'za ha'm pu'tin ga'pti ken'eyttiriwshi ag'za terminleri menen ataladı.

Ken'eyttiriwshi ag'zalar da'stu'rli u'yrenilip kiyatırg'an ekinshi da'rejeli ag'zalar sıyaqlı. bas ag'zalarg'a yamasa pu'tin ga'pke qatnashı baslawısh toparın, bayanlawısh toparın ha'm determinant toparın du'zedi. Bundag'ı ayırmashılıq, eger ekinshi da'rejeli ag'zaları baslawısh toparı, bayanlawısh toparı bolıp eki toprag'a bo'lingen bolsa, ken'eyttiriwshi ag'zalar bas ag'zalarg'a ha'm pu'tin ga'pke qatnashı baslawısh toparı, bayanlawısh toparı ha'm determinanat¹ bolıp u'sh toparg'a bo'linedi. Misal: 1. A'miwda'ryanın' gu'mistey ilay suwı//g'arnı araldın' jasıl suwindag'ı ashqıltım da'mdı o'zgeritip jiberdi (O.A.). 2. Jaqın waqıtlarda//jawın-shashınlı ku'nler//baslanadı. Ha'zirshe//bul jerler//tımısh mu'lgip tur (Sh.A.).

Ha'zirgi sintaksislik ilimde ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarının' izertleniwinde to'mendegi sıyaqlı jan'alanıw bagdarları bar: 1) ga'p ag'zalarının' ko'p aspektli ha'm «sinkretizm» (bir formada eki sintaksislik xızmettin' birigiwi) tu'rinin' u'yreniliwi; 2) ekinshi da'rejeli ag'zalardın' determinant tu'rinin' bo'linip shıg'ıwı; 3) ekinshi da'rejeli ag'zalardın' so'zdi (so'z dizbegin) ken'eyttiriwshi ha'm ga'pti ken'eyttiriwshi (ga'plik du'zilisti ken'eyttiriwshi) ag'za xızmetlerinde keliwi; 4) ga'p haqqındag'ı ilimnen so'z dizbegi teoriyasının' ajratılıp anıqlanıwı.² Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarının' usı sıyaqlı jan'alanıw qubılısları ha'zirgi sintaksislik iliminin' teoriyalıq jetiskenlikleri retinde ilimiy izertlewlerden orn aldı.

Geypara qıya seplik formalarında qollanılatus'ın so'zlerdin' sintaksislik xızmeti jag'ınan tolıqlawıstın' da. pısıqlawıstın' da sorawlarına juwap berip, eki ga'p ag'zasının' xızmetinde ten'dey keletug'ın jag'daylar

¹ Determinant tuwralı ken'irek tu'sinik alıw ushın sabaqlıqtın' «Determinantlar» degen §44-46 paragraflarına qaran'.

² Баба йцева В. В. Система членов предложения в современном русском языке. М., «Просвещение», 1988, 128-бет.

ushirasadi. Misali: 1. Terezelerden shiralar jiltirap tur: nelerden? - toliqlawish ha'm qayerden? - pisiqlawish. 2. Su'wret diywalda ildiriwli tur: Bunda nede - toliqlawish, qayerde - pisiqlawish. Usi siyaqli atliq so'zlerdin' qiya seplik formalarında kelip, toliqlawishtin' da, pisiqlawishtin' da sorawlarına juwap beretug'in tu'rleri ha'zirgi joqari oqiw orınlarına arnalg'an sabaqlıqlarda ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarının' «awispalı, aralas ma'nili tu'ri yamasa, sinkretizm»¹ dep u'yreniledi.

Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarının' jan'a bag'darda izertleniwi ga'p ag'zaları haqqındağ'ı ilimnen so'z dizbegi-teoriyasının' shegarasın anıqladı. Buring'ı izertlewlerde ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları ga'ptin' qaysı ornında keliwine qaramastan, olar barlıq jag'dayda so'z dizbegin du'ziwshi so'z retinde qaralatuğ'in edi. Misali: **Usı ku'ni To'rtku'lden** Marfa Ivanovna awılg'a kelgen edi (S.S.). Bul ga'pte diqqat etilgen so'zlerdin' ha'mmesi de da'stu'r boyınsha **kelgen edi** so'zine qatnashlı so'z dizbeginin' komponenti qaralıp dep keldi. Biraq, ha'zirgi izertlewlerde **awılg'a kelgen edi** so'z dizbeginen basqası **so'z dizbeginin' komponenti emes**, pu'tin ga'ptin' quramında onın' ken'eytiriwshi ag'zası dep qaraladı. Ga'ptin' basında kelgen **usı ku'ni, To'rtku'lden** so'zleri ga'ptin' ulıwma mazmunına qatnashlı biri waqıt, ekinshisi orın ma'nisin bildiredi. Determinantlardın' anıqlawı boyınsha olardıń ekewi de ga'ptin' bas pozitsiyasında kelip, pisiqlawish determinant xızmetin atqaradı.

Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları o'zi qatnashlı so'zdi yamasa ga'p ag'zaların qanday ma'nide tu'sindiriw o'zgesheliklerine qaray, olardıń qanday?, qaysı?, qansha? t.b. sorawlarına juwap berip, atliqlardı sıpatlap keletuğ'in tu'ri **anıqlawish**, seplik formaların' sorawlarına juwap berip, obyektlik ma'nide qollanılatuğ'in tu'ri **tolıqlawish**, qalay?, qaytip? qashan, qayda, qansha, qaysı sorawlarına juwap berip, is-ha'reket penen baylanısatuğ'in tu'ri **pisiqlawish** xızmetin atqaradı. Usı siyaqli funktsional-semantikalıq belgilerine qaray, ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları toliqlawish, pisiqlawish, anıqlawish bolıp u'shke bo'linedi. Determinantlar obiektlik determinant ha'm pisiqlawish determinant bolıp ekige bo'linedi. Olar o'z aldına ekinshi da'rejeli ag'zalarındıń bir tu'ri dep qaralmay, toliqlawish ha'm pisiqlawishqa qatnashlı u'yreniledi.

§ 28. Tolıqlawish

Tolıqlawish — ken'eyilmegen jay ga'plerdin' strukturasını ken'eytip, toliqtırip, is-ha'reketti obiektlik ma'nide tu'sindiretuğ'in ga'ptin' ekinshi

¹ Бабайцева В. В. Максимов Л. Ю. Современный русский язык. часть III. Синтаксис. Пунктуация. М., «Просвещение», 1981. 119-120-бетлер.

da'rejeli ag'zasi. Toliqlawishlar, ko'binese atliq, almasiq ha'm basqa da substantivlengen so'z shaqapları arqalı bildiriledi. Olar ataw, iyelik sepliklerinen basqa seplik formatlarında kelip, bayanlawish penen basqarıw, geyde jupkerlesiw (tabis sepliginin' jalg'awsız formasında) usıllarında baylanısadı: **Shopanlarg'a** og'ada qolay sharayat du'zildi. Jarqırag'an **jaqtı** atlıg'ıp shıqqan suwdan da ku'shli. Ol az jerden mol **zu'ra'a't** aldı (J.A.). Ag'am atlardı toqtattı da, **arbadan** sekirip tu'sti. Kempir apam **ha'mmemizge bir minut otırıwdı** usındı (M.K.). **Jaqsig'a** aytsan' bir ga'pti aldına basın iyedi. Bilegi ku'shli **birdi** jig'adt, bilimi ku'shli **mm'dı** jig'adı. Ayag'ı u'lken **siyg'anın** kiyedi, ayag'ı kishkene **su'ygenin** kiyedi (naql). Olar **o'sip-o'niwdı, bekkemleniwdı** bileği (İ.Yu.).

Atawish so'zlerge haqqında, tuwralı, jo'ninde, menen, ushın tirkewishleri dizbeklesip kelip te toliqlawishtı bildiriledi: Sa'nem **qızı tuwralı** ko'p oylanatug'im boldı. Ol ko'z jasın **jen'i menen** su'rtti. Men To'rtku'ıde ju'rip usı shaydı **siz ushın** aldım (T.Q.). Inkamal apay okcandag'ı **Tseylon atawı jo'ninde** oqıwshılarg'a so'ylep berip atır (Sh.A.).

Toliqlawishlar is-ha'reketti obiektlik sıpatlaw ma'nisine ha'm forma-sına qaray ekige bo'linedi: **tuwra toliqlawish ha'm qiya toliqlawish.**

§ 29. Tuwra toliqlawish

İs-ha'reket tuwradan — tuwrı qaratilg'an tabis sepligindegi yamasa sol ma'nide kelgen so'zler tuwra toliqlawish xızmetin atqaradı. Tuwra toliqlawish, tiykarınan, awıspalı feyil menen baylanısadı. Awıspalı feyiller de tuwra toliqlawishtı talap etip, sol arqalı is-ha'reket protsesinin' na'tiyjesin bildiredi. Misalı: Kimde-kim kitapqa ko'p qarasa, kitap **onın' zeynin** ashadı (atalar so'zi). Arzıgu'l **qoralardı** tazaladı (J.S.). Ten'izden shıqqan g'az **ko'lin'di** jaylar, U'stu'rt kiyikleri **sho'lin'di** jaylar (İ.Yu.). Bul ga'plerdegi bayanlawish xızmetindegi **ashadı, tazaladı, jaylar** degen awıspalı feyiller **zeynin, qoralardı, ko'lin'di, sho'lin'di** degen tuwra toliqlawishlardın' keliwin talap etip, sol arqalı o'zlerinin' ne na'tiye islegenin bildiredi, ga'ptin' du'zilisın ha'm mazmunın toliqtıradı.

Tuwra toliqlawishtın' tiykarı grammatikalıq forması — tabis sepliginin' **-dı/-di, -tı/-ti, -nı/-ni, -n** affiksleri. Sonın' menen qatar, tuwra toliqlawishtın' ma'nisin shıg'ıs seplik formasında ha'm geypara tirkewishli kelgen atıqlarda bildiriledi.

Tuwra toliqlawish ma'nisinde shıg'ıs sepligindegi so'zler qollanıl-g'anda is-ha'reket obiektin' pu'tin o'zine emes, belgili bir bo'legine qaratiladı: Ha'zir ba'rimiz de fabrikalarda qazaqı qoylar menen ma'ishi qoylardın' ju'nlerinen toqıl-g'an sherslerden kiyemiz (J.S.). Sho'p to'segen jag'ına pa'shek penen **shaylardan, jantaq penen aqbastan**, selew menen **jowsannan** nobay etip salın'ız («Erziywar»).

Geyde haqqında, tuwralı, jo'ninde tirkewishleri atlıq so'zlerge dizbeklesip tuwra tolıqlawısh ma'nisin bildiredi. Bul tirkewishlerdin' dizbeginen bolg'an tuwra tolıqlawıshlar awıspalı feyiller menen baylanıadı ha'm tabıs sepligindegi so'zlerdin' ma'nisine barabar keledi: Birew kolxoz tuwralı a'n'gime etse, birew tozdı aytadı (T.Q.). Men usılar jo'ninde oylag'an edim (İ.Yu.).

Tuwra tolıqlawısh ga'p ishinde tabıs sepliginin' birde jalg'awlı, birde jalg'awsız tu'rinde keledi. Olardın' eki tu'rli formada qollanıluwı tu'rkiy tillerinde semantikalıq jaqtan belgililik—belgisizlik penen baylanıstırıladı. Tuwra tolıqlawısh xızmetindegi atlıq so'z tabıs sepliginin' jalg'awlı tu'rinde kelgende, semantikalıq jaqtan belgilikti bildiredi. Bunday jag'dayda sol predmet ma'nisindegi atlıq so'ylewshi ha'm tu'lawshıg'a belgili predmet ma'nisinde ug'ınıladı: **Kitaptı aldım' ba? Awqattı ishtik. Kitap aldım. Awqat ishtik.** Bunnı' da'slepki jalg'awlı formaları belgililikti, son'gı tabıs sepliginin' jalg'awsız kelgenleri qanday da bir belgisiz, uluwmalıq predmetti bildiredi.

§ 30. Tuwra tolıqlawıshın' jalg'awlı ha'm jalg'awsız qollanıluwı

Tuwra tolıqlawıshlar ga'ptin' quramındag'ı ornına, grammatikalıq baylanısına ha'm morfologiyalıq o'zgesheliklerine qaray, tabıs sepliginin' jalg'awlı ha'm jalg'awsız tu'rlerinde qollanıla beredi: Olar to'mendegi jag'daylarda jalg'awlı keledi:

1. Adam atarınan ha'm basqada menshikli atıqlardan bolg'anda tabıs sepliginde qollanıladı: Hayallar arasında **Ayshagu'ldi** tanıdım (K.S.). Bug'an **Nurjan ustanı** paydalanıw kerek (T.Q.). Men **Tashkentti** sag'ınaman ko'rmesem (İ.Yu.).

2. Almasıqlar geypara substartivlengen kelbetlik, sanlıq so'zlerden bolg'anda: Ol uzaqtan **bizlerdi** ko'rđi (K.S.). **Kimdi** ko'rgen edin'iz (T.Q.). Bekimbet jan-jag'ına qarag'anda **usını** ko'rđi (K.S.). **Jaqsını** ko'rmeq ushin (naqıl). Keshe eki **ju'z eliwdi** bir taslap edi (gazetadan).

3. Tartımlang'an so'zlerden: Jaqsıg'a barıp jalınсан' **gu'nayın'dı** keshedi (naqıl).

4. Aldında almasıq, kelbetlik ha'm kelbetlik feyilden bolg'an anıqlawıshı bar tuwra tolıqlawıshlar tabıs sepliginde keledi: Sonda og'an **sırdı** anıqlaw kerek boldı (T.Q.). Ha'zir sol **ko'ldi** ko'riwge boladı (O'.A.). Men su'yemen jazg'ı **ku'ndi**, onda miynet qaynag'an (J.A.). Birew sırtqı **qapını** qaqtı (A.A'). Bir waqıtta ol ashılıp atırg'an **kitabın** aldı (T.Q.).

5. Tuwra tolıqlawısh kelbetlik feyil ha'm atawısh feyilden, yamasa usı feyillerdin' basqarıwındag'ı toparlardan bolg'anda, tabıs sepliginde qollanıladı: Qulaq esitkendi ko'z ko'redi (naqıl). Bilgen bilgenin isler.

bilmegen barmag'ın tiser (naqıl). Og'an ot jag'ıwdı tapsırdı (J.A.). Suwdın' beriliwin, onı jerdin' qabil etiwin jaqsılap ko'rip shıqtıq (O'.X.).

6. Tuwra tolıqlawısh penen bayanlawishtın' arasında basqa ga'p ag'zaları kelip, distaktlıq orın ta'rtipte kelgende: Ol texnikumdı jaqsı pitkerdi. Arziw qarmaqtı jipke orap qaltasına saldı (J.A.). Do'gerekti qaran'g'ılıq perdesi qapladı (J.S.).

Stillik talapqa baylanışlı invertsiyalıq orın ta'rtipte kelgende, tuwra tolıqlawısh, ko'binese seplik jalg'awlında keledi: Qısqart so'zdi, tartilin'di. (T.Q.).

Qısqart so'zdi sorquynag'an Ku'nxoja,
O'lgenin'she xoshlasıp ket el menen.

(Ku'nxoja).

Tuwra tolıqlawısh to'mendegi orınlarda tabis sepliginin' jalg'awsız tu'rinde qollanıladi:

1. Tuwra tolıqlawısh ulıwmalıq yamasa belgisiz zat ma'nisin bildirip kelgende tabis sepligi jalg'awsız boladı: Shortanbaydan otın tasiydi, arbakesh (Sh.S.). Pursattı qoldan jibermey tez tuqım sebiw kerek (O'.X.).

2. Tuwra tolıqlawısh bayanlawısh penen qatar, kontaktlik orın ta'rtipte kelgende, tabis sepligi jalg'awsız tu'rinde qollanıladi: Tog'ayg'a otın aparmaydı, balta aparadı (naqıl). Shumshıqtan qorıqqan tarı ekpeydi (naqıl).

3. Tuwra tolıqlawısh bayanlawishtan son', invertsiyalıq orın ta'rtipte kelgende, tabis sepliginin' jalg'awsız qollanıladi: Jerden alıp aq altın, ko'remiz ma'n'gi mazanı (J.A.). Ordıq oraq, shaptıq otın, qazdıq jap, terdik masaq, iynimizge saldıq qap (Ku'nxoja).

4. Bayanlawıshqa qatnaslı birgelkili tuwra tolıqlawıshlar ko'p sın'arlı bolıp kelgende, olardin' en' son'g'ısı tabis seplik jalg'awlı bolıp, aldın'g'ıları jalg'awsız qollanıladi: Bir ku'ni Baxıt, Ernazar, Aysholpanlardı Dosnazar ko'lge alıp ketken edi. (J.A.). Qara suwıq qıstı eldi, bultlar basıp ten'iz, ko'ldi (Berdaq).

Aran menen selewdi, attın' otı der edi («Alpamıs»). Ashshı menen dushshını tatqan biler, alıs penen jaqındı jortqan biler (naqıl). Ra'wshan Aymereke menen Gu'lsa'nemdi hu'rmetlep otırg'ızdı (J.A.).

§ 31. Qiya tolıqlawısh

Qiya tolıqlawısh xızmetin baris, shıg'ıs, orın seplik jalg'awlı ha'm geypara tirkewishler menen qollanıl'g'an obiektilik ma'nidegi so'zler atqaradı.

Qiya tolıqlawıshlardı talap etetug'in bayanlawıshlar, ko'binese awıspasız, geyde awıspalı feyiller ha'm atawısh so'zler arqalı bildirilip, is-

ha'reket qaratilg'an obyektlik ma'nidegi so'zler menen baylanisadi: Liza juwrıp baratırıp ko'yeginin' **jen'ine qolin suqti**. Ra'wshan **qız-jigitler** menen **lektsiyasın** baslap jiberdi (J.A.). Danalar ilimdi mal-du'nyadan abzal ko'redi. Kitap o'tmishten de, keleshekten de xabar beredi («Atalar so'zi»). Beresige besew ko'p, alasıg'a altaw az (naqıl).

Bul ga'plerde diqqat etilgen toliqlawishlar awıspasız. awıspalı ha'm atawish so'zlerden bolg'an bayanlawishlar menen basqarıw usulında baylanisıp kelgen.

Qıya toliqlawish baris, shıg'ıs, orın sepliginde ha'm tirkewish penen kelip, ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı bildiredi.

1. Baris sepligindegi qıya toliqlawishlar:

a) is-ha'reket protsesinin' adamg'a ya basqa predmetlerge qaratilg'anın, arnalg'anın bildiredi: Ra'wshan jawdırag'an sulıw ko'zi menen **Boriske** qaradı. (J.A.). Ol jan'a jerdin' sulıw ta'biyatına su'ysinip qarap turdı (J.P.). Biz ırzamız bul baxıtlı o'mirge, ma'n'gi is qılamız tuwılg'an elge (J.A.);

b) is-ha'reket islengen predmetlik orındı ko'rsetedi: Kassadan bes min'di alıp, qaltalarına bo'lip saldı (J.S.). Ma'stan Abatqa beretug'in tabaqqa uw saldı (Q.x.e.).

2. Shıqıs sepligindegi toliqlawishlar:

a) predmettin' neden islengenin, is-ha'reket, waqıyanın' qanday derekten shıqqanın bildiredi: Biyik etip mramordan oyılg'an, zor gewden'di ko'zim shalar qıyırđan (S.N.). A'yneklerge aq **shu'berekten** perde tutqan (N.D.). Alp anadan, at **biyeden** tuwadı (naqıl). Endi ku'ndelik turmıstan u'lgi alın'ız (J.A.);

b) bir predmettin' basqa predmetten bo'leklengenin an'latadı: So'z **birewden** o'tip, ekinshi birewge, onnan o'tip tag'ı birewge baradı (J.A.). **Jamannan** qash, jaqsıg'a jantas (naqıl);

d) is-ha'reket qaratilg'an predmettin' bo'legin bildiredi: Dasturqandı ashıp maylı **sho'rekten** usınıs etti. Jin'g'il, shen'gel, quwraq toran'g'ıllardan qansha kerek bolsa alın'lar (J.A.);

e) subiekt salıstırılđan obiekti ko'rsetedi: Joq, olay bolmadı, an' da **mennen** sunlıg'in asırmadı (S.S.). Borodinlerdi uzatıw saltanatı Mamanlardı Petrburgqa uzatıw saltanatınan kem bolmadı (T.Q.).

3. Orın seplik formalı toliqlawishlar:

a) orın sepliginde kelgen qıya toliqlawish is-ha'reket iyesinin', predmettin' turg'an orını ma'nisindegi obiekti bildiredi: **Qolında** ketpen. Seyt atızg'a ketip baratır (N.D.). Astılarımızda at, iyinlerimizde jaw-jaraq, qatarlarda jaynag'an oq, qollarda qilish bar (J.A.);

b) orın sepligindegi atawish feyiller ha'r tu'rli seplik formalarındag'ı ha'm tirkewishli so'zlerdi basqarıp ken'eyip kelgen qıya toliqlawish is-ha'reketin' hal jag'dayın bildiretug'in obiekti ko'rsetedi: Bizin' elimiz

awil xojalig'ın rawajlandırıwda a'jayıp tabıslarǵa eristi. Termo-yadro quwatın paraxat maqssetlerge paydalanıw problemasını sheshiwde u'ıken jetiskenlikler bar (gazetadan).

4. Tirkewishli qollanılg'an qıya tolıqlawıshlar is-ha'reketke qatnaslı menen (penen, benen) tirkewishli qollanılg'anda birgelik, qural ha'm zatlıq ma'nilerdi bildiredi: Jumagu'l Bag'dagu'l menen bul haqqında oylastı (T.Q.). Artıq bir ku'ni eki jigit penen Turdıǵu'ldin' u'yine keldi (J.A.) Ayaqtan jaramag'an jerler nasos penen suwg'arıldı (A.B.). Bizler avtomobil menen jetip keldik (M.D.);

b) ushın tirkewishli bolıp kelgende, is-ha'reketin' birewge ya bir na'rsese arnalǵ'anın bildiredi: Siz bul mazdanalıqtın' ha'mmesin menin' ushın isledin'iz (Q.x.e.). Parawan turmıs adamlar ushın du'ziledi (gazetadan);

d) haqqında, tuwralı, jo'ninde tirkewishli qollanılg'anda, qıya tolıqlawısh is-ha'reket protsesinin' kimler, neler jo'ninde yamasa bir na'rseler ha'qqında bolatug'ın obyektı bildiredi: Garmı Aytjan jo'ninde haq dep esapladı. Biraq, keshke ol Serkebay ag'a tuwralı jaman pikir aytpadı (T.Q.);

e) ta'repinen tirkewishi arqalı bildirilgen qıya tolıqlawısh is-ha'reketin' logikalıq subiekti ma'nisin bildiredi. Bunday jag'dayda is-ha'reketin' ornılawshısı (ıyesi) grammatikalıq baslawısh emes, grammatikalıq obiekt boladı: Bizin' qurılıshlarımız ta'repinen u'ıken qurılıs jumsları ju'rgizilip atır (gazetadan) Tapsırma oqıwshılar ta'repinen ornlandı.

§ 32. Tolıqlawıshın' du'zilisine qaray tu'rleri

Tolıqlawıshlar du'zilisine qaray dara so'z, qospa so'z ha'm eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen. feyil topları formalarınan du'ziledi. Tolıqlawıshlar du'ziliwine qaray jay tolıqlawısh, qospa tolıqlawısh ha'm ken'eytilgen tolıqlawısh bolıp u'shke bo'linedi.

1. Jay tolıqlawıshlar dara so'z, birikken qospa so'z ha'm ma'nili birneshe so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi. Morfologiyahq bildiriliwi jag'ınan seplik formalı atlıqlardan, almasıqlardan ha'm substantivlengen basqa da so'z shaqaplarınan boladı: Olar paxtanı mashina menen terdi («E.Q»). Ol bularg'a alg'ıs ayttı. Olar so'ylesiwin dawam etti (T.Q.). Paylı jumısın heshkinge isletpeydi (N.D.). Quwat dalag'a qatar qag'ılg'an qazıqlardıń birine Temirko'kti bayladı (J.S.).

2. Qospa tolıqlawıshlar birikpegen qospa so'zlerden, atlıq so'zler menen ko'mekshi atawıshlardın' dizbeginen, qospa sanlıqlardan, qospa atlıqlasqan feyillerden ha'm ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'ın so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi: Mal sharwashılıg'ına ayırıqsha itibar berildi (G'.S.).

Berdimurat *qosig'ının' izin* dawam etti (J.S.). Olar arasında ayriqsha erlik ha'm batirlıq ko'rsetkenleri boldı (T.Q.). Sonda da *tu'sindirmey ketiwdi* naduris ko'rdi (T.Q.). *Jaman joldastan tayaq jaqsı* (naqıl).

3. *Ken'eytilgen toliqlawishlar* kelbetlik feyil ha'm atawish feyil toplannan boladı. Bul feyil toplamların du'ziwshı feyiller substantivlenip, toliqlawish kategoriyasına ta'n seplik formalardı ha'm tirkewishliklerdi qabil etedi: 1. Watandarlıq ilimimiz *kvanth generatorlar do'retiwge a'iken u'les qostı* (gazetadan). 2. *Paxtakeshler g'awashanı suwg'ariwdı* basladı («E.Q»). 3. Turdıgu'l *Ka'ramatdinnin' kewilli kirip kelgenin ku'le* shiray berip ku'tip aldı (J.A.). 4. Ol o'zin ulh islerdi *ornlawg'a* tayarladı (A.Q.).

PISIQLAWISH

§ 33. Pısıqlawish tuwralı tu'sinik

Pısıqlawish — is-ha'reket protsesinin' isleniw usıbn, sapasın, waqıt, orın, san, mug'dar, sebep-maqset, sha'rt, qarsılaslıq, t.b. belgilerin bildiretug'in ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası.

Pısıqlawishlıq ma'ni. tiykarınan, is-ha'reketke qatnaslı bildiriledi. Sonlıqtan pısıqlawish ta toliqlawish sıyaqlı, bayanlawishqa qatnaslı onın' tu'sindiriwshı ag'zası xızmetin atqaradı: Atlardıñ' kisnegeni, arbalardıñ' shıyıldısı *qattıraq* shıg'adı (A.G). *To'mende ko'gis do'nip tog'aylar* ko'rinedi (S.X.). *Keshe usı fermag'a* keldim (J.S.). Ol *albrırag'anınan* bosag'a su'rinip te ketti (T.Q.). Xojan *sharshasa da* uyıqlamadı (X.S.).

Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de diqqat etilgen so'zler feyil bayanlawishqa (is-ha'reketke) qatnaslı ha'r tu'rli pısıqlawishlıq ma'nilerdi bildirip kelgen.

Pısıqlawishlar siyregirek atawish bayanlawishlarg'a da qatnaslı bolıp keledi. Bunday jag'dayda pısıqlawish xızmetinde kelgen so'zler atawish bayanlawishlardı ken'islik, waqıtlıq ma'nilerde sıpatlaydı: *Bu'gin* menin' o'lgenlerdin' ruwxın eske tu'siretug'in ku'nim (Sh.A.). *Ha'zirgi ku'nde* bizge *mal da, jan da qa'dirli* (O'A.). *Aralda* baliq ko'p. *Kesheden berli* Da'rmenbay ekewi joq (T.Q.).

Pısıqlawishlar o'zi qatnaslı bayanlawish penen jupkerlesiw ha'm basqarıw usıllarında baylanıladı. Jupkerlesiw usılında baylanısqan pısıqlawishlar tu'rbir ha'm do'rendi tu'bir formalarındag'ı ra'wish, eliklewish, hal feyil, kelbetlik, sanlıq t.b. so'z shaqapları arqalı bıldirilip, orın ta'rtibi jag'ınan bayanlawishqa jaqın turıp bayanlasadı: *erte* turdı, *jay* so'yledi, *jalt* qaradı, *jaqsı* oqıydı, *g'ashır-g'ashır* tıledi, *sekirip* tu'sti, *kewilli* qayttı, eki ret qatnadı, ko'p so'yledi t.b. Al basqarıw usılında baylanısqan pısıqlawishlar ken'islik seplik formalarındag'ı ha'm tirkewishli atawishlar arqalı bildirilip, bayanlawish penen baylanıladı:

awilg'a keldi, fermada isleydi, tog'aydan shuqti, fermada sawinshi, awilda qa'dirli, mektepke deyin bardı, mennen son' keldi, tu'ni menen jol ju'rđi, da'rya boyında qıdırdı t.b.

Pısıqlawışlar barlıq ma'nili so'z shaqapları arqalı bildiriledi. Olardıń tiykarg'ı morfologiyalıq bazası ra'wish ha'm usı ma'nige jaqın, hal feyil, hal feyilli toplamlardan, eliklewish so'zlerden, ken'islik seplik formasındaǵı ha'm tirkewishli atlıqlardan, kelbetlik, sanlıq, sha'rt meyil ha'm ra'wishlik ma'nidegi frazeologiyalıq dizbekler boladı.

Pısıqlawışlar qanday so'z shaqapları arqalı bildirilse de, ra'wishlik ma'nidegi sorawlarǵa juwap beredi.

Pısıqlawışlar ma'nilik o'zgeshelikleri ha'm is-ha'reket protsesin sıpatlaw belgilerine qaray to'mendegi tu'rlerge bo'linedi: **Orın** pısıqlawış, **waqıt** pısıqlawış, **sın** pısıqlawış, **mug'dar-da'reje** pısıqlawış, **sebeup** pısıqlawış, **maqset** pısıqlawış, **sha'rt** pısıqlawış ha'm **qarsilas** pısıqlawış.

PISIQLAWISHTIN' MA'NISINE QARAY TU'RLERI

§ 34. Orın pısıqlawış

Is-ha'reket potsesinin' belgili bir ornın, shıqqan jerin, bet ahs bag'ıtın bildiretug'm ornın ma'nisindegi so'zler ornın pısıqlawışının' xızmetin atqaradı. Orın pısıqlawışlar ornın ra'wishi ma'nisindegi qayda?, qayaqqa?, qaydan?, qayaqtan?, qalay qaray?, qayer menen t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Orın pısıqlawışlar, ko'binese ornın ra'wishinen, ken'islik seplik formalı ha'm ko'mekshi so'zli atawışlardan, ken'eslik seplik formalı izafetlik konstruksiya ha'm ornın ra'wishi ma'nisindegi frazeologiyalıq dizbekler arqalı bildiriledi: **Uzaqta** qarawıtıp mallar jayılp ju'r (S.A.). **Vokzal** keyinlep **izde** qaldı. Bul **To'rtku'ide** bolg'an cdi (O'.X). **Batıstan** bult ko'terilip kiyatır (T.Q.). **Bizin'** elimizde ilim ken' rawajlanbaqta. **Alista**, **ko'z ushında** qayır tewip bo'linipi qalg'an suw urıqtın' arasınan appaq gu'mistey jiltıraydı (S.S).

Orın pısıqlawışlar is-ha'reket qatnashı to'mendegi ornın ma'nilerin bildiredi:

1. Is-ha'rekettin' belgili bir isleniw ornın bildiredi. Bul jag'dayda belgili ornı bildiretug'm ornın ra'wishi ha'm ornın ra'wishi ma'nisindegi ornın seplik formalı so'zler arqalı bildiriledi. **Ahısta** izimizden kiyatırǵan mashinag'a ko'zimiz tu'sti (S.S.). **Aspanda** asiqtay bult joq (N.D.). **To'mende** joqarı voltlı elektr liniyaları ko'rinip tur (gazetadan). Sing'an mıltıq **tog'ayda** jatır (A.G.). **Ha'r jerde** qar ılaqtırısıp ju'rgen balalar ko'rinedi (T.Q.).

Sunday-aq, bul ma'nini atliq so'zler menen ko'mekshi atawish ha'm basqa da orn seplik formadag'i ko'mekshi so'zler de bildirip keledi: **Jaydin' ishinde** aziraq tum-tinshiq payda boldi (Q.J.). **Ol jaqta** ku'n qon'ir salqin keledi (O'.X.).

2. Is-ha'rekettin' bet alis ornin, bag'itun bildiredi. Bul ma'nidegi orn pisiqlawish baris sepligindegi so'zlerden boladi: U'lken hawa sharflan **aspanga** ko'terildi («E.Q.»). Ol **peshtin' artina** jasirindi (T.Q.). Olar **seysxana ta'repke qaray** ketti (Sh.A.). Azanda Quwat Qidirbay menen birge **jaylawg'a shug'ip** ketti (J.S.).

3. Is-ha'rekettin' shiqqan jerin, baslaniw ornin an'latadi. Bul ma'ni shig'is seplik formalı so'zler arqali bildiriledi: **Daladan** du'rsildi esitildi (T.Q.). **Arqa betten** a'stelep samal esedi (M.D.).

§ 35. Waqit pisiqlawish

Waqit pisiqlawish is-ha'rekettin' ha'r tu'rli isleniw waqtin, ornin' qashan, qay waqta bolg'anin, yamasa bolatug'min, boliw momentlerin bildiredi.

Waqit pisiqlawish qashan? qaywaqta? qashannan beri, qashang'a deyin? t.b. sorawlarg'a juwap beredi. **Waqit pisiqlawishin**, ko'binesc waqit ra'wishlerinen, ken'islik seplik formalı waqit ma'nili atawishlardan, atawish so'zler menen waqit ma'nili ko'mekshi so'zlerdin' dizbeginen, sonday-aq hal feyil ha'm hal feyilli, kelbetlik feyil toplamlarinnin' waqit ma'nisin bildirip keliwi arqali an'latiladi: **Bu'gin** bul armang'a jetistim. **Burin** bul do'gerekte el bolg'an. (O'.X.). Ol bul xabardi **keyin** esitti. **Ba'ha'rde** barliq ag'ashlar japiraq jayadi (O'.A.). **To'rtku'ldi qorg'awda** ol birneshe erlik ko'rsetti (T.Q.). Ta'jibay atanin' barg'an jeri **jaz boyi** el qonbag'an. **Bunnan u'sh ku'n burin** ku'nnin' ko'zi ta'wir edi (J.S.). Liza **juwirip baratirip** ko'yleginin' jen'ine qolin suqti (J.A.). Qoyshinin' qizi **qoy kelgende** ju'n tu'rtedi (naqil).

Waqit pisiqlawish is-ha'reketke qatnashli to'mendegi waqit ma'nilerin an'latadi:

1. Is-ha'rekettin' isleniwinin' ulhwmalıq waqtin bildiredi: Bul jerde qoylar **qisi-jazi** jayiladi eken (O'.X.). Serimbet Sho'rirkolge **sa'skede** keldi (sonda) **Bul ku'nleri** baliqshular jag'ag'a jaqin bo'limlerde edi (O'.A.) **Sol jih** ol jetisin toltirip, segizge qarag'an edi (Sh.A.). **Tan' sa'ha'rdin' shag'ında** du'bir-du'bir ses keldi («Alpamis»). **Tu'ni** menen ten'izde ju'rdim (O'.A.). **Bul sapari** ol ko'terin'ki so'yledi (T.Q.).

2. Is-ha'rekettin' isleniwindegi da'slepki baslanıw waqtin bildiredi. Bul waqitliq ma'nili so'zlerden, sol ma'nidegi so'zlerge geypara tirkewishledin' dizbeklesip keliwi arqali an'latiladi: Bul qosiq **burinan** bar (O'.A.). **Tan' azannan** appaq qirawlar tu'sip, hawa rayi ga' buzilisadi.

ga' ashiladi (O'.X.). Men bul tawdag'i awildi ele jas waqtimnan-aq biletug'in edim (gazetadan). U'lkeni Sadıq u'yleniwden-aq armiyag'a ketti (Sh.A.). Aytbay jaslayınan miynetti su'ydi (Q.J.). Geybirewlerdin' bası dastıqqa tiygennen qurıdap uyqıg'a ketti (S.S.). Ag'am a'skerlikten qalg'an ku'nen baslap tınım tappadı (Sh.S.). Jumısqa kirgennen bermag'an Tilewbergen menen birge isleydi (N.D.).

§ 36. Sın pısıqlawısh

Sın pısıqlawısh is-ha'rekettin' isleniw sının, sapa-sın, qalay ha'm qanday jag'dayda isleniw usılın bildiredi ha'm qalay? qa'ytip? qalayısha? t.b. sorawlarg'a juwap beredi.

Sın pısıqlawısh is-ha'reketti sıpatlaw ma'nilerine qaray, is-ha'rekettin' isleniw sapa-sın bildiriwshi sın pısıqlawısh ha'm isleniw usılın bildiriwshi sın pısıqlawısh bolıp ekige bo'linedi.

1. Is-ha'rekettin' sapa-sın bildiriwshi sın pısıqlawıshlar, ko'binese sın ha'm salıstırw ra'wishler, sapa ha'm qatnashlıq kelbetlikler, uqsashlıq ha'm salıstırw ma'nilerin beriwshi tirkewishlerdin' atawısh so'zler menen dizbeklesiwı, bolıp ko'mekshi feyilinin' kwalifiktsiya bildiriwshi atlıqlar menen dizbeklesiwı, ha'm geypara ra'wishlik ma'nidegi frazeologiyalıq dizbekler arqalı bildiriledi: Ol o'zbekshe, tu'rkmentshe mu'ltiksiz so'yleydi. Ha'wa rayı a'bden buzılǵ'an (O'.A.). Men omı sonday jek ko'rdim (J.A.). Jumsaq mebeller tayarlaw tsexı jaqsı islep atır («E.Q.»). Onın' so'zi salmaqlı esitiledi (O'.A.) Iq jag'i tuyıq sıyaqlı ko'rinedi (T.Q.). Trubashev fermada zootexnik bolıp isleydi (J.S.).

2. Is-ha'rekettin' isleniw usılın bildiriwshi sın pısıqlawıshlar ha'rekettin' qanday a'dis penen, qanday jag'dayda islengenin sıpatlaydı. Sın pısıqlawıshın' bul tu'ri to'mendegi so'zler arqalı anlatıladı: sın ra'wishler, ken'islik formadag'i abstrakt atlıqlar, hal feyil ha'm hal feyilli toplamlar, eliklewish so'zler, tirkewish ha'm ko'mekshi atawıshlardın' atlıq ha'm geypara feyillerge dizbeklesiwı, ra'wishlik sıpattag'i geypara frazeologiyalıq dizbekler arqalı an'latıladı: Jabayı sho'pler tazartılıp, g'awasha na'lleri tez rawajlandı. Tamaranın' qapashılıg'i kem-kem unutilip, a'ste-a'ste ayaq ushına mine basladı (Q.J.). Ol ayaqları ton'lap qalg'an jılqıday zorg'a qozg'aladı (T.Q.). A'ne sonday waqıtları bala shalqortasına jatıp aldı da, aspang'a qaraydı (Sh.A.). Bu'gin de ol ko'p oylanıp turmıstan bir a'n'gimeni yadtan so'yledi. Turdımurat qozg'almıstan qarap turdı. Ol basın ko'terip qaradı. Ra'wshan bug'an jalt qaradı (J.A.). Atlar qamshılag'an sayın shabısın tezletti. Ol qayıp til qatpastan shıǵıp ketti (T.Q.).

§ 37. Mug'dar-da'reje pısqılawısh

İs-ha'reket protsesinin waqıtlıq, ken'esilik, esaplıq, baha ha'm awırlıq mug'darın, shamasın bildiretug'in so'zler mug'dar-da'reje pısqılawıshınin' xızmetin atqaradı. Mug'dar-da'reje pısqılawısh xızmetindegi so'zler ma'nileri jag'ınan waqıt, orın ha'm sin pısqılawıshlarğa jaqın keledi. Biraq, is-ha'reketti sıpatlaw ma'nileri jag'ınan olardan ayırmashılıqqa iye boladı. Waqıt, orın, sin pısqılawıshlar ha'rekettin' belgili bir isleniw waqtın, ornın ha'm sinın bildiredi de, olarda mug'darlıq ma'ni an'lasılmaydı. Al, mug'dar — da'reje pısqılawıshı xızmetindegi so'zler ha'rekettin' waqıtlıq yamasa waqtın' dawam etiw mug'darın, ken'eslik mug'darın, isleniw sanın-shamasın, baha ha'm awırlıq mo'lsheın, da'rejesin bildiredi.

Mug'dar-da'reje pısqılawıshı qansha? neshe? qansha ret? neshe ret? qanshadan? qanshalap? qashang'a shekem? qayjerge shekem? t.b. sorawlarğa juwap beredi.

Mug'dar-da'reje pısqılawıshı ha'reketti sıpatlaw o'zgesheligine qaray to'mendegi ma'nilik tu'rlerge bo'linedi:

1. İs-ha'reket protsesinin waqıtlıq mug'darın an'latadı. Bul ma'nidegi-pısqılawıshlar mug'dar ra'wishinen, mug'dar-da'reje ra'wishi menen waqıt ma'nili atawıshlardın' dizbeginen, sanlıq so'zler+ nomerativ, atawısh so'zler menen ko'mekshi atawısh, baris seplik formalı atawısh penen **deyin, sheyin, jaqın tirkewishlerinin'** dizbeklesiwinen, waqıtlıq o'lshew ma'nisindegi turaqlı dizbeklerden boladı: Paraxod az irkildi. Olar az waqıt u'nsiz otırdı (A.B.). Ayqas bes minutqa sozildi. Onın' a'n'gimesi bir tan'g'a tawsılmaydı (N.D.). Ol o'mir boyı baydın' malın baqtı (J.S.). Ko'p jilg'a shekem jurı tım-tırıs boldı. (J.A.). Jas usta bul jerde eki jilg'a jaqın isledi (J.S.). Aradag'ı tım-tırıshlıq bir kese shaw ishimg'e sozildi (T.Q.).

2. İs-ha'rekettin' ken'eslik mug'darın bildiredi. Bul ma'nidegi pısqılawıshlar sanlıq + metr, qa'dem, adım t.b. so'zler, baris seplik formalı atlıq+shekem, baris seplik formalı atlıq so'zlerdi —g'ansha formalı hal feyildin' basqarıwınan, o'lshew ma'nili turaqlı dizbekten boladı: Ol jetpis metrdey kelip qaldı (N.D.). Tashkentten Smolensk oblastına shekem bir ha'pte ju'riwge tuwra keledi (O'A.). Bul liniyanı men Bakuden Shemaxige barg'ansha ko'rip bardım (gazetadan). Qara suw qara ko'rim jerge alıp baradı (naql).

3. İs-ha'rekettin' isleniw mug'darın, sanın-shamasın bildiredi. Bul ma'nidegi pısqılawıshlar mug'dar ra'wishinen, sanlıq ha'm sanlıq ornına qollanılaturug'in so'zlerden boladı: Suwg'a qural ko'p salınsa, barlıq ta ko'p uslanadı. Onın' tu'ri azıraq o'zgergen (J.S.). Bizde qoy birinshi yanvarg'a altı mın'g'a jetedi (O'X.). Paraxod bir-eki jola baqırdı (N.D.). Bizler onı 70 mın' danag'a jetkeremiz (gazetadan).

4. Is-ha'reket protsesinin' baha ha'm awırlıq mug'damn bildiredi. Bul ma'nide sanlıqlar menen aqsha birlikleri, awırlıq o'lshew birliklerinin' dizbegi qollanladı: Sol kilo ushın 80 tiyınnan to'leydi (O'.A.). Bir tsentner u'yrek go'shin 60 manattan aladı (gazetadan). Ol ku'nine su'tti 10-12 litrden beredi (J.S.). Bir jıldın' ishinde paxta atızlarınin' zu'ra'a'ti 3,2 tsentner ko'beydi (*E.Q.*).

§ 38. Sebeup pısıqlawısh

Sebeup pısıqlawısh is-ha'reketin' isleniw ya islenbew sebebin bildiredi ha'm nege? ne sebepten? ne sebepli? ne likten? ne ushın? sorawlarına juwap beredi.

Sebeup pısıqlawıshın' ma'nisi, ko'binese is-ha'reketke qatnaslı anıqlanadı. Olardı bildiretug'in so'zlerdin' ma'nisi ornı, waqıt, sın, sha'rt pısıqlawıshlardın' xızmetin atqaratug'in so'zlerdey jeke turg'anda o'zinin' atına (sebeup so'zine) ılayıq ma'nige iye bola almaydı. Sebeup pısıqlawısh xızmetindegi so'zler ha'reketin' isleniwine o'zinin' ta'sirin tiygizedi ha'm is-ha'reketin' isleniwine sebeupshi boladı. Mısalı: Ol quwang'anınan jılap jiberdi degen ga'pte onın' jılap jiberiwine quwanıwı sebeupshi.

Sebeup pısıqlawısh is-ha'reketke qatnaslı to'mendegi so'z formaları ha'm so'zlerdin' dizbekleri arqalı bildiriledi: Olar shıg'ıs sepligindegi atawıshlar. -g'anhqtan/-genlikten -ıp/-ip,-p formalı hal feyiller ha'm usı feyil toplamları, bans seplik tu'rindegi kelbetlik feyil, shıg'ıs sepliktegi ha'reket atı feyil toplamlarınan. atawıshlar menen tirkewish ha'm ko'mekshi atawıshlardın' dizbeklerinen boladı: Onın' ju'zi quwinishtan qızarıp ketti. Ol albrag'anınan bosag'ag'a su'rinip ketti. Biytanıis kisini ko'riwden ekewinin' de hu'reyi ushıp qorqısıp qaldı. Onın' orınsız ashıwlang'anına basqalar duw ku'listi. Ol qısınıp terley basladı. Bir waqıtta ol o'zine qarısı kiyatırg'an adamdı ko'rip gılt toqtadı (T.Q.). Unatqanı ushın jaqsı ken'es berdi (YA.M.). Qalın' toran'g'ıldın' sarı japıraqları esken samal menen sıldırlap turar edi (J.A.). A'wezovtıń usınısı boyınsha olar ko'p irkilip turmadı (T.Q.).

§ 39. Maqset pısıqlawısh

Maqset pısıqlawısh is-ha'reketin' isleniw maqsetin bildiredi. Maqset pısıqlawıshın' ma'nisi de ha'reketke baylanıslı ma'lim bolıp keledi. Is-ha'reket birna'rsenin' isleniwı ya ju'zege shıg'ıw'na arnaladı.

Maqset pısıqlawısh nege? ne maqset penen? qanday maqset penen? kim ushın? ne ushın? t.b. sorawlarg'a juwap beredi.

Maqset pısıqlawısh arnap, a'deyi, jorta, jortag'a, biykarg'a, bilqas-tan, qasaqana, jay, jaysha t.b. ra'wishlerinen, bans, ornı seplik formalı ha'm tirkewishli atawısh, -ıp/-ip,-p formalı hal feyil topları, atawısh

so'zlerge ha'm atawish feyilden keyin ushin, maqsetinde, niyetinde so'zlerinin', sha'rt, buyriq, anıqlıq meyillerdin' basqarıwındag'ı toplamlarg'a dep ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwinen boladı: Gu'ljannın' keliwine arnap awqat asıldı (O'.A.). Atımızdı atap arnap shaqırıp otr (O'.X.). O'zim bilqastan so'ylesiwge keldim. (J.A.). Biyshara meni oqısın dep a'deyi a'keledi eken (T.Q.). Adamlar a'dettegishe atız shertegine dem alıwg'a keldi (O'.X.). Qoylardı semiz etip bag'ıwda ha'm olardıń o'nimiligin arttırwda Ta'jibay ata erinbey isledi (J.S.). Bizler azatlıq ushin, suw ushin, jer ushin gu'resemiz (A.B.). Ol so'zden soqqı bergisi kelip onı shımshıp so'yledi (A.D.). Bul isti tezletiw maqsetinde balıq zavodına Ta'jekenin' o'zi ketti (O'.A.). Men shashımdı aldırıp qaytayın dep ag'mdı ku'tip qaldım (Sh.A.).

§ 40. Sha'rt pısıqlawish

Sha'rt pısıqlawish is-ha'rekettin' isleniw ya islenbew sha'rtin bildiredi ha'm ne qılsa? ne qılğ'anda? qa'ytkende? ne qılmay? ne qılmag'ansha? sorawlarına juwap beredi.

Sha'rt pısıqlawish to'mendegi meyil so'z ha'm sha'rt meyil toplamlar arqalı an'latıladı:

1) sha'rt meyil ha'm sha'rt meyil tomlarınan: **En'bek etsen'** emersen'. **Bersen'** alarsan', **eksen'** orarsan' (naqıl). **Miyнет etsen'** hu'rmetke bo'lencersen' (Q.J.);

2) orın seplik formalı kelbetlik feyil ha'm usı feyil toplanınan: **Avtomatlastırılğ'anda** miynetin' sıpatı tu'p tamırınan o'zgeredi (gazetadan). Ol kuzovtin' erneginen bekkem uslamag'anda jig'ilip ketetug'm edi (J.S.).

3) -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge jag'ayda so'zinin' du'zbeklesiwinen: **Paxtanı erte ekken jag'dayda** onnan mol o'nim alıwg'a boladı (X.S.). Ol qatal ashıwlang'an jag'dayda kimdi bolsa da ayamaydı (T.Q.):

4) hal feyil ha'm hal feyilli toplanınan: Er **shekspey** bekinispeydi (naqıl). Altı kisi atının' quyrıg'm tu'yip almay jol ju'rmeydi (T.Q.). **Min'di tang'ansha** birdin' atın bil (naqıl).

§ 41. Qarsılas pısıqlawish

Qarsılas pısıqlawish is-ha'rekettin' isleniwine qarsılaslıq ma'ni bildirip keledi. Ol ne qılsa da? qaytse de? ne qılğ'an menen? ne qılğ'anına qaramastan? sorawlarına juwap beredi.

Qarsılas pısıqlawishlar da sha'rt pısıqlawishlar sıyaqlı. sha'rt meyil, kelbetlik feyil, hal feyil ha'm usı feyillerdin' basqarıwındag'ı so'zlerdin' dizbeginen boladı. Biraq, bul so'zler qarsılaslıq ma'ni bildiriw ushin

o'zine da/ de, ta/ te, menen, qaramay, qaramastan, bolmasa t.b. siyaqli janapayliq xizmettegi ko'mekshi so'zlerdi qosip aladi: Artuqtin' anasi balasinin' izinen ko'rinbey ketse de qarap turdi (T.Q.). Tamara men barmay-aq qoyayin dep o'tinish etse de tin'lamadi (Q.J.). Ol ko'zin ashqan menen do'geregini on'lap ko're almasi (A'.T.). Olar ha'zir orinlamag'an meneni de aldagi waqitta orinlaydi (O'.A.). Olar dalaga shuqqan pa'tte iyinlerin sa'l qasin'qurag'an bolmasa suwiqti sezbedi (T.Q.). Ol bile tura aytpadi. Ol bir aydan beri usi shan'araqtin' mug'allimi bola turip kempir-g'arri arasindagi ja'njeldi tu'sinbegenine o'kindi (T.Q.). Olar ko'p bolg'anina qaramay tim-tiraqay qashti (A'.T.).

§ 42. Pisiqlawishtin' du'zilisine qaray tu'rleri

Pisiqlawishlar du'zilisine qaray jay, qospa ha'm ken'eytilgen pisiqlawish bolip u'shke bo'linedi.

1. Dara yamasa sintetikaliq formadagi qospa so'zlerden bolg'an pisiqlawishlar jay pisiqlawishlardi du'zedi. Jay pisiqlawishlar bildiriliwine qaray tu'bir ha'm do'rendi, seplik formal ha'm tirkewli dara so'zlerden ha'm sintetikaliq qospa so'zlerden du'ziledi: **Keshqurim ag'am qaladan u'ye** keldi. Ol **Taxtakopirde** tuwiliq o'sken (K.M.). **Bryil** hawa rayi **jildadidan da qolayli** keldi. Iq jag'i **tuyiq siyaqli** ko'rindi (T.Q.). **Jumustarimiz jil sayin** jaqsilana tu'sedi (J.S.). **Quyash kem-kemnen** qizdira basladi (Sh.A.).

2. Qospa pisiqlawish analitikaliq formadagi qospa so'zlerden, sintaksislik ga'p ag'zalarina bo'linbeytug'm so'zlerdin' dizbegenin ha'm atawish so'zler menen tirkewishlik xizmettegi ko'mekshi atawishlar dizbegenin du'ziledi: **Sultanmurat heshqashan da tirmeni jaqin jerden** ko'rmege edi. **Tirnalar a'ste** aqirni do'n'istin' u'stine qonaqladi (Sh.A.). Ol **Teren' qudiqqa tu'ngi saat ekide** keldi (J.S.). **Bekmandi Asqarbaydin' u'yine** jiberdi (B.B.). **Mashina da'ryanin' jag'asi menen** ketip baratir (T.Q.).

3. Ken'eytilgen pisiqlawishlar hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket ati feyil ha'm sha'rt meyil toplamlarinan. sonday-aq **bar, joq** bayanlawishliq so'z shaqabinin' basqarwindagi toplamlar, buyriq, tilek ha'm anuqliq meyillerdin' basqarwindagi toplamlarga **dep** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiw arqali du'ziledi: Ol **o'zinin' tuwulg'an Sibirli awilinda oqip ju'rip** miynet etiwe qiziqsindi (X.S.). **Kewlimjay qurilisqa kelgende** sarras on jetti jasinda edi («J»). **Ros.iyadan qaytip kelgen son', Qilishbay** ko'p waqtin u'yinde o'tkerdi (Q.A.). **Eginlerdi mal-haldan qoriw ushin** sol a'tirapta juwrip ju'retug'in edim. **G'arri qag'azg'a qansha u'n'ilse** de, fonardin' jarig'nan heshna'rse oqiy almasi (Sh.A.). Men **qoylarumdi sog'an jayaman dep** keshiktim (J.S.). **Bilektin' ku'shi barinda** jumus islew kerek (T.Q.). **Iyt joqta** shoshqa to'bege shig'adi (naqil).

§ 43. Pısqılawıstın' tolıqlawıstın ayırmaslılıg'ı

Pısqılawısh penen tolıqlawıstı bir-birinen ajıratıwda sol ga'p ag'zalardıń xızmetinde kelgen so'zlerdin' leksika-semantikalıq o'zgesheligi tiykarg'ı roldi atqaradı. Sonlıqtan bul eki sintaksislik kategoriyam bir-birinen da'stu'riy traditsiyalıq u'yrenilip kiyatırg'an leksika-semantikalıq o'zgesheligine qaray sorawlar qoyıw arqalı anıqlaw baslı belgilerdin' biri retinde qaraladı. Pısqılawısh xızmetindegi so'zlerge is-ha'reketti ha'r tu'rli pısqılawıshlıq ma'nide sıpatlaw o'zgesheliklerine qaray, ra'wishlik ma'nidegi qayda? qaydan? qalay? qalay qaray? t.b. sorawlar qoyladı. Al tolıqlawısh xızmetindegi so'zler is-ha'reket protsesin obiektlik ma'nide sıpatlap, seplik formalı atlıq so'zlerge qoyılatug'ın kinge? nege? kimnen? neden? kimde? nede? kim menen? ne menen? kim haqqında? kim arqalı? t.b. sorawlarg'a juwap beredi.

Sonın' menen qatar, ken'islik seplik formalarında qollanılg'an pısqılawısh penen tolıqlawıshlardı ajıratıwda joqarıdag'ı ko'rsetilgen belgige qosımsha retinde to'mendegi anıqlawlar esapqa alınadı:

1. Pısqılawısh penen tolıqlawısh is-ha'reketke qatnaslı konteksttegi ma'nilerine, qaysı ma'ninin' basım keliwine qaray anıqlanadı:

a) bars, shıg'ıs, orın seplik formalarındag'ı yamasa tirkewishli kelgen atlıqlar kontekstte da'slepki predmetlik ma'nisinen awısıp, ken'islik ma'nili bolıp kelse, pısqılawısh xızmetin atqaradı: Boris **esikten** shıg'ıp ketti. Mashina **ko'pirden** o'tıp toqtadı (J.A.). **Tog'aydan** adamlar kelmey atır (T.Q.). **Sandıqtın' astında** jariq kese tur. (O'.X.);

b) eger ken'islik seplik formalı atlıqlar ga'pte anıq predmetlik ma'nisin saqlap kelse, obiektlik xızmet atqaradı: Ol **gu'rsiden** ırg'ıp turdı. Zerxan kishkene u'ydegi **Mardannan** da'n alıp atır edi. (T.Q.). Tu'nın' tas tu'nek qaran'g'ı ekenligi terezeden anıq bilinip tur. İri ot-sho'pler DKU **mashinasında** maydalanıladı («E.Q.»).

2. Ken'islik seplik formalı ha'm tirkewishili atlıqlardıń pısqılawısh ya tolıqlawısh ekenligin anıqlawda sol xızmetlerdegi so'zlerdin' leksikalıq ma'nisine qaraladı:

a) eger tu'sindiriwshi ag'za abstrakt atlıqlardan bolsa, ko'binese pısqılawıshlıq ma'ni bildiredi: **Quwanıstın** Jumagu'ldin' ju'zi gu'i-gu'l jaynadı (T.Q.). Ol **qaharmanlıq penen** is ko'rsetti (gazetadan);

b) tu'sindiriwshi ag'za anıq atlıq so'zden bolsa, tolıqlawısh xızmetin atqaradı: Ol birim-birim ko'z juwırtıp, **shkafqa**, **temir arshag'a** bir-bir qaradı. O'zleri qısı-jazı **qara u'yde** otıratug'ın edi. Da'wlet atız benen u'ydin' arasına **velosiped penen** qatnaydı (S.X.). O'lar da usınday **tas gerbishten** o'rilgen (J.S.).

3. Tirkewishlik xızmettegi **arasında** ko'mekshi atawısh atlıqlar menen dizbeklesip kelgende, pısqılawısh ha'm tolıqlawısh ma'nilerin bildiredi:

a) **arasında** ko'mekshi so'zi adam ma'nisindegi athqlarg'a yamasa sol ma'nidegi so'zler menen dizbeklesip kelse toliqlawish boladi: **Adamlar arasında** abiristiw payda bola basladi. **Arba aydap kiyatirg'anlardin' arasında** Temirbek te bar edi (T.Q.). A'sirese **jaslar arasında** patriotliq baslama ko'terdi (G'.S.);

b) **arasında** so'zi **awil, tog'ay, atiz, qala, u'y** t.b. ken'islik ma'nili atliq so'zlerge dizbeklesip kelgende orin pisiqlawish ma'nisin bildiredi: **Ol atiz benen u'ydin' arasına** piyada qatnaydi. **To'reniyazdin' toran'g'ulinin' arasınan** qabag'im iynine salip bir qiz kiyatir (M.D.).

4. Tu'sindiriliwshi ag'zanun' leksikalıq ma'nisine qaraladı:

a) tu'sindiriliwshi ag'za qıymıl-ha'reket bildiretug'm (dinamikalıq) feyilden bolg'anda, ken'islik seplik formasındag'i atliqlar pisiqlawish ma'nisin bildiredi: **Ol ko'lden** qaytti. **Olar jynalıstan** u'shew bolip qaytti. **Usı ku'ni To'rtku'lden** İvanova Marfa Semenovna **qalag'a** kelgen edi (T.Q.).

b) tu'sindiriliwshi ag'zanun' ma'nisi statikalıq feyilden yamasa basqa so'z shaqaplarınan bolsa, atalg'an seplik formalı atliqlar obyektlik ma'nide keledi: **Ol og'an barıwg'a ko'lden** qorqadı (A.B.). **Olar jynalıstan** a'dewir ta'sirlendi. **Bul jer tu'n ishinde ko'birek qalag'a** usaydi (gazetadan). **Olar endi baxtin oqıwdan** izleydi (T.Q.).

IV. DETERMINANTLAR

§ 44. Determinant tuwralı tu'sinik

Sintaksislik kategoriyalardı jan'a bag'darda u'yreniwlerde ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalanı da'stu'riy u'yrenilip kiyatirg'anınan basqasha qaraladı. **Bul printsip boyınsha ekinshi da'rejeli ag'zaldarin' ga'ptegi** bir ag'zag'a qatnashı tu'ri so'zdi ken'eytiriwshi ag'za dep, al pu'tin ga'pke qatnashı tu'ri ga'pti ken'eytiriwshi (ag'za determinant) dep u'yreniledi.

Determinant termini latinsha, «determinare» so'zinen alınıp, *belgilew, anıqlaw* degen ma'ni an'latadı. Determinant tuwralı «Russkaya grammatika»da to'mendegishe anıqlama beriledi: «Heshbir ga'p ag'zasi menen baylanıspay, pu'tin ga'ptin' quramın ken'eytiriwshi so'zlerge ga'ptin' determinant ag'zasi yamasa determinantlar dep ataladı»¹

Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalanı, tiykanınan, bas ag'zalarg'a yamasa pu'tin ga'ptin' strukturasına qatnashı boladı. Bas ag'zalarg'a yamasa pu'tin ga'pke qatnashı bolıwı arqalı ga'ptin' quramına kiredi ha'm o'zi qatnashı ag'zalar menen birge baslawish toparı, bayanlawish toparı ha'm determinant toparına bo'linedi. Misalı: **A'tirapta // qa'dimgi ken' dalag'a ta'n jum-jurtlıq // hu'kim su'rdi** (Sh.A.).

¹ Русская грамматика. том II. Синтаксис. М. «Наука», 1980. 149-бет.

Bul ga'p baslawish topari, bayanlawish topari ha'm dererminant topari bolip u'sh toparg'a bo'lingen. Bundagi ga'ptin' basında qos sızıq arqalı bo'lingen so'z pu'tin ga'ptin' quramina qatnaslı determinant, ekinshi bo'lingen baslawish topari, u'shinshi bo'lingen bayanlawish topari. Usı ga'p aktual bo'liniw boyınsha eki bo'lekke-tema ha'm remag'a bo'linedi. Determinant bolip bo'lingen so'z tema funksiyasın atqaradı da, qalg'an baslawish topari ha'm bayanlawish topari bolip bo'lingen eki bo'lek remanın' wazıypasın atqaradı.

Bul bo'liniwde baslawish topari remanın' quramina kiredi ha'm rema menen birge tema haqqında (a'tirapta ne bolip atırg'anı haqqında) qanday da bir jan'alıq xabarlaydı.

Determinantlar pu'tin ga'ptin' quramina qatnaslı bolıwına baylanıslı ga'ptin' basında keledi, sintaksislik baylanısı jag'ınan ga'ptin' basqa ag'zalarına g'a'rezlı bolmay, pu'tin ga'ptin' quramı menen baylanıladı ha'm sintaksislik so'z dizbeginin' komponenti bola almaydı.

Determinantlar morfologiyalıq bildiriliwi jag'ınan ken'islik seplik formalı ha'm tirkewishli atawish so'zlerden, jekke sıyrek tabis sepligindegi almasıqtan, ra'wishten, ayırılmanıp ha'm ayırılmanbay kelgen hal feylli, kelbetlik feylli ha'm ha'reket atı feylli toplamlardan boladı: **Ba'ha'rde** // ha'mme jer ko'k lipasqa bo'lenedi. **Bunı**// men keshe awıl'ga barg'anda ko'rgen edim. **Mag'an**// ha'mme isenedi. **Bu'gin**// bul a'rmang'a jetistim. **Ortada**// azg'antay tımışlıq ornadı (O'.X.). **Ko'l boyında**// biraz waqıtqa deyin irkildim (O'.A.). **Mıltıg'ımdı arqalap**//, Qarateren'ge jetip bardım (A'.Sh.). **Da'riyadan o'tkennen keyin**// piyadallardıń izi tag'ı da jog'aldı (T.Q.).

Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de qos sızıq penen bo'lingen ga'ptin' basındagi so'zler determinant wazıypasında kelgen, intonatsiyalıq jaqtan o'z aldına bir sintagma du'zip bayanlawish penen sintaksislik baylanısı ku'shsızlangen . Bul jag'day joqandagi sıyaqlı so'zlerdin' barlıq jag'dayda so'z dizbeginin' quramında u'yreniliwin biykarlaydı.

Determinantlar bir ga'ptin' quramında ekew ya odan da ko'p bolıp kelip te, ga'ptin' strukturasın ken'eyttiredi: **Og'an**// bul qorshawdı// da'ryanın' jaypawıtlaw jerindegi erneginen g'ana// atası tastan o'rip du'zetip bergen edi. **Ku'ndiz**//, a'sirese tal tu's waqıtlarında// bala putalan ha'rriygen shiraljinlerdin' arasına barıp otırdı jaqsı ko'retug'in edi (Sh.A)

Determinantlar ga'ptin' barlıq strukturalıq tiplerinde – eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı, feyil ha'm atawish tiykarlı ga'plerdin' quramında qollanıladı.

Determinantlar so'z dizbeginin' quramındagi ken'eytiriwshi so'zlerden to'mendegi belgileri menen ayrılıp turadı: 1) determinantlar bas ag'zalar menen g'a'rezlilik baylanısqa tu'speydi, pu'tin ga'ptin'

quramı menen baylanısqa tu'sedi; 2) orın ta'rtibi jag'ınan ga'ptin' basında kelip, basqa ag'zalar menen sintaksislik baylanısı ku'shsizlenedi, sonlıqtan so'z dizbeginin' komponenti bola almaydı; 3) ga'ptin' aktual bo'liniwinde o'z aldına bir sintagma bolıp, determinant toparın quraydı ha'm kommunikativlik xızmeti jag'ınan tema wazıypasın atqaradı; 4) determinantlar ga'ptin' barlıq strukturalıq tiplerinde keledi; 5) determinant wazıypasında, tiykarınan, pısıqlawıshlar, seplik formalı ha'm tirkewishli tolıqlawıshlar qollanıladı.

Determinantlar ma'nisine qaray, pısıqlawıshlıq determinant ha'm obıektlik determinant bolıp ekige bo'linedi.

§ 45. Pısıqlawıshlıq determinantlar

Ha'zirgi u'yrenilip ju'rgen pısıqlawıshlıq determinant barlıq tu'rleri determinant wazıypasında keledi. Sonın' ishinde orın ha'm waqıt pısıqlawıshları basqa tu'rlerine qarag'anda ken' qollanıladı.

1. Orın pısıqlawıshlıq determinantlar ko'binese ken'islik seplik formalı ha'm tirkewishli atlıqlar, orın ra'wishleri arqalı bildiriledi: **Tyan-Shan traktınan**// mashinalar bayag'ıday bolıp o'tip turadı (Sh.A.). **Esiktin' aldında**// bir qara tulpar baylawlı tur (O'.X.). **To'mende**// joqarı voltlı elektr leniyaları ko'rinip tur. **Alıstan**// ag'ıanp shan' ko'rindi (T.Q.).

2. Waqıt pısıqlawıshlıq determinantlar waqıt ra'wishleri, waqıt ma'nili seplik formalı ha'm tirkewishli atawıshlar, kelbetlik feyilli ha'm ha'reket atı feyilli toplamlar, ra'wishlik ma'nidegi turaqlı dizbeklerden boladı: **Ha'zir**// ol awıldag'ı emilewxananın' bas shıpkaker. **Jıl sayın** // jumıslarımız jaqsılana tu'sedi (T.Q.). **Shay-suw** ishıp bolg'an son'// bizler bag'dı qıdırdıq (N.D.). **Garrınin'** so'zin tın'lap bolıp// Jumagu'l orınan jayı menen tu'rgeldi (O'.A.).

3. Sebep pısıqlawısh determinantlar ken'islik seplik formalı ha'm tirkewishli atawıshlar, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyil ha'm **-ıp/-ip** formalı hal feyil toplamları arqalı bildiriledi: **Edenniinq** ızg'arlıg'ınan/ / jaydın' ishi salqın edi. **Unatqanı** ushın// og'an jaqsı ken'es berdi (J.S.). **Bizlerdi** ko'rgen son', // ol da'rhal irkildi (T.Q.). **Astına** saya tu'sip turg'anlıqtan, // olar janında basqa sho'plerdin' o'siwine mu'mkinshilik bermeydi (Sh.A.).

4. Maqset pısıqlawısh determinant atawısh feyilli ha'm betlik feyilli toplamlardan boladı: **Bul fermanın'** u'lgili islerin ko'riw ushın// ta'jiriybe almasıw maqsetinde// qon'sılas fermanın' xızmetkerleri kelip turatug'ın edi (J.S.). **Artta** qalıp adasıp ju'rgen adamlarına bag'dar boısin dep, // ottı biyik to'benin' basına jaqqan (Q.D.).

5. Sın pısıqlawısh determinant ju'da' az mug'darda ken'islik seplik formalarında ha'm menen tirkewishli atawıshlar, hal feyilli, tirkewishli

kelbetlik feyilli ha'm atawish feyilli toplamlar arqali bildiriledi: Sol jatisinan// ol keshke shekem oylandi. Muzkarkanin' ja'rdemi menen// qasinda bolmag'an soldatlarg'a komanda bere basladi (J.S.).

Ta'rbiya menen // gu'l o'sedi,
So'ylew menen// til o'sedi.

(naqil).

Qalin' qopani jarip jiberip, // simbatli iri adam shug'a keledi (O'.A.). Qublag'a qansha ısırlıg'an sayın// anaw bir qaynawitlap julqıng'an da'riyanın' arjag'ındag'ı jartı ılashıg'ı ko'zinen bir-bir ushtı (Sh.S.).

6. Mug'dar da'reje pısıqlawish determinant ataw, iyelik sepliklerindeki atawish so'zlerge **boyı, dawamında, ishinde** ko'mekshi so'zlerinin', ken'islik seplik formalı atawishlarg'a **deyin, sheyin, shekem, berli** tirkewishlerinin'dizbeklesiwinen ha'm **-g'ansha/-genshe** formalı hal feyilli toplamlardan boladı: Ju'z jıllar dawamında// tawdag'ı g'a'lekeshler jerdı ag'ash gu'nde menen su'rđı («E.Q»). Bir saattın' ishinde// ju'zge jaqmın adam jıqqındı bekkem etip baylap tasladı (J.S.). Quptang'a shekem// olardıń oylasıg'ı pitpedi (O'.A.). Moynaqtan Aralskke barg'ansha// men paraxodta oturdım (N.D.).

7. Sha'rt pısıqlawish determinant sha'rt meyil ha'm sha'rt meilli, kelbetlik feyil ha'm kelbetlik feyilli, hal feyilli toplamlar arqalı bildiriledi: Sezıp qalsa// ol basqa sumlıq etiwı mu'mkin (T.Q.). Qansha o'zin'dı ayıq sezsen// bul o'nerdi tez u'yrenip alasan' (J.S.). İras bolg'anda// olar ha'zirgıdey ku'sheymes edi (T.Q.). Buyımlardıń assortimentlerin esapqa almay turıp, // san ko'rsetkishlerinin' o'zi g'ana ka'rxanalardıń // jumısı tuwralı durıs tu'sinik bere almaydı («E.Q»).

8. Qarsılas pısıqlawish determinant hal feyilli, kelbetlik feyilli, atawish feyilli ham ha'rt meyilli toplamlardan boladı: Oqıg'an adam bola turıp, // sizin' islegen turpayılg'm'ız ku'ta' ersi boldı (J.S.). Baydın' qabag'ı u'yilgen menen // jynalg'anlarg'a sır bermew maqsetinde ku'ldi. Jumagu'ldin' qarsılıg'ına qaramastan // eki jigit Sa'nemdi ko'terip arbag'a mingizdi (T.Q.). Kambag'al bolıwına qaramastan // Jolshının' u'yine halının' kelgeninshe qol-qabıs etip ju'rgende usı kisi (Aybek). Jynahstan og'ada shaq qaytsa da, // Jiymurat o'z batrashkomı tuwralı ko'p oylandı (T.Q.).

§ 46. Obiektlik determinantlar

Obiektlik determinantlarg'a ma'nisine qaray kimge? nege? kimnen? kim arqalı? ne arqalı? kimde? nede? kim menen? ne menen? kim haqqında? ne haqqında? sıyaqlı almasıq sorawlar qoyladı.

Obiektlik determinantlar morfologiyaliq bildiriliwi jag'ınan seplik formalı ha'm tirkewishli atlıqlardan, almasıqlar ha'm basqa da substantivlengen so'z shaqapları, sonday-aq geypara feyil toplamlarınan boladı.

1. Seplik formalı ha'm tirkewishli qollanılǵ'an atawışler: Shopanlarg'a // og'ada qolaylı sha'rayat du'zildi. Watan ushın // men ha'mme waqıt onın' xızmetine tayarman. Ju'zinde // ashıw sezimi bar. Aspandı // tunjrag'an qara bult basqan. Hayallar arasında // tek Ayshagu'ldi tanıdım (K.S.). **Jumısshılar ta'repinen** // u'lken qurtlısh jumısları ju'rgizilip atır («E.Q.»).

2. Obiektlik determinant substantivlengen feyil toplanınan boladı: Nurman ag'anın' o'mirinde usınday waqıyalar bolg'anın // biraz oqıwshılar jazıptı. Sizlerdin' jerdı qalay jaqsı ko'retug'inin'ızdı, // qalay miynet isleytug'inin'ızdı, // qalay ja'mlese alatug'inin'ızdı // men o'z ko'zim menen ko'rdim (Q.D.). Bul istin' boların // men de bilgenmen (N.D.). Ka'ramatdinnin' mallardı tawıp keldim degenine // Elmurat g'arrı inanıp otır (J.A.).

3. **Basqa, qarag'anda, menen, birge** tirkewishleri seplik formalı atlıqlarg'a dizbeklesip, ayrımlang'an obyektlik determinant bolıp keledi: Balasınin' kelgen ku'ngiden basqa, // bir maydan jadırag'anın ko're almag'an biytaqat ana onın' kewilin ko'teriwge tırsar edi (T.Q.). Telemetrikalıq stantsiya mag'lıwmatlarına qarag'anda // lunoxodın' barlıq bort sistemaları normal islep tur (gazetadan). Bu'gin azanda // Amanlıq penen birge // jerimizdin' oyılı-ba'lentin ko'remiz dep ketip edi (T.Q.).

§ 47. Anıqlawısh

Anıqlawısh predmet ha'm predmetlik ma'nidegi so'zlerdin' sınsıpattın, sapaı ya menshikleniwın bildiretug'in ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası.

Anıqlawısh to'mendegi sintaksislik belgilerge iye boladı: 1) predmet ha'm predmetlik ma'nidegi so'zlerdi sıpatlaydı; 2) tiykarınan kelbetlikten, predmettin' sapaın, san-mug'darın bildiretug'in so'z shaqaplarınan boladı; 3) o'zi anıqlaytug'in so'zi menen jupkerlesiw ha'm izafetlik usılda baylanıadı; 4) orın ta'rtibi jag'ınan o'zi anıqlaytug'in ag'zanın' aldında turadı ha'm sol ag'za menen birge anıqlawıshlıq so'z dizbegin du'zedi.

Anıqlawısh ga'p qunlısındag'ı xızmeti jag'ınan basqa ekinshi da'rejeli ag'zalardan o'zine ta'n o'zgeshelikke iye boladı. Ga'ptin' basqa ekinshi da'rejeli ag'zaları (tolıqlawısh ha'm pısqılawısh is-ha'reketke (bayanlawıshqa) qatnaslı onın' tu'sindiriwshi ag'zası bolıp kelse, anıqlawısh predmetlik ma'nidegi bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalardın' tu'sin-

diriwshi ag'zasi xizmetin atqaradi. Sonliqtan aniqlawish toliqlawish ha'm pisiqlawishlarday tikkeley ga'ptin' strukturasin ken'eyttiriwshi ag'za bola almaydi, ga'ptin' quramina o'zi qatnash ag'za (aniqlanish ag'za) arqali kiredi.

N.A. Baskakov ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarinn' joqaridag'i siyaqli o'zgesheliklerin esapqa alip, aniqlawishtu jay ga'plerdin' quraminda ekinshi da'rejeli ag'za retinde qaramaydi. Onu (aniqlawishtu) aniqlawish ha'm aniqlanish pozitsiyadag'i aniqlawishliq so'z dizbegi dep esaplaydi.¹

Haqiqatinda, aniqlawish toliqlawish ha'm pisiqlawishtay tikkeley ga'ptin' quramina kiretug'in ga'p ag'zasi emes. Sonliqtan onu so'zdi ken'eyttiriwshi (so'z dizbegin du'ziwshi) so'z retinde u'yreniwge tuwra keledi.

Aniqlawishlar ko'pshilik so'z shaqplarinnan boladi. Olar du'zilisine qaray, **jay** (dara), **qospa** ha'm **ken'eytilgen ag'za** bolip u'shke bo'linedi.

§ 48. Aniqlawishtin' du'zilisine qaray tu'rleri

Jay aniqlawish. Jay aniqlawishlar to'mendegi so'zlerden boladi:

a) ma'nili dara ha'm birikken qospa so'zlerden boladi: Awildan kelgen **ziyrek**, **aqilli** balalar menen dos boldim. **Taxtako'pirli** shopanlar **qoy qozilatuv mapazin** tabishi o'tkerdi. Jamurat penen ekewin Aqsuwattag'i jilqig'a jiberdim (S.S.);

b) jup so'z formasindag'i so'zler arqali bildiriledi: **Pada-pada** mah. **u'yir-u'yir** jilqlari qarawsiz qalg'an. (K.S.).

d) ma'nili so'z benen tirkewishlerden dizbeginen boladi: **Ku'ni menengi** miynetimiz. **zayag'a** ketpedi (K.S.). Meyli, **bul jo'nindegi** ga'pti keyinirek aytarmiz (Sh.A.).

Qospa aniqlawish. Aniqlawishtin' bul tu'ri biripegen qospa so'zlerden, ga'p ag'zalarina bo'linbeytug'in eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi: **Orta boyli**, qarapa'ren' jigiti a'sten ornunan turdi. **Shig'ip so'ylegenlerdin'** so'zine men de qosilaman (A.T.). Bul qurilisqa pu'tkil Qaraqalpaqstannin' barliq jerlerinen **on min'nan** aslam aslam adam jynaldi (N.D.).

Ken'eytilgen aniqlawish. Ken'eytilgen aniqlawishlar, ko'bines feyil toplamlari arqali bildiriledi. Olar to'mendegi so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi:

¹ Баскаков Н. А. Простое предложение в каракалпакском языке. — Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков» ч. III. Спгтакенс. М., 1961, 67-бет.

a) kelbetlik feyillerdin' basqarıwındaǵı feyil toplamlarınan boladı: Olar qar basıp atırǵan tawdın' arasındaǵı jol menen du'zilisip baratır (Sh.A.). U'iken ken' oypattın' ishinde jelkildesip ırǵalıp o'sken g'awashalar jawdırasıp tur (O'.X.). Alısta g'awdıyıp ju'retug'ın kombaynlar da ko'rinbeydi (Sh.A.);

b) atawısh feyildin' basqarıwındaǵı feyil toplanınan boladı: **Mallar ushin ot-sho'p tayarlaw** isi gu'jidi (T.Q.). **Meni o'zinnin' suwg'arıw** ha'm kanal qazıw jumıslarına qoyg'anın'ız jaqsı bolar edi (T.N.);

d) **bar, joq** bayanlawı so'z shaqabının' basqarıwındaǵı so'zlerdin' dizbegi arqalı du'ziledi: **Qolında kishkene qag'azı bar** Nurnazar paxta zavodına qarap kiyatır (Q.D.). U'stinde sur makintoshı bar bir kisi ishke kirip keldi. **Kewlinde heshna'rse joq** kelinshek qolın o'zine tartıp edi (J.S.).

§ 49. Anıqlawıstın' baylanısıw usılına qaray tu'rleri

Anıqlawıshlar anıqlanıwshı ag'za menen baylanısıw usılı ha'm morfologiyalıq bildiriliwine qaray **jupkerlesiwshı anıqlawısh** ha'm **izafetlik anıqlawısh** bolıp ekige bo'linedi.

Jupkerlesiwshı anıqlawısh. Anıqlawıstın' bul tu'ri predmettin' sınsıpattın, pishim-tulg'asın, san-mug'dain ha'm t.b. belgilerin bildiredi. Olar qanday so'z shaqabınan bolsa da, o'zi qatnaslı so'z benen (anıqlanıwshı ag'za menen) **jupkerlesiw** usılında baylanıladı ha'm onın' menen birge anıqlawıshlıq qatnastag'ı so'z dizbegin du'zedi. Onın ta'rtibi jag'ınan anıqlanıwshı ag'zanın' aldında kelip, kantaktli ta'rtipte jaylasadı: **Jigitler Arnasaydag'ı** pishenge qalay kelgenin g'arrıg'a aytıp atır. Barsa **u'iken u'sh gu'di** pishen tur eken (Sh.A.). Ol **iri jawırınlı jas** jigit eken (A.A').

Jupkerlesiwshı anıqlawıshlar to'mendegi so'z shaqapları arqalı bildiriledi:

1. Sapa ha'm qatnaslıq kelbetliklerden bolıp, predmettin' sapalıq belgisin tu'sindiredi: Bul **jaqsı** istin' baslaması edi (O'.A.). **Qalın** tog'aydı tımışlıq bastı. **Salqın** gu'zdin' sabırsız samalı o'rden-ıqqa ig'ısıp, **du't** tog'aydın' **qon'rawlı** shen'gelin, **so'kli** san jantag'ın, ermanı jin'g'ılın qozg'ap ten'ızdey shayqatıladı (M.D.). Jipek kiymesem de boyı-sınım kelisken **sulıw** qız bolg'anımdı bilemen (Sh.A.).

2. Predmettin' tu'r-tu'sin, tulg'asın, formasın bildiretin kelbetliklerden boladı: Sırlıg'an **qara** beshpentinin' sırtınan **aq** belbew orag'an bul kempir atızdın' ortasındaǵı soqpaq penen ketip baratır (Sh.A.). Bir ku'ni Maqsettin' kabinetine **orta** boylı, **tapaltas** bir adam kirip keldi (Q.J.). **Awlar uzın** sırg'awılda jayıwlı tur (O'.A.).

3. Eki atlıq qatar kelip, aldın'g'ısı son'g'ısınan' neden islengenin, zatlıq tegin, materialın bildirip **jupkerlesiwshı anıqlawısh** xızmetin

atqaradi: Ol to'rdə turg'an **temir** krovatlar^{ga} bir-bir qarap qoydi (X.S.). Professor qolindag'i kishi **altin** saatinin' bawin sheshipaldi (A.O.).

4. Sanliqtan bolg'an aniqlawishlar predmettin' san-mug'darin, qatar ta'rtibin bildiredi: Ekskurtsiyag'a **18** bala kettik (N.D.). Sen **birinshi** brigadir, **birinshi** otiz tsentnershisen' (S.S.). O'zektin' qasinda jigirmalag'an jilqj jayilp ju'r (D.T.).

5. Almasiqlardan boladi. Almasiqlardan bolg'an aniqlawishlar aniqlanishni ag'zanin' ma'nisin siltep, aniqlap ko'rsatedi: Usi xatti u'yge barg'annan son' oqi (J.S.). O'z ayibimizdi qolimiz benen juwiwg'a wa'de bereyin (A.O.). Balasi asiqpay og'an **barliq** jag'daydi tu'sindirdi. **Ha'rqanday** jara pitken menen orninda tirtiq qala beredi (T.Q.).

6. Aniqlawish mug'dar, salistiriw t.b. ra'wishlerden bolip, predmetlerdin' mug'darlhq yamasa salistiriw sinin bildiredi: Teatr^{da} aldina **birtalay** adam jynalg'an (O'.X.). Onnan son' Ma'teke g'arni tu'sinsin degendey **oriss**ha so'zlerdi qaraqalpaqshag'a aynaldirp aytti (K.S.). Ko'p adamlar aqil menen sumliqti shatastiradi (T.Q.).

7. Kelbetlik feyil, atawish feyil ha'm usi feyillerdin' basqariwindag'i toplamlardan boladi. Bul feyillerden bolg'an aniqlawishlar predmettin' belgisin is-ha'reket arqali sipatlaydi: Kiyatirg'anda aldinnan **jang'an** ot ko'rindi (M.D.). **Suwg'ariw** jumislar sapali o'tkerildi («E.Q.»). **Ken' daladan esken** samal ko'gildir do'nip atirg'an da'ryanin' ag'isina qarap o'riep, g'ir-g'irlap esip tur (Sh.A.). **Ishki jap-salmalardi qaziw** jumisi qizg'in qolg'a alindi (Q.J.).

Izafetlik aniqlawish. Izafetlik aniqlawish iyelik seplik formasindag'i atliq ha'm atliqlasqan so'zlerden bolip, ko'binese aniqlanishni ag'zanin' tartimlanip turwin talap etedi. Aniqlawishtin' iyelik seplik formasinda, aniqlanishni so'zlerdin' tartimlanip baylaniswina izafetlik konstruktsiya delinedi.

Mektep sabaqlig'inda izafetlik aniqlawish u'ylesiwshi aniqlawish termini menen ataladi. Bunun' u'ylesiwshi aniqlawishni iyelik sepliginin' formasinda qabil etip, aniqlanishni ag'za sog'an sa'ykes tartim formasin qabil etip u'ylesip baylanisadi. Mektep sabaqlig'i ushun bul termin birqansha qolayli bolwi mu'mkin.

Izafetlik aniqlawish orin ta'rtibi jag'inan aniqlanishni ag'za menen qatar, jaqin (kantakt) turip ta, yamasa aralarinda basqa so'zler kelip uzaq (distant) turip ta baylanisadi: Qa'pelimnin' arasinda **A'bdi-ka'rimnin'** g'azi joq bolip ketken (A.B.). **Adamlardin'** dawislari kewilli ha'm jigerli shig'adi (O'.A.). **Jazdin'** bu'gingi aysiz aqshamı biraz salqin edi (T.Q.). Bizin' kishkene sho'pker u'yimiz **Tazasuwdin'** tuwrı jag'asina saling'an (S.K.).

Kontaklik orin ta'rtipte kelgen izafetlik konstruktsiyalardin' komponentleri barliq jag'dayda aniqlawish-aniqlanishni ag'za funktsiya-

sında kele bermewi mu'mkin. Olardın' eki komponenti birigip, bir ma'nige bara-bar qospa ag'za bolip ta keledi: **G'arrının' taqiwa so'zine u'ydegilerdin' ha'mmesi** ken'kildep ku'listi (K.S.).

Bul ga'pte diqqat etilgen so'zler izafetlik konstruksiyaları birdey emes. Da'slepki izafetlik konstruksiya (g'arrının' so'zine) komponentleri anıqlawış-anıqlawışı qatnastag'ı eki ag'zanın' xızmetin atqaradı. Al son'g'ı izafetlik konstruksiyanın' komponentlerinen (u'ydegilerdin' ha'mmesi) anıqlawış — anıqlanıwshı qatnas an'lasılmaydı. Olar sol qa'lpinde bir qospa ag'zanın' (baslawishtın') xızmetin atqaradı.

Anıqlawışlıq qatnastag'ı izafetlik konstruksiya morfologiyalıq forması ha'm ma'nisine qaray iyelik sepliginin' jalg'awlı, jalg'awsız formalarında da qollanıladı. Usı sıyaqlı formalıq belgisine qaray eki tu'rli ma'nilik o'zgeshelikke iye boladı:

a) anıqlawış iyelik seplik formalı bolıp kelse, onın' anıqlanıwshı ag'zag'a ta'n menshikli ekenligi anıq bilinip turadı: **Paxtanın' ta'rbiyası** menen suwınan qutılıp, adamlardın' qolı biraz sawa boldı (S.S.). **Boyrashı japtın' sag'ası** suwdan biyiklew edi (B.B.);

b) eger izafetlik konstruksiyadag'ı da'slepki komponenti iyelik seplik affikssiz ataw formasında kelse, onın' anıqlawışqa ma'nilik qatnası belgisizlenip ulıwmalıq sıpatqa iye boladı. Da'slepki komponentten anıqlawışlıq ma'ni an'lasılmaydı: **Paxta ta'rbiyası** tez ku'nde pitkerildi (Q.J.). **U'y iyesi** miymang'a quwanıp, onı hu'rmetli orıng'a otırg'ızdı (T.Q.).

Izafetlik anıqlawışlar iyelik seplik formasındag'ı to'mendegi so'z shaqaplarınan boladı:

1) Adam atlarınan, basqa da menshikli ha'm g'alabalıq atlıqlardan boladı: Bul o'nimler, a'sirese **Qarjawbaydın'** atızınan ko'birek alındı. **Ananın'** ga'pi balag'a ma'da't berdi. (Q.J.). **Araldın'** jag'ımlı salqın qon'ır samalı betten su'yip qarşı aldı (A.B.). Bir so'z benen sıpatlag'anda bul qa'dimgi mektepke alıp baratug'ın **oqıwshının'** portfeli (Sh.A.);

2) atlıq ornına qollanılatug'ın almasıqlardan boladı: **Bizin'** u'y u'iken emes. **Onın'** eki o'jresi ha'm bir kishkene da'lizi bar (S.K.). Ha'rbir padashı o'zlerinin' malların tu'wellep atır (Q.J.).

§ 50. Ayqınlawış

Ayqınlawış ayqınlanıwshı ag'zadan son' ya burın kelip, onı qosımsha ma'nide tolıqtırıp, tu'sindirip, ayqınlap keledi. Qatar kelgen eki so'zdin' qosımsha ma'ni beriwshı komponenti ayqınlawshı ag'za boladı. Misalı: **Qa'nigu'l jen'gey keshegi ketken jag'ınan ele kelmey atır. Bas shıpaker Esemurat Tamarag'a na'wbetshı bolıwdı tapsırdı** (Q.J.).

Bul ga'plerdegi diqqat etilgen so'zler ayqinlawish. Olardın' birinshisindegi **jen'gey** so'zi o'zinen burın kelgen atlıq so'zdi tuwisqanlıq qatnas, hu'rmet ma'nisinde tu'sindirip, ayqinlap kelgen. Ekinshi ga'ptegi diqqat etilgen so'z o'zinen *son'g'i atlıqı ka'sibi boyınsha qosımsha* ma'nide sıpatlaydı.

Ayqinlawish penen ayqinlanıwshı ag'za ma'nilik ha'm formallıq baylanısı jag'ınan jupkerlesiwshı anıqlawishqa usaydı. Usı sıyaqlı uqsashlıq jaqlarına qaray ayırım grammatikalıq a'debiyatlarda «ayqinlawish anıqlawishtın' bir tu'ri» dep u'yreniledi. Biraq, ayqinlawishlar da'l anıqlawishlıq funktsiyanı atqara almaydı, tek o'zinen son'g'i ya burng'i atawish so'zlerdi tu'sindirip, ayqinlap, og'an qosımsha ma'ni beriw menen sheklenedi. Anıqlawish penen anıqlawshı ag'zalarday atributivlik qatnastag'ı so'z dizbegin du'ze almaydı. Ol ayqinlanıwshı ag'za menen birge so'z dizbeginin' bir komponenti boladı ha'm ga'ptin' bir qospa ag'zası xızmetin atqaradı: **Atamurat ag'a da, Qa'nigu'l jen'gey de** kelmedi (Q.J.). **Lyotshik-kosmonavt Yuriy Gagarin** kosmosqa birinshi bolıp ushtı (gazetadan). **Qa'dirbay atamnın'** u'yine Xorezmnen qa'dirli qonaqlar keldi (A.Bek.).

Ayqinlawishlar orın ta'rtibi jag'ınan ayqinlanıwshı ag'zanın' son'ında da, aldında da keledi. Biraq, ayqinlawishtın' ayqinlanıwshı ag'zadan son'g'i orında keliwi tilde ken' qollanıladı. Onın' aldın'g'i orında keliwi onsha o'nimli emes. Ayqinlawishtın' ayqinlanıwshının' aldında keliwi basqa tillerdin' a'siresse rus tilinin' ta'siri bolıwı tiyis: **Razvedshik Orazbay on'** ta'repke qarap ketti. **Traktorshı U'derbay** bulardın' kewlin basqa burıw ushin jubatiw so'zlerin ayttı (A.T.).

Eki pozitsiyada da ayqinlawish ayqinlanıwshı arza menen ma'nilik jaqtan tig'ız baylanıslı bolıp, intonatsiyalıq jaqtan bir pu'tin bolıp keledi. Bul jag'day ayqinlawishtın' ayırım lap bag'an tu'rin belgileydi. Eger ayqinlanıwshı ag'zadan keyin kelip, onın' ma'nisin ken'eytip, ayırım lap kelse, ayqinlanıwshı ag'zadan pauza arqalı bo'ınip ayırım lanıp ayıladı: «Luna-9» dın' juwmaqları biz - **kosmonavtlarda** orınlı maqtanış tuwdıradı (gazetadan). Alista - **ko'z ushında** qayır tewip bo'ınip qalg'an suw mo'ldirep ko'rinedi (S.S.).

Ayqinlawishlar joqarıdag'ı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, *ayırım lan-bag'an ayqinlawishlar ha'm ayırım lang'an ayqinlawishlar* bolıp ekige bo'linedi (Bunın' ayırım lang'an tu'ri sabaqlıqtın' §86 da).

Ayqinlawishlar ayqinlanıwshı ag'zag'a qatnaslı omı ha'r tu'rli leksika-semantikalıq ma'nilerde sıpatlaydı:

1. Tuwisqanlıq qatnas, hu'rmet, millet, jas, laqap t.b. belgilerdi bildiredi: **Shamurat ata, Ayjan apa, Qa'nigu'l jen'ge, Dospan g'arri, Sapargu'l kempir, Ernazar keneges, Ernazar alako'z, Arzi da'w, O'mir-bek laqqı** t.b.: **Atamurat ag'a** menen **Qa'nigu'l jen'gey** bug'an ne boldı

dep tan'lanisti. Barliq oy iqlasi Ayjan kempirdin' bul du'nyada bari-jog'in biliw edi (Q.J.). Ko'pti ko'rgen adamlar Mo'min g'arri, da'lbirek Mo'min deytug'in edi (Sh.A.). Ernazar alako'z Ernazar keneges penen zamanlas bolg'an (T.Q.).

2. Adamnin' ka'sibi, mamanlig'i, ha'meli ha'm t.b. belgilerin bildirip keledi: Sawinshi, traktorshi, etikshi, zerger, mergen, shopan, mug'allim, baliqshi, usta, pillekesh t.b.: Dosmurza **sawinshi** Biybisa'nem menen so'ylesti. **Vettexnik** kelinshek o'zinin' jo'nsiz islegen isine o'kindi (Q.J.).

3. En' joqari ma'mleketlik hu'rmetli ataqtı, a'skeriy, ilimiy, xalıq xojahg'i ha'm t.b. ataq-da'rejeni bildiredi: Dan'qi shıqqan ushqısh ha'm a'sker **bası**, u'sh ret Sovetler Awqaminın' Qaharmanı, **aviatıtsiya marshalı** (A.J.). Pokrishkinnin' ismi Ekinshi du'nya ju'zi uris jillarında-aq tillerge da'stan bolg'an edi (gazetadan). **Rossiya, Qazaqstan, Tu'rkmenstan ha'm Qaraqalpaqstang'a miyneti sin'gen ilim g'ayratkeri, filologiya ilimlerinin' doktori**, professor N.A.Baskakov qaraqalpaq tilin birinshi izertlewshilerdin' biri.

4. En' joqari ma'mleketlik lawazımdı, jergilikli ha'kimiyatlıqtı, ha'meldi bildiredi: O'zbekstan Respublikasının' Prezidenti, O'zbekstan Respublikası Ministrler Ken'esinin' baslıg'ı, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqari Ken'esinin' baslıg'ı, No'kis qalasının' ha'kimi t.b.

5. Gazeta-jurnal, kitap, mektep, ka'rxana, da'rya, ko'l t.b. menshikli atamalar ayqınlawısh ma'nisin bildiredi: «**Erkin Qaraqalpaqstan**» gazetasi, «**A'miwda'rya**» jurnalı, «**Qaraqalpaq qızı**» romanı, **Volga** da'ryası, **Issiq ko'l** t.b.: «**Erkin Qaraqalpaqstan**», «**Ustaz jolı**», «**Qaraqalpaqstan jasları**» t.b. respublikalıq gazetalar No'kis qalasında basılıp shıg'adı. O'zbekstan Qaharmanı jazıwshı T.Qayıpbergenovtin' «**Tu'siniksizler**» romanında Ernazar alako'z da'wiri su'wretlenedi. («E.Q»). Shaqlı Maral **Issiq ko'l** jag'alawların taslap heshqayda ketpedi (Sh.A.).

6. Ayqınlawıshlar ha'r tu'rli turmıs buyımlarının', transport tu'rlerinin', azıq-awqat ha'm t.b. zatların' atamaların bildirip keledi: Tejen ta'repten aq nikellerin ku'nge shag'ilıstırıp, tap-taza «**Volga**» avtomashınası ko'rindi. Barlıq jaylarda «**Krasnaya Moskva**» a'tirinin' iyisi an'qıp tur. «**Yauza**» mag'nitofoni islep tur (B.S.).

7. Eki g'alabalıq atlıq qatar juplasıp kelip, son'g'ısı da'slepkinsinin' sapalıq belgisin, qanday ka'sipke qatnasılıg'ın bildiredi: lyotshik-kosmonavt, lyotshik-istrebitel, injener-mexanik, vagon-u'y, shıpakterapevt, mexanik-aydawshı, ana-watan, du'kan-mashina t.b.: lyotshik-kosmonavt A.A.Serevrov 1944-jılı 14-fevralda Moskvada tuwıldı. V.G.Titov a'skeriw hawa ku'shlerinde lyotshik-instruktor bolıp xızmet etti. Ol «**I-klass a'skeriy lyotshik**» ha'm 3-klass lyotshik-sınawshı degen mamanlıqqa iye. («E.Q»). Du'kan-mashina kiyatr (Sh.A.).

8. Ayqinlawish ayqinlaniwish so'zdi jinisliq belgisi boyinsha sapatlaydi: **ul** bala, **qiz** bala, **nashar** bala, **hayal** kosmonavt, **hayal** injener, **ma'kiyen** tawiq, **qoraz** tawiq, **erkek** qozi t.b.

Sorawlar

1. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarinin' son'g'i jillardag'i sintaksislik u'yreniwlerdegi o'zgesheliklerin aytin'? 2. Ekinshi da'rejeli ag'zalar neshe tu'rge bo'linedi, olardin' bir-birinen o'zgesheligi qanday? 3. Toliqlawish qanday tu'rlerge bo'linedi. Toliqlawish xizmetindegi so'zlerdin' ma'nisi qanday, olar qanday sepliklerde qollaniladi? 4. Pisiqlawishlar qaysi ag'zag'a qatnasli bolip keledi ha'm sol o'zi qatnasli ag'za menen qanday ma'nilerdi an'latadi? 5. Determinantlar degen ne? Onin' o'zine ta'n o'zgesheligi qanday? Determinantlardin' tu'rlerin aytin', misallar keltirin'? 6. Aniqlawishtin' sintaksislik belgilerin aytin'? Olar baylanisw usulina qaray qanday tu'rlerge bo'linedi? Misallar keltirin'?

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Простое предложение в каракалпакском языке.- Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. III. Синтаксис. М., 1992, 125-199-бетлер.

Хазирги каракалпак эдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис. «Билим», 1992, 46-97-бетлер.

Дәүлетов М. Каракалпак тилинде гәптин детерминант ағзалары. — “ӨзРИАҚБ Хабаршысы”, 2002, №3, 93-96-бетлер.

Дәүлетов М. Гәптин екинши дәрежелі ағзаларының дәстүрий хәм хазирги синтаксислик илимде үйренилиуи. — “ӨзРИАҚБ Хабаршысы”, 2003, 3-4, 137-141-бетлер.

Гуламов А. Аскарлова М. Хазирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 68-120-бетлер.

Махмудов Н. Нурманова А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. (синтаксис). Тошкент, 1995, 59-94-бетлер.

Балақасева М. Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата, 1959, 119-205-бетлер.

Закиев М. З. Хазирге татар адаби теле синтаксиси хәм пунктуациясе. Оқытыуычылар хәм студентлер ушын кўлланма. Казан, 1984 40-86-бетлер.

Дәүлетов М. Каракалпак тилинде пысыклауыш категориясы. Нөкис, 1982.

V. GA'P AG'ZALARININ' ORIN TA'RTIBI

§ 51. Ga'p ag'zalarinin' orin ta'rtibi haqqinda tu'sinik

So'z dizbegi ha'm ga'ptegi so'zlerdin' orin ta'rtibi kommunikativlik, grammatikalıq ha'm stilistikalıq funksiyalarına baylanisli bolip keledi. Ga'p bir so'z yamasa birneshe so'zler arqalı bildiriliwi mu'mkin. Biraq,

ga'ptegi so'zlerdin' orn ta'rtibi binarli sıpatqa iye bolip, so'z dizbegi ha'm ga'pti du'ziwshi eki yamasa birneshe so'zlerdin' formalıq ha'm ma'nilik baylanıw nızamlıqlaina tiykarlanadı. Bul nızamlıqlar a'debiy tildin' barlıq stilleri ushın birdey bolmaydı. İlimiy publitsikalıq ha'm jay xabarlaw ma'nisindegi prozalıq shıg'armalarda so'zlerdin' orn ta'rtibi, ko'binese tuwra (a'dettegi) orn ta'rtip boyınsha jaylasadı. Al emotsional-ekspressivlik ma'nidegi ga'plerde, a'sirese poeziyalıq shıg'armalarda tuwra orn ta'rtiptin' saqlanıwı sha'rt emes. Bunday shıg'armalarda stillik talapqa ılayıq so'zlerdin' a'dettegi orn ta'rtibi buzılıp, inversiyalıq (keri) orn ta'rtip qollanıladı.

Qaraqalpaq tilinde ga'p ag'zalarınin' orn ta'rtibi, ko'binese erkin ha'm turaqlı bolip keledi. Ga'p ag'zalarınin' erkin ha'm turaqlı oring'a iye bolip keliwin ga'ptin' du'zilisi, ga'p ag'zalarınin' bir-birine qatnash qollanıwı ha'm bildiriliwi, intonatsiya ha'm t.b. faktorlar belgileydi. Ma'selen, tek bas ag'zalardan du'zilgen ga'pler baslawish-bayanlawish pozitsiyada, al bas ag'zalar ekinshi da'rejeli ag'za baslawish+ekinshi da'rejeli ag'za+bayanlawish pozitsiyalarında jaylasadı. Ga'p ag'zalarınin' bul ta'rtipte ornalıwı olardin' obiektiv orn ta'rtibin bildiredi.

Ga'p ishinde, ko'binese baslawish, orn, waqt ra'wishlerinen bolg'an ha'm ken'islik seplik formalarındag'ı pısıqlawishlar, geypara tolıqlawishlar erkin orn ta'rtipke iye boladı. Misalı: **Jazda barlıq ag'ash japıraq jayadı. Quth apay da atızda isleydi (O'A.).**

Bul ga'plerdegi diqqat etilgen ga'p ag'zaların usı ornan o'zgeritip qollang'anda da, sol orn awmastıng'an so'zlerdin' sintaksislik funksiyası saqlandı. Bunda tek bayanlawish penen anıqlawishın' ornı turaqlı bolip, bayanlawish ga'ptin' keyninde, anıqlawish o'zi qatnaslı anıqlanıwshı ag'zanın' aldına keledi: Barlıq ag'ash jazda japıraq jaydı. Atızda **Quth apay da** isleydi.

Ha'zirgi a'debiy tilde tuwra orn ta'rtip penen qatar, inversiyalıq orn ta'rtip te ken' qollanıladı. Inversiyalıq orn ta'rtipte ga'p ag'zaları stillik talaplarg'a ılayıq ornalasadı. Bunday jag'dayda ga'ptin' bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zaları a'dettegi orn ta'rtipten o'zgerip, bayanlawish aldın'g'ı oring'a, al baslawish ha'm bayanlawishqa qatnaslı ekinshi da'rejeli ag'zalar keyingi oring'a (bayanlawish-baslawish) o'tedi. Ga'p ag'zalarınin' bunday inversiyalıq orn ta'rtibi, ko'binese poeziyalıq shıg'armalarda, emotsional-ekspressivlik ma'nidegi ga'plerde, tuwra ga'p ha'm monolog ga'pli quntımlardag'ı avtor ga'plerinde ken' qollanıladı.

Tolqımların' tawdan qaytpas quwatlı,
Sarı sazanların' bardur qımbatı.

(S.N.).

A'y, aspanda jarqırap qalqıg'an quyash, sen jer sharın aylanıp ju'resen', bunı sen aytıp ber adamlarg'a! (Sh.A.). -Hey, jasawıllar, tart qılıshı! Tiyme atama, shıg'ın' urıs maydanına? —degen g'awırkı otawdı qorshadı (K.S.). —Raxmet sizge. Otız santimetr teren'likte su'rip atırğ'an ekensiz. -dedi direktor (T.Q.).

Ga'ptegi so'zlerdin' orın ta'rtibi sintaksislik ha'm stilistikalıq funksalardı da atqaradı.

So'zlerdin' orın ta'rtibinin' sintaksislik funksası, tiykarının, ga'p ag'zalarının' arasındag'ı ma'nilik qatnasları arqalı bildiriledi. Bul jag'day, ko'binese turaqlı orıng'a iye bolg'an ga'p ag'zalarına ta'n bolıp keledi. Turaqlı orıng'a iye bolg'an ga'p ag'zalarının' o'zgeriwi menen olardıń sintaksislik funksiyası da o'zgeredi. Ma'selen, kelbetlik ha'm geypara ra'wishler atawısh so'z dizbeginin' quramında atlıqtın' aldında kelip, anıqlawısh xızmetin atqaradı: Ashıq hawa, o'nimli miynet, ko'p o'nim t.b. Eger bul so'z dizbegindegi so'zlerdin' orın ta'rtibi o'zgeritse, kelbetlik ha'm ra'wish so'z keyingi orıng'a o'tiw menen sintaksislik funksiyası da o'zgeredi. Olar predikativlikke iye bolıp, baslawısh-bayanlawısh pozitsiyasında keledi: Hawa ashıq, miynet o'nimli, o'nim ko'p. Bul so'zler feyil so'zlerge qatnaslı bolıp kelgende pısıqlawısh xızmetin atqaradı: ashıq so'yledi, o'nimli isledi, ko'p jetistirdi t.b.

Sunday-aq, baslawıshı da, bayanlawıshı da atawısh so'zlerden bolıp kelgen ga'plerde de ga'p ag'zalarının' ornının' o'zgeriwine baylanıshı olardıń sintaksislik funksiyası da o'zgeredi. Birinshi orıng'a o'tken so'z baslawısh, ekinshi orındag'ı so'z bayanlawısh funksiyasını atqaradı: Bunday jag'dayda predikativlik baylanıstı bildiriwde bas ag'zalarındıń arasında intonatsiya islenip, bas ag'zalar sızıqsha arqalı bo'linedi: Erjan—biydin' atalas ag'ayini. Bıydin' atalas ag'ayini—Erjan. Xan palwanı—bul. Bul—xan palwanı. (K.S.). Ja'miyettin' iygiliǵı ushın miynet etiw —ha'rbir adamnıń a'diwli minneti.

Erkin orın ta'rtiptegi so'zler birinin' ornına biri almasıp keliw arqalı onın' birewine ayrıqsha diqqat awdarılıp, ma'nisi biraz ku'sheytilip ayıladı ha'm sol so'zdin' stillik xızmeti artadı. Bunday jag'dayda ayrıqsha diqqat awdarılıp, ma'nisi ku'sheytilip ayılğ'an so'zge logikalıq pa't tu'sedi. Logikalıq pa't tu'sken so'z bayanlawıshın' aldında keledi: Diyqanlar pu'tkil o'mir boyı jerdi u'yrendi. Pu'tkil o'mir boyı jerdi diyqanlar u'yrendi. (I.Q.).

A'sirese ga'p ag'zalarının' orın ta'rtibinin' stilistikalıq funksiya atqarıwı awızeki so'ylew tilde yamasa sol u'lgide jazılğ'an prozalıq shıg'armalarda ken' ko'rinedi. Bunday jag'dayda a'dettegi onn ta'rtiptegi so'zler stillik talapqa ılayıq inversiyalanıp qollanıladı. Bul jag'dayda so'ylewshi ha'm tın'lawshi ushın za'ru'rli bolg'an en' a'hmiyetli xabarlaw mag'lıwmatları aldın, onsha za'ru'rli bolmag'an mag'lıwmatlar son'.

qosimsha ra'wishte beriledi: G'awashalar issi urg'anday solip atir. Ne qilarimizdi bilmey hayranbiz. **Ma'sla'hat berin'** bizge. Bizler de qosilamiz sizin' pikirn'izge. **Teren'ge suw jetispegenlikten bolip atir bul ha'diyse (O'.X.).**

Demek, bul orin ta'rtiptin' eki tu'rinde de—tuwra ha'm inversiyaliq 'orin ta'rtipte ga'p ag'zaları belgili grammatikalıq ha'm stilistikalıq talaplarg'a muwapiq omalasadi.

§ 52. Baslawishtin' orin ta'rtibi

Ga'ptin' bas ag'zaları a'dettegi orin ta'rtip boyınsha baslawish-bayanlawish pozitsiyasında omalasadi. Baslawish penen bayanlawish bir-birine qatnaslı orin turaqlı bolg'an menen ken'eytilgen jay ga'plerdin' quramında baslawish bayanlawishqa deyingi aralıqta ga'ptin' basında, ortasında ha'm bayanlawishtin' qarsı aldında kele beredi. Baslawishtin' ga'ptin' ha'rtu'rli ornlarında keliwine to'mendegi jag'daylar sebepshi boladı:

1. Baslawish pikirdin' baslanıw punkti, tiykari (temasi) bolıp kelgende, ga'ptin' basında keledi. Bul pozitsiyada baslawish o'z tu'sindiriwshi ag'zasına iye bolıp ta yamasa tu'sindiriwshi ag'zasız da keledi: **Jer bul xalıqtın' ten'i-tayı joq og'ada bahalı baylıg'ı. Jer oyanıp atır, ol adamnın' jag'imlı sheber qolların ku'tip turg'an sıyaqlı. Jer ba'rqulla jasqsılıqqa jaqsılıq penen juwap beredi («E.Q»).**

2. Orin, waqıt pısqılawishlar ha'm geypara tolıqlawishlar bayanlawishqa qatnaslı bolmay, pu'tin ga'pke qatnaslı determinant xızmetinde kelgende baslawish determinanttan keyin, so'ylem jan'alıg'ının' quramında keledi: **Qızılqum arasında// a'ptap issi tu'ske taman ko'teriledi. Professorlarga// Tilew ayırıqsha hu'rmet penen qaraydı (G'.S.). Aspanda// juldızlar ku'ndegishe jumın'lasıp jarqıraydı (O'.A.).**

3. Baslawishqa logikalıq pa't tu'sirip aytilg'anda, baslawish bayanlawishtin' qarsı aldına keledi. Bunday orin ta'rtipte de baslawish remanın' quramında jan'alıq bildiriwshi ag'za xızmet atqaradı: **Ku'n awa/ / qa'pelimde aspandı ala sharbı bult qorshadı (G'.S.). Jaqın waqıtlarda/ / jawın-shashınlı ku'nler baslanadı. Son'ınan//bul jerlerdi qırpıq qar basadı (Sh.A.).**

4. Emotsiyanal-ekspressivlik ma'nidegi, tuwra ga'plerdegi avtor ga'plerinde, poetikalıq talaplarg'a ılayıq qurılğ'an ga'plerde baslawish bayanlawishtan son' keledi: **O'ltirdi ana jasawıllar (K.S.). Ayt shunın'dı, kim edi ol (G'.S.). İsleymiz. Paxta da, ma'kke de beremiz biyil. -desti ha'mme (O'.X.).**

G'azlar qong'an aydın-aydın ko'lleri,
Jasil lipas kiydi watan jerleri.

(J.A.).

§ 53. Bayanlawishtın' orın ta'rtibi

Ga'ptegi aytilajaq pikir, jan'aliq bayanlawish arqalı bildiriedi. Sonlıqtan bayanlawish a'dettegi orın ta'rtip boyınsha ga'ptin' aqırında kelip, turaqlı orıng'a iye boladı: *Hawa shımırın ayaz* (K.S.). *Diyqanlar kewilli edi* (I.Yu.).

Bayanlawish inversiyalıq orın ta'rtipte kelgende, bayanlawish-baslawish, bayanlawish-ekinshi da'rejeli ag'za pozitsiyalarında da inversiyalanadı.

Bayanlawish to'mendegi jag'daylarda bas pozitsiada keledi:

a) qosıqlarda poetikalıq talapqa ılayıq aldın'g'ı orında keledi: **O'rbitin'** nawqan qurtların, **ko'beytin'** jaqsı sortların (S.N.). *Bul gu'res, bul hu'jim edi suw ushın. qazbaq kerek boldı* bir ullı kanal (J.A.);

b) pikir o'tkir, ku'shli emotsional ma'nide ayılıw ushın bayanlawish bas pozitsiyada keledi. *Bul jag'day, ko'binese buyırıq, u'ndew ga'plerge qatnaslı bolıp keledi: Tasta* endi jalqaw jaman oyın'dı, *tur* orın'nan, *ber tartayın qolın'dı, miynet-baxıt, miynet-hu'rmet, miynet-dan'q. tu'sin* endi usı aytqan so'zimdi (M.D.). **Buzın'** esikti, **shug'arın'** Ernazardı (K.S.);

d) dialoglarda avtor ga'plerindeki bayanlawish aldın'g'ı orında jaylasadı: *-Joq, heshkim qıdırmadı -dedi* ol oylanıp-oylanıp. *Anıq bilesen'be. -dedi* Orazbay Embergenov. *-Anıq biletug'ın edim...* (T.Q.);

e) so'ylew tildin' ta'sirindeki prozalıq shug'armalarda baslawishtan da yamasa o'zine qatnaslı ekinshi da'rejeli ag'zalardan da burın keledi. Bunday jag'dayda bayanlawishqa ayırıqsha a'hmiyet berilip aytiladı: *Qaytadan esin jynag'anda betin shoqıp atırg'an ha'kkeni anıq sezdi* ol. **Mun' bastı** onı, *awır mun'.* *Men tanıyman* onı. *-Yaqshı, yaqshı. Baqırmayman* endi. (Sh.A.). *-Way qorqaq, qorqaq dedim g'oy* burın buntı (G'.S.).

§ 54. Tolıqlawishtın' orın ta'rtibi

Tolıqlawishlar a'dettegi orın ta'rtip boyınsha o'zi qatnaslı ag'za-bayanlawishtan aldın ornalasadı. Ken'eytilgen jay ga'plerdin' quramında bayanlawishqa deyingi aralıqta ga'ptin' basında, ortasında ha'm bayanlawishtın' qarsı aldında kelip, erkin orın ta'rtipte boladı. *Bul jag'day seplik formalı tolıqlawishqa qatnaslı bolıp keledi.*

Tolıqlawishlar ga'p ishinde to'mendegi orınlarda keledi:

1) eger tuwra tolıqlawish seplik formasız kelse yamasa tolıqlawishqa logikalıq tu'sirilip qollanılsa bayanlawishtın' aldında qatar turadı: *Mekteptin' a'tırıpına ko'sheme-ko'she daraqlar, gu'ller* ekken. *Ol az jerden ko'p zu'ra'a't aldı* (J.A.). *Nikolay Bo'ribaydın' aytqan so'zlerin Alekseyge tu'sindirdi* (A.B.);

2) toliqlawish pu'tin ga'pke qatnasli bolip, determinant ag'za xizmetinde kelgende ga'ptin' basinda keledi: Oni// Aydos ko'rip qalip edi (G'.S.). Shopanlarg'a//og'ada qolayli sharayat du'zildi (J.A.);

3) bayanlawishtin' aldinda turaqli oring'a iye ga'p ag'zalarini kelgende yamasa pa't toliqlawishtan basqa ga'p ag'zalarina tu'sirilip aytilg'anda, toliqlawish ga'ptin' ortasinda keledi: Bizler a'n'gimeni a'dewir dawam etkizdik (M.D.). Ol barliq iqlasi menen g'awashalarg'a su'ysinip qaradi (O'.X.). Bu'gin Oksana o'zinin' ag'asi menen Ukraynag'a ketedi (M.K.);

4) toliqlawishlar inversiyalanip kelgende, postpozitsiyaliq orin ta'rtipte jaylasadi. Bul jag'day, ko'binese poetikalik talapqa qatnashli qosiqlarda, stillik o'zgeriske ushrag'an prozalik shig'armalarda ushirasadi:

Ta'n'irim berdi seni bul **adamzatqa**,
Iris qazani bolip qaynap tursin dep.
(i.Yu.).

Jig'olsam tu'rgeldim tag'i da,
Bag'indim **du'nyanın' zan'ina**.
(T.J.).

Aytin'iz **filegin'izdi**. —Bar bolsa shig'ar **qamshin'di**? Teridey bo'zden tiksen' de, shidamaydi **bug'an** (K.S.).

§ 55. Pisiqlawishtin' orin ta'rtibi

Pisiqlawishlar a'dettegi orin ta'rtip boyinsha ga'ptin' qaysi orinda kelse de bayanlawishtan aldini jaylasadi. Al inversiyalang'anda bayanlawishtan son'g'i orinda keledi. Bul jag'day, stillik o'zgeriske ushrag'an ga'plerde ushirasadi.

Ga'ptin' quraminda ha'r tu'rli ma'nidegi birgelkisiz pisiqlawishlar kelgende, olardin' bayanlawish penen tig'iz baylanishi bolip kelgeni, yag'niy en' a'hmiyetlisi bayanlawishtin' aldinda qatar keledi de, basqalari ma'nilik qatnaslarina qaray basqa orinlarda jaylasadi: Marya hesh jerde irkilmesten tikke **monshag'a** bard (J.S.). Baydin' qabag'i u'yilgen menen jynalg'anlarg'a **sir bermew maqsetinde** ku'ldi (T.Q.).

Orin ha'm waqit pisiqlawishlardin' orin ta'rtibi. Orin ha'm waqit pisiqlawishlarnin' orin ta'rtibi basqa tu'rlerine qarag'anda erkin bolip keledi. Olardin' erkin oring'a iye bolwi, ga'ptin' bir ag'zasina qatnashli bolip qoymay, pu'tin ga'pke qatnashlig'i menen sipatlanadi. Ga'ptin' basinda kelgen orin, waqit pisiqlawishlardin' ma'nilik baylanisi bayanlawishtin' aldinda kelgen orin, waqit pisiqlawishlarg'a qarag'anda biraz ku'shsizlenedi. Sonin' menen qatar, bul pisiqlawishlardin' orin ta'rtibinin' erkin bolip keliwi olardin' qanday so'z shaqabi arqali bildiriliwine de baylanisli boladi. Ma'selen, orin (aldinda, joqarida,

to'mende, tısqarida), waqıt (bu'gin, ha'zir, tu'nde, jazda), ra'wish ha'm ken'islik seplik formalarındag'i atlıqlar (qalada, atızda, jaylawda, an'ızda (t.b.) ga'pten tısqarı turıp-aq orın, waqıt ma'nilerin bildiredi. Endi bul so'zler ga'ptin' quramında kelip, pu'tin ga'pke yamasa is-ha'reketke qatnaslı aytilg'anda, ha'reketтин' orın ha'm waqıtlıq begilerin ga'ptin' qa'legen ornında turıp bildire aladı.

Orın ha'm waqıt pısıqlawıshlardın' ga'ptin' basında ha'm son'g'i pozittsiyalarda keliwi to'mendegi jag'daylarg'a baylanıslı boladı:

1) orın, waqıt pısıqlawıshlar pu'tin ga'pke qatnaslı bolıp, determinant funktsiyasında kelgende, ga'ptin' basında keledi ha'm kommunikativlik wazıypası boyınsha tema xızmetin atqaradı: **To'mende**//ko'gis do'nip tog'aylar ko'rinedi (S.X.). **Batıstan**//bult ko'terilip kiyatır (T.Q.). **Bu'gin**/onın' o'zide kewilli edi (T.Q.):

2) orın, waqıt waqıt pısıqlawıshlar is-ha'reketke qatnaslı bolıp, logikalıq pa't tu'sirilip aytilg'anda bayanlawıshın' aldında keledi ha'm rema wazıypasın atqaradı: **Vokzal** keyinlep **ızde** qaldı (O'.X.). Paydası ne, olar jumısqa **ha'zir** keldi (T.Q.):

3) orın, waqıt pısıqlawıshlarına logikalıq pa't tu'sirilmey aytilg'anda remadan distantlıq orın ta'rtipte jaylasadı ha'm kommunikativlik wazıypası boyınsha remanın' quramına kiredi: **Keshqurn** ag'am **qaladan** u'yg'e keldi (K.M.). Ol **qız ha'zir** paxta atızına jetip keldi (A.B.).

Sın ha'm mug'dar-da'reje pısıqlawıshın' orın ta'rtibi. Sın ha'm mug'dar-da'reje pısıqlawıshlar ha'r tu'rli so'z shaqapları arqalı bildiriliwi ha'm kommunikativlik wazıypasına qaray to'mendegi orın ta'rtipte keledi:

1. Sın pısıqlawısh sapa kelbetliginen, sın, salıstırıw, ku'sheytiw ra'wishlerin, hal feyil ha'm eliklewish so'zlerden bolg'anda, ko'binese bayanlawıshın' aldında qatar keledi ha'm kommunikativlik wazıypası boyınsha remanın' xızmetin atqaradı: Altınday ushqın atqan **qızg'ilt** sag'im atız u'stine **gu'mistey** shashırag'an (gazetadan). Jaris tiykarında jan'adan baslang'an is pa'ti **ju'da'** qızdı (T.Q.). Da'slepki su'yemenler muzg'a **g'arsh-g'arsh** tiydi (O'.A.). Iq jag'i **tuyıq sıyaqlı** ko'rindi (T.Q.).

Eger ken'islik seplik formasına yamasa atawısh so'zlerge **menen** tirkewishinin' dizbeklesiwinen bolg'an sın pısıqlawısh determinant funtsiyasında kelgende ga'ptin' bas pozittsiyasında orınlasadı: **Sol jatisınan**// ol keshke shekem oylandı (T.Q.). Ta'rbiya menen// **gu'**l o'sedi, so'ylew menen til o'sedi (naqı!).

2. Mug'dar-da'reje pısıqlawıshları da sın pısıqlawıshlar sıyaqlı, ko'binese orın turaqlı bolıp, bayanlawıshın' aldında orınlasadı. Bunday jag'dayda olar remanın' quramında so'ylem jan'alıg'i wazıypasın atqaradı: **Respublikamızdın'** fermer xojalıqları o'tken jilg'a qarag'anda bıyl paxta o'nimin **ko'p** jetistirdi («E.Q»). Ju'k mashinaları **Qaratawg'a** ku'nine

eki qatnaydı. Dawıtko'ge kelgende izshiller biraz hawlıg'ısayın dedi (T.Q.).

Eger de mug'dar-da'reje pısıqlawıshı pikirdin' baslanıw punkiti — tema wazıypasında kelse, ga'ptin' basında ornalasadı: **Birinshi bolıp// kosmosqa Gagarin ushtı (gazetadan). Moynaqtan Aralskige barg'ansha/ / men paroxodta otırdım (N.D.).**

Sebep ha'm maqset pısıqlawıshlarının' ornı ta'rtibi. Sebep ha'm maqset pısıqlawıshları bildiriılıwi ha'm kommunikativlik wazıypasına qaray to'mendegi ornı ta'rtipte keledi:

1. Sebep pısıqlawısh hal feyil ha'm hal feyilli toplamlardan bolg'anda, ko'binese bayanlawıshın' aldında keledi ha'm sonın' menen birge rema wazıypasın atqaradı: **Dushpan// bizlerdi ko'rip qalıp oqqa tuttı (N.D.). Ol// ku'рте-shalbar menen ju'rgenlikten ton'a basladı (J.S.).**

Sebep pısıqlawısh shıg'ıs seplik formasındag'ı atawısh ha'm atawıshlar menen tirkewishlerdin' dizbeginen, ha'reket atı feyil toplamınan bolg'anda, pu'tin ga'pke qatnaslı determinant wazıypasında kelip, ga'ptin' bas pozitsiyasında ornalasadı: **Quwanıshstan// onın' eki betinin' alması qızara basladı (J.S.). A'wezovtıń usınısı boyınsha// olar ko'p irkilip turmadı. Biytanıń kisini ko'riwden// ekewinin' de hu'reyi uship qorqısıp qaldı (T.Q.).**

Sebep pısıqlawısh ga'ptin' ortasında kelgende, sebep pısıqlawısh penen bayanlawıshın' arasında basqa ekinshi da'rejeli ag'zalar — pısıqlawısh ya tohqlawısh keledi. Bunday jag'dayda da sebep pısıqlawısh remanın' quramına keledi: **Murat// ılajsızdan qoylardı baydın' u'yine aydap keldi (S.A.). Ol// qızıg'ıp oqıg'anlıqtan jıldın' o'tip ketkenin de sezbedi (J.S.).**

2. Maqset pısıqlawısh bars, ornı sepliklerindeki ha'reket atı feyil toplamınan bolg'anda, ga'ptin' bas pozitsiyasında keledi ha'm determinant wazıypasın atqaradı: **Jas a'wladlardı jigerli ruwxta ta'rbiyalawg'a//ayırıqsha kewil bo'liniwi tiyis (gazetadan) Qoylardı semiz etip bag'ıwda// ha'm olardıń o'nimlilikin arttıriwda// Ta'jibay ata erinbey isledi (J.S.).**

Maqset pısıqlawısh xızmetindeki so'zge ayırıqsha diqqat awdatılıp, logikalıq pa't tu'sirilip ayılğ'anda bayanlawıshın' aldında keledi: **Jas Jig'a/o'zi oylag'an maqsetine jetiw ushın gu'resti (J.S.). Tap usı ma'sele boyınsha Murat Qa'mekbayg'a oylasıwğ'a barg'an edi (T.Q.).**

Maqset pısıqlawısh ga'ptin' ortasında da keledi. Bunday ornı ta'rtipte de sebep pısıqlawısh tag'ı sıyaqlı, bayanlawısh penen maqset pısıqlawıshın' arasında basqa ekinshi da'rejeli ag'zalar ornalasadı: **Sarıgu'l// Ja'miylanı alıp qaytıw ushın Aqda'riyag'a ketti (K.S.). Ol//so'zden soqqı bergisi kelip onı shımshıp so'yledi (A.D.).**

Sha'rt ha'm qarsilas pısqlawıstın' orın ta'rtibi. Sha'rt ha'm qarsilas pısqlawıshlar da kommunikativlik wazıypası boyınsha belgili orın ta'rtipte jaylasadı.

1. Sha'rt pısqlawıshı, ko'binese remanın' quramında kelip, kommunikativlik wazıypası boyınsha so'ylem jan'alıg'ın bildiredi: **Men// qızıq bolsa oqıyman. Ol// kuzovtın' erneginen asılıp bekkem uslamag'anda jıg'ilip ketetug'ın edi (J.S.). Er//shekinıspey bekinıspeydi (naqıl).**

Sha'rt pısqlawısh ga'ptin' basında determinant ag'za bolıp kelgende, kommunikativlik wazıypası boyınsha ga'ptin'baslanıw punkiti – tema xızmetin atqaradı: **Avtomatlastırılğ'anda // miynetin' sıpatı tu'p tamırınan o'zgeredi (gazetadan). Miynet etsen'// hu'rmetke bo'lenersen' (naqıl).**

2. Qarsilas pısqlawıstın' orın ta'rtibi joqarıdag'ı taqlette qurıladı: Mısalı: **Ol qatal ashıwlang'an jag'dayda kimdi bolsa da ayamaydı (T.Q.). Ol// esitip turıp u'ndemedi (G.I.). Jayın' menen islegende de// seni quwıp jibere almaydı. (T.Q.).**

§ 56. Anıqlawıstın' orın ta'rtibi

Anıqlawıstın' orın ta'rtibi a'dettegi orın ta'rtip boyınsha anıqlawısh-anıqlanıwshı pozitsiyada jaylasadı. Bul ta'rtip, ko'binese jupkerlesiwshı anıqlawıshlarg'a ta'n bolıp keledi. Sebebi, jupkerlesiwshı baylanıstag'ı anıqlawısh penen anıqlanıwshı ag'zanın' arasında basqa ga'p ag'zaların keltirip, bir-birinen uzaqlatıwğ'a yamasa orın almastırıwğ'a bolmaydı. Olardıń orını turaqlı boladı.

İzafetlik baylanıstag'ı anıqlawıshlar da orın ta'rtibi jag'ınan, a'dette, anıqlawısh-anıqlanıwshı pozitsiyada keledi. Biraq, olardıń orın ta'rtibi jupkerlesiwshı anıqlawıshlarg'a qarag'anda erkin boladı. İzafetlik anıqlawıshlar anıqlanıwshı ag'za menen kontakt ha'm distantlıq orın ta'rtipte de jaylasadı.

İzafetlik anıqlawıshlar distantlıq orın ta'rtipte kelgende, anıqlawısh-anıqlanıwshı ag'zanın' arasında, ko'bisi sapalıq anıqlawıshlar, geyde bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalar da keledi: **Jazdıń bu'gingi aysız aqshamı biraz salqın edi. (T.Q.). Qalmurattın' atın atag'an waqıtta A'jiniyazdıń Nigarxan menen Aysa'nem esine tu'sti. Qal'men Qosıbaydıń ashamaylıda o'zine beyim tartıp ju'rgen kewli jaqın inisi (K.S.). G'azlar ushtı ko'limnen, qutı qashtı jerimnin' (Jiyen jıraw).**

Bir anıqlanıwshıg'a qatnaslı jupkerlesiwshı ha'm izafetlik anıqlawıshlar kelgende izafetlik anıqlawısh bunn, sapalıq anıqlawıshlar odan son' keledi. Bunday birgelkisiz bolıp kelgen anıqlawıshlardın' anıqlanıwshı ag'zag'a en' jaqın kelgenine logikalıq pa't tu'sirilip ayıladı: **Balanın' ko'z aldınan Xiywa. Buxaranın' aspan menen talasqan biyik**

medreseleri sag'irlanip o'tip tur. Sol dumannin' eskimindey tan'nin' o'lpn' samali esip tur (K.S.).

Aniqlawishlar da ga'ptin' basqa ag'zalanı sayaqti, inversiyalanıp keledi. Bul ornın ta'rtip, ko'binese izafetlik aniqlawishlarga ta'n boladı. Aniqlawish-aniqlanıwshı ag'zalardag'ı inversiya, ko'binese poeziyalıq shıg'armalarda, geyde prozalıq shıg'armalarda da ushırasadı:

Qoyın'dı baqtım men senin'

Bir jamanlıq ettim be?

(Jiyen Jıraw).

Mergenine qara batshag'artın'? – dedi Elmurat. – Ne jazıg'ı boldı bul **biysharanın'**! Iqlasın aytsan'o omn'! (K.S.).

§ 57. Kiris ag'zanın' ornın ta'rtibi

Kiris ag'zalardıń ornın ta'rtibi u'sh pozitsiyada da keledi. Biraq, til faktlerinde kiris ag'zalardıń ga'ptin' basında keliwi jiyi ushırasadı. Kiris ag'zalardıń ga'ptin' ha'r tu'rli ornlarında keliwi onın' qollanıw xızmetine, morfologiyalıq bildiriliwine, ga'p ha'm ga'p ag'zalanı qatnasına baylanıshlı boladı. Ma'selen: **ıtımał**, **tıwrı**, **durıs**, **ıras**, **a'dettegishe** t.b. sıyaqlı modal so'zler kiris ag'za funktsiyasında kelgende ga'ptin' basında hesh bir ag'zadan g'a'rezli bolmay keliwi tiyis. Eger bul printsip buzılsa, olar kiris ag'za bola almaydı, ga'ptin' basqa ag'zalanın' xızmetin atqaradı: **İtımał**, usı jerde mug'allimlerden' 8 siezdinin' qatnasıwshıları bar shıg'ar (gazetadan). **Durıs**, bug'an sizler de gu'manlısız (T.Q.).

Kiris ag'zalardıń ha'r tu'rli ornlarında keliwi to'mendegi jag'daylarga baylanıshlı boladı:

1. Kiris ag'zalar ga'ptin' uluwma mazmunına qatnaslı bolıp kelgende, ga'ptin' basında ornalasadı ha'm ga'ptin' mazmunına tikkeley qatnashg'ı an'latılıp turadı: **Awa**, bul O'zbekstan menen Qaraqalpaqstanın' altını, –dedi hu'kimet basshılarının' birewi. **Shınında**, bul g'awashanı suwg'arıwg'a eki adam ko'plik etpeydi (O'.X.). **Yaqshı**, onday bolsa ha'zir baramız. –**A'lbette**, baraman joldas Ka'rimbekov. **Haqıyqatında**, O'mirbek g'arı ko'p qıyınshılıqlardı bastan keshirgen adam edi (T.Q.).

2. Kiris ag'za ga'ptin' bir ag'zasına qatnaslı bolıp kelgen de, sol ag'zag'a jaqın, sonın' qasında ornalasadı: Awıldın' qarası ko'ringennenaq. **mine**, usı sorawlar onın' miyin qatırdı. Ol. **a'sirese**, Ja'nibek tarxanlardan qa'wiplenedi (T.Q.). Bug'an. **a'lbette**, maqtana alaman. Elge. **so'z joq**, jen'is penen keledi (O'.X.).

3. Kiris ag'zalar ga'ptin' aqırında kelgende de uluwma ga'pke qatnaslı boladı. Bunday jag'dayda onın' ga'ptin' mazmunına qatnaslı

ma'nisi ku'shsizlenedi. intonatsiyaliq jaqtan pa'sen' aytiladi; Ha'zirgi da'wirde kitap oqimaytug'in adam joq desem qa'telespeymen, **ba'lkim**. Bul shigit emes, suw tu'binen shiqqan hasil gawhar, **aqiri** (O'.X.). Menin' solarg'a qarshi bolwim kerek qoy, **shaması** (T.Q.).

§ 58. Qaratpa ag'zalardin' ornı ta'rtibi

Qaratpalar, ko'binese ga'ptin' basında, aqırında, geyde ortada da kele beredi. Olardin' bul siyaqli ha'r tu'rli orınlarda keliwi kommunitativlik wazıypasına, ga'ptin' du'zilisine, stilik talaplarg'a baylanish bolip keledi.

Qaratpalar, ko'binese ga'ptin' bas pozitsiyasında keledi. Bul pozitsiyada keliwine to'mendegi jag'daylar sebepshi boladi:

a) so'ylewshi o'z so'zine, pikirine tin'lawshinin' diqqatin' tartıwi za'ru'r bolg'anda, a'dep tin'lawshinin' diqqatin' o'zine tartadı yamasa so'zi qaratilg'an obiektti keltiredi, son' o'z pikirini bayanlaydi: **Aydana**, awıl-el bolip bul isti jaqsi ko'rmei otırıptı (O'.X.). **Azat**, sen bug'an qapalanba (A.B.). A'y, **ka'nari ken' Enesay**, sen ullı da'riyasan' (Sh.A.);

b) shaqırıq-uranlarda, u'ndewlerde, shig'ıp so'ylewlerde, dialog ga'plerde, ko'binese qaratpalar ga'ptin' basında qollanıladı: **Joldaslar**, aniq aytaman, bul bayramda sizler menen birge bolıw mag'an ku'ta' jag'imli. **Mexanizator**, ma'rtlik iste jawlap ur! (gazetadan). —Temirbekti tawıp bersen' qa'ytedi. —Jas u'lken, bul is kelispeydi (T.Q.).

Qaratpalardin' ga'ptin' aqırında keliwi de jiyi ushırasadı. Bunday jag'dayda so'ylewshi tin'lawshig'a, onsha a'hmiyet bermey, tin'lawshig'a qatnaslı bolg'an o'z so'zine a'hmiyet berip, onı da'slep aytadı da, son'inan tin'lawshını (qaratpanı), keltiredi: Jıyınadı uzaqqa sozıp otırıwga waqıt joq, **joldaslar!** —dedi Tilewmuratov (K.S.). Senin' ken'esin'di sorap keldim, qurdas. Jan'a ka'sip penen elge qa'demin qutlı bolsın. **azamat** (T.Q.). Bul Aral mol g'a'ziyne, zor ıris g'oy, **balafarım** (K.S.).

So'ylewshi o'z pikirini bildirip turg'anda, pikirinin' kimg'e tiyisli ekenligin bildirgisi kelse, ga'ptin' bir bo'legi pitken orında tin'lawshın-qaratpanı keltiredi de, so'zin dawam etedi: Hal- jag'dayım to'men emes, **qurdas**, ul-qızım erjetti (İ.Q.). Bul u'lken iste bizin' ja'miyetimiz en' aldı menen mektepkе—**qa'dirli joldas mug'allimler**, sizlerge su'yenedi (gazetadan).

Sorawlar

1. Qaraqalpaq tilinde ga'p ag'zaları, ko'binese qanday ornı ta'rtipte jaylasadı, a'sirese qaysı ag'zalar erkin ta'rtipte bolıp keledi? 2. Inversiyaliq ornı ta'rtip degen ne, ol ko'binese qanday shig'armalarda qollanıladı, misal keltirin'?

3. Bas ag'zalardın' orın ta'rtibi qanday? 4. Toliqlawish ha'm pısqılawishtın' orın ta'rtibin aytnı', olar qaysı ag'zag'a qatnaslı bolıp keledi? 5. Orın, waqıt pısqılawishlar qaysı orında kelgende determinant xızmetin atqaradı? 6. Anıqlawishtın' orın ta'rtibi qanday, ol erkin orın ta'rtipke iye bolama?

A'debiyatlar

Хазирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992, 200-219-бетлер.

Хазирги каракалпак тили. Синтаксис. (сабаклык) Нөкис, «Билим», 1996, 140-149-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. II том, Синтаксис. Тошкент, 1976, 178-183-бетлер.

Фуломов А. Ф., Асқарова М.А. Хазирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 121-127-бетлер.

Сафиуллина Ф. С. Татар телендә суз тәртибе. Казан, 1974.

VI bap

GA'PTIN' KOMMUNIKATIVLIK ASPEKTI

§ 59. Ga'ptin' aktual bo'liniwi

Sintaksislik ilimde ga'ptin' du'zilisi qurılımlıq-sintaksislik ha'm kommunikativlik-sintaksislik aspektlerde u'yreniledi. Bul bag'darlardın' birinshisi teoriyalıq ha'm a'meliy jaqtan erteden u'yrenilip kiyatır. Ekinshisi son'g'ı izertlew obiekti bolıp o'tken a'sirdin' 50-jıllarınan baslanadı. Ha'zirge deyingi izertlewlerde grammatikalıq kategoriyalardın' semantikalıq du'zilisin u'yreniwge qarag'anda formal du'zilisin u'yreniw birinshi planda qaralıp keldi. Bul jag'day tildin' qarım-qatnaslıq xızmetin ta'minlewshi ga'ptin' ishki mazmunnın' izshillik penen ashıwg'a tolıq mu'mkinshilik bermedi. Ga'ptin' ishki mazmunı tolıq ashılmay, formal belginin' ishinde u'yrenildi. Usı jag'daylar esapqa alınıp, rus til biliminde 60-jıllardan baslap ga'ptin' semantikalıq du'zilisin u'yreniwge ayırıqsha a'hmiyet berildi.¹ Ga'ptin' kommunikativlik aspektin (aktual bo'liniwin) u'yreniw ku'sheydi. Onın' aktual bo'liniwinin' teoriyasi semantikalıq sintaksistin' u'yreniw obiekti bolıp kirdi.

Ga'ptin' aktual bo'liniwinin' u'yreniliwi 70-jıllardan baslap tu'rkiy tillerinde de baslandı.²

¹ Аругюнова Н.Д. Предложение и его смысл. М., «Наука», 1976, 6-бет.

² Амиров Ф.С. Способы актуального членения в казахском языке. «Советская тюркология», 1970, №6; Сафиуллина Ф.С. Татар телдә суз тәртибе. Казан, 1974, 34-47-бетлер; Абдуллаев К.М. «Актуальное членение предложения в азербайджанском языке. «Советская тюркология» 1983, №1; Нурманова А. Махмудов Н, Ахмедов А, Салихужаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992, 94-120-бетлер

Ga'ptin' aktual bo'liniwi shex lingvisti V.Matezius ta'repinen usiniladi.¹ V.Matezius sintaksislik bo'liniw menen aktual bo'liniwdin' o'z ara qatnasi ha'm o'zine ta'n ayirmashilg'in aniqlaydi. Sonin' menen qatar, ol ha'rbir tilde onun' formal bo'liniwi menen aktual bo'liniwdin' sol tillerdin' materiallari tiykarında sistemalı izertlew en' a'hmiyetli ma'selelerdin' biri dep esaplaydi.

V.Matezius ga'ptin' aktual bo'liniwinin' komponentlerin kommunikativlik wazıpasına qaray «so'ylem negizi (osnova viskazivaniya) ha'm so'ylem o'zegi» (yadro viskazivaniya) dep eki bo'lekke bo'linedi.²

Ga'ptin' aktual bo'liniwinin' komponentleri son'g'i izertlewlerde ha'r tur'li terminler menen: «dannoe» ha'm «novoe»,³ «osnova» ha'm «preditsiruemaya shast»,⁴ «tema» ha'm «rema»,⁵ «so'ylem predmeti» ha'm «so'ylem jan'alıg'ı»⁶ terminleri qollaniladi.

Ha'zirgi rus ha'm turkiy tillerinin' akademiya'lıq grammatikalari ha'm joqari oqıw ornlarına arnalg'an sabaqlıqlarda aktual bo'liniwdin' komponentleri qa'liplesken tur'de «tema» ha'm «rema» terminleri menen ataladi. Sonin' menen qatar, ornı menen «dannoe» (begili) ha'm «novoe» (jan'ahq) terminleri de tema ha'm remanın' ornına qollaniladi.

Ga'ptin' kommunikativlik wazıpasına qaray tema ha'm rema bolıp eki bo'lekke bo'liniwine aktual bo'liniw dep ataladi.

Ga'ptin' belgili bir kontekst ya'ki situatsiyadan so'ylewshige ma'lim ha'm onun' pikiri ushın tiykar bolg'an bo'lek **tema**, tema haqqında jan'a informatsiya xabarlaytug'in bo'lek-**rema** wazıpasın atqaradi.

Tema ga'ptin' baslanıw punkti, tiykarı bolıp esaplanadi ha'm ga'ptin' jan'alıq xabarlaw informatsiyası bag'darlang'an predmetti bildiredi. Ol so'ylewshi ha'm tin'lawshıg'a burınan belgiligi predmet ma'nisinde yamasa onun' belgılligi teksttegi o'zinen buring'i ga'p arqalı aniqlanadi. **Rema** tema haqqında qandayda bir jan'alıq xabarlaytug'in bo'lek bolg'anlıqtan xabarlawdin' tiykarı mazmunın o'z ishine aladi. Sonlıqtan

¹ Матезиус В. О. О так называемой актуальном членений предложения. Сб: Пражский Лингвистической кружок. М., изд-во «Прогресс», 1967.

² Матезиус В. О. Көрсетилген мийнети

³ Крушельницкая К. Т. К вопросу о смысловом членений предложения. «Вопросы языкознания», 1956. №5

⁴ Распопов И. Р. Стростие простого предложения в современном русском языке. М., изд-во «Просвещение», 1970. 99-бет

⁵ Ковтунова И. И. Принципы словорасположения в современном русском языке. В кн: Русский язык. Грамматические исследования. М. «Наука», 1976. 102-бет; Махмудов Н., Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). Тошкент. «Ўқитувчи», 1995. 45-бет.

⁶ Сафиуллина Ф. С. Татар тилинда суз тәртібе. Казан. 1974. 42-43-бетлер

ol temag'a qarag'anda en' a'hmiyetli bo'lek retinde ga'ptin' kommunika-tivlik orayi (yadrosi) esaplanadi. Misali: Bekbaydin' hayali bolsa gu'ubilenip ju'rip, tu'kirinip A'jimurattin' jelkesinen nuqip-nuqip jiberedi de, biraq Ariwxan kempirge qaytarip so'z ayta almaydi. Kempirden//ha'mme seskenetug'in edi (Sh.A.).

Bul misalda ekinshi ga'p tema ha'm rema bolip, eki aktual ag'zag'a bo'linedi. Bundayi qos siziq penen bo'lingen da'slepki bo'lek-tema. Ol so'ylewshige de tun'lawshig'a da belgili predmet ma'nisinde ug'utuladi. Onin' belgili predmet ekenligi da'slepki ga'p arqali ma'lim bolip, kontekst arqali aniqlanadi. Ekinshi bo'lek (rema) sol kompleksin buzbastan rema waziytasin atqaradi. Tema haqqinda jan'aliq xabarlaytug'in bo'lek retinde ug'utuladi.

Ga'ptin' aktual bo'liniwi so'zlerdin' orn ta'rtibi ha'm intonatsiyasi menen tig'iz baylanisli bolip keledi. Tema ga'ptin' baslaniw punkti bolg'anliqtan remadan burin jaylasadi. Al rema tema haqqinda jan'aliq xabarlaytug'in bo'lek bolg'anliqtan, ko'binese temadan keyin grammatikalik bayanlawishtan alding'i orinda keledi.

Misali: Oqiwshular// terek ekti degen ga'p kommunikativlik waziy-pasi boyinsha oqiwshularin' ne islegenligi tuwrali xabarlaydi. Bundayi terek so'zi grammatikalik bayanlawish penen birlikte remanin' toparin (terek ekti) du'zedi. Oqiwshularin' ne na'tiye islegenligi tuwrali jan'aliq xabarlaydi. Al, oqiwshular bo'legi pikirdin' baslaniw punkti-tema waziytasin atqaradi. Eger so'ylewshi usi ga'ptin' waziytasin basqasha quratug'in bolsa, onda so'zlerdin' orn ta'rtibin o'zgartip qollanwi mu'mkin. Terekti oqiwshular ekti. Bunday orn ta'rtipke baylanisli terek so'zi ga'ptin' basma o'tedi de, intonatsiyaliq o'zgeshelikke iye bolip, o'z aldina bir sintagma du'zedi. Kommunikativlik waziy-pasi boyinsha so'ylewshige belgili predmet-tema waziytasin atqaradi. Al grammatikalik baslawish bayanlawish penen birlikte bir intonatsiya basimunda aytilip, remanin' toparin du'zedi. Bunday jag'dayda terekti kimler ekti sorawi qoyiladi da, tema soraw ma'nisin du'zedi, al rema sol sorawg'a juwap qaytarw (oqiwshular ekti) ma'nisinde keledi. Solay etip, orn ta'rtip ha'm intonatsiya ga'ptin' aktual bo'liniwin bildiriwshi aktuallastirwshi qural xizmetin atqaradi.

§ 60. Aktual bo'liniw menen sintaksislik bo'liniwdin' o'z ara qatnasi

Ga'ptin' sintaksislik ag'zalarg'a bo'liniwi menen aktual ag'zalarg'a bo'liniwi arasindagi uqsasliq ha'm ayirmashiliqlardi ha'r bir tildin' materiallari tiykanida aniqlaw u'iken a'hmiyetke iye. Aktual bo'liniw menen sintaksislik bo'liniwdegi ga'p ag'zalari bir-biri menen sa'ykes

keliwi de, sa'ykes kelmewi de mu'mkin. Sintaksislik bo'liniw menen aktual bo'liniwdin' bir-birine sa'ykesligi determinantsiz ken'eyilmegen eki bas ag'zali ga'plerdin' quramında aniq ko'rinedi. Eki bas ag'zali ga'plerdin' quramı qansha ken'eyip kelse de, aktual bo'liniw binarlı sıpatqa iye bolıp, tema ha'm rema toparına bo'linedi. Bunday jag'dayda tema ha'm rema topari sintaksislik bo'liniwdegi baslawish topari ha'm bayanlawish toparına sa'ykes keledi. Eger ken'eytilgen jay ga'pler determinant ag'zali bolıp kelse, sintaksislik bo'liniw baslawish topari, bayanlawish topari ha'm determinant topari bolıp u'sh toparg'a bo'linedi. Bul jag'dayda aktual bo'liniw menen sintaksislik bo'liniw bir-birine sa'ykes kelmewi mu'mkin: 1. Awıldan shıqqan eki ath//tawg'a qaray bag'dar alg'an edi. 2. Azanda// taw jotalarınin' targ'il shoqqıları//tu'lki terisin jamiyg'andaybolıp ko'rinedi (Sh.A.). Bul misallarda birinshi ga'ptegi qıysıq sızıq penen bo'lingen eki bo'lek sintaksislik bo'liniwi jag'ınan baslawish topari ha'm bayanlawish topari bolıp, eki toparg'a ajratıladı. Olar usı bo'liniw boyınsha aktual bo'liniwdegi tema ha'm rema toparına sa'ykes keledi. Biraq, sintaksislik ag'zalar'ga bo'liniwi jag'ınan sa'ykes emes. Bul ga'ptin' baslawish topari u'sh sintaksislik ag'za – eki anıqlawish ha'm baslawishtan, al bayanlawish topari pısqılawish ha'm bayanlawishtan turadı. Usı ga'p neshe so'zden du'zilse de, aktual bo'liniwde tema ha'm rema bolıp eki bo'lekke bo'linedi.

Joqandag'ı ekinshi ga'p sintaksislik du'zilisi boyınsha u'sh sintaksislik toparg'a bo'linedi. Onın' birinshisi determinant pısqılawish, ekinshisi baslawish topari, u'shinshisi bayanlawish toparin du'zip kelgen. Bul ga'p *sintaksislik bo'liniwi jag'ınan birneshe ga'p ag'zalarına bo'linedi*. Bunday determinant qanday du'ziliste kelse de, grammatikalıq baslawishtan aldın ga'ptin' basında jaylasadı ha'm ma'nilik jaqtan pu'tin ga'ptin' quramına qatnasılı boladı. Bul jag'dayda aktual bo'liniwge qatnası jag'ınan ga'ptin' baslanıwı tema wazıypasın atqaradı. Usı sıyaqlı ken'eytilgen jay ga'plerdin' quramında eki determinant kelip, eki basqıshlı sıpatqa iye boladı. Bunday jag'dayda birinshi basqıshtag'ı determinant tema wazıypasın atqaradı da, ekinshi basqıshtag'ı tema remanın' toparına kiredi. Misal: Bekey apaydan keyin//bala//portfelin Gu'ljamal menen onın' qızına ko'rsetiw ushın juwirıp ketti.(Sh.A.). Ekinshi basqıshta rema bo'legi tema ha'm rema bolıp, ja'ne bo'linedi: Bala//portfelin Gu'ljamal menen onın' qızına ko'rsetiw ushın juwirıp ketti. Bunda bala so'zi-tema, qalg'an so'zlerdin' ba'ri – rema.

Ковтунова И.И. Көрсетілген мийнети. 112-114-бетлер; Нурманов А. Махмудов Н. хэм басқалар. Көрсетілген мийнети. 103-104-бетлер.

AKTUAL BO'LINIWDI BILDIRIWSHI QURALLAR

§ 61. Orin ta'rtip ha'm intonatsiya

Ga'ptin' aktual bo'liniwinde so'zlerdin' orin ta'rtibi ha'm intonatsiya tiykar'ni aktuallastirishni qural xizmetin atqaradi. Sonun' menen qatar, bulardan basqa, qosimsha aktuallastirishni qural retinde ku'sheytiw ha'm ayirw-sheklew janapaylari, geypara almasiqlar, ayirim ta'kirarlanishni so'zler de qatnasadi.

Orin ta'rtip arqali aktuallasw. Orin ta'rtip ga'p du'zilisinin' eki aspekti-sintaksislik bo'liniw ha'm aktual bo'liniwlerge qatnasli u'yreniledi. Sintaksislik bo'liniwdegi ga'p ag'zalar da'stu'riy u'yrenilip kiyatirg'an grammatikalq orin ta'rtipke tiykarlanadi. Ga'ptin' bas ag'zalar a'dettegi orin ta'rtip boyinsha baslawish-bayanlawish pozitsiyasinda jaylasadi. Ekinshi da'rejeli ag'zalar bas ag'zalarg'a g'a'rezli ma'nilik qatnaslilig'ina qaray olardin' aldinda keledi. A'dettegi orin ta'rtip boyinsha bayanlawishtin' ornı turaqli boladi, al logikalq pa'tke baylanisli bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalar a'dettegi orin ta'rtibinen o'zgerip, bayanlawishqa deyingi aralqta ha'r tu'rli orında keledi, biraq logikalq pa't tu'sken so'z bayanlawish penen qatar, onin' aldında jaylasadi. Ma'selen: Azat keshe Tashkentten keldi. Tashkentten Azat keshe keldi. Keshe Tashkentten Azat keldi. Bul ga'plerdin' ha'mmesinde bayanlawishtin' ornı turaqli. Al bayanlawishqa deyingi basqa ag'zalardin' ornın o'zgeriwge boladi. Logikalq pa't tu'sken so'z en' a'hmiyetli so'z retinde bayanlawishtin' aldında keledi. Bul jag'day ga'ptin' aktual bo'liniwinin' tema-rema printsipinde ornalasıwın bildiredi. Usı siyaqli ekspressivlik ha'm stillik o'zgeshelikke iye bolmag'an tema-rema printsipindegi orin ta'rtip obyektivlik orin ta'rtip dep ataladi. So'zdin' orin ta'rtibi awızeki so'ylew ya'ki ko'rkem shig'armalarda ekspressivlikke iye bolıp, stillik talapqa ılayıq qurılıg'anda kerı orin ta'rtipte rema-tema pozitsiyasında jaylasadi. Bunday orin ta'rtip subyektivlik orin ta'rtip retinde u'yreniledi. Subyektivlik orin ta'rtipte rema wazıypasındag'ı so'z ga'ptin' aldın'g'ı ya'ki ortan'g'ı orınlarında jaylasadi:

Berdaq edi // shayırlardin' danası,

So'zine iyildi // adam balası.

(O'tesh shayır).

Bul qosıq qatarlarında stillik talapqa ılayıq rematizatsiyalanıwshı so'z aldın'g'ı pozitsiyag'a o'tip, rema-tema bolıp qurılıg'an.

Tu'rkiy tillerindegi ga'ptin' aktual bo'liniwın izertlewshiler ta'repinen so'zlerdin' orin ta'rtibinin' bir-birine qarama-qarsı eki tu'rli o'zgesheligi ko'rsetiledi. P.S.A'mirov a'dettegi orin ta'rtip boyinsha bayanlawishtin'

aldında kelgen aktuallasıwdı aktiv aktuallasıw, al bayanlawishtan son'g'ı pozitsiyadag'ı tu'rin passiv aktuallasıw dep ko'rsetedi. Ol bayanlawishtan son'g'ı orında kelgen aktuallasıwdı so'ylewshi ushin minnetli emes dep esaplaydı.¹

Aktuallasıwdın' bul eki tu'rli o'zgesheligi K.M.Abdullaevtin' anıqlawı boyınsha P.S.A'mirovtin' pikirine qarama-qarsı keledi. Ol aktulalasıwdın' ku'shli da'rejesi bayanlawishtan son' ga'ptin' aqırında, al ku'shsiz da'rejesi bayanlawishtın' aldında bolatug'ının ko'rsetedi.²

O'zbek tilindegi miynetlerde bul tuwralı to'mendegishe pikir bildiriledi. «O'zbek tilinde ayırım ga'p ag'zaları (ma'selen, baslawish ha'm bayanlawish) aktuallasıwdın' tek bir da'rejesine-ku'shli da'rejege iye.³ Baslawishtın' aktuallasıwının' ku'shli da'rejesi ushin ga'ptin' aqırğ'ı ornı xarakterli boladı. Pısıqlawish ha'm toliqlawishlarda da bul eki da'rejeni ko'riw mu'mkin. Biraq, bul jag'day awızeki so'ylew ushin da, jazba til ushin da normal jag'day emes. A'dette, o'zbek tilinde pısıqlawish ha'm toliqlawishtın' ornı ta'rtip arqalı aktuallasıw ornı bayanlawish aldı ornı esaplanadı» dep ko'rsetedi.⁴

Joqarıdag'ı siyaqlı so'z etilgen jag'daylar qaraqalpaq tilindegi aktual ag'zalardıń u'yreniliwine de qatnaslı. Ma'selen: 1. Marallar! Olar bul jerde ne qılıp ju'r eken! Ne qılıp ju'retug'ın edi sag'an. – Pay, pay, pay! – semizin qa'ytersen' bulardıń, – dep tan'layın qag'a berdi ol. Pay shaqımnıń jarasıwın-ay o'zine (Sh.A.). Ne joq deysen'. Tseylonda, a'jayıp na'rselerdin' ba'ri de bar onda. 2. Bizler onı keshe ko'rgenbiz (Sh.A.).

Bul misallarda birinshi topar ga'plerdegi diqqat etilgen so'zler stillik talapqa ılayıq a'dettegi ornı ta'rtipten o'zgerip, bayanlawishtan son'g'ı pozitsiyada kelgen. Bul so'zlerdi sol orında qollanbay aytsa da boladı, biraq ga'ptin' mazmunı stillik jaqtan da'slepkiindey ta'sirlilikke, o'tkirlilikke iye bolmay qaladı. Sonlıqtan so'ylewshi bul orında sol so'zlerdin' ornın o'zgertiw arqalı ga'ptin' mazmunın ku'sheytip beriwdi maqset etken. En' son'g'ı ekinshi topar ga'pte bunday o'zgeshelik joq. Ondag'ı so'zler a'dettegi ornı ta'rtip boyınsha jaylasqan. Bunda joqarıdag'ılar siyaqlı ekspressivlik ma'ni joq. Tek a'dettegi ornı ta'rtipke baylanışlı bayanlawishtın' aldındag'ı so'zge logikalıq pa't tu'siriwi arqalı aktuallasıwshı ma'ni bildiriledi. Bunday aktuallasıwda ornı ta'rtip ha'm logikalıq pa't ekewi birlikte aktuallastırıwshı qural retinde qatnasadı.

¹ Әмиров П. С. Көрсетилген мийнети. 35-бет.

² Абдуллаев К. М. Көрсетилген мийнети, 66-бет.

³ Нурманов А. Махмудов Н. Ахмедов А. Салихужаева С. *Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси* Тошкент. «Фан», 1992. 108-бет.

⁴ Сонда, 109-бет.

Intonatsiyaliq aktuallasıw. Aktuallasıwtırıwshı qural retinde intonatsiya, logikalıq pa't, so'ylew tempi ha'm pauza qatnasadı. Ga'ptin' du'zilisi so'ylewde intonatsiyaliq jaqtan birneshe sintag'malarg'a bo'linip aytiladı. Ma'selen: Do'gerekte // heshkim ko'rinbeydi. Atızlarg'a //ele // mallar jayılmag'an edi (Sh.A). Bul ga'plerde qos sızıq sintag'malardin' bo'liniwın bildiredi. Bulardag'ı son'g'ı sintag'malıq bo'lekler da'slepkesine qarag'anda logikalıq pa't tu'sip, intonatsiyaliq jaqtan ba'lentirek dawıs irkilisi (pauza) menen aytiladı. Sonın' menen qatar, kommunikativlik wazıypası boyınsha jan'alıq xabarlawshı en' a'hmiyetli bo'lek-remaxızmetin atqaradı. Sonday-aq so'ylewshı ga'p ishinde bir so'zge a'hmiyet berip, onı basqalarınan ajratıp ko'rsetiwdi niyet etse, sol so'zge logikalıq pa't tu'sirilip aytiladı. Bunday jag'dayda ga'ptegi so'zlerdin' a'dettegi orın ta'rtibi o'zgermeydi: 1. Azat erten' Tashkentke ketedi. Kim erten' Tashkentke ketedi Azat. 2. Azat Tashkentke erten' ketedi. Azat qashan Tashkentke ketedi-erten'. 3. Erten' Azat Tashkentke ketedi. Erten' Azat ne qıladı?- Tashkentke ketedi. Bul sıyaqlı aktuallasıwda logikalıq pa't tu'sip, ajratılıp aytilg'an so'z soraw talap etedi. Sol sorawg'a juwap retindegi so'z-remaxalq'anları tema wazıypasın atqaradı.

Emfazalıq emotsional pa'tke iye bolg'an so'zler de aktuallasıwtırıwshı qural xızmetin atqaradı. Emfazalıq pa't ga'ptegi belgili bir so'zlerge qatnaslı bolıp, sol so'zlerdegi dawıshı yamasa dawıssız so'zler sozin'qi aytiladı. Misalı: Senin' kelgenin' esin'de barma, Tolg'anay?-Qayda-a sag'an. Qıyın g'oy, onnan beri qansha waqıtlar o'tip ketti (Sh.A.).

Ga'p ishinde so'zlerdin' ta'kirarlanıp ayılıwı da emfazalıq emotsional pa'tke iye boladı. Qaysı so'zge emfazalıq pa't tu'sse, sol so'z ta'kirarlanadı. Anag'an qaran'lar, **anag'an**. Berman ayda, **berman**. Sa'l shetirek al, **shetirek**. Aqsham benzinge bardım, **benzinge** (Sh.A.).

Grammatikalıq qurallar arqalı aktuallasıw. Qosımsha aktuallasıwtırıwshı xızmette ku'sheytıwshı (da/ de, tap, g'oy, aq) ha'm ayırım-sheklew (tek, g'ana, tek g'ana, ha'tteki) janapaylar, geypara almasıqlar (o'zi, o'zi de, bul) ta'kirarlawshı so'zler ha'm t.b. grammatikalıq ha'm leksikalıq qurallar qatnasadı.

Janapaylar aktualizator xızmetinde kelgende tema ha'm remag'a qatnaslı boladı. Ku'sheytıwshı janapaylar o'zi qatnaslı so'zge qosımsha ku'sheytıwshılık ma'ni beriw arqalı aktuallasıtıradı: 1. Abat // asıqpay otırıp qozılardin' ekewin de paltosına oradı (T.Q.). 2. Ku'nın' 40 graduslıq ıssılıg'ı // **tikkeley tap** tas to'ben'e kelip quyılıp turg'anday. 3. Jaz // qolaylı ma'wsim **g'oy**. 4. Ekspeditsiya qısqa mu'ddettin' ishinde-aq // **artezian qudıqların qazıp pitkerdi** (G.S.).

Bul ga'plerdegi diqqat etilgen janapaylar o'zi qatnaslı so'zge yamasa so'zler toparına ku'sheytıwshılık ma'ni beriw arqalı aktuallasıtıradı. Olar so'ylew jag'dayında o'zi an'latıp kelgen ma'nini ga'p mazmunında

qosimsha ra'wishler jasrın an'latadı. Joqarıdag'ı 1-2-3-ga'plerdegi aktuallastırwshılar ga'ptin' rema bo'legine, 4-ga'ptin' aktuallastırwshısı tema bo'legine qatnaslı bolıp kelgen.

Ayırw-sheklew janapayları tema ya'ki remag'a qatnaslı bolıp keledi. Bul janapaylar o'zi qatnaslı so'zdin' yamasa ga'ptin' bir bo'legin ayırmlap sheklep ko'rsetiw arqalı ku'sheytiwshilik ma'ni beredi: Tek janapayı, ko'binese o'z qatnaslı so'zdin' aldında, g'ana janapayı keyninde keledi. Tek Insqul biy // tikeymey shayıqqa o'z to'rinen orın awıstırw ushın sa'l jilıstı (T.Q.). 2. Ol jerde // tek u'sh xojalıq bar. Adam degen // tek ju'riwdi, ju'zidi g'ana bilmeytug'ınbedi. Du'rmiyinen // en' mayda-shu'yde na'rseler. ha'tteki esheyinde ko'zge tu'speytug'in qıyım-sıyqımlarg'a deyin anıq ko'rinip turdı (Sh.A.).

Bul misallardag'ı birinshi ga'pte tek janapayı temag'a qatnaslı bolıp, onın' ma'nisin ayırıp-sheklew arqalı aktuallastırıp kelgen. Qalg'an ga'plerde aktuallastırwshılar remanın' quramina qatnaslı tu'rde aktuallastırwshı xızmet atqaradı.

Aktuallastırw xızmetin o'zi, o'zi de almasıqları atqarıp kelgende, o'zinen buring'i atawish so'zge qatnaslı, yag'nıy sol so'zge so'ylewshinin' dıqqatı awdarılıp, onın' xızmeti ku'sheytilip ko'rsetiledi. Aktual bo'liniwde sol so'z rema wazıypasın atqaradı: 1. Endi // Tanabaydın' jalg'ız o'zi // jolg'a shıg'adı. A'kesi tiri halında kelse boldı. Sultamuratqa // sol baxıttın' o'zi de jetkilikli (Sh.A.).

Aktuallastırwshı qural retinde artiklik xızmettegi bul almasıg'ı da qatnasadı. Bul almasıqg'ı artikallıq xızmette kelgende, o'zi qatnaslı atlıq so'zge belgililik ma'ni beredi, so'ylewshi ha'm tin'lawshıg'a belgili predmet ma'nisinde ug'ınıladı. Bul jag'day bul almasıg'ının' aktuallastırwshı qural xızmetin atqaratug'inlig'in da'lileydi: Sırlg'an qara beshpentinin' sırtınan aq belbew orag'an bul kempir // an'ızdın' ortasındag'ı soqpaq penen a'ste aqırın ketip baratır (Sh.A.).

Bul ga'ptegi qıysıq sızıq arqalı bo'lingen da'slepki bo'lek aktuallastırwdın' qatnasına baylanışlı rema, qalg'an bo'lek tema wazıypasın atqaradı. Bul almasıg'ı kempir so'zinin' aldında kelip, logikalıq pa'tti o'zine aladı ha'm kempir so'zi menen birge logikalıq pa't tu'sken so'z retinde basqa so'zlerge qarag'anda intonatsiyalıq jaqtan ba'lent ayıladı. Sonlıqtan bul so'zi kommunikativlik wazıypası boyınsha rema bolıp keledi.

Aktuallastırwshılıq xızmetti bolımsızlıq ma'ni beriwshi (emes, tu'we) janapayları ha'm tirkewishlik xızmettegi (tısqarı, basqa, menen birge) ko'mekshi so'zleri atawish so'zler menen birge kelip atqarırı mu'mkin: Elmurat o'z jerine ju'zim, alma, anar, shabdal, qa'reli g'ana emes // paltız eginlerimde egedi (J.A.). Tek jaslar g'ana emes // bilayıraqta turıp,

bul oyın-ku'lkige bizlerdey ka'yanılar da qızıg'ıp qaradıq (Sh.A.). Sen tu'we//Azatta keledi. Og'an//tıp-tımış jatqan tog'aydan basqa heshna'rse ko'rinbeydi (A.O.).

Bul ga'plerde aktuallastırwshı qurallar o'zi qatnaslı so'zler menen birge rema wazıypasın atqaradı.

Demek, semantikalıq sintaksistin' u'yreniw obyektine kiretug'in ga'ptin' aktual bo'liniwi tekst du'zgende, awdarma jasawda, tekstlerdi redaksiyalaw jumıslarında ga'ptegi so'zlerdin' yamasa ga'p bo'leklerinin' ma'nilik jaqtan durıs izbe-izlik penen qurılıwın anıqlawda teoriyalıq ha'm a'meliy jaqtan a'hmiyetli ornı iyeleydi. Sonlıqtan ga'ptin' sintaksislik ag'zalarg'a bo'liniwin u'yreniw menen sheklenip qalmay, tildin' qarım-qatnaslıq (kommunikativlik) xızmetin ta'minlewshi ga'ptin' aktual ag'zalarg'a bo'liniwin qaraqalpaq tilinin' materialları tiykarında u'yreniw ha'zirgi sintaksis iliminin' a'hmiyetli ma'seelerinin' qatannan ornı aladı. Bul jag'day mektep, orta arnawlı ha'm joqarı oqıw orınlarında til birliklerinin' qarım-qatnaslıq xızmetine a'hmiyet bermey, formalıq u'yreniwden qutqaradı. Uluwma orta bilim beretug'in mektep oqıwshıları ha'm studentlerdin' o'z betinshi oylaw ha'm teren' bilim alıwın arttıradı, teoriyalıq bilimın teren'letedi.

Sorawlar

1. Ga'ptin' aktual bo'liniwi en' da'slep kim ta'repinen usınıldı Ol aktual bo'liniwdin' komponentlerin qanday terminler menen ataydı? 2. Aktual bo'liniw son'g'ı izertlew ha'm sabaqlıqlarda qanday terminler menen atalıp kiyatır ha'm qaysı termin ha'zirgi izertlew ha'm sabaqlıqlarda ken' qollanııp ju'r? 3. Aktual bo'liniw menen sintaksislik bo'liniwdin' ayırmashılıg'ı qanday? 4. Aktuallasıwdı bildiriwge qanday qurallar qatnasadı? Aktuallastırwshı grammatikalıq qurallardı aytn', misallar keltirin'?

A'debiyatlar

Русская грамматика. II. Синтаксис. М., «Наука», 1980, 190-196-бетлер.
Современный русский язык. Под редакцией В.А. Белошапковой. М., «Высшая школа» 1981, 499-506-бетлер.

Нурманов А. Махмудов Н. Ахмедов А. Салихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Нокис. 1992, 136-140-бетлер.

Дәўлетов М. Каракалпак тилинде гәптин актуаль бөлиниўи.- «Өз РИАКБ хабаршысы», 2002, №5-6, 106-109-бетлер.

Бабайшева В.В. Максимов Л. Ю. Современный русский язык. часть III, Синтаксис. Пунктуация. М., 1981, 117-132-бетлер.

VII bap

BİR BAS AG'ZALI GA'PLER

§ 62. Bir bas ag'zalı ga'pler tuwralı tu'sinik

Jay ga'pler bas ag'zalardıń qatnasına qaray, eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı bolıp ekige bo'linedi. Eki bas-ag'zalı ga'plerdin' quramın eki bas ag'za-baslawısh ha'm bayanlawıshın' qatnası du'zedi. Bir bas ag'zalı ga'plerdin' quramın bir bas ag'zanın' orayı du'zedi.

Bir bas ag'zalı ga'pler basqa bas ag'zanı talap etpey-aq, ga'plik belgige-predikativlikke iye boladı. Pikir (informatsiya) sol bir bas ag'zanın' quramı arqalı tolıq bildiriledi: 1. G'awashanın' japıraqları tu'sirildi. Paxta teriw mashinaları terimge kiristi. Bıyılǵı qıyınshılıq jil ko'p na'rselerdi ko'rsetti (gazetadan). 2. Onnan ko'p na'rselerdi alıwǵa ha'm juwmaq shıǵarıwǵa boladı (gazetadan). Jolǵa tu'stik. Birge qatarlasıp, bir jo'n ju'rip kiyatırımız. Jol. Biymezgil waqıt. Imırt jabılıwdan qaranǵılıq baslandı (S.S.).

Bul misallarda 1-topar ga'pler eki bas ag'zanın' qatnasınan du'zilgen ga'pler. 2-topar ga'pler bir bas ag'zanın' quramınan du'zilgen bir bas ag'zalı ga'pler. Bulardıń quramına bas ag'zanın' birewi qatnaspag'an.

Bir bas ag'zalı ga'pler bas ag'zalannın' bildiriliwine qaray, feyil bir bas ag'zalı ga'pler ha'm atawısh bir bas ag'zalı ga'pler bolıp ekige bo'linedi.

Feyil bir bas ag'zalı ga'p bas ag'zasının' bildiriliw o'zgesheligine ha'm feyil formaları arqalı is-ha'reket iyesinin' belgili, belgisizligine qaray: iyesi belgili ga'p, iyesi belgisiz ga'p, iyesi ulıwmalasqan ga'p ha'm iyesiz ga'p sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

Atawısh bir bas ag'zalı ga'pti ataw ga'p du'zedi. Feyil bir bas ag'zalı ga'pler bas ag'zasının' bildiriliw o'zgesheligine qaray, belgili bir subyekttin' is-ha'reketin yamasa iyesi belgisiz, ya pu'tkilley belgisiz is-ha'reketlerdi bildiredi. Misalı: 1. Pensiyag'a shıqtım. 2. Qol qawsırıp otıra almadım. 3. Ha'rqanday aytilg'an ga'pke isene beriwege bolmaydı (S.S.).

Bul bir bas ag'zalı ga'plerdin' bas ag'zası feyiller arqalı bildirilip, feyil bir bas ag'zalı ga'pti du'zip kelgen. Olar bas ag'zasının' bildiriliw forması arqalı is-ha'reket iyesi belgili (da'slepki eki ga'p), iyesiz (3-ga'p) ga'p ma'nilerin bildiredi.

Atawısh bir bas ag'zalı ga'ptin' bas ag'zalarg'a qatnashı feyil bir bas ag'zalı ga'plerden basqasha. Bul bir bas ag'zalı ga'pler ko'pshilik grammatikalıq a'debiyatlarda ataw formasındag'ı atlıqtan bolıwına baylanıshı baslawısh bir bas ag'zalı ga'p dep u'yreniledi. Biraq, geypara

sabaqlıq¹ ha'm oqıw qurallarında² ataw ga'ptin' bas ag'zasının' tek baslawish funktsiyasında emes, bayalawish rolinde de keletug'ını ko'rsetiledi.

Haqiqatında, ataw ga'ptin' bas ag'zası formalıq jaqtan eki bas ag'zalı ga'plerdin' baslawışı sıyaqlı ataw seplik formasındag'ı atlıqlardan boladı. Bul ataw ga'ptin' bas ag'zasın formallıq belgisine qaray baslawish quramınan du'zilgen ga'p dep qarawg'a boladı. Biraq, atawish bir bas ag'zalı ga'ptin' predikativlikti bildirip, bayanlawishqa beyim keletug'in jaqların da biykarlawg'a bolmaydı: 1. 1944-jil. 2. İyul ayı. 3. Tu'n. 4. Aqda'ryanın' jag'ası sıg'asqan keme. 5. Da'ryadan su'wen awlaw ma'wsimi (K.S).

Bul misallarda diqqat etilgen 1, 2, 3, -ga'pler atawish bir bas ag'zalı ga'pler. Bul atawish ga'pler ma'nileri jag'ınan bir-birine ku'ta' jaqın. Olardın' ha'mmesinde de informatsiya predmet ma'nisindegi atawish so'zler arqalı bildirilgen. Biraq, bular bir bas ag'zalı ha'm eki bas ag'zalı bolıp bo'liniwde bas ag'zalardın' qatnasına, olardın' predikativlikti bildiriw belgilerine tiykarlanadı. Joqarıdag'ı 4-5 ga'ptin' ekewi de atawish ga'p. Olar mazmunı jag'ınan bir-birine ku'ta' jaqın xabardı bildiredi. Bulardag'ı ayırmashılıq olardın' strukturasında ko'rinedi. 4-ga'pte predikativlik atlıq so'zden bolg'an eki bas ag'za arqalı bildiriledi de, 5-ga'pte atlıqtan bolg'an bir bas ag'zadan du'zilgen. Bul ga'pte isha'rekettin' belgili bir waqıtqa, ma'wsimge qatnaslı ekenligi ko'rsetiledi. Onın' predikativlikke qatnaslılıg'ı ha'zirgi ma'ha'l ha'm ga'plik intonatsiyag'a iye bolıwı menen sıpatlanadı.

Atawish bir bas ag'zalı ga'plerdin' bas ag'zalarının' qaysı bas ag'zag'a qatnaslı ekenligin kesip aytıw qıyın. Grammatikalıq a'debiyatlarda atawish bir bas ag'zalı ga'plerdin' tariyxıy shug'ısı, qa'liplesiwı jag'ınan, eki bas ag'zalı ga'plerdin' o'zgeriske ushirap, transformatsiyalanıw arqalı bayanlawishtın' qollanılmawınan payda bolg'an dep ko'rsetiledi.³ Sonun'

¹ Современный русский язык. ч. II (Морфология. Синтаксис). Под ред. Е.М.Галкиной-Федарук. Изд-во МУ. 1964, 432-435-бет.

² Бабайцева В.В. Максимов Л.Ю. Современный русский язык. ч. III, синтаксис и пунктуация. М.: «Просвещение», 1981, 111-113-бетлер; Дегтярова В.И. Основы общей грамматики. Изд-во Ростовского университета, 1973, 251-бет.

³ Современный русский язык. ч. II (морфология, синтаксис). Под ред. Е.М.Галкиной — Федарук. Изд-во МГУ. 1964, 434-бет; Расулов И. Көрсетилген макаласы, «Ўзбек тили ва адабиёти». 1970, №6, 39-бет; Современный русский литературный язык Под ред. Н.М.Шанского «Просвещение». Ленинградское отделение. 1981, 477-бет.

menen qatar. ataw ga'plerdin' barlıq jag'dayda joqarıdag'ı pikirge tiykarlıana bermeytug'in ta'repleri de bar. So'ylewshi ya jazıwshi aytilajag xabarg'a qatnaslı predmet, waqıyalardı o'z aldına ataw ga'p tu'rinde beriwı de mu'mkin. Bunday ga'plerdi eki bas ag'zalı ga'plerdin' o'zgeriske ushırawınan payda bolg'an dep qarawg'a bolmaydı: Salıstırın': 1. Tu'n. 2. Yarım aqsham. Du'nya tınısh. 3. Ba'ha'r. Qıstın' qalın' ko'rpesi ashıldı. 4. Du't tog'ay. 5. Qapırq ıssı. Tog'aydın' to'rt ta'repin temir da'rwaza menen bekitip qoyg'anday, esken samal, elp etken jel joq (J.A.). 6. Islam xojanın' Tazabag'dag'ı miymanxanası.

Bul mısallardag'ı 1, 2, 3-ga'plerdin' ma'nisinen bayanlawıshqa ta'n belgi an'latıladı. Olardın' du'zilisın (tu'n edi, tu'n boldı, ba'ha'r boldı, ba'ha'r kirdi t.b. formalarda) o'zgerikende de sol so'zler bir bas ag'zalı atawısh bayanlawıshqa barabar keledi. Al joqarıdag'ı 4-6-ga'plerdi ataw ga'ptin' bayanlawısh quramınan' o'zgeriske ushırawınan payda bolg'an dep tu'sinik beriwge bolmaydı. Olar is-ha'reketke qatnaslı predmetlik ma'nidegi orındı ha'zirgi ma'ha'l ma'nisinde atap ko'rsetedi. Bunday ataw ga'pler eki bas ag'zalı ga'plerge qatnassız-aq, o'zgeriske ushıramastan payda bolg'an ataw dep qaralıwı mu'mkin. Bul sıyaqlı ataw ga'plerdin' bas ag'zası baslawıshqa jaqın keledi.

Ataw ga'plerdin' bas ag'zalarınan' qanday jag'dayda baslawısh ya bayanlawısh rolinde keletug'inın anıqlaytug'in anıq grammatikalıq belgi joq, olar eki jag'dayda da baslawısh ya bayanlawısh xızmetinde kelgende de uluwma atawısh bir bas ag'zalı ga'ptin' morfologiyalıq belgisine ten' keledi. Sonlıqtan son'g'ı ko'pshilik sabaqlıq¹ ha'm akademiyalıq grammatikalarda² u'yrenilgeni sıyaqlı olardı bas ag'zalar'g'a (baslawısh ya bayanlawıshqa) ajıratıp otırmastan, morfologiyalıq bildiriliw belgisi tiykarında *feyil bir bas ag'zalı ga'pler* ha'm *atawısh bir bas ag'zalı ga'pler* dep u'yreniw maqsetke muwapıq boladı.

§ 63. Feyil bir bas ag'zalı ga'pler

İyesi belgili ga'p. Ayırım ga'plerdin' bayanlawıshınan' qaysı bette ha'm sanda turıwına qaray onın' qollanılmag'an baslawıshı (ıyesi) belgili bolıp turadı. Bunday ga'pler iyesi belgili ga'p dep ataladı.

¹ Современный русский литературный язык. Под. ред. П.А.Лекента. М., «Высшая школа», 1982, 290-бет; Современный русский литературный язык. Под. ред. М.Н.Шанского. М., 1981, 486-бет.

² Грамматика современного русского литературного языка. М., «Наука», 1970, 560-бет; Русская грамматика. том II. Синтаксис. М., «Наука», 1980, 348 бет; Хәzirги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992, 220-бет.

İyesi belgili ga'plerdin' bayanlawışları, ko'binese anıqlıq, buyrıq meyiller arqalı bildiriledi. Sonday-aq, betlik formalı atlıqlar da İyesi belgili ga'ptin' bayanlawışı bolıp keledi (oqıwshıman, sawınshısan'). İyesi belgili ga'ptin' bayanlawışı birinshi, ekinshi betlerde qollamladı.

Baslawışı qolanılmay qaldırılıp, onun' ga'pte qaysı so'z ekeni belgili bolıp turatug'ın jag'daylar to'mendegidey:

1. O'z ara baylanıslı bolg'an, uzaq dawam etetug'ın qospalı oydı birneshe jay ga'pler arqalı an'latqanda, bunday ga'plerdegi is-ha'rekettin' İyesi birew bolıp, son'g'ı jay ga'plerdin' baslawışı (İyesi) da'slepki jay ga'p arqalı belgili bolıp turadı: 1. Xoshım ag'a kolxoz qurılıg'alı beri brigadir eken. Urıstan keyingi otız, qırq tseıtnershilerdin' baslawışlarınan biri bolg'an. 2. Gu'z payıtlarında ol jerdi gu'zgi suw menen shayıp suwg'anıp, jer betindegi ashqıltım sorının' joq bolıwın ku'tedi. Tapqa keliwden da'slepki shigitti sol jerge egedi. Buring'ı egile-egile anıqlang'an jerlerden sonsha mug'darda jer qaldırıp jon'ıshqa seıptiredi (gazetadan).

Birinshi topar jay ga'plerge da'slepki jay ga'p arqalı son'g'ı jay ga'ptin' İyesi belgili boladı. Sonday-aq, 2-topar jay ga'plerde de son'g'ı eki jay ga'ptin' İyesi da'slepki jay ga'p arqalı belgili.

2. İyesi belgili ga'ptin' baslawışı bayanlawışının' betlik, san formaları arqalı belgili bolıp turadı. Bul jag'day, ko'binese I-II betlerdegi anıqlıq yamasa buyrıq meyillerden bolg'an bayanlawışlarda anıq, belgili bolıp keledi: Jaqında razryad ushın imtixan tapsırdım. Qalada jer astı kabellerin ju'ritemiz (S.S.).

O'shin'di al dushpanın'nan,
Ku'shin'di jyna jasıqnan,
Xalqın' qalmasın son'ınan
Kishi peyil bol jastan, balam.

(Berdaq).

Gawashanı ko'p ta'rbiyalasan', o'nimdi de ko'p alasan'.

İyesi belgisiz ga'p. İyesi belgisiz ga'plerde de İyesi belgili ga'p sıyaqlı, baslawış (ga'ptin' İyesi) qollanılmaydı. İyesi belgisiz ga'ptin' bayanlawışları, ko'binese anıqlıq meyildin' 3-bet ha'zirgi, keler ha'm o'tken ma'ha'llerinde keledi: Telefonogrammanı kesh aıdı. Bul xabardı obyektlerdi aralap kelgennen keyin esitti (S.S.). Gazeta betindegi suwretke qarap otır (A.O.).

İyesi belgisiz ga'plerde dıqqat tiykarg'ı is-ha'rekettin' İyesine emes, is-ha'rekettin' o'zine qaratılıg'an boladı. Is-ha'rekettin' İyesi aldın'g'ı ga'plerde qollanılıp, kontekst arqalı ma'lim bolıp turadı: 1. Shılımbet keldi de, adamlardı bo'listirdi. 2. Menin' shegim Bazarbay menen tu'sti.

3. Bug'an men quwanbayman. 4. Sebebi, Bazarbay tenteklew. 5. Ol egegisiwdi jaqsı ko'redi. 6. Qa'lesen', senin' menen to'belesiwden de qaytpaydı. 7. Shılımbetti de onsha jaqtırmaydı (S.S.).

Bul keltirilgen tekstegi 6-7-ga'p iyesi belgisiz ga'p. Bulardag'ı is-ha'rekettin' iyesi aldın'g'ı ga'plerde berilip, stillik talaplarg'a ılayıq son'g'ı eki ga'pte qollanılmag'an.

Iyesi belgisiz ga'plerde is-ha'rekettin' iyesi to'mendegi jag'daylarda qollanılmaydı:

1. *Is-ha'rekettin' iyesi (orınlawshısı) ko'p bolıp kelse, ol anıq yamasa atpa-at qatnastırılıp aytilmaydı. Onun' is-ha'reket iyesi sheriklik da'reje formasındag'ı bayanlawıshı arqalı belgisizlenip turadı: Basqılastı. Ku'listi. (T.Q.). Endi usı karalarda bir jerde qonayıq dep ken'esipti (N.D.).*

2. *Is-ha'rekettin' iyesi so'ylewshige de, tın'lawshıg'a da belgili bolıp kelgende, onı qatnastırıp aytıw sha'rt emes, stillik talapqa ılayıq qollanılmaydı: Ha'mme o'nerdi qurtıp, endi qosıq jazıp ju'ripti. Tınushuna qarap ju'rmeı jaqında mollasın a'jıwalap qosıq shıg'arıptı (K.S.).*

Iyesi uluwmalasqan ga'p. *Iyesi uluwmalasqan ga'ptin' bayanlawıshınan is-ha'rekettin' iyesi yamasa belgili bir bettegi orınlawshısı an'latılıp turıwı mu'mkin. Biraq, mazmunı jag'ınan anıq bir betke qatnash bolmay, ko'pshilikke, yag'nıy u'sh betke qatnash uluwmalıqtı bildirip turadı. Bunday ga'plerdin' baylawıshları, ko'binese buyırıq meyildin' ha'zirgi-keler ma'ha'l formasındag'ı II bet tu'rinde qollanıladı: Jaqsı ko'redi eken dep bara berme. Beredi eken dep ala berme. Bolmas iske polat bol, polattan da qattı bol. Bir ku'nlik jolg'a shıqsan', u'sh ku'nlik azıq al (Q.n.m.).*

Bul ga'plerde **bara berme, ala berme** feylleri II bet buyırıq meyil tu'rinde qollanılg'an. Olarg'a II betti bildiriwine ılayıq sol betke tiyishi baslawıshın qollanıp aytıw'g'a bolmaydı. Sonday-aq, son'g'ı ga'plerdegi **polat bol, qattı bol, sıqsan', al** bayanlawıshları da sonday. Sebebi, bul ga'plerdin' mazmunan tek bir betke g'ana emes, ulıwma ha'mme betke, ko'pshilikke qarata aytılıp kelgeni ma'lim bolıp turadı.

Iyesi uluwmalasqan ga'pler, ko'binese naqıl-maqallarda ken' qollanıladı. Naqıl-maqal tu'rindegi ga'pler ko'pshilikke arnalg'an bolıp qa'liplesedi.

Iyesi uluwmalasqan ga'plerdin' bayanlawıshları feyildin' to'mendegi formalarınan boladı:

1. *Buyırıq meyildin' 2-bet forması arqalı bildiriledi. Bul iyesi uluwmalasqan ga'ptin' en' o'nimli forması. Ol, ko'binese naqıl maqallarda qollanıladı: O'nimsiz dep jerden tu'n'ilme, suwı joq dep japtan tu'n'ilme. Attan tu'ssen' de, u'zengiden tu'spe. Mın'dı tanıg'ansha, birdin' atın bil (naqıl).*

2. Anıqlıq meyildin' keker ma'ha'l tu'rinen boladı: Man'layda bolsa ko'rermen, ayag'ımda bolsa jalarman. Ko'shken jurttın' qa'dirin, qong'an waqta bilersen' (naqıl).

3. Sha'rt meyildin' II bet forması arqalı bildiriledi: Bul forma, ko'binese bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bag'inın'qı komponentinin' bayanlawışı bolıp keledi: Miynet etsen' pisesen', ko'p uyqlasan' isesen'. Qos jaqjaqqasqa is buyırsan', o'zin'e aqıl u'yreledi. Shin polatti jandisan', siltegen jerin kesedi (Q.n.m.).

Iyesiz ga'pler. Is-ha'rekettin' iyesi (baslawışı) joq, ha'tte onı bayanlawış forması arqalı tawıp qoyıwg'a bolmaytug'ın feyil bir bas ag'zalı ga'pler iyesiz ga'ptin' strukturasını du'zedi. Iyesiz ga'ptin' bas ag'zası (bayanlawışı), ko'binese 3-bet, birlik san formasında qollantıladı. Bul jag'man iyesiz ga'p iyesi belgili ga'pke uqsas keledi. Biraq, iyesi belgili ga'ptey, onın' baslawışın tawıp qoyıwg'a hesh mu'mkin bolmaydı. Salıstırın: 1. Ol so'ylep kiyatır. 2. Anda-sanda eglenip, na'zerin ku'nge tigedi. 3. Al tın'lap kiyatır'ın menin' keypime qaramaydı (S.S.). 4. Ta'biyattan jaqsılıq ku'tip turıwg'a bolmaydı. (O'.X.). 5. Ko'zi toymay qarag'an sayın qarag'ısı keledi (O'.A.).

Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de bayanlawışlar 3-bet, birlik sanda kelgen. Biraq olardin' sol belgisine ılayıq is-ha'reket iyesinin' bari-joqlıg'ı ha'mmesinde birdey emes. En' da'slepki 1-ga'pte 3-betke qatnashı baslawışı (ol) anıq ko'rinip kelgen. 2-3-ga'plerde baslawış ko'rinip turg'an joq, biraq baslawışları bayanlawış arqalı belgili. Al son'g'ı 4-5-ga'plerdin' bayanlawışları 3-bette kelgen menen, bayanlawış forması arqalı baslawışın tawıp qoyıwg'a bolmaydı. Bul iyesiz ga'pler ushun a'dettegi jag'day bolıp esaplanadı.

Iyesiz ga'ptin' bayanlawışı, ko'binese qospa bayanlawış formasında keledi, olar to'mendegi so'z formaları arqalı bildiriledi:

1. **-ıw/-ıw-w, -maq/mek** formalı ha'reket atı feyiline **kerek, mu'mkin, da'rkar, lazım** t.b. so'zlerdin' dizbeklesip keliwinen boladı: Gawashanı tez-tez suwg'arıp turıw **kerek**. Onın' ta'rbiyasını puxta ju'rgiziw **lazım** (O'.X.). Ju'reginin' yoshı nege jumsalg'anın **umıtiw mu'mkin emes**. Kerek waqtında **ko'meklesiw da'rkar** (A.B.). Ba'iki, menin' onday ga'plerge joqlıg'imnan bolıwı **da itimal** (S.S.).

2. Analitikalıq formadag'ı tilek meyil arqalı bildiriledi: Ko'shenin' shetine shekem ju'rip qaytqısı keldi (S.S.). Bug'an Seyilxannın' otırg'ısı kelmedi (O'.A.).

Qonıqpay ushıp barıp qıyag'a,
Qarshıg'aday qong'im keledi.
A'lem tar gewdeme sıyama?
Jayg'astırıp ko'rgim keledi.

A'zelden de to'ri du'nyag'a.
Toppelem bolg'im keledi.

(U.X.).

3. **-iwg'a/-iwge** formalı infinitivge **tuwra keldi, bol** ko'mekshi feyillerinin' dizbeklesip keliwinen boladı: Menin'de irkiliwime **tuwra keldi** (S.S.). Bunday pikir menen **kelisiwge bolmaydı**. Ayırım waqıtları ma'mleketlik rezervlerdi rawajlandırıwg'a **tuwra keldi** (gazetadan). A'ne, sonnan keyin barlıq baspashılardı shetinen **qyratıwg'a boladı** (Yu.L.).

4. **-ip/-ip,-p** formalı hal feyilge **bolmaydı** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwinen boladı: Jerdin' batpaqlıg'ınan **ju'rip bolmaydı**. Ha'zir traktordı sol jerge **aparıp bolmaydı**. Onı so'zden **utıp bolmaydı** (A.A.). Aydı etek penen **jawıp bolmaydı** (naqıl).

5. III bettegi sha'rt meyilge **bol** (bolımlı ha'm bolımsız formada) ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi: Olarg'a isense boladı. Ko'p keshige berse bolmaydı (T.Q.). Gawashanı tez qandırap **suwg'arıp turmasa bolmaydı** (gazetadan).

6. Anıqlıq meyil ha'm buyıq meyil formalarındag'ı belgisiz da'reje feyillerinen boladı: Ko'pirge usı jol menen **barıladı**. Qolda bar mu'mkinshiliklerden tolıq **paydalanılsın** (gazetadan). Rossiyanın' sheriklerinin' ha'reketleri haqqında gazetada **jazıladı** (Yu.L.).

7. İyesiz ga'ptin' bas ag'zası **tan' attı, ay tuwdı, gewgim tu'sti, ku'n awdı, kesh boldı, ba'ha'r kirdi, gu'z boldı** t.b. ta'biyat qubılıslarına baylanışlı qollanılatug'ın turaqlı dizbeklerden, sonday-aq **pisi qurıdı, ju'regi ha'wlirdi, mazası qashti, tu'si qashti, uyqısı qashti, keypi qashti, ko'zi jetti, ishi pisti, jani shıqtı, jani ashıdı** t.b. sıyaqlı adamnın' psixologiyalıq halatın bildiretug'ın frazeologiyalıq dizbeklerden boladı: **Tan' attı**. Tan' sholpanı tuwılg'an baliqtay ko'k ten'izinin' ko'ksine kirip ketti (J.A.). Jaz o'tti. Gu'z keldi. O'simliklerdi qıraw urıp, ko'k japıraqlar sarg'aya basladı (S.A.). Imırt jabıldı. Qas qaraydı (O'.X.). İshi pisti. Maza ketti. (O'.A.).

ATAWISH BİR BAS AG'ZALI GA'P

§ 64. Ataw ga'pler

Bas ag'zası ataw seplik formasındag'ı atlıq yamasa atlıqlasqan so'zlerden bolg'an bir bas ag'zalı ga'plerge ataw ga'p delinedi. Ataw ga'pler predmet, qubılıs yamasa ha'diyseledin' barlıg'ın tástıyıqlap, atap ko'rsetedi. Predikativlikke qatnashılıg'ı jag'ınan ha'zirgi ma'ha'l, ga'plik intonatsiyag'a iye boladı: Tu'n. Tastay qaran'g'ı. Qıs. Tu'p degen tu'kirik jerge tu'speytug'ın qatlı suwıq (N.D.).

Ataw ga'pler, ko'binese xabar, geyde u'ndew. soraw intonatsiyalar menen aytiladi: Gu'z. Qon'ir salqin. Tim-tus shoqalaq-shoqalaq qum (O'.X.).

Paraxatshiliq!
Bul so'zde crk.
Tuwisqanliq, la'zzat, baxit ha'm
Bul so'zde ja'm ma'rt adamlardin'
Berk birligi, mehr ha'm hu'jdan.

(G.Ts.).

Paxta? Onin' ta'g'diri? Xaliq qalin' jaylasqan Tu'rkstannin' tiykarg'i ka'sibinin' ta'g'diri-paxtanin' ta'g'diri! (gazetadan).

Ataw ga'pler kontekstten bo'lek, dara tu'rinde qollanilmaydi. Ataw ga'p penen kelgen ga'pler ataw ga'pke ma'nisles bolgan is-ha'reket, waqiyalardi bayanlap, onin' mazmunin toliqtirip, ken'eytip keledi: **To'rtku'l jag'isi. Biq-jiq adam.** Keme qoyiwg'a jer joq. Bir keme da'ryani o'rlep kelip atirsa. bir keme iqqa ya o'rge ketip atir. Tim-tus shawqim-su'ren (O'.X.).

Ataw ga'pler ataw seplik formasindagi atliq ha'm atliqlasqan so'zlerdin' barlig'inan bola bermeydi. Olar aytilajaq pikirdin' mazmunina tikkeley qatnasi bar. ta'biyat, ken'eslik obiektleri, orn, waqitqa qatnashi atawishlar, turmus buyimlari ha'm t.b. atliq so'zler arqali bildiriledi:

1. Ataw ga'pler ta'biyat, ken'eslik, ma'wsimnin' atamaları ha'm awil, qala, geografiyaliq atamalardi bildiretug'in so'zlerden boladi: Tu'n. To'rtku'l aspanında juldizlar jaynap tur. Qis ma'wsimi. A'miwda'rya ele buring'isinsha tolip-tasip burqip ag'ip tur (O'.X.). **Ba'ha'r tan'i.** Ku'n shug'lasti Qizilqum menen Qaraqumnin' arasina nur taratti (X.S.). **Uytig'an dawil. Gu'wildegen ko'k ten'iz.** Gu'n'irengen ashiwli buyra toliqin dawil menen alisiwda. (N.D.).

2. Orin ha'm waqit ma'nili atliqlarg'a boyi, etegi, jag'asi, ortasi, ishi, aldi, gezi, waqti, t.b. ko'mekshi atawishlardin' dizbeklesip keliwinen boladi. Bunday du'zilistegi ataw ga'ptin' quramindagi so'zler izafetlik konstruksiyada tartimlanip qollaniladi: **Aqbulaqtin' boyi. Tawdin' etegi.** Tawdan to'men qarap bulaq ag'ip tur. **Jaz waqti** (N.D.). Tu'n ortasi. Aspandagi shabira bultlardin' arasinan altin ay sig'alap qaraydi. (K.S.).

Sunday-aq, ko'mekshilik xizmettegi ma'ha'l, waqit, jer t.b. waqit, orin ma'nili atawish so'zlerdin' kelbetlik feyildin' basqariwindagi so'zlerge dizbeklesip keliwinen boladi: Tu's awg'an ma'ha'l. Aqqalag'a qaray sozilg'an gu'zar jol menen mashina zitqip kiyatir. **Tawdin' etegi. Ku'n shig'ip kiyatirg'an waqit.** Da'rbent tawdin' etegi. **Bayraqtan at keletug'in jer.** Altin qabaq qurwli tur (N.D.).

3. Sarliq so'zlerdin' waqit ma'nili atawishlar menen dizbeklesiw arqali bildiriledi: **On tog'izinshi jildin' ba'ha'ri.** A'miwda'ryada muzlar

erip, paraxodlar ju're basladı (J.Sh.). 1943-jil. Qis. Ku'n qaqaman suwiq. (O'.X.). Saat 4. Belgilengen waqıt o'tti. On minuttan keyin samolyetlar qayıp keliwi tiyis (N.D.).

4. **A'ne, mine** siltew almasıqlarının' atlıqlar menen dızbeklesip keliwinen boladı: **A'ne saxna! A'ne zal!** Sonday sulıw! Jaqında g'ana bunday ma'deniyat sarayı joq edi,-dedi Hamza ko'zin zal ha'm saxnadan ayırmay (J.Sh.). **Mine jigit!** Nag'ız Araldın' tolqınında tuwılǵ'an jigit (K.S.).

Ataw ga'pler du'zilisi jag'ınan ken'eytilmegen ha'm ken'eytilgen du'zilislerde qollanıladı:

a) ataw ga'p ken'eytilmegen bolıp kelgende dara so'z formasında yamasa tek bas ag'zanın' quramınan du'zilgen eki ya birneshe so'zdin' dizbeginen du'ziledi. So'z dizbegi formasında kelgen ataw ga'pler sintaksislik ag'zalarg'a bo'linbeytug'in bas ag'zanın' quramınan turadı: **Qis. Diyqan qarap jatpaydı eken. Ha'mme jerde g'ajja-g'aj miynet (S.S.). Oktyabr ayı. Jamg'ır tındı, shan'ı burqırap atırg'an jollarg'a suw sebilgendey boldı. On segizinshi jıldın' ba'ha'ri. A'miwda'ryanın' muzı erip. shep jag'alıqtan on' jag'alıǵ'ına qayıq penen o'tetug'in waqıt baslandı (J.Sh.);**

b) ken'eytilgen ataw ga'plerdin' bas ag'zası o'z anıqlawishlarına iye bolıp, du'zilisi jag'ınan ken'eyip keledi. Bunday du'ziliste kelgen ataw ga'p bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zag'a ajratıladı. Bas ag'zanın' quramı, ko'binese anıqlawish, geyde pısıqlawishlıq du'zilisten turadı. Misalı: **Tastay tu'nek qaran'g'ı tu'n. Qızketken qazıwshıları qattı uyqıda. A'miwda'rya burqıp aqpaqta (J.A). Qala ha'kiminin' ken' jayı. Ha'mme tim-tırıs. Ha'mme xalıq bir ullı adamdı ku'tip otır (Sh.A.). Jawzada jawday egis baslang'n ma'ha'l. Tim- tustan zan'qıldag'an a'tsho'ktin', jug'ırlasqan shımshıqlardıń dawısı esitiledi (O'.X.). Tog'ayda tımshlıq. Toran'g'ıldin' dushpanı taq-tuq etken aybaltalardıń taqıldısı esitilmeydi (J.A.). Ko'shemizde oyın-zawıq. Kewil jaqın adamlar Nawrıız bayramın bayramlamaqta (gazetadan).**

§ 65. Ataw ga'ptin' semantikalıq tu'rleri

Ataw ga'pler semantikalıq jaqtan tastıyıqlawshı ataw ga'p, eleslewshi ataw ga'p ha'm menshikli ataw ga'p bolıp, u'sh semantikalıq tu'rlerge bo'linedi.

1. **Tastıyıqlawshı ataw ga'p.** Ataw ga'ptin' bul tu'ri predmet, waqıya ha'm ha'diyseledin' ha'zirgi waqıtta barlıǵ'ın atap, tastıyıqlap ko'rsetiw ma'nisinde qollanıladı. Olar o'z ishinde to'mendegi semantikalıq tu'rlerge bo'linedi:

1) tastıyıqlawshı ataw ga'p is-ha'reket, waqıyalar qatnashı bolǵ'an ta'biyat obiekterinin' barlıǵ'ın xabarlaydı: **Jarıq aylı tu'n. Alıstan**

munarlanıp taw kó'linedi. Bir jaqta jaltırıp ag'ıp atırg'an da'rya (N.D.). Isırg'an qıs. Sıqırlap qar da jawar. Muz u'stine qızıl suw shıg'ıp balıqshılardı abırjitar (O'.A.).

Tu'n. Tıp-tınısh ko'k aspan.
Uyqılamastan qaradım.

(Muwsa Ja'lil).

2) is-ha'reket, waqıyalardıń belgili ken'isliktegi orın ha'm waqıtqa qatnaslı ekenligin bildiredi: O'zbekstan. Mirzasho'l. Ken' sahra dala. Poezd pa't penen alg'a umılmaqta. Ken' maydanlıq. Bul jerde o'mir ushın gu'res ju'rip atır (O'.A.). Saratannın' tamılıg'an ıssı ku'ni. Tu's mezgili. Artqı shıy tu'rılgen qara u'ydin' to'rinde Nazlı kempir, japsarda Jamila otır (K.S.). Ullı sa'ske. Arnanın' suwı jag'ag'a shawıldap unıp jattı (O'.A.);

3) ha'r tu'rli predmet, qubılıslardıń ha'zirgi waqıtta barlıg'ın tastıyıqlap ko'rsetedi: Mal ha'm adamlar! Ku'n ju'zi. a'tırıp-aynala barlıq na'rse joldın' ala burqan shan'ınan ko'milgen (S.S.). Du'p-du'ziw ko'she. Zırıldap ju'rigen avtomobil. Gu'rildegen traktor. Telegraftın' bag'anaları. Ayqış-uyqış tartılğ'an sim temir. Elektrostantsiya. Tu'n jariq (N.D.);

4) emotsionallıq ma'ni bildiredi: Uris!.. A'psherin' a'beshiy! Ne degen atı-shuwlı jıyınsan? Sag'ıyranın' ju'regine ha'siret salasan'! (K.S.). Ayralıq! Ayrahqın' otı jaman bolar eken (J.A.).

2. **Eleslewshi ataw ga'p.** So'ylewshi ko'rgen yamasa esitken na'rselerinen (predmet, qubılıs-ha'diyesclerden) ta'sirlenedi, onı ko'z aldına keltirip, o'zinin' oyi qatnaslı obıekt retinde o'z so'zinin' ishinde keltirip aytadı. Bunday oylaw adam sanasında eleslewshi atlıqlar ataw ga'pke usap, ataw seplik formasında qollanladı. Olar intonatsiyalıq jaqtan eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladı:

1. Ooo, A'muwim, sen tasıp jag'an'dı qansha jemirsen' sonsha quwanış (T.Q.). 2. A'miw! Usı bir asaw A'miwdin' ko'rinisine tan'lanıp qarap turg'an jas jigittin' yadına GRES basqarmasının' baslıg'ı Shereminnin' ko'zi tu'sti (J.S.).

Bul misallarda diqqat etilgen so'zler ekewinde de ataw formasındag'ı atlıq so'z arqalı bildirilgen. Olardıń da'slepki bir jay ga'ptin' quramında ayrıw intonatsiyasına iye bolıp, u'tir arqalı bo'linip jazılğ'an. Ekinshisi o'z aldına ga'plik intonatsiyag'a iye bolıp, kommunikativlik birlik sıpatında qollanılg'an. Bul ga'plerdin' birinshisinde, diqqat etilgen so'z stillik talapqa ılayıq, pikirdin' tiykarg'ı tu'yini usı so'zde ekenligi so'ylewshi ta'repinen eskertilip, stillik obyekti retinde qollanıwshı atawısh

funktsiyasın atqaradı. Al, ekinshi ga'ptegi diqqat etilgen so'z intonatsiyalıq pu'tinlikke iye bolıw arqalı ga'plik funktsiyası atqaradı.

Eleslewshi ataw ga'p morfologiyalıq bildiriliwi boyınsha tastıyqlawshı ataw ga'p penen birdey. Al, ma'nisi, qollanıwı ha'm bayanlanıwı jag'ınan olar bir-birinen o'zgeshelikke iye.

Tastıyqlawshı ataw ga'p funktsiyasındag'ı predmet, waqıya, ha'diyseler so'ylewshi ta'repinen ha'zirgi ma'ha'lge qatnashı atap, tastıyqlap ko'rsetedi. Bul jag'dayda sol predmet tuwralı oylaw, elesletiw protsessi an'latılmaydı. Al, eleslewshi ataw ga'p-funktsiyasındag'ı atlıqlar so'ylewshinin' ko'z aldında yamasa sanasında eleslewshi predmet ma'nisinde ug'imiladı. Salıstırın': 1. **Qaqaman qıs.** Ha'r bir shopan jilg'anın' ishi yamasa qumlardıń' arasındag'ı oypawıt jerlerdi tawıp alıp, qara u'ylerin tigip qoy qoraların islep qıslap atır (T.N.). 2. **Ba'ha'r!** Jıldıń' bul ma'wsımı gu'llan na'zikliktin', joqarı muxabbattın', jashıqtın' bastı, quwanıştıń' sag'ası (T.Q.).

Bul ga'plerdin' da'slepki ha'zirgi ma'ha'lge qatnashı tastıyqlap, atap ko'rsetiw funktsiyasın atqaradı. Al, ekinshi ga'ptegi diqqat etilgen **ba'ha'r** so'zinen ha'zirgi ma'ha'lge qatnashı tastıyqlaw, atap ko'rsetiwshi ma'ni an'lasılmaydı. Ol ma'nilik jaqtan so'ylewshinin' sol obyektı ko'z aldına keltirip, oylaw, eleslew ma'nisin bildiredi.

Eleslewshi ataw ga'ptin' ma'nisi kontekst arqalı ma'lim boladı. Olar kontekstten dara halında qollanılmaydı. Eleslewshi ataw ga'pler basqa ga'pler menen qatar keliw arqalı ken' ug'im an'latadı. Olar jay eleslewshi atawshı ga'p funktsiyasında keliw menen qatar, emotsional-ekspressivlik tu'ske iye boladı.

Bul ma'nidegi ataw ga'pler, ko'binese **o, ox, hey, hay, ah** t.b. tan'laqlar menen qollanıwı keledi: **O, Jen'is!** Bizler seni qanshelli zang'ıp ku'tken edik! **Oooh, o'mir!** Abaysız aljasqan islerin' ushın juwap beriwden artıq musallat bar ma? **Hay, hay jarıqlıq!** Senin' tasıp ırasım'dı kemirgenin'e qansha waqt boldı! **Buring'ı** keypin'e qarasam, eski qa'ddin'di tiklep kiyatırğ'ang'a megezeysen'. Tasiy ber menin' ig'balım -A'miwim!

Demek, bul sıyaqlı ataw sepliktegi atlıqlar intonatsiyalıq pu'tinlikke iye bolıwı ha'm kontekstte ken' ma'nide ga'plik ug'im bildiriwi jag'ınan atawshı bir bas ag'zalı ga'plerdin' ayrıqsha bir tu'ri - eleslewshi ataw ga'p dep qaraladı. Eleslewshi ataw ga'p, ko'binese haqıyqatlıqqa so'ylewshinin' subyektivlik qatnasın bildirip keledi. Sonlıqtan onı subyektiv ataw ga'p dep qarawg'a da boladı.

3. **Menshikli ataw ga'p.** Ataw ga'ptin' bul tu'rine kitap, gazeta-jurnal, ko'rkem shig'arma, mekeme, ka'rxana, oqıw onınları ha'm t.b. Menshikli atamalardıń' atları kiredi: **«Qırq qız»** (da'stan), **«Qaraqalpaq qızı»**

(roman), «Erkin Qaraqalpaqstan» (gazeta). No'kis ma'mleketlik instituti. Awil xojaliq kolledji. «Aydin jol» (sawda orayı) t.b.

Bul siyaqli menshikli atamalardın' ga'pke qatnası grammatikalıq a'debiyatlarda ha'r tu'rli qaraladı. Olardın' bir qatarında menshikli atamalar belgili bir predmet, qubilis tuwralı ken' tu'sinik beretug'ını esapqa alınıp, ataw ga'ptin' bir tu'ri retinde u'yreniledi.¹ Ekinshi birewlerinde bul atamalar ga'p emes, zatlardın' jay ataması dep ko'rsetiledi.²

Haqiqatında, menshikli atamalardın' jazıwı ga'p emes. Olardın' tiykarg'ı funktsiyası-predmetlerdin' menshikli atın bildiriw. Biraq ataw ga'p retinde qaralıp ju'rgen kitap, gazeta-jurnal, ko'rkem shig'arma, ma'keme t.b. menshikli jazıw atları joqarıda atalg'an miynetlerge ko'rsetilgendey ken' tu'sinik bildiredi. Bul tuwralı N.K.Dmitriev to'mendegishe tu'sinik beredi: Eger «zimnee utro» degen so'z Pushkin qosig'inın' basında tursa, onda bul so'zler qosıqtın' ataması haqqında xabarlaydı ha'm ataw ga'p bola almadı, al basqa jag'daylarda «zimnee utro» degen so'z jay so'z dizbegi (anıqlawısh-anıqlınwshı) g'ana boladı³ deydi. Sonday-aq, ma'keme aldına ha'm qapılarına, magazinlerge qıstırılğ'an jazıw atamaları, a'debiy shig'arma, gazeta-jurnal, maqalalardın' atları ataw ga'p boladı dep esaplaydı.

Menshikli atamalardın' jazıwlarının' bunday jag'daylarda ataw ga'p funktsiyasını atqarıwına shek keltiriwge bolmaydı. Ma'selen, gazetanın' basındag'ı «Erkin Qaraqalpaqstan» ataması, gazetada basılğ'an «Paraxatshılıq isine u'les», «Mashina-ma'detka'rimiz» t.b. siyaqli atamalar ataw ga'ptin' talabına juwap beredi.

Ataw ga'plerdin' bul tu'ri dara so'z formasında, so'z dizbegi yamasa jay ga'p formalarında keliwi mu'mkin: «Boz ataw» (K.Sultanovtin' romanının' atı), «Erte kelgen tınalar» (Sh.Aytmatovtin' shig'armasının' atı), «Adamlarğa baxıt inam et» (Yu.Leontishevтин' romanının' atı) t.b.

Demek, kitap, gazeta-jurnal, ko'rkem shig'arma, ma'keme, oqıw ornı t.b. menshikli atamalar joqarıda bayan etilgeni siyaqli, ken' tu'sinik bildiriliwinc baylanıslı ataw ga'p xızmetinde qollanıladı.

¹ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-е, М., 1956, 380-бет; Дмитриев Н. К. Башкорт теленен грамматикасы. Өфө, 1950, 258-259-бетлер; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, 456-бет; Руднев А. Г. Көрсетилген мийнети, 48-бет; Бабайцева В. В. Көрсетилген мийнети, 136-137-бетлер.

² Гвоздєв А. Н. Көрсетилген мийнети, 99-бет; Фуломов А. Аскарова М. Көрсетилген мийнети, 135-бет;

³ Дмитриев Н. К. Көрсетилген мийнети, 258-259-бетлер.

Sorawlar

1. Qanday ga'pler bir bas ag'zali ga'pler dep ataladi ha'm olardan eki bas ag'zali ga'plerden ayirmashilig'i qanday? 2. Bir bas ag'zali ga'pler bas ag'zalanin' bildiriliwine qaray qanday tu'rlerge bo'linedi? Misallar keltrin'. 3. Feyil bir bas ag'zali ga'plerdin' tu'rlerinin' bir-birinen o'zgesheligin ha'm olardin' ne ushin iyesi belgili, iyesi belgisiz, iyesi uliwmalasqan, iyesiz ga'p ataliw sebeplerin aytin'? 4. Iyesiz ga'ptin' bildiriliwi boyinsha tu'sinik berin'. misallar keltirin'. 5. Ataw ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligin ha'm semantikaliq tu'rlerin aytin', misallar keltirin'?

A'debiyatlar

Хазирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 219-233-бетлер.

Хазирги каракалпак тили. Синтаксис. Нөкис, 1996, 97-116-бетлер.

Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л. 1960, 400-405-бетлер.

Ўзбек тилининг грамматикаси. II том. Синтаксис. Тошкент, 1976, 184-195-бетлер.

Фулумов А., Аскарлова М. Хазирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 129-137-бетлер.

Закриев М.З. Хазерге татар адади теле синтаксиси хэм пунктуациаси. Казан, 1984, 132-143-бетлер.

SO'Z-GA'PLER

§ 66. So'z-ga'pler tuwrali tu'sinik

Ha'zirgi sintaksislik u'yreniliwlerde jay ga'pler du'zilisi jag'inan ga'p ag'zalarina bo'liniw, bo'linbew imkaniyatına qaray, ag'zalarg'a bo'line-tug'in (eki bas ag'zali ha'm bir bas ag'zali) ga'pler ha'm bo'linbeytug'in (so'z ga'pler) ga'pler bolip ekige bo'linedi. Bo'linbeytug'in ga'plerdin' strukturasin sintaksislik ga'p ag'zası xızmetinde emes, xabarlaw intonatsiyası arqalı kommunikativlik funktsiya atqaratug'in so'zler du'zedi.

So'z ga'pler morfologiyalıq bildiriliwi jag'inan, tiykarınan, leksikalıq ma'nisi tolıq bolmag'an so'z shaqapları arqalı (modal so'z, tan'laq, modallıq ma'nige o'tken basqa da so'zler) bildiriledi.

So'z ga'plerdin' du'ziliwinde intonatsiya bash roldi atqaradı. Olardin' predikativligi de, modallıg'ida intonatsiya arqalı ta'nünlenedi

So'z-ga'plerdin' ma'nisi, ko'binesse kontestke qatnaslı boladı. So'z ga'pler menen qatar kelgen tiykarıg'i ga'pler onın' ma'nisin anıqlaydı yamasa onın' tu'sindiriwshisi sipatında keledi. Misalı: -Qaraqalpaq-stannan kiyatırsız ba? -Awa. Men de qaraqalpaqpan. -Qaysı rayonnan? -Shımbaydan. -Ele xabar joq pa? -Kimnen? -Kiyikbaydan. -Joq

(J.A.).-Ha', a'ttegen-ay! Senin' jasin'da o'zim bolg'anda ma, o'zin'dey jigitle mashina aydap ju'r (Sh.A.). -Tiniq ko'l boyinda o'sken jal qamisti ko'rdin' be? -Ko'rdim. Way-oy! Kirpikleri sonday ma? -Sonday (T.Q.).

Bul misallarda diqqat etilgen awa, joq so'zler so'z-ga'p funksiyasinda kelgen. Olardin' ma'nisi kontekst penen baylanisli bolip, soraw ga'plerge maqullaw ha'm biykarlaw ma'nidegi juwapti bildiredi. Son'g'i ga'plerdegi ha', a'ttegen-ay, way-oy tan'laq so'zleri tikarg'i ga'pke qatnashi so'yewshinin' o'kiniw ha'm tan'laniw ma'nisindegi unamli ha'm unamsiz sezimlerin bildiretug'in so'z-ga'p funksiyasin atqaradi.

Demek, bir so'z ya'ki bo'linbeytug'in so'zlerdin' dizbegi arqali bildirilip, so'yewshinin' ha'r tu'rli modalliq, emotsional-ekspressivlik qatnasların bildiretug'in so'zlerge so'z-ga'p dep ataladi.

§ 67. So'z ga'plerdin' tu'rleri

So'z-ga'pler struktura-semantikalıq ha'm kommunikativlik funksiyasi boyınsha birneshe ma'nilik tu'rlege bo'linedi. Olar aytiliw maqseti ha'm intonatsiyasına qaray, a'dettegi jay ga'pler sıyaqlı xabar, soraw, juwap, buyriq ha'm u'ndew ga'p funksiyaların atqaradi. Ishki semantikalıq belgisi boyınsha maqullaw, biykarlaw, soraw, imotsional tan'laq, buyriq, qarım-qatnas, bokativ so'z-ga'pler sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

Maqullaw ha'm biykarlawshı so'z-ga'pler. 1. Maqullawshı so'z-ga'pler tiykarg'i ga'pten an'latilg'an pikirdi maqullaw, kelisim beriw yamasa juwap qaytarıw ma'nisinde qollaniladi. Maqullawshı so'z-ga'plerdin' xızmetin, tiykarınan, awa, bar, a'lbette, durs, tuwn, ju'da' maqul t.b. sıyaqlı modal so'zler atqaradi.

Maqullawshı so'z-ga'pler to'mendegi ma'nilerde keledi:

1) soraw-juwap tu'rindegi dialog ga'plerde juwap ma'nisin bildiredi: -Qaysı Mırzagu'l ol. Sizin' klastag'i ma? -Awa. (Sh.A.). Sonda onı usı jerge igesiz be? -A'lbette (O'.X.);

2) tiykarg'i ga'ptegi pikirge kelisim beriw ma'nisin an'latadi: Sen barıp qazını alıp kel! -dedi. -A'jep.

- Yaqshı, qansha waqıt kerek?-dedi oylanıp xatker.

- Bir ha'pte. - Maqul. Sol komissiyag'a siz, a'lbette, qosilasız. - Meyli (T.Q.). Erten' seni o'zim mashinag'a mindiemen, yaqshıma?- Yaqshı (Sh.A.);

3) maqullawshı so'z-ga'p jay maqullaw ma'nisin bildiredi. Bunday jag'dayda so'z-ga'p da'slepki pikirdi maqullaydı yamasa so'yewshı o'z pikirinin' dunsliq'in o'zi maqullaydı: -Bizin' sharayatımızda ha'rbir atız bir jil, eki jildan keyin qayta tegislewdi talap etedi. -Qosımsha shig'in

g'oy.-Duris. Biraq, ekinshi tegislew ha'r gektag'a en' keminde ja'ne on-onbes tsentner zu'ra'a't qosadı (T.Q.). —Awa. A'lbette paxta bizin' ko'zimizdin' qarashig'ınday qa'dirli (S.X). Elge basshi bolıw qıyın. Awa. Ha'r xojalıqtın' talabı bar. Mine, joldas Na'jimovke de sizin' kandidaturan'ız unaydı. -A'lbette!-dedi Najimov (T.Q.).

4) eske tu'siriw ma'nisinde keledi: -Awa. Maman haqıyqat Maman dana.. (T.Q.). —Duris! Duris! Bular Bekbaydın' atları, -dep tastıyqladı shekish g'arri (Sh.A). Bul jigit sol bala. Awa! Awa! Onı qalay ko'rgenin esine tu'sirdi (S.X.).

2. **Biykarlawshı so'z-ga'pler.** Bul so'z-ga'pler tiykarg'ı ga'p arqalı bildirilgen pikir ha'm sorawlarg'a biykarlaw yamasa kelisim bermew ma'nilerinde qatnas jasadı. Biykarlawshı so'z ga'plerdin' xızmetinde joq, yaq, yag'-a, hesh, hesh te, heshna'rse, heshqanday, naduris, duris emes t.b. biykarlaw ma'nisindegi so'zler qollanıladi. Biykarlawshı so'z-ga'pler tiykarg'ı ga'ptin' mazmunına qatnaslı ha'r tu'rli ma'ni ottenkilerine iye boladı:

1) soraw-juwap ma'nisindegi dialog ga'plerdegi soraw ga'plerge biykarlawshı juwap ma'nisin bildiredi: -Ol adamdı tanıysız ba? —Joq. Atın esitkenmen (S.X.). —Siz aybın'ızdı moyınlaysız ba?—Yaq. —Joldas Bekasov, siz o'zin'ızdin' etken ha'reketin'ız tuwralı ne aytasız?—Heshna'rse;

2) emotsional-ekspressivlik ma'ni an'latadı: Ol keshegi Ayımg'a aytqan jala so'zlerin qaytaladı. Aqbalanın' tu'gi tebendey shansıldı. —Joq! Bul bolmag'an ga'p. Eger iras bolsa, ol menin' perzentim emes. —Joq! Men bul qorlıqqa shuday almayman! Qojban! Qojban! (S.X.) ;

3) biykarlawshı so'z-ga'pler ku'sheytiwshilik ma'nige iye boladı. Bunday jag'dayda so'z-ga'p xızmetindegi so'z qaytalanıp yamasa qosalanıp qollanıladi: - No'ker jıynawg'a ko'mek etesen' be. joq pa? —Joq, joq, joq! (T.Q.). —Yaq, yaq! kewilge kelgen is, a'lbette. boladı. Men tek ayıp qoya bermeymen (R.F.). Bul sıyırdı «aldı» dep kempirinc barmaq bastırıp qag'azların'ızdı almadın'ızlar ma? —Yaq! Heshqanday. (A.S.) ;

4) pikirler arasındag'ı qarama-qarsılıqtı bildiredi: - Basslı xalıqtın' bilgenin bilse jetkilikli. - dedi Da'wletov. — Duris emes! - dep qarsılastı basqa dawıs (T.Q.).

3. **Soraw so'z-ga'pler.** Soraw so'z-ga'pler tiykarg'ı ga'pten an'latılğan pikirge qatnaslı soraw ma'nisin bildiredi. Soraw ga'ptin' keynine soraw belgisi qoyıladi. So'z-ga'plerdin' bul tu'ri nege, newe, ne ushin, ya, solay ma, ma'selen, irastan ba, duris pa, solay de, bul nesi, ne ba'le, qa'ydem t.b. soraw ma'nili so'zler arqalı bildiriledi.

Soraw so'z-ga'pler anıq soraw ma'nisinde keliw menen qatar, emotsional-modallıq ottenkilerge de iye boladı:

*—A. Da'wletov ha'm basqalar

1) tiykarg'ı ga'ptegi pikirge buyırqlı ma'nidegi soraw ma'nisin bildiredi: Bug'an xojalıq basshshıları ayıplı, - dedi brigadir. —Nege? Direktordın' qısqa ha'm qatal sorawı Aralbaevti alburattı. Brigadir menen ma'lelimiz ko'p. —Nege? Biyil brigadir ku'ta' qıtırmır. Bıtır bunkerdi neshe kilogramg'a jazsa, biyil jartısı da joq. —Ne ushın? Siz ruqsat etpeytug'ın ko'rinesiz (T.Q.);

2) soraw ma'nisindegi emotsional-modallıq ottenkilerdi bildiredi. Bul ma'nide, ko'binese tan'lanıw, gu'dikleniw ma'nisin bildiretug'ın ya, he, ne, ne ba'le t.b. soraw ma'nisindegi so'zler qollanıladı: -Awa, usı jerde gu'jimli ha'wiz bar edi. Ol joq. —Ya? Joq deysen' be?! -He? Ku'lip atırsan' ba?! —Joq, Ayım apa (S.X.). — Ne ba'le? Shinın' menen ku'le almaysan' ba? (T.Q.).

Emotsional-modallıq ma'ni so'z-ga'pler qaytalanıp yamasa sol xızmettegi so'zler qosalanıp qollanılg'anda ku'sheytilip ayıldı: - Ag'a, waqtında shıqqan ku'ndi qaytıp uyasına tig'a almaysan'!-Ya, ya? Mınaw ne deydi-ay! —Awa. Ol qız Mirzan ag'anın' u'yinde toqtag'an eken. Mirzan ag'anı bir jazıw atıp ketipti.—Ya? Ne ushın? (S.X.);

3) sorawlı ma'nidegi maqullawdı bildiredi. Bul ma'nide, tiykarınan, xosh modal so'zi qollanıladı: Mirza Ulug'bek saraymang'a qarap:

- Ma'wlana Muxitdinge xabarshı ketti me?-dep soradı.
- Xabarshılar barıp, qaytıp keldi anha'ziretim..
- Xosh?
- Ma'wlan Muxitdin awır qa'ste qusaydı, anha'ziretim.
- Qaysı kitap, qaysı qoljazzbalar qozg'alanın jaqsı bilesiz be?
- Biliw qıyın emes, da'wletpana.
- Xosh?
- Mirza Ulug'bek ha'ziretin' bahalı kitapların.

(A'Ya.).

Buyırq ha'm tan'laq so'z-ga'pler. So'z ga'plerdin' buyırq tu'ri tiykarg'ı ga'p arqalı an'latılğ'an pikirge qatnaslı buyırq, o'tinish etiw, jekiriniw t.b. ma'nilerdi bildiredi. Buyırq so'z ga'pler modallıq ma'nige o'tken feyiller, tan'laqlar ha'm eliklewishler so'zlerden boladı.

Buyırq so'z-ga'pler de bimeshe ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladı:

1) keskin ma'jbu'rlew ma'nisindegi buyırqtı bildiredi: **Boldı!** Usı ku'lgenin' jeter! — dep ashıwlang'an edi. **O'sh!** Ol ga'pin' biykar (A.S.). — **Qoysın!-a!** Ha'rkimnen bir bilmeslik kete berse, mın'san eki adam bar, aqıbeti ne bolmaqshı bunın'? (İ.Q.). —**Toqtat!** Senin' tilin'di qırqıw kerek! (K.M.);

2) O'tinish-tilek ma'nisindegi buyırqtı bildiredi: **Boldı.** Tanabay jilag'annan payda joq, boldı endi (Sh.A.). — Senin' anaw Jumaq-

sumaqların'nan kelgen ba'le emes pe? — **Qoy!** Olardı awzın'a alma (S.X.);

3) adam ha'm haywanlarga qatnaslı biyırıw, belgi beriw ma'nilerinde qollanıladı: — Ne dedin'iz? — **Tsss!** — dedi Ubaydulla sultan (T.Q.). **Posh!** **Posh!** Jol ber, shug'ın' bir shetke (M.T.). **Hiqq!** **Shu'w!** — degen dawıslar ha'r jer-ha'r jerden esite basladı (A.S.).

Tan'laq so'z-ga'pler tiykarg'ı ga'p arqalı an'latıl'gan pikirge, waqiya ha'm ha'diyselerge so'ylewshinin' ha'r tu'rli tan'lanıw sezimlerin bildiredi. Tan'laq so'z-ga'plerdin' wazıypasın o'z aldına ga'plik intonatsiyag'a iye bolg'an tan'laqlar atqaradı.

Tan'laq so'z-ga'pler tiykarg'ı ga'ptin' mazmunına qatnaslı birneshe ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladı:

1) so'ylewshinin' haqıyqatlıqqa bolg'an unamlı ya unamsız **emotsional-ekspessivlik** qatnasların bildiredi: **Oho!** Ag'amnın' qolı tap temirshi ustanın' qolınday sira' qayıspaydı (A.B.). **Ya quday!** Seyilbek quwang'anınan baqırıp jiberdi (X.S.). **Ba'rekella.** Mine, bunı qaharmanlıq dese boladı (R.F.). **U'wh!** Menin'she, onı G'ayıp xan demey, G'ayıp jumbaq degen abzal (T.Q.). **-A'tten'!** Altın taqtımdı sag'an tapsırg'anımda ne boldı (A.Ya);

2) so'ylewshinin' haqıyqatlıqqa bolg'an unamlı ya unamsız **emotsional bahasın** bildiredi: **Yasha!** A'hmiyetli ma'sele menen qızıqsınıp otırsan'. **Bereket tap!** Jumıslarımızdı pitkeridin', sag'an alg'ısımız ko'p. **Ay aqmaq!** Bul balanın' esi bolsa.. (Sh.A.). **Pah, pah!** Aytjan so'zlerin'iz qanday jag'ımlı (A.B.). — **Ba'dbaq!** Qas qabag'ınan qar jawadı da ju'redi, —dep o'zinshe gu'birlendi Ermat (M.A.).

Tan'laq so'z-ga'pler qaytalanıp yamasa qospalanıp kelgen tan'laqlardan bolg'anda, ku'shli imotsional ekspessivlik ma'nige iye boladı: **-A'ttegen-ay, a'ttegen-ay!** Ko'rdin' be, bul dinsiz shoshqalardin' isine qaran', —dedi qazı. **-Haw-haw!** Bul ne ha'diye! Haw, sen bayag'ı O'teshтин' qoyın baqqan bala emessen' be? —Awa, sol balaman.—**A'y, qoya!** (S.X.).

Etiketlik ha'm vokativ so'z-ga'pler. **Etiketlik so'z-ga'pler** ha'zirgi a'debiy tilde turmisqa baylanıslı ken' qollanıladı. Bul so'z-ga'plerdin' xızmetin qarım-qatnas, u'rip a'detke baylanıslı qollanılatug'ın sa'lemlesiw, xoshlasıw, alg'ıs aytıw, quthqlaw, harmasın aytıw, keshirim soraw, kewil aytıw t.b. ma'nilerde qollanılatug'ın so'zler atqaradı:

1) sa'lemlesiw, sorasıw, xoshlasıw ma'nilerindegi so'z-ga'p funksiyasında keledi: **-Assalawma a'leykum.** **-Waleykum assalam.** Erah aman qayttın' ba? (S.X.).

— Qodalaq. **Amansız ba?**

— Gu'lsa'nem. — **Shu'kir.**

— Aysa'nem. — **Xosh, xosh.** Tez, tez xabar alıp turın' (S.X.);

2) quthqlaw, tilek bildiriw ma'nisin an'latadı: **Bayramın'ız benen! Jan'a jil bayramın'ız benen!**(gazetadan).

— Quth bolsın, qudag'ay.

— Birge bolsın (R.F.).

— Amanlıq, sen ne qilatug'ın boldın'?

— Men kete bereyin biy ag'a.

-**John' bolsın.** (T.Q.).

Ortadag'ı stol janında turg'an stuldı ko'rsetip, Aypang'a usındı Da'rman.

-**Raxmet.** Aypan bir qatar ko'z benen sholıp shıqtı (S.X.).

Vokativ so'z-ga'pler. Bul so'z-ga'pler o'z aldına ga'plik intonatsiyag'a iye bolıp, vokativ (qaratpa) so'z-ga'p xızmetinde keledi. Olar, ko'binese qaratıw ma'nisine ko'shken **apa, ag'a, balam, xalayq, joldaslar** sıyaqlı g'alabalıq atlıqlar, geypara qaratpa ma'nisindegi menshikli adam atları ha'm turaqlı dizbekler arqalı bildiriledi.

Vokativ so'z-ga'pler tiykarg'ı ga'pke qatnaslı so'ylewshinin' qaratıw, diqqat awdartıw, buyırıq ha'm emotsional-ekspressivlik ma'nilerdegi qatnasların an'latadı:

1) jay qaratıw, diqqat awdartıw ma'nilerinde qollanıladı: -**Palman!** - labbay ag'a, qolın qawsırıp ishke kirdi de, ku'tip turdı.

-Bar attı ertle!

-**A'jep ag'a.** Palman shug'ıp ketti. (S.X.). **Ata!** Marallar keldi! **Marallar** (Sh.A.);

2) buyırıq ma'nisin bildiredi: **A'y tabelshik!** Qosjanovqa aytıp bar, o'zin-o'zi urlaytug'ın tabelshik og'an kerek emes (T.Q.). **Tolg'anay! Brigadir! Tur!** Uyqın'dı ash! - dep daladan birew baqırdı (Sh.A.);

3) emotsional-ekspressiv ma'nide keledi: - **A'y, biyhaya!** xan wa'zirine bunday so'zdi aytıwg'a qalay tilin bardı (K.M.). **..Ha'y, shımshıq! Qırg'ıy bolg'ısı kelgen shımshıq!** Mamanbiyidin' tislengen ashıwlı ga'pi Esengeldinin' jeti ju'yresinen o'tti (T.Q.).

Sorawlar

1. So'z ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheligi boyınsha tu'sinik berin'? 2. So'z ga'pler qanday so'zler arqalı bildiriledi, misal keltirin'? 3. So'z ga'pler qanday tu'rlerge bo'linedi, atap ko'rsetin'? 4. Maqullaw ha'm biykarlawshı so'z-ga'plerdin' qanday so'zler arqalı bildiriliwi, ma'nisi boyınsha tu'sinik berin'. Misallar keltirin'. 5. Tan'laq ha'm vokativ so'z-ga'plerdin' bildiriliwin ha'm ma'nilerin aytın', misallar keltirin'.

TOLIQ HA'M TOLIQ EMES GA'PLER

§68. Toliq ha'm toliq emes ga'pler tuwralı tu'sinik

Pikir bildiriw ushın za'ru'rli ag'zalarının' toliq qatnasıw ya'ki toliq qatnasıw o'zgesheliklerine qaray jay ga'pler toliq ha'm toliq emes ga'p bolıp eki toparg'a bo'linedi.

Du'zilisi ha'm mazmunı jag'ınan barlıq za'ru'rli ag'zaları toliq qatnasqan ga'plerge toliq ga'p dep ataladı. Toliq ga'pler, ko'binese za'ru'rli ag'zaları tu'sirilmey, eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı du'ziliste qollanıladi: 1. Shirajınler qanday ra'ha't deysen'. 2. Arası tıptırish. 3. Olar aspandı ko'legeylemeydi. 4. Tek qapırıqtag'ı qarag'aylarday an'qıp tura beredi (Sh.A.).

Bul ga'plerde pikir bildiriwge za'ru'rli ga'p ag'zaları toliq qatnasıp kelgen. Olardıń ha'mmesi de toliq ga'p. Biraq, du'zilisi, yag'niy eki bas ag'zalı bir bas ag'zalı bolıp bo'liniwi jag'ınan o'zgeshelikke iye. Da'slepki u'sh ga'p bas ag'zaların' toliq qatnasınan du'zilgen eki bas ag'zalı ga'p. To'rtinshi ga'p bayanlawish quramınan du'zilgen bir bas ag'zalı toliq ga'p.

Toliq emes ga'plerde toliq ga'plerdegidey a'dettegi struktura saqlanbaydı. Pikir bildiriwge qatnaslı ga'p ag'zalarının' birewi yamasa birneshewi tu'sirilip te qollanıladi. Bunday ga'plerde a'dettegi jay ga'plerge ta'n struktura saqlanbasa da, ma'nilik jaqtan toliq boladı. Olardıń tolıqlıg'ı kontekst, so'ylew jag'dayı intonatsiyalıq qurailar arqalı tolıqtırıladi. Misalı: 1. - Qaysı awıldan bolasız? - Sarayko'ldin' an'g'arındag'ı batır molla awılman (Q.D.).

Bul misalda da'slepki ga'pte baslawish, son'g'ı ga'pte baslawish ha'm bayanlawish tu'sirilgen. Bularda ga'p ag'zalarının' qatnasıwı toliq bolmasada, ma'nilik jaqtan toliq pikir an'latıladi.

Pikir bildiriwge qatnaslı bas yamasa ekinshi da'rejeli ag'zaların' bir yamasa birneshewi stillik talapqa ılayıq tu'sirilip qollanılg'an ga'pke toliq emes ga'p definedi.

Ga'pke qatnaslı bir yamasa birneshe ag'zalarının' tu'sirilip, toliq emes formada qollanıwı, ko'binese awızeki so'ylew ha'm dialoglarda ko'plep ushırasadı. Dialoglar soraw-juwap formasında qurıl'anda, juwap ga'p, ko'binese toliq emes ga'p bolıp keledi:

1. — Ondaı adamdı ha'rkim jaqsı ko'redi.

Qayerlik eken? — **Shımbaydan.** Al, onıń atın bilmeymen.

2. — Mırzabek mında kel.

— Qayerge barmaqshı edin'?

— **Rayong'a** (O'.A.).

3. — Gu'lzarmısan'—dep ishte otırıp baqırıldı.

- Awa.
- Qasındag'ı kim?
- Bektemir.
- Sıyırlardı tawıp keldin' be?
- **Taba almadım.** (X.S.).

Tolıq emes ga'plerde qaysı ag'zahnın qollanılmag'anı logikalıq pa't, so'ylem jan'alıqlarına baylanışı bolıp ta keledi. Olar qaysı ag'zahnın qollanılmawına qaray to'mendegi du'ziliste keledi:

1. Baslawıştı qollanılmay keledi:
 - İnim, neli bolsan'?
 - Qon'ıratluman (men).
 - A'ke-sheshen' bar ma?
 - **Juq. Jaslayımda o'lgan.**
 - Anan'nın' ne elinin' qızı ekenin bilmeytug'ın shug'arsan'?
 - **Bilmeymen.** Kenegesler dayım (T.Q.).

2. Bayanlawıştı qollanılmag'an boladı:
 - Garrıg'a da o'mir kerek, balam!
 - Bizge de kerek!!!
 - **Ba'rimizge de!** (O'.A.).

3. Bas ag'zaldarın' ekewi de qollanılmay keledi:
 - Aytpaqshı, Ja'ha'ngir ag'a biler buni. Tez shaqırtıw kerek, -dep usınıs etti birew.

- Ol kisi juq.
- Qayda ketipti?
- **No'kiske.**
- Ne ushın?
- **Bir shaqırıqqa.** (O'.X.).

4. Ekinshi da'rejeli ag'zaldarın' qaysısı bolsa da birewi qollanılmay keledi:

- Qa'ne, abadan turmısımız ushın paxta beremiz be?
- **Beremiz.** Wa'deden shıg'amız.

- **Xojalıg'ımız oyaqta,** bizler buyaqta (O'.X.).

- Gu'z sizlerde jaman emes edi! — Awa. Gu'z ju'da' ha'm a'jayıp!(Q.J.).

§ 69. Tolıq emes ga'plerdin' qollanılıwına qaray tu'rleri

Tolıq emes ga'pler qollanılıw o'zgesheligine qaray, ko'binese dialoglıq qurılımlarg'a, siyregirek monolog ha'm qospa ga'plerdin' quramında keledi. Usı sıyaqlı qollanılıw o'zgesheligine qaray, olar **dialoglarda qollanilatug'ın tolıq emes ga'pler,** monologta qollanilatug'ın tolıq emes

ga'pler ha'm qospa ga'ptin' quramında qollanilatug'un toliq emes ga'pler bolip u'sh tu'rge bo'linedi.

1. **Dialogta qollanilatug'un toliq emes ga'pler.** Dialog-bul eki yamasa birmeshe adamnin' o'z ara so'ylesiwi. Ol soraw-juwap tu'rinde quriladi.

Dialogliq ga'plerde soraw belgili bir maqsetke muwapiq beriledi de, juwap sol maqsetke ilayiq iqsham ha'm dnuq qaytariladi. Bunday ga'plerde ga'ptin' mazmunina qatnashli so'ylem jan'alig'in biidiretug'un ga'p ag'zalan qatnasadi da, sol ga'p ushın onsha za'ru'rlı bolmag'an, so'ylewshi ushın burın belgili bolg'an ga'p ag'zası (predmet) tu'sirip qaldiraladi.

— Assalawma a'leykum, ag'ay,-dedi ol. Men og'an qolımdı sozip:

— Alısqa baratırsız ba?-dedim.

— Awa. Alıs dese de boladı, -dedi ol.

— Pamirge baratırman.

— Pamirge deysiz be? Onda joldas boladı ekenbiz. Men Oshqa baratırman.

— Sizin' bayag'ı saparı mennen qattı kewlin'iz qalg'an shıg'ar, ag'a?-dedi.

— Qashan? Yadımda joq!-dep onı qolaysız jag'dayg'a tu'sirgim kelmedi (Sh.A.).

— Qayda baratırsan'? Qalag'a. — Nege? — Biydaydı sataman (J.A.).

— Apan' qayda? — U'yde. — Ne pisirip atır? — Neshna'rse (T.Q.).

Bul dialogliq so'ylesiwlerdin' ha'mmesinde de pikirge tikkeley qatnashli en' a'hmiyetli ag'za-so'ylem jan'alig'i tu'sirtmey qollanıl'gan.

2. **Monologta qollanilatug'un toliq emes ga'pler.** Toliq emes ga'plerdin' bul tu'ri o'zine ta'n qollanılıw o'zgesheligine, geypara ag'zalarının' tu'sirilip qaldırılıw sebeplerine ha'm t.b. belgilerine qaray: 1) kontekstlik toliq emes ga'pler; 2) situativlik toliq emes ga'pler ha'm 3) elliptikalıq toliq ga'pler bolip bo'linedi.

1) **Kontekstlik toliq emes ga'pler.** Toliq emes ga'plerdin' bul tu'rindegi qollanılmag'an yamasa tu'sirilip qaldırıl'gan bir yamasa birmeshe ag'zalan alding'i ga'p yamasa ga'plerde berilgen bolip, kontekst arqalı belgili bolip turadı. Sonlıqtan bunday du'zilistegi ga'pler kontekstlik toliq emes ga'pler dep ataladı: 1. Men de Scydandı u'gitledim! Tu'sinbeydi. Tu'sinbew bilay tursın, a'llenetken jat so'zlerge erip ju'r (I.Yu.). 2. Sapargu'l renjiw menen Gu'lzardın' qayg'ısın bo'lisiw menen boldı. Anasınday g'amxorlıq ko'rsetti, hu'rmet-izzet penen otırg'ızdı. Gu'lzardın' ko'z jasın tuyg'ızdı. Ken'es berdi. Jubattu (J.A.).

Bul birinshi, ekinshi topar ga'plerdegi Tu'sinbeydi. Ken'es berdi. Jubattu-toliq emes ga'pler. Olardag'ı toliq emeslik, tu'sirilgen ag'zalan alding'i ga'pler arqalı ma'lim bolip, kontekstlik toliq emes ga'p wazıypasın atqaradı:

2) **Situativlik toliq emes ga'pler.** Ayırım toliq emes ga'plerdegi qollanilmag'an ga'p ag'zaları so'ylew jag'dayı yamasa situatsiya arqalı belgili bolıp turadı. Bunday ga'plerdegi tu'sirilgen yamasa qollanilmag'an predmet, belgi, waqiya ha'm ha'diyseler, ko'binese so'ylewshi ha'm tin'lawshig'a burinnan belgili bolg'anlıqtan, olardı son'g'i ga'plerde qaytalap ayıwdın' keregi joq ekenligi ug'mıladı. Misalı: 1. Ol jerde tek bolg'anı u'sh xojalıq bar. Sonda da avtolovka anda-sanda u'ylerdin' tusında irkilip o'tedi. U'sh u'ydin' arasındag'ı jalg'ız bala bolg'an bul avtolovkanın' kiyatır'g'anın en' da'slep ko'redi de: - **Kiyatır!** -dep baqıradı ol u'ylerdin' aynasının' aldına haplıg'ıp juwırp kelip. -Du'kan-mashina kiyatır.

2. - **Keldi!** Du'kan-mashina keldi! — dep ju'regi sha'wkildep birden qattı baqırıp jiberedi (Sh.A.).

Bul keltirilgen eki u'zinde de «Kiyatır», «Keldi» so'zleri tekst ishinde -Kiyatır! -Keldi! tu'rinde toliq emes ga'p formasında du'zilgen. Olardın' ekewinde de bir ag'za-baslawish qollanilmag'an. Bul toliq emes ga'pler mazmunı jag'ınan situativlik toliq emes ga'p bolıp, olardag'ı tu'sirilgen ag'za situatsiyag'a (so'ylew jag'dayına) baylanishi anıqlanadı.

Situativlik toliq emes ga'plerde kontekstlik toliq emes ga'pler sıyaqlı, ga'ptin' bas ag'zaları tu'sirilip qollanıladı;

3) **Ellipsislik toliq emes ga'pler.** Bul tu'rdegi toliq emes ga'pler kontekstlik ha'm situativlik toliq emes ga'plerden o'zine ta'n o'zgesheligi menen ayırılıp turadı. Bunın' o'zine ta'n o'zgesheligi kontekst yamasa situatsiyag'a baylanishi qollanilatug'ın toliq emes ga'plerdey emes, olar bayanlawishsız o'z aldına dara tu'rinde qollanıladı.

Ellipsislik toliq emes ga'pler du'zilisi, mazmunı ha'm stillik ta'sirtiligi jag'ınan a'debiy tildin' qa'liplesken norması bolıp esaplanadı. Onın' sol qa'liplesken normasın buzıp, tu'sirilip qaldırıl'g'an ag'zası-bayanlawishu qayta ornına qosıp qollanıwg'a bolmaydı.

Ellipsislik toliq emes ga'pler, ko'binese awızeki so'ylew ha'm naqıl-maqallarda, ko'rkem shug'armalarda ken' qollanıladı: Er azıg'ı elden, el azıg'ı jerden. Ananın' kewli balada, balanın' kewli dalada. Er tuwg'an jerine, iyt toyg'an jerine. Qus-qanatı menen, adam-elatı menen (naqıl).

Bul toliq emes ga'plerdin' ha'mmesinde bayanlawish qollanilmag'an. Olardın' qollanilmag'an bayanlawishi ga'ptin' mazmunınan anıq belgili bolıp turadı. Bular erteden xalıq tilinde usı formasında qa'liplesip ketken.

Ellipsislik toliq emes ga'pler ko'rkem shug'armalarda, publitsistikalıq stillerde ha'm gazeta maqalalarında qollanılg'anda belgili bir da'wir ha'm waqıtqa baylanishi turmıstı bayanlaw mazmunına iye bolıp keledi: Maman biy murtların tawlap qoyıp, aybatlı na'zer menen jigitlerine burıldı. **Na'wbet-sizlerge. Ba'ri dana biydin' danalıg'ınan.** (T.Q.). Ana ha'm balanın' salamatlıg'ı-ba'r'hama qorg'awda. İnsannın' jasaw huquqı-

en' joqarı baylıq. Son'g'ı kilogrammg'a shekem-tayarlaw punktine. Oqıwshılardı ka'sipke bag'darlaw-tiykarg'ı wazıypamız (gazetadan).

Ellipsislik ga'pler du'zilisi jag'ınan, ko'binese baslawish ha'm bayanlawishı tu'sirilgen. bayanlawishqa qatnaslı ekinshi da'rejeli ag'zalardıń quramu-nan turadı: Balıqtın' tirishiligi-suw menen, baqanın' ku'ni ko'l menen. Mal shaqınan, adam-tilinen (naqıl). Barlıq ku'sh-jigerimiz-xalqımızdın' iygiliğine! Onimdi ko'beytiw-ku'timnen (gazetadan). On' qaptalda ag'ash ka't. To'rde stol. U'stinde ayna (N.D.)

Geyde tek ekinshi da'rejeli ag'zadan du'ziledi: Alg'a! Atakag'a! - On'g'a! -Solg'a! (N.D.).

Sorawlar

1. Toliq ha'm toliq emes ga'pler dep atalıw sebeplerin tu'sindirin'? 2. Toliq ga'plerdin' qollanıw tu'rleri qanday, atap ko'rsetin', misallar keltirin'? 3. Monologta qollanılutug'ın toliq emesler ga'pleride geypara ga'p ag'zalannın' tu'sirilip qollanıwı sebebine ha'm basqa da o'zgesheligine qaray bo'liniw tu'rleri qanday, atap ko'rsetin', misallar keltirin'?

VIII bap

QOSPALANG'AN JAY GA'PLER

Tayanish so'zler: *qospalang'an ga'p, feyil toplami, hal feyil toplami, kelbetlik feyil toplami, ha'reket atı feyil toplami, sha'ri meyil toplami birgelkili ag'zalı ga'pler, birgelikli ag'zalarda baylanıstırıwshı qurallar, intonatsiya, da'nekerler, ayırım-lang'an ag'zalı ga'pler, ayırım-lang'an ag'zalardıń tu'rleri, kiris ag'za, kiris ga'p, kiritpe ga'p, qaratpalar, qaratpalardıń intonatsiyası t.b.*

§ 70. Qospalang'an jay ga'pler tuwralı tu'sinik

Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi jay ga'plerdin' strukturası ken'eytilmegen ga'pler ha'm ken'eytilgen ga'pler bolıp, eki toparg'a bo'linedi. Ken'eytilmegen jay ga'plerdin' strukturalıq sxeması ga'ptin' bas ag'zalannın' qatnasınan du'ziledi.

Ken'eytilgen jay ga'plerdin' quramına ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları, ken'eytilgen ag'zalar (feyil toplamları), birgelkili ag'zalar, ayırım-lang'an ag'za, kiris ha'm qaratpa ag'zalar kiredi. Ken'eytilgen jay ga'pler o'z ishinde a'dettegi ken'eytilgen jay ga'pler (qospalanbag'an jay ga'pler) ha'm qospalang'an jay ga'pler bolıp ja'nede ekige bo'linedi. A'dettegi ken'eytilgen jay ga'pler ken'eytilmegen ga'ptin' quramına ekinshi da'rejeli ag'zalar kirip ken'eyedi.

Qospalang'an jay ga'pler ken'eytilmegen ha'm a'dettegi ken'eytilgen jay ga'plerdin' quramına feyil toparları, birgelkili, ayırım-lang'an ag'zalar

yamasa kiris ha'm qaratpa ag'zalardin' biri qatnasip. qospalanip keliwinen du'ziledi. Bul sintaksislik kategoriyalardin' qatnasimdagi ga'plerden qospalanbag'an jay ga'plerdey. bir pikir an'latilip qoymastan, ga'ptin' uluwmalıq mazmuni ya'ki onın' bir ag'zasına qatnaslı qosımsha ekinshi pikir qatnasadı. Ga'p mazmuni jag'ınan da, du'zilisi jag'ınan da ken'eytip, qospalang'an sıpatqa iye boladı. Salıstırın': 1. Paxta terim baslandı. 2. Gawashanın' go'gekleri ashılıp, paxta terim baslandı. 3. A'rmanlardı haqıyqatlıqqa aynaldıra otırıp, miynetkesh adamlar suwsız sho'listanlarg'a suw jetkerip atır, jan'a fabrika ha'm ha'm zavodlar salıp atır, atızlardın' zu'ra'a'tın arttırıp atır – bizin' elimizdin' bunnan bılay da gu'llenip jasawı ushın ha'mme na'rseni islep atır (gazetadan).

Bul ga'plerdin' birinshisi qospalanbag'an jay ga'p. Ol bas ag'zalardan du'zilip, paxta teriminin' baslang'anlıg'ın xabarlaydı. Ekinshi ga'p bir-birine ma'nilik jaqtan baylanıshı bolg'an eki jay ga'ptin' du'zilgen qospa. Bunda go'reklerden' ashılıg'anlıg'ı, paxta teriminin' baslang'anlıg'ı xabarlang'an. Al, u'shinshi ga'p joqarıdag'ı eki ga'pke salıstırğ'anda ko'lemi ken'eyip, intonatsiya arqalı bo'lingen to'rt komponentten du'zilgen. Bul intonatsiya arqalı bo'lingen komponentler sırtqı du'zilislerine qarag'anda ha'mmesi ga'plik qunlımdı eske tu'siredi. Biraq, olardin' ha'mmesi bir baslawıshqa qatnaslı is-ha'reket, waqıyalardı bildiredi ha'm jay ga'pke ta'n monopredikativlik birlikti du'zdi. Bunın' da'slepki bo'legi baslawıshın' qosımsha, ekinshi da'rejli is-ha'reketin' bildirip, ayırım-lang'an hal feyil toplamı, al basqaları baslawıshın' tiykarg'ı is-ha'reketin bildirip, birgelkili bayanlawish xızmetinde kelgen. Olardin' ha'rbir komponentine sol baslawıshı qatnasırıp ayıtwg'a boladı. Biraq, ga'ptin' qunlıwı stillik jaqtan usılay qa'liplesken. Demek, bul jag'daylar feyil feyil toplamı ha'm birgelkili ag'zalı ga'plerdin' qospalanbag'an jay ga'plerden o'zine ta'n o'zgeshelikke – jay ga'plerdi qospalandırwshı sıpatqa iye ekenligin bildiredi.

Qospalang'an ga'plerdin' ayırım tu'rlerinin' (ayırım-lang'an ag'zalı, kiris ag'za, kiris ha'm kiritpe ga'pli, qaratpa ag'zalı tu'rleri) o'zine ta'n intonatsiyasına iye boladı.

Qospalang'an ga'pler a'dettegi jay ga'plerdi qospalandırwshı sintaksislik kategoriyalardin' qatnasına qaray: 1) feyil toplamı ga'pler; 2) birgelkili ag'zalı ga'pler; 3) ayırım-lang'an ag'zalı ga'pler; 4) kiris ag'zalı, kiris ha'm kiritpe ga'pli quramlar; 5) qaratpa ag'zalı ga'pler sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

I. FEYİL TOPLAMLI GA'PLER

§ 71. Feyil toplamları tuwralı tu'sinik

Qospalang'an ga'plerdin' strukturasin' feyil toplamı sintaksislik konstruksiyalar du'zedi. Feyil toplamı ga'plerdin' quramına hal feyil,

kelbetlik feyil, ha'reket atı feyili, sha'rt meyil ha'm basqa da bet bildiretug'm feyillerdin' basqarıwindag'ı so'zlerdin' dizbegi kiredi. Bul feyil toplamları jay ga'ptin' quramında onın' bir ag'zasına yamasa pu'tin ga'pke qatnaslı boladı. Olar ko'lemi ken'eyip pu'tin ga'pke qatnaslı bolıp kelgende, ma'nilik ha'm strukturalıq jaqtan bag'ınun'qı ga'plerge usap, bas ga'ptin' is-ha'reketin pısıqlawıshlıq ma'nide sıpatlaydı, tiykarg'ı is-ha'reketin' subyektinin' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiredi.

Feyil toplamlarının' ayırmlang'an ha'm ayırmlanbag'an tu'rlerinde (a'sirese pısıqlawıshlıq ma'nide kelgende) uluwma du'zilisi ha'm ma'nisi, olardıń ga'pke qatnası jag'ınan ayırmaslıq az. Bulardag'ı ayırmaslıq onın ta'rtip, intonatsiya ha'm sintaksislik xızmetlerinde g'ana ko'rinedi.

Ayırmlang'an feyil toplamları onın ta'rtibi jag'ınan, o'zi qatnaslı ag'zadan (bayanlawıshstan) uzaq jaylasadı ha'm intonatsiya arqalı ayırmlanıp turadı. Sintaksislik xızmeti jag'ınan tek ayırmlang'an pısıqlawıshlıq ma'nini g'ana an'latadı.

Ayırmlanbag'an feyil toplamları, ko'binese o'zi qatnaslı ag'za jaqın turadı ha'm intonatsiyalıq jaqtan ayırmlanbaydı. Olar sol toplam formasında o'zi qatnaslı so'z benen sintaksislik baylanısqa tu'sip, ken'eytilgen so'z dizbegin du'zedi. Sintaksislik xızmeti jag'ınan ga'ptin' bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zaların' xızmetin atqaradı. Sa'lıstırın': **Qumnın' biyik to'besinde otırıp, ken' jaylawdag'ı ha'wkese salıng'an sıyırlarg'a, otlalıq dalalıqlarg'a mashqı etip qaradı (X.S.).** Ol jon'ıshqanı dizden shıqqa bilg'anıp ora basladı. (I.Yu.). Men bunı jan'a maydang'a shıqqanımda abayladım (O'.X.). Bul misallarda da'slepki ga'ptegi diqqat etilgen feyil toplama ga'ptegi bayanlawıshstan uzaq jaylasıp ayırmlanıp kelgen. Son'g'ı eki ga'ptegi toplamlar bayanlawıshqa jaqın jaylasıp ayırmlanbag'an. Olar baylanısqa jaqın tu'rip onın' menen jupkerlese baylanısada ha'm ken'eytilgen pısıqlawısh xızmetin atqaradı.

Hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyilinin' basqarıwindag'ı sintaksislik konstruktsiyalar strukturalıq jaqtan eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladı. Olardıń biri o'zine ta'n baslawıshlı, ekinshisi baslawıshsız strukturada keledi. Bul feyillerdin' qatnasındag'ı sintaksislik qurılımlar tiykarg'ı is-ha'reketin' (bayanlawıshstan) baslawıshınan basqa, ataw tu'rindegi ekinshi bir baslawıshstan is-ha'reketin bildirip kelse bag'ınun'qı ga'p xızmetin atqaradı: Bultlar a'ste-a'ste ko'ship, aspan ashıla basladı (O'.X.). Ol sa'lem berip kirip kelgende, Temirbek gazeta oqip otır edi. Mug'allım kirip keliwden, barlıq oqıwshılar orınlarına jaylastı (T.Q.).

Hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyillerinin' basqarıwindag'ı sintaksislik konstruktsiyalar o'z aldına ayırım baslawıshına iye bola almay, tiykarg'ı is-ha'reketin baslawıshına qatnaslı, onın' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildirip kelse, feyil toplanın du'zedi.

Feyil toplamları jay ga'plerdin' quramında kelgende, to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladı.

1. Feyil toplamları neshe so'zden du'zilse de, ga'plik belgige (predikativlikke) iye bola almaydı, so'z dizbeginin' ayrıqsha bir tu'ri retinde qaraladı. Olar ayrımlanbay kelgende, pu'tin ga'pke emes, onın' bir ag'zasına qatnaslı, sol ag'za menen baylanısıp, ken'eytilgen so'z dizbegin du'zedi.

2. Feyil toplamlarında ga'p du'ziwshi grammatikalıq baslawish ha'm bayanlawish bolmaydı.

3. Feyil toplamnı du'ziwshi betlik emes feyiller tiykarg'ı is-ha'reketin' baslawishına qatnaslı onın' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiredi.

4. Feyil toplamları bayanlawish penen feyil formaları, seplik affiksleri ha'm tirkewishler arqalı baylanısadı.

5. Betlik emes feyil toplamları o'zi qatnaslı is-ha'reketke (bayanlawishqa) jaqın kelgende intonatsiya arqalı ayrımlanbaydı.

Feyil toplamları basqarıwshı feyillerdin' morfologiyahq bildiriliwine qaray, **hal feyil toplamı, kelbetlik feyil toplamı, ha'reket atı feyil toplamı** ha'm **sha'rt meyil toplamı** sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

HAL FEYİL TOPLAMLI GA'PLER

§ 72. Hal feyil toplamlı ga'pler tuwralı tu'sinik

Hal feyiller ha'r tu'rli formadag'ı tolıqlawish ha'm pısıqlawish ma'nili so'zlerdi basqarıp, hal feyil toplamnı du'zedi. Hal feyiller feyil toplamnı du'zip kelgende, ha'reketlik ma'nisin saqlap, eki ta'repleme sintaksislik xızmet atqarıp turwı tiyis: birinshiden tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı onı pısıqlawishlıq ma'nide sıpatlaydı, ekinshiden, tiykarg'ı is-ha'reketin' iyesine qatnaslı onın' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiredi.

Hal feyildin' qatnasındag'ı to'mendegi sıyaqlı so'zlerdin' dizbegi hal feyil toplamı dep esaplanbaydı:

1) ha'reketlik ma'nisi ha'lsizlengen hal feyildin' yamasa idiomalıq ma'nige ko'shken so'zlerdin' dizbegi hal feyil toplamı bola almaydı: Olar tu'rt atlı bolıp awılg'a **ku'n shıg'a** ketti. Sonda da ol **mıyıq tartıp** so'yledi (T.Q.). Ha'miyda **pisi qurıp, bawırı o'rtenip, tu'si sup suwıq bolıp** u'ye kirdi (O'.X.):

2) ma'nisi ko'mekshilik xızmetke o'tken hal feyildin' qatnasındag'ı so'zlerdin' dizbegi hal feyil toplamnı du'ze almaydı: Tu'rli elesler ko'z aldınan **kinonın' lentasınday bolıp** birim-birim o'tip turdı (X.S.). Ol ma'mlekettin' mu'lkin **ko'zdin' qarashıg'ınday etip** saqlaydı (A'.T.).

Hal feyil toplamları strukturalıq jaqтан to'mendegishe du'ziledi:

1) hal feyil tek toliqlawish yamasa pısıqlawish ma'nili so'zlerdi basqarıp, ekinshi da'rejeli ag'za ha'm logikalıq predikattan turadı: **Basındı ko'terin'kirep**, jazıqlıqqa qarayman (S.S.). Bizler to'beden jılısıp aldımızdag'ı pa'slikke tu'stik (N.D.). Samosavallar ka'rwanday dizilisip kelip tur (O'.X.);

2) hal feyilli toplamlardıń quramı toliqlawish ha'm pısıqlawish ma'nili so'zlerge iye bolıp, ken'eyip keledi: Ornbay qol **pulemyotin dushpang'a qarata u'sti-u'stine** atıp alg'a qaray baratır (X.S). Ekewi birden oshaqtın' aldına abına otırıp otqa jılınıp aldı (A.A'.);

3) hal feyilli toplamlardıń quramındag'ı toliqlawish ha'm pısıqlawishlar o'z anıqlawishlarına iye bolıp ken'eyip keledi: Da'ryanın' ku'nbatar arqasındag'ı Porlitawdıń a'jjesi **bultsız aspannıń quyashına shag'ılısıp jarqıraydı** (T.Q.). Go'nege qarap ketetug'm joldın' u'stinde dizbeklesip segiz arba tur edı (J.S.).

§ 73. Hal feyil toplamının' struktura-semantikalıq tu'rleri

Hal feyil formalarının' barlıq tu'rleri hal feyil toplamın du'ze aladı. Olar to'mendegi sturktura-semantikalıq tu'rlerge bo'linedi:

1. **p (ıp/-ip) formalı toplam.** Hal feyildin' -p formalı tu'ri feyil toplamın du'zip kelgende, semantikalıq jaqтан tiykarg'ı is-ha'reketti ha'r tu'rli pısıqlawishlıq ma'nilerde sıpatlaydı:

-p formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketti sin, waqıt, sebep, maqset, sha'rt ma'nilerinde sıpatlaydı: Iri toran'g'ıllar, juwan ermanı jin'g'ıllar izshilerge jol siltegendey **dizilisip** artta qalıp baratır (T.Q.). Ol o'zinin' tuwılg'an **Shubıqlı awılında oqıp ju'rip** miynet etiwge qızıqsındı (X.S.). **Senin' erlik islerdi ko'rip ju'da** quwandıq (A'.T.).

Da'rya, ten'iz, kanallarda, ko'llerde.
Xalıq ju'gin tasıp paraxod ju'zdi

(J.A.).

Suw tan'sıqlıg'ın u'lkemizdin' ishki suw resurslarınan paydalanbay turıp sheshiw mu'mkin emes (gazetadan).

2. **-a, -e, -ma+y formalı toplam.** Hal feyildin' bul formalarınan du'zilgen toplamlar tiykarg'ı is-ha'reketke (bayanlawishqa) sin, waqıt, sebep, sha'rt ha'm qarsılaslıq ma'nilerde qatnas jasadı: Traktor jerdegi **batpaq-satpaqtı tin'lamay** alg'a jılıdı (O'.A.). Tu'n yarımında esiktin' qag'ılıwınan Aytbay u'st kiyimin jamula dalag'a shıqtı (A.B.). Ol sonshelli jaylaw ko're ju're, neshshe shopanlar menen u'yirsek bola ju're bunday ornılı talaptı heshkimnen esitken joq edi (O'.X.). At ju'ktin' awırlıg'ına shıdamay bir jambaslap jig'ıldı. Men-men degen sa'ten' jigitler mala-

qayimnıń qulag'ın tu'sirmey ju're almaydı (A.A'). O'zi molla bola tura urlıqtı jaqsı ko'redi (T.Q.).

3. -g'ansha/-genshe, -galı/-geli, -mastan/-mesten formalı toplamlar:

1) -g'ansha/-genshe formalı toplam mug'dar, salıstırwshılıq, sha'rt pısıqlawısh ma'nilerin bildiredi: A'kem biyday qırmanın alg'ansha qaldı (T.Q.). G'arrım sinag'ansha qa'dirin biliw kerek (O'.A.). Qandar dushpanınan o'sh alalmay kelgen adamlardıń Bekmurzanı o'z qolı menen jazalamag'ansha kewli kenshimedi (X.S.);

2) -g'alı/-geli formalı toplamı sol formasında ha'm beri, berli tirkewishi menen dizbeklesip kelip te, waqıt pısıqlawısh ma'nisinde keledi: Ol usı u'ye kelgeli dalag'a shıqqag'an edi (T.Q.). Yasın ag'a menen Nikolay azang'ı saat jetilerde ketkeli berli ele qayıp kelgen joq (S.S.);

3) -mastan-mesten formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sın ha'm waqıt pısıqlawısh ma'nilerin bildiredi: Olar bir grammada paxtanı atızda qaldırmastan ma'mleketke jınap tapsırdı (X.S.). Aradan bir ay o'tpesten kolhoz Tursınayg'a biraz pul, biyday berdi (N.S.). Erten'ine ku'n shıqqastan burın Da'niyar ekewimiz atlardı qırmaq'a a'keldik (SH.A.);

4) -g'anday/-gendey, -g'anlıqtan/-genlikten formalı toplamlar:

a) -g'anday/-gendey formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sın ha'm salıstırwshılıq ma'nilerde keledi: Ku'nın suwıqlıg'ı kem-kem basılıp kiyatırg'anday seziledi. Ol qız u'iken bir saltanatlı toyg'a kelgendey bolıp kiyinipti (A.A'). Jigittin' keletug'ın ku'nın aspandag'ı juldızlardı sanag'anday etip bayag'ı ju'regi menen sanag'anı da ju'rdi (O'.A.);

b) -g'anlıqtan/-genlikten formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketin' isleniw-sebebin bildirip, onı sebep pısıqlawısh ma'nsinde sıpatlaydı: Bul diywal ko'shege jantas joldın' u'sti bolg'anlıqtan qa'wıplı edi (Q.E.). Ol ku'rte shalbar menen ju'rgenlikten ton'a basladı (J.S.).

KELBETLİK FEYİL TOPLAMLI GA'PLER

§ 74. Kelbetlik feyil toplamı tuwralı tu'sinik

Kelbetlik feyiller ha'r tu'rli formadag'ı so'zlerdi basqarıp, kelbetlik feyil toplamın du'zedi. Kelbetlik feyil toplamın du'ziwde, tiykarınan, onın -g'an-gen (-qan-ken) forması qaraqalpaq tilinde ken' qollanıladı.

Qaraqalpaq tilindegi kelbetlik feyil boyınsha arnawlı izertlew ju'rgizgen D.S.Nasırov bul feyildin' morfologiyalıq o'zgesheliklerin izertlew menen qatar, sintaksislik funktsiyasında a'dewir ken' so'z etedi.

Bul avtordın' izertlewinde kelbetlik feyil formalarının' ha'mme tu'rinin' feyil toplanın du'zip keletug'mı ko'rsetiledi.¹

Qazaq tilindegi qospalang'an ga'pti izertlewshi Q.Esenov kelbetlik feyil toplanın jasawg'a usı feyildin' barlıq formaları emes, tek -g'an formalı tu'ri qatnasıp otıradı dep ko'rsetedi. Sonın' menen qatar, geyde kelbetlik feyildin' -ar formalı tu'ri de qatnasatug'mının' eskertedi.²

Haqıyqatında, qaraqalpaq tilinde kelbetlik feyil formalarının' barlıq tu'rleri feyil toplanın du'ze aladı. Biraq, olardıń ko'pshiliginin' feyil toplanın du'ziw o'risi -g'an formasında o'nimli emes.

Kelbetlik feyiller ataw formasında, seplik affiksli, tirkewishli ha'm tirkewishlik xızmettegi ko'mekshi so'zli bolıp keledi. Olar formalıq o'zgesheliklerine qaray birneshe ma'nilik o'zgesheliklerge iyc boladı.

§ 75. Kelbetlik feyil toplanın' struktura-semantikalıq tu'rleri

G'an formalı toplan. 1. Kelbetlik feyildin' -g'an formasının' basqarıwında du'zilgen toplan ataw formasında kelgende o'zi qatnaslı so'z benen jupkeresiwshi baylanısta kelip, tiykarmın, anıqlawıshlıq qatnas bildiredi: Jaydın' ku'n shug'ısında a'kem egip berip ketken bir atız ju'weri pisip, orıw'g'a kelip tur edi («Jetkenshek»). Gu'laydın' jandırıp atırg'an sho'plerinin' jalını ko'zine elesleydi (T.N.).

2. Ataw sepligindegi -g'an formalı toplan tartımlanıp kelip, tiykarg'ı is-ha'reketin' baslawıshı boladı: Bul balalardıń qara qus asırag'anı qustın' tilin biledi cken (Q.x.e).

3. -Gan formalı toplan tabıs sepliginde obyektlik qatnas bildiredi: Sırtta ju'rgen jasawıllardıń biri Mamanlar kiyatırg'anın xabarladı (T.Q.).

4. -Gan formalı toplan barıs seplik affiksli kelip, tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sebep pısıqlawısh xızmetin atqaradı: Biybigu'ldin' birotala kelgenine Ulbosın qa'dimgidey-aq quwanıp qaldı (A.A').

5. Orın seplik affiksli -g'an formalı toplan tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı waqıt, orın ha'm sha'rt pısıqlawıshlarının' xızmetin atqaradı: Kewlimjaw qurılısqa jumısqa kelgende sarras on jeti jasta edi. Mashina Shımbay shayxanag'a kelgende pııldap barıp toqtadı (Sh.S.). Sari ala sıyırdı ta'wıp kelgenin'de bunday shappatlar jemes edin' (X.S.).

Bul keltirilgen -gan formalı toplanlar du'zilisi bir-birine ku'ta' jaqın. Bulardı bir-birinen ajratıwda is-ha'reketke qatnaslı olardıń sıpatlaw ma'nilerine qaraladı. Ma'selen, da'slepki cki ga'ptin' birin-

¹ Насыров Д.С. Каракалпак тилинде келбетлик фејил. Нөкис, 1964.

² Есенов К. Казак тилиндеги күрделенген сөјлемдер. Алматы, 1974, 149-бет

shisinde waqit ma'nisi basım, ekinshisinde ornliq ma'ni basım boiıp kelgen. Sebebi bulardın' quramında waqit. orn ma'nili so'zlerdin' qatnasıwı da olardı ajratıwıg'a sebepshi boladı.

6. – G'annan formalı toplam to'mendegi ma'nilerde keledi:

a) obiektlik qatnasta keledi: Bul ko'rsetkishler **Aysultannın' zootexnikalıq qa'delerdi o'zine a'dewir da'rejede o'zlestirgeninen da'rek beredi (G.T.);**

b) g'annan formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı waqit, sebep ha'm salıstırıwshılıq ma'nilerdi bildiredi: **Geybirewlerdin' bası dastıqqa tiygennen qurıdap uyqılap ketti (S.S.). Jan'ag'ıbir na'rselerden qorıqqaninan onın' eki dizesi ele qalt-qalt etedi (Sh.S).**

Aq biydayı turıp, sulı sepkennen,

Taza salı turıp, shigin ekkennen.

Jo'nsız qırq ku'n qayg'ı-uwayım shekkennen.

Den sawlıqta bir ku'n shadlıq jaqsıraq.

(Berdaq).

Tirkewishli -g'an formalı toplam. Kelbetlik feyildin' -g'an/-gen forması tirkewishli kelip te feyil toplamın du'ziwde ken' qollanıladı. Tirkewishli -g'an formalı toplamlar to'mendegi ma'nilik qatnaslardı bildiredi:

1) tirkewishli -g'an formalı toplam seplik affiksli yamasa affiksiz kelip, **son', keyin, waqıtta, ma'ha'ldede, beri (berli) t.b. tirkewishler menen dizbeklesip, waqıtlıq ma'ni an'latadı: Huwildegen samal tog'ayg'a kirgen son' biraz pa'seydi (T.Q.). Aynaxan u'yine ku'n awıp baratırg'an ma'ha'ldede keldi (X.S.);**

2) sıyaqlı, ta'rizli, jag'dayda, pishinde, taqlette t.b. tirkewishli toplamlar sın ma'nisin bildiredi: **Abdirasu'wlının' qabag'ı u'yilip tu'sinde qorqqan ta'rizli birden shorshıp ketti (O'.X.);**

3) -g'an+sayın, son', keyin, boyınsha, sebepli, ushın t.b. tirkewishli toplamlar sebeplik qatnasta keledi: **Bizlerdin' u'ylerge kirip ju'rgenimizdi ko'rgen sayın ol tıpirshıp bir orında tura almadı. Basqa u'ylerge de baratug'ın bolg'anı sebepli u'yden tez shıg'ıp ketti (A'.T.);**

4) -g'ang'a+shekem, deyin formalı toplam is-ha'reketke qatnaslı mug'dar ma'nsin beredi: **Istominnin' bul jumısı Orenburgqa jetkenge shekem dawam etti (O.B.);**

5) -g'anı menen. -g'anına qaramay, qaramastan toplamlar qarsılaslıq ma'ni bildiredi: **Anaw ku'ni aqsaqalq'a qarsılıq etken menen onnan heshna'rse shıqpadı (M.D). Olar ko'p bolg'anına qaramay tım-tıraqay qashtı (A'.T).**

6) -g'an tuwralı, haqqında, jo'ninde tirkewishli toplam tiykarg'ı is-ha'reketti obyektlik ma'nide sıpatlaydı: O'tegen o'zinin' kelgeni tuwralı bildirdi. Jiyemurat onın' ag'ash shabiwg'a ne ushin barmay qalg'anı jo'ninde so'ylese basladı (T.Q.).

— **Tug'in, -ar, -mas formali toplamlar.** 1. a) -tug'in formali toplam ataw formasında keigende anıqlawishlıq qatnas bildiredi: O'zi ju'retug'in apparattın' jumısın basqarıw alıs kosmoslıq baylanıs orayınan ju'rgiziledi (gazetadan);

b) **-tug'in** formali toplam ataw formasında substantivlenip baslawish xızmetin atqaradı: Ctudentlerdin' arasında qosıq aytatug'in da, saz shertetug'in da ko'p edi (Sh.S.);

d) **-tug'in** formali toplam tabıs, barıs, shig'ıs seplik formalarında ha'm tuwralı, haqqında, jo'ninde tirkewishleri menen kelip, obyektlik qatnas bildiredi: Men medtexnikumda oqıwdı qa'leytug'inımdı aytım (T.Q.). Sizin' qorqpaytug'inımg'ızg'a inanaman (N.D.). Bu'rkittin' qanday an'lardı alatug'inı jo'ninde sorastırıp ko'rdik (T.N.).

2. a) **-ar/-er, -r** formali toplam ataw formasında anıqlawishlıq qatnas bildiredi: An'shı adamlar tu'likinin' ju'rer jolına qaqqan quradı eken (Q.x.e.);

b) **-ar** formali toplam tabıs sepliginde obiektlik ma'nide keledi: Bul istin' boların men de bilgenmen (N.D.);

d) **-ar** formali toplam orn seplik formasında ha'm aldında, waqıtta ko'mekshi so'zli kelip, waqıtlıq ma'ni bildiredi: Mashinanın' o'nimli isleniwi ushin jumısqa tu'serde onı ha'r ta'repleme texnikalıq jaqtan ko'zden o'tkeremen (gazetadan). Onın' sorawına juwap berer aldında mug'allım girtley aylanıp turdı (T.Q.).

3. a) Kelbetlik feyildin' bolımsız **-mas/-mes** formali toplamı ataw formasında ha'm ko'mekshi so'zli kelip, anıqlawishlıq ma'nide qollanıladı:

Tu'liki ju'rmes tu'nekten tu'nde ju'rip kelemiz.

Sag'al jurmes saylardan sarg'ayıp o'tip kelemiz.

(A'.Sh.)

b) **-mas** formali toplam geypara tirkewishli ha'm ko'mekshi atawishlı kelip, orn, waqıt, maqset pısqılawish ma'nilerin bildiredi: Dushpan ko'rmes jaqqa uzatıp salayıq (J.A.). Tan' atıp, adam o'yer-bu'yerdi ko'rer-ko'rmes ma'ha'lda Bekman menen onın' qon'sısı Erniyaz baxıt izlep, an' awlamag'a shıqtı (B.B.).

HA'REKET ATI FEYİL TOPLAMLI GA'PLER

§ 76. Ha'reket atı feyil toplami tuwralı tu'sinik

Ha'reket atının' morfologiyalıq forması eki toparg'a bo'linedi. Birinshi toparg'a **-iw/-iw,-w; -maq/mek; is/-is, -s; -qı/-ki** formalı tu'rleri, ekinshi toparg'a: **-g'anlıq/-genlik; -tug'inlıq;-arlıq/-erlik (-rlıq/rlik); -jaqlıq; -mashıq/-meslik; -maq/-meklik** qospa formalı tu'rleri kiredi.

Ha'reket atının' **-iw/-iw,-w** forması qaraqalpaq tilinde en' o'nimli affiks bolıp esaplanadı. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bul formanın' ha'reket atı feylli toplam du'ziwi basqa tu'rlerine qarag'an ken' qollanıladı.

Ha'reket atı feyili o'zine qatnaslı ha'r tu'rli formalardag'ı so'zlerdi basqarıp feyil toplamın du'zedi. Olar strukturalıq jaqtan o'zine qatnaslı logikalıq subiekti ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarına iye boladı. Sol o'zine qatnaslı so'zler menen birlikte ken'eytilgen ag'za xızmetin atqaradı.

Feyil toplamın du'ziwge ha'reket atının' to'mendegi formaları qatnasadı.

§ 77. Ha'reket atı feylleri toplamınn' struktura-semantikalıq tu'rleri

1. **-w (-iw/iw) formalı toplam ha'm onın' ma'nilik qatnasları.** Ha'reket atının' **-w** formalı tu'rinen du'zilgen toplam ataw formasında, seplik formalı ha'm tirkewishli kelip, to'mendegi ma'nilik qatnaslardı bildiredi:

1) **-w** formalı toplam ataw formasında kelip tiykarg'ı is-ha'reketin' baslawıshı ha'm bayanlawısh xızmetin atqaradı: Jerdi su'digarlaw topıraqtın' qurılısın jaqsılaydı («E.Q.»). Tan' atpay jumısqa shıg'ıp ketiw onın' su'yegine sin'gen a'det (Q.D.). En' jaman na'rse—**jumısta birewdin' aytqanın birew tin'lamaw** (T.N.);

2) **-w** formalı toplam atlıqlar menen jupkerlesiwshi baylanısqa tu'sip anıqlawıshlıq qatnas bildiredi: Bunnan tag'ı da mayda salmalar alınıp, **ko'p jerlerdi suwg'arıw** isi ko'zde tutılğan (T.Q.).

3) Seplik formalarında kelip tiykarg'ı is-ha'reketke ha'r tu'rli obyektlik ma'nide qatnas jasaydı: **Ayxannın' keliwin** Serkebay biraz tayarlıqlar ku'tken edi (T.Q.). Men **ele paxtanı mashına menen teriwde o'zimdi ko'rsetemen** (A.B.);

4) **-w** formalı toplam ken'islik seplik formalarında kelip, waqıt, sebep, maqset pısıqlawıshı ma'nilerin bildiredi: **Paxtanı egiwde, onı ta'rbiyalawda** mexanizatorlarga ja'rdem etti (X.S.). **Biytanı kisini**

ko'riwden ekewinin' de hu'reyi uship qorqısıp qaldı (T.Q.). Ha'rkim o'z jumisin sapalı etip ornlawg'a umtilg'an (N.D.);

5) -w formalı toplam tirkewishli kelip te pısıqlawish ha'm obiektlik ma'nilerdi bildiriledi:

a) -w formalı toplam menen, boyına, waqtında, keyin, son' t.b. tirkewishli qollanılğ'anda waqt pısıqlawish ma'nsinde keledi: Jen'gey telegrammanı alw boyına oqip shıqtı (S.S.). Al tu'nde eldin' jatıwı menen sol sag'allar ulı-shuwda qum-quwit bolıp shuwlasadı (T.N.). Shasha menen Nurnazar bayag'ı tanısıwdan keyin bir-birinen ayırılmas dos bolg'an edi («A'miwda'rya»);

b) menen, arqasında, na'tiyjesinde ko'mekshi so'zli -w formalı toplam sın pısıqlawish ma'nisin bildireredi: Ol qolın ko'terip, vishkag'a qaray soziwı menen bir na'rselerdi Kolyag'a aytıp atır (S.S.). Bul o'simge tek paxta teriw mashinasının' o'nimli islewi na'tiyjesinde eristi (J.S.);

d) -w (ı)+ushın, menen, sebepli tirkewishli toplanlar sebep ma'nsinde keledi: Ko'teriwshi krannın' to'men tu'siriwi ushin nshagtı bastı (S.S.). A'bdimurat Polatovtın' kirip keliwi menen ba'ri de onnlannan o'rre turdı (T.N.);

e) -w formalı toplam + ushin, maqsetinde tirkewishli kelip, is-ha'rekettin' isleniw maqsetin bildiredi: Sawınshularımız sıyr jelininin' taza bolıwı ushin gu'resedi (G.T.). Bul isti tezletiw maqsetinde balıq zavodına Ta'jekenin' o'zi ketti (O.A.);

f) -w (ı)+na qaramastan tirkewishli toplam tiykarg'ı is-ha'reket penen qarsılaslıq ma'nide baylanısadı: Jerdin' izg'ar, ku'nnin' suwıq bolıwına qaramastan okoptan bir adım jılıswıg'a bolmaydı (A.A.);

g) -w+tuwralı, haqqında, jo'ninde tirkewishli toplam obyektlik ma'ni bildiredi: Aysultan sawın sıyrlardı ku'tiw, onnan ko'p mug'darda su't sawıp alıw jo'ninde o'zine ko'p ta'jiriyebe o'zlestirdi (G.T.). Fermer xojalıq basqarmasının' kontorasında egisti o'tkeriw tuwralı ken'es boldı (gazetadan).

2. -Maq/-mek formalı toplam. Ha'reket atı feyilinin' -maq/-mek formaları da o'zine qatnash so'zler menen baylanısıp, ha'reket atı feyilli toplanlardı du'zedi. Olar seplik formalı ha'm ko'mekshi so'zli bolıp keledi. Biraq, bul o'zgesheligi ju'da' shekelengen da'rejede boladı.

-Maq formalı toplam to'mendegi seplik ha'm ko'mekshi so'zli qollanılıp, ha'r tu'rli ma'nilerdi bildiredi:

a) -maq formalı toplam ataw formasında kelip, tiykarg'ı is-ha'rekettin' subyekti (baslawish) xızmetin atqaradı: Jol boyı duwshakerleskende dos bolsın. dushpan bolsın. jol soramaq burınnan qalg'an edi («Qoblan»);

b) -maq formalı toplam baris sepliginde ha'm ushin tirkewishli kelip, is-ha'rekettin' isleniw maqsetin bildiredi:

Ashulsqan taza gu'ldey bolmag'a,
Ig'bal herse bes ku'n da'wran su'rmege,
Jilaman'iz eki birdey ata-anam,
Atlandim dushpang'a sawda salmag'a

(«Qoblan»)

Bunnan keyin Qoblan qirq jigitin sinamaq ushin atnin' erin aladi («Qoblan»).

3. -g'anliq/genlik formalı toplanı. -G'anliq/-genlik formalı toplanınan. ko'binese substantivlik ma'ni an'latiladi. Olardin' substantivleniwi ko'plik, tartım affikslerin qabil etiw arqalı bildiriledi.

-g'anliq formalı toplanlar da basqa ha'reket atı feyilli toplanlar sıyaqlı seplik affiksli ha'm ko'mekshi so'zli kelip, ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı an'latadı:

a) -g'anliq formalı toplan tartım affiksli qollanılp, tiykarg'ı is-ha'reketin' subyekti boladı: Eki aydan beri suwdın' kesilip qalg'anlıg'ı ha'mmeden burın usı g'arrıg'a qattı battı (J.S.);

b) -g'anliq formalı toplan tabıs seplik formalı ha'm haqqında, tuwralı, jo'ninde tirkewishli kelip, obiektlik qatnas bildiredi: To'rt atlı adamnıń onlag'an sıyırđı quwıp aydap baratırđanlıg'ın ko'rdik (J.S.). Klasqa kelgennen keyin Men'limurat ag'a bu'gingi bolg'an waqıyalar tuwralı so'ylep berdi (T.Q.);

d) -g'anliq formalı toplan tartımlanıp kelip, barıs, shıg'ıs seplik affiksli ha'm ushin tirkewishli qollanılp, tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sebep ma'nisin bildiredi: Murtaza ha'ygige atın qospag'anlıg'ına o'kindi. Za'rresi uship qorqqanlıg'ınan ol beindegi qılıshın suwrıp aldı (J.S.). Qa'pelimde komandirdin' ha'm basqa ofitserlerdin' sudno komiteti qararına bag'ınıwdan bas tartqanlıg'ı ushin saparg'a shıg'ıw irkildi (E.J.). Ol tapsırmanı orınlawdan bas tartqanlıg'ı ushin ayıplandı (J.S.).

§ 78. Sha'rt meyil toplanı

Sha'rt meyil o'zine qatnaslı so'zler menen ken'eyip sha'rt meyil toplanın du'zedi. Sha'rt meyil toplanlı jay ga'plerdin' quramında eki is-ha'reket boladı. Bularđın' ekewi de bir subyektkke qatnaslı bolıp, onın' birewi tiykarg'ı, ekinshisi qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reket wazıypasın atqaradı. Ekinshi da'rejeli is-ha'reketin' basqarıwındag'ı so'zler sha'rt meyil toplanı dep qaraladı.

Eger de bir sintaksislik konstruksıyanın' quramında eki sha'rt meyil bir betke qatnaslı bolmay, ha'r qaysısı o'z aldına baslawishına iye bolıp kelse, olar qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi du'zedi. Mısalı: Eger biz ku'nınin' qızıwın ku'tsek onda keshigip qalamız (J.S). Paxtanı

erte eksen' utasan'. Kesh egilse, uttirasan' (gazetadan). Eger olar haqıyqatlıqtı aytıwg'a sharshamasa, men ba'rqulla jazıwg'a tayarman (O'.X.).

Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de sha'rt meyilli konstruksiyalar bar. Da'slepki eki ga'ptegi is-ha'reketler bir betke, bir baslawıshqa ortaqlasadı. Al son'gı eki ga'ptegi sha'rt meyilli konstruksiyalar bag'ınn'qı ga'ptin' talabına juwap beredi. Olardag'ı eki is-ha'reket ha'rqaıssı ha'rtu'rlı subiektin' is-ha'reketin bildiredi. Bul sıyaqlı sha'rt meyilli konstruksiyalar bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' bag'ınn'qı sın'arı boladı: Demek, bul jag'day sha'rt meyilli konstruksiyalardın' sintaksislik xızmetin anıqlawda onsha talaslı pikir tuwdırmawı mu'mkin.

-Sa formalı sha'rt meyil topları tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı to'mendegi ma'nilerdi bildirip keledi:

1) -sa formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sha'rt ma'nisin an'latadı: Eger biz usı waqıtta Qa'dirbayg'a asılsaq erten' elden-jurttan posamız (A.B.). Miynet etsen' hu'rmetke bo'lenesen';

2) -sa formalı toplam waqıtlıq ma'nidegi sha'rttı bildiredi: Men ekinshi ret kelsem a'kelcmen (S.S.). Suwattı eslesem jaylawdı oylawman (Sh.S.);

3) -sa formalı toplam sahistırmalı qatnas bildirip keledi: Ma'mleketke paxtamı qansha ko'p bersek, sonsha utamız (A'.T.);

4) -sa da formalı toplam qarсылaslıq ma'ni an'latadı: Quwırdaqshunın' ga'pidegi shımsımay astarg'a tu'sinse de qararıspadı (T.Q.);

5) -sa da formalı toplam sha'rt ma'nisin bildirip te keledi: Qay jerde bolsam da, kim menen ushıressam da o'zimdi ma'rtebeli adam retinde sanayman (X.S.);

6) -sa dep ko'mekshi so'zli toplam maqset pısıqlawısh ma'nisin bildiredi: **Baspaqshılarg'a usınsha qıyanatı ushın bir soqqı bersem dep g'ayratlandı. Mina a'n'gimeden keyin onı tezirek bir ko'rsek dep arman ettik** (A'.T).

Sorawlar

1. Feyil toplamların qanday feyiller du'zedi, olardı atap aytıń h'a'm olardıń bir-birinen o'zgesheligin tu'sindirin'.

2. Feyil toplamları qanday jag'dayda ayırılmanadı h'a'm qanday jag'daylarda ayırılmanbay keledi, misallar keltirip aytıń.

3. Feyil toplamları neshe tu'rge bo'linedi h'a'm olardı atap aytıń, sonın ishinde -sa/-se formalı toplamların' basqa toplamlardan o'zgesheligin tu'sindirin'.

4. Hal feyildin' affikslerin aytıń h'a'm olardıń qanday so'zlerdi basqarıp, feyil toplamların du'zetug'ınin tu'sindirin'.

5. Kelbetlik feyildin' affikslerin aytıń h'a'm qaıssı feyil toplamında o'nimli qollanıwın tu'sindirin'.

6. Ha'reket au feyilinin' struktura-semantikaliq tu'rlerin aytn' h'a'm olardin' qanday ken'eytilgen ag'za xizmetlerinde keliwin misallar keltirip tu'sindirin'.

II BİRGELKİLİ AG'ZALI GA'PLER

§ 79. Ga'ptin' birgelkili ag'zaları haqqında tu'sinik

Bir ag'zag'a qatnash birgelki ma'nili sintaksislik xizmet atqaratug'in eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeklese baylanisınan du'zilgen ag'zalarg'a ga'ptin' birgelkili ag'zaları dep ataladı. Birgelkili ag'zalar ga'ptin' quramında neshew bolıwına qaramastan bir sorawg'a juwap beredi: Transport ha'm baylanis tasqınıap o'sti (gazetadan). Jıynalı trubunasına orta boylı, qarapa'ren', janı ha'rna'rseni sezgish jigit ko'terildi (X.S.).

Ga'ptin' birgelkili ag'zaların anıqlawda to'mendegi belgilerine qaraladı:

1. Ga'ptin' birgelkili ag'zaları bir ag'zag'a qatnashlı birgelkili semantika-sintaksislik xizmet atqaradı.

2. Birgelkili ag'zalar o'z ara bir-biri menen dizbeklewshi da'nckerler ha'm dizbeklewshi intonatsiya arqalı baylanısadı.

3. Ga'ptin' birgelkili ag'zaları, tiykarınan, bir grammatikalıq formadag'ı bir so'z shaqabı arqalı bildiriledi, geyde ha'r tu'rli formadag'ı bir so'z shaqabınan da bolıwı mu'mkin. Biraq bunday jag'dayda birgelkili ag'zalardin' o'zi qatnashlı ag'zag'a bolg'an ma'ni birliği saqlanadı: Ol russha, qaraqalpaqsha, tu'rkmen she, o'zbek she mu'ltiksiz so'yleydi. Ol orta boylı, qırma saqal, basında sha'pkisi bar, russha kiyingen jigit (N.D.).

Birgelkili ag'zalar morfologiyalıq bildiriliwi jag'ınan seplik affiksi ha'm ko'mekshi so'zli formalarda keledi. Seplik jalg'awları ha'm ko'mekshi so'zler birgelkili ag'zalardin' ha'rbir komponenti menen qaytalanbay, olardin' en' son'g'ı komponenti menen kelip te da'slep-kilerine ortaqlasa aytiladı:

Qara suwıq qıstı eldi,
Bultlar basıp ten'iz, ko'ldi.

(Berdaq).

Na'zik qashılar taslar ha'm topıraqlar menen toltırıldı (J.A.). Atlı a'skerler Shabbaz, Biybazar arqalı qır menen ju'rdi (Q.D.).

Birgelkili bayanlawishlar morfologiyalıq forması jag'ınan ha'r tu'rli bolıp ta keledi. Olardin' da'slepki komponentleri hal feyil yamasa sha'rt meyil formalarında keledi de, son'g'ı komponenti betlik formadag'ı feyillerden boladı. Bunday jag'dayda en' son'g'ı komponenttegi betlik affiksi da'slepki komponentlerge de uluwmalıq ortaqlı boladı, da'slepki

komponentler son'g'i betlik formalı bayanlawış arqalı tıyanaqlanadı: Jumabaydın' ajarı birese **surlanıp**, birese **qızaradı** (K.S.). A'ste so'ylesken sesleri qulag'ına birde **esitilse**, birde **esitilmeydi** (O'.X.).

Sonday-aq birgelkili bayanlawıştın' da'slepki komponentleri hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyillerinen bolıp, son'g'i komponenti ko'mekshi ha'm tolıqsız feyil yamasa geypara modal so'zli bolıp ta bildiriledi. Bunday jag'dayda da son'g'i komponenttegi ko'mekshi so'zler da'slepki komponentlerge uluwmalıq ortaқ bolıp keledi: Jol boyı paxta edi. Sonı ko'rgende Palwan **toyınıp ta**, **tolg'anıp ta**, **oylanıp ta** qaldı (O'.A.). Basınan keshirgen qayg'ılı ha'diyseler onın' bet a'lpetinen **ko'riner**, **bayqalar edi** (Aybek). Albette, sonsha du'nyasınan, ma'rtebesinen ayırılıp turg'an bay balası bul sha'rtke **oylanbawı**, **tolg'anbawı mu'mkin be?** (K.S.). Dawısı gewdesindey iri emes, **jin'ishke**, **ashshı**, **qatın dawıshı eken** (T.Q.).

Birgelkili ag'zalardıń ha'rbir komponentine diqqat awdarılıp, logikalıq pa't tu'sirilip aytilg'anda, olardıń ha'rqaysısı seplik affiksli yamasa tirkewishli bolıp keledi:

Shet eldegi **bayerlarg'a**, **doslarg'a**,
Okcean, taw, ten'izlerden asıp bar.

(J.A.).

Paxtakesh diyqanlar tag'ı da qaytpas **g'ayrat penen**, **qızg'ınlı pa't penen** iske kiristi (M.D.).

Ga'ptin' birgelkili ag'zaları du'zilisi jag'ınan dara so'zlerden, eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeklesiwinen bolg'an qospa ha'm ken'eytilgen ag'za formalarında keledi: Bul saparı ol tawg'a **du'rmiyinin de**, **portfelin de** alıp kelgen edi (Sh.A.). A'miwda'rya boyları suhılıqqa, **ra'ha'tli baylıqqa**, **jaynag'an jan'a o'mirge** iye boldı (J.A.). Brigada ag'zaları mektepte traktordı u'yreniw ha'm onı **erkin tu'rde basqara biliwdi** qızg'ıwshılıq penen ju'rgizdi (J.S.).

§ 80. Birgelkili ag'zalardı baylanıstırıwshı qurallar

Ga'ptin' birgelkili ag'zaları bir-biri menen intonatsiya ha'm dizbeklesiwshı da'nekerler arqalı baylanıadı. Ko'pshilik izretlewshiler bul grammatikalıq qurallardıń birgelkili ag'zalardı ha'm qospa ga'plerdı baylanıstırıwda tariyxıy jaqtan en' da'slepki ha'm go'nesi intonatsiya dep esaplaydı. Bul tuwrah M.Z.Za'kiev: «Tu'rkiy tillerinde da'nekerler payda bolmastań burın-aq dizbeklewshı baylanıstırıwshı qurallar sanaw ha'm qarsı qoyıw intonatsiyaları boldı. Dizbeklesiwshı intonatsiya baylanıstırıwshı qural retinde tariyxıy birinshı ha'm onın' ha'zirgi tilde

ha'reket etiw radiusı dizbeklewshi da'nekerlerdin' ha'reket etiw radiusına qarag'anda a'dewir ken'»¹ dep ko'rsetedi.

Haqiqatında, intonatsiya tuwralı joqandag'ı sıyaqlı pikir tariyxıy shıg'ısı jag'ınan durıs. Sebebi, ko'mekshi so'zlerdin', sonın' biri da'nekerlerdin' tariyxıy shıg'ısı jag'ınan a'dewir son', ma'nili so'zlerdin' da'slepki leksikalıq ma'nisinen uzaqlasıp, ga'ptegi so'zlerdi bir-biri menen o'z ara baylanıstırıwshı ha'm ma'nilik qatnas bildiriwshi grammatikalıq quralg'a aynalg'anlıg'ı tastıyıqlaydı.²

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' barlıq stillerinde intonatsiya ha'm da'nekerler ken' qollanladı. Olardın' qollanıwının' birewi az, ekinshisi ko'p dep sheklewge bolmaydı. Bul grammatikalıq qurallar stillik talapqa ılayıq ga'ptegi so'zlerdin' o'z ara grammatikalıq baylanısın bildiriw, ga'ptin' anıqlılıg'ı ha'm ıqshamlılıg'ın artırıw ushın ken' qollanılıp keledi.

Dizbeklewshi intonatsiya. İntonatsiya birgelkili ag'zalardı baylanıstırıwshı tiykarg'ı grammatikalıq qurallardın' biri retinde xızmet atqaradı. Birgelkili ag'zalar intonatsiya arqalı baylanısıp kelgende, birgelkili ag'zalardın' komponentleri arasında dawıs irkilisi sanamalı sıpatqa iye boladı. En' kemi eki yamasa birneshe birgelkili ag'zalardı baylanıstıradı.

Birgelkli ag'zalardın' intonatsiyası ma'nilik qatnaslarına qaray: 1) sanaw intonatsiyası; 2) qarsılas intonatsiya ha'm 3) sebep intonatsiya sıyaqlı u'sh tu'rge bo'linedi.

1. Sanaw intonatsiyası, ko'binese birgelkili ag'zalardın' ko'p komponentli tu'rlerin baylanıstıradı. Sanaw intonatsiyası arqalı baylanısqa birgelkili ag'zalardın' ma'nisi o'z ara ten' ma'nili bolıp keledi. Olardın' arasındag'ı intonatsiya da bir tekles bolıp ayıladı: Awıldın' shetinde mallar, buzawlar, qoy-eshkiler jayılıp ju'r (A.O.). Bo'ribay ag'ag'a. Ernazar dostıma, Eshimbetke, Ayshagu'lge o'lgen she minndarman (A.B.). Nawqañ ma'wsimi baslanaman degen she pillekeshlik boyınsha ko'p adamlar menen ken'esti, oylastı, sırlastı (T.Q.):

2. Qarsılas ma'nili intonatsiya, tiykannan, ma'nileri qarama-qarsı bolg'an eki komponentli birgelkili bayanlawıshlardı baylanıstıradı:

a) ha'r tu'rli ma'nidegi is-ha'reketlerdin' bir-birine qarama-qarsı ckenligin bildiredi: Men onı a'ri-beri izlestirdim, tappadım (O'.X.). Ol tislendi. Nuqıl tislari astındag'ı erinin bo'lgen she tislendi, bo'lmedi (T.Q).

¹ Закнев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Изд-во Казанского университета, 1963, 233-бет.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, 163-бет; Шоабдурахманов Ш. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар. Тошкент, 1953, 3-бет.

b) birgelkili is-ha'reket bir-birinin' ma'nisin ku'sheytip ko'rsetedi: Org'an sayin ortalaniw tu'we, g'awlap o'se berdi (K.S.). Murtaza ataligtin' og'i altin qabaqqa tiymek tu'we, jaqinlasqan da joq (J.S.):

3. Sebeb ma'nili intonatsiya biri ekenshisinin' sebebin bildirip kelgen eki komponentli feyil bayanlawishlardı bayanıstıradı:

a) birgelkili is-ha'rekettin' da'slepkinsinin' isleniw sebebi son'g'i komponent arqalı bildiriledi: Olar tu'nde ju'rmeydi, qorqadı. Ha'zir men usı maqsette a'n'gimelesip otırıwdı mına'sıp ko'rmedim, ko'nbedim (O'.X.):

b) birgelkili is-ha'rekettin' son'g'ısının' isleniw sebebi da'slepki is-ha'reket arqalı ma'lim boladı: At mingesikke a'lleqashan boldırg'an edi, mamırladı (T.Q.).

Dizbeklewshi da'nekerler. Da'nekerler ga'ptin' birgelkili ag'zalarınin' arasında tek bayanıstırıwshılıq xızmetin atqarıp qoymay, birgelkilikti da'l anıqlaydı ha'm birgelkili ag'zaldın' arasında ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı bildiredi.

Ga'ptin' birgelkili ag'zaların biriktiriwshi, qarsılas ha'm awıspalı da'nekerler bayanıstıradı.

1. **Biriktiriwshi da'nekerler** (da/de, menen, ha'm, a'ri, ja'ne, tag'i). Bul da'nekerler ma'nileri o'z ara ten' bolg'an eki yamasa ko'p komponentli birgelkili ag'zaldı bayanıstırıp keledi.

Ha'm, ja'ne, menen, tag'i, a'ri da'nekerleri, ko'binese eki komponentli birgelkili ag'zaldı bayanıstıradı: Neft ha'm gaz xalıq xojalıg'ının' barlıq tarawında paydalanıladı (gazetadan). Aldına dasturqan tolı nan menen qant qoydı (J.A.).

Ha'm, ja'ne, tag'i da'nekerleri ko'p komponentli birgelkili ag'zaldın' arasın bayanıstırıp kelgende qaytalanıp qollanıladı: Men ushın menin' Eshimbetim ha'm aqullı, ha'm sulıw ha'm jag'imlı (A.Bek.).

Da/de, ta/te da'nekerleri birgelkili ag'zaldı bayanıstırıp kelgen menen, barlıq jag'dayda haqıyqıy da'nekerlerlik xızmetti atqara bermeydi. Olar ko'p komponentli birgelkili ag'zaldın' ha'rbiri menen qaytalanıp kelgende da'nekerlik xızmeti menen qatar, o'zleri qatnaslı so'zlerge ku'sheytiwlik ma'ni beredi. Bunday jag'dayda da/de da'nekerlerinin' *janapaylıq xızmeti basım keledi.*

Da/de ko'mekshi so'zi to'mendegi jag'daylarda haqıyqıy da'nekerlik xızmet atqaradı:

a) eki sın'arlı birgelkili ag'zaldın' arasında bayanıstırıwshi da'nekerlik xızmette keledi: Ol qapınin' aldında sa'lkem cılenip turdı da, iskerge kirip ketti (K.S.):

b) eki komponentli dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdı bayanıstıradı: Qapı qattı ashıldı da, awızdan u'lken deneli adam ko'rindi (K.S.):

Da/de ko'mekshi so'zi to'mendegi jag'daylarda janapaylıq-da'nekerlik xizmet atqaradi:

a) dara so'zlerge ku'sheytiwshilik-janapaylıq ma'ni beriw arqali son'g'i so'z benen baylanıstıradı: Abat asıqpay otırıp qozlardın' ekewin de paltosına oradı (T.Q.);

b) birgelkili ag'zalardıń ha'rbiri menen qaytalanıp kelip, ku'sheytiwshilik-janapaylıq ma'ni beriw arqalı birgelkili ag'zalardı baylanıstıradı: Da'rya da, ko'l de jumjirt. Balıqtın' gu'mis qalashi ko'riniwden qarmaqshının' sha'pikligi de, sheberligi de, ta'silxorlıg'ı da kerek (K.S.).

2. Qarsilas da'nekerler (biraq, lekin, so'ysede, sonda da, degen menen, onın' menen). Da'nekerlerdin' bul tu'ri birgelkili ag'zalardı o'z ara bir-birine qarsılaslıq ma'nide baylanıstıradı.

Qarsilas da'nekerler birgelkili ag'zalardı baylanıstırıwda basqa tu'rlerine qarag'anda az qollanıladı. Olar, tiykarınan, birgelkili bayanlawıshlardı, geyde birgelkili anıqlawıshlardı da baylanıstırıp keledi: Jawingerler aqırǵı oq qalg'ang'a shekem sawash ju'rgizdi, biraq keyin sheginbedi (gazetadan). Boyı kishkene, biraq og'ırı iri dawıshı Su'yindik biy ornısız qızbaytuǵın g'arrı edi. Maman biyden basqalar heshna'rse uqpay qalsa itimal, esitiwge qumarlanıp jaqınladı, onın' menen tu'sinbedi (T.Q.).

Qarsilas da'nekerler to'mendegi sıyaqlı birgelkili ag'zalardı baylanıstırıp keledi:

1) biri tastılawshı, ekinshisi biykarlawshı birgelkili ag'zalardı baylanıstıradı: Mamandı ko'rse jayatug'ın bulttay tu'nerdi, biraq jawmadı (T.Q.) Jumagu'l sezdi, biraq betinen almadı (O'.A.).

2) ma'nileri bir-birine qarama-qarsı bolmag'an birgelkili ag'zalarg'a qarsılaslıq ma'ni beriw arqalı baylanıstıradı: İzbasar jasawıl so'yilemedi, lekin Bayqoshqar biyden na'zerin almaydı (T.Q.) Mashinadan shashı buwrıl bolg'an orta boylı, biraq shırayı ele jaslaw birew shıqtı (O'.X.)

3. Awıspalı da'nekerler (ya, ya'ki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, a'lle, ne). Bul da'nekerler birgelkili ag'zalardı ayırınlap, pikirdin' yamasa is-ha'rekettin' birinin' ornına biri awıspıp keletug'inin bildiredi.

Awıspalı da'nekerler, ko'binese birgelkili ag'zalardıń ha'rbiri menen qaytalanıp qollanıladı. Bunday jag'dayda olar ha'rbir komponenttin' aldında keledi ha'm birgelkili ag'zalardıń arasında pauza islenedi: Buni ya Jiemurat, ya Da'rmenbay bayqamadı A'lle qartayıp miyi ortalang'anlıqtın' a'lamattı, a'lle elin basharta almay ju'r (T.Q.). Ne atızshelde, ne jolda qıbırlag'an jan joq (O.B.).

Awıspalı da'nekerler qaytalanbay, eki komponentli birgelkili ag'zalardıń arasin baylanıstırıp kelgende pauza islenbeydi: Kitaplardı

onm ayırwg'a barg'anda otınxanada yamasa tam basında oqıytug'm edim (M.G.). Men erten' ya arg'tı ku'ni keshte kelermen (T.Q.).

4. **Gezekles da'nekerler** (ga', ga'hi, ga'de, bir, birese, birde, bazda, a'ri). Ko'binese birgelkili ag'zalarđı baylanıstırıwda ga', birese da'nekerleri o'nimli qollamladı. Bul da'nekerler arqalı baylanısqa birgelkili ag'zalar gezekleslik ma'ni bildiredi.

Gezekles da'nekerler, ko'binese birgelkili ag'zaların' ha'rbiri menen qaytalamp qollanladı, birgelkili ag'zaların' arasında pauza islenedi: Ol ga' tu'rgelip, ga' ju'rđı, ga' otırıp, ga' jattı (A.B.). Ja'imen birese o'zinen o'ktemirek Jemuratqa, birese esik bettegi Temirbekke qaraydı. Serkebay bir qızardı, bir bozardı. Bazda xan sarayındag'ılar o'lip qalg'anday tımtırıs, bazda iytin' ketegindey ulı-shuw (T.Q.). Ol jipektey jumsaq qolı menen ga'hi basımnan, ga'hi shashımnan sıypadı (O'.X.). Aradag'ı usı azg'ana jimjırthq a'ri qorqınışlı, a'ri qa'weterli edi (X.S.).

§ 81. Ga'ptin' birgelkili ag'zaların' tu'rleri

Jay ga'plerdin' quramı bir baslawıshqa qatnaslı eki yamasa birneshe bayanlawıshlı ha'm bir bayanlawıshqa qatnaslı eki yamasa birneshe baslawıshlı du'ziliste keledi. Sonday-aq, ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları da o'zleri qatnaslı ga'p ag'zaların birgelkili ma'nidegi eki yamasa birneshe so'zler arqalı sıpatlaydı. Uluwma ga'ptin' barlıq ag'zalı birgelkili ag'za xızmetinde keledi.

1. **Birgelkili baslawısh.** Jay ga'plerdin' quramında bir bayanlawısh penen birgelkili ma'nide baylanısıp kelgen eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbegi birgelkili baslawıshın' xızmetin atqaradı. Birgelkili baslawıshlı ga'plerdin' bayanlawıshı birew yamasa birneshe bolıp keliwi mu'mkin. Bunday ko'p komponentli birgelkili bas ag'zalar, ko'binese atawısh so'zler arqalı bildiriledi: Ortag'a dasturqa jayılıp nan, qant, konfeta qoyıldı (A.B.). So'ylesiwleri, son'g'ı kelgen jas u'kenlerge otırıtıwları ha'mmege ibirat alarlıq, jen'il, shaqqan, a'lpayım (T.Q.).

2. **Birgelkili bayanlawısh.** Jay ga'plerdin' quramında eki yamasa birneshe bayanlawısh bir baslawıshqa qatnaslı bolıp, onın' birneshe ish-a'rketin, belgisin bildiredi. Birgelkili bayanlawısh xızmetinde, ko'binese feyiller, atawısh so'zler keledi. Feyil ha'm atawısh so'zlerden bol'gan bayanlawıshlar aralasıp kelip te birgelkili bayanlawısh xızmetin atqaradı: Bul barısında ol heshkimnin' so'zin tin'lamaydı, so'ylespeydi de, do'geregine qaramaydı (İ.Q.). Paxta bizin' maqtanışımız, bizin' ku'ta' ullı baylıg'ımız. Suw g'awashanın' xanı ha'm janı (gazetadan). Babalarımız dana bol'gan, bilgen. Shayıq ko'p so'ylemeydi, oylı (T.Q.).

3. **Birgelkili anıqlawısh.** Eki yamasa birneshe belgi predmetke yamasa predmetlik ma'nidegi so'zlerge qatnaslı bolıp, onı birgelkili ma'nide sıpatlaw arqalı birgelkili anıqlawısh xızmetin atqaradı. Anıqlawıshın'

eki tu'ri de— **jupkerlesiwshi** ha'm **izafetlik anqlawish** birgelkili bolip keledi: Ashilg'an esikten toltiq deneli, ko'zi ilmeygen, jasi qinqtan o'tken birew kirip keldi (O'.A.). Qazaqstannin', Uraldin', Sibirdin', Povoljyeninin' bunnları adam turmag'an ken' dalalarında onlag'an ha'm ju'zlegen kolxozlar payda boldi (gazetadan).

4. **Birgelkili toliqlawish.** Obyektlik ma'nidegi eki yamasa birmeshe toliqlawishlar birgelkili toliqlawish xizmetin atqaradi. Birgelkili toliqlawishlar morfologiyaliq bildiriliwi jag'inan, ko'binese seplik formalı ha'm tirkewishli bolip keledi: Sadulla ag'a jerge, suwg'a iye boldi (N.D.). Ha'rkim o'z awılı menen, toparı menen, shan'lag'ı menen oylassin. Ol Esimbiydi shaqırp aldınp, Amanlıq haqqında, onın' kelinshigi haqqında so'z basladı (T.Q.).

5. **Birgelkili pısqılawish.** Is-ha'reket protsesin birgelkili pısqılawishlıq ma'nide sıpatlap kelgen bir tu'rdegi eki yamasa birmeshe so'zler birgelkili pısqılawishtın' xizmetin atqaradi. Pısqılawishtın' barlıq tu'rleri birgelkili bolip keledi: Ol birese qızarıp, birese bozarıp ashıwlandı (A.B.). Ol ha'r ku'ni azanda, tu'ste, keshte buzawlarına rejim menen ot saladı (J.S.). Bizler olardı uzaq ha'm ko'p ku'ttik (J.S.). Onı-bunı ayıtısqanlıqtan, ku'liskenlikten ha'mme bir jerge jynalg'anlıqtan tu'ski demalı kewilli o'te berdi (A'.T.). Men miynet etpege, miynetim arqalı maqsetke jetpege kelgenmen (A.B.). Ba'ha'rgi egiske erte tayarlanbag'anda, onı jaqsılap sho'lkemlestirmegende bunday mol n'nim alınbag'an bolar edi (gazetadan).

§ 82. Birgelkili baslawish penen bayanlawishtın' kelisiwi

A'dettegi jay ga'plerde baslawish penen bayanlawish u'shinshi betten basqa betlerde bette. sanda kelisedi. Bul jag'day birgelkili ag'zalı ga'plerde u'nemi saqlanbaydı. Birgelkili baslawishtın' bildiriliwine qaray olardıń kelisiwi to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladı.

1. Birgelkili baslawishlar ko'p komponentli bolip kelse de bayanlawish penen, ko'binese birlik sanda baylanıladı. Bul jag'day, tiykarınan, 3-bettegi baslawishlarğa ta'n bolip keledi: Al Abat baba menen Fatima jen'gem onı ku'ta' izzet etipti, hu'rmetlepti (O'.X.).

2. Birgelkili baslawishlar ha'r tu'rli bettegi atlıq ha'm betlik almasıqları arqalı bildirilgende, bayanlawish penen I bett, ko'plik sanda kelisedi: Matevosyan, Nikonova ha'm men Moskvag'a qaray jol aldıq (S.S.). Aldı menen so'z baslawg'a ol da, men de batına almadıq (O'.X.). Men de, sen de adambız g'oy (J.A.).

3. Egerde birgelkili baslawishlar betlik almasıqlarınan bolip, awıspalı da'nekerler arqalı baylanısp kelse, bayanlawish birgelkili baslawishtın' qay jaqını menen kelisedi: Bul jumıstı ya sen, ya men orınlayman. Buni ya'ki men ya'ki sen orınlaysan'.

§ 83. Birgelkili ag'zali ga'plerde uluwmalastirwshi so'zler

Jay ga'plerdin' quramında birgelkili ag'zalar menen qatar, uluwmalastirwshi so'zler de qollaniladi.

Birgelikli ag'zali ga'plerdegi uluwmalastirwshi so'zler, ko'binese birgelkili ag'zalardan son' kelip, olardi ja'mlep, uluwmalastirw ko'rsetedi: Olardın' ilg'allı miyneti, texnika ha'm ximiya – ha'mmesi eginlerge xızmet etiwge jumсалadı. Turizm, awg'a shug'iw, baliq uslaw – bulardın' ha'mmesi adamdı g'ayratlandiradi (gazetadan).

Uluwmalastirwshi so'zler morfologiyalıq belgilerine qaray to'mendegi so'z shaqapları ha'm so'zlerdin' dizbeginen boladı:

a) ja'mlew. siltew ha'm bolımsızlıq almasıqlarınan: Aw, qayıq, sholan, keme-ha'mmesi awıl ken'estin' erkinde boldı. Sonı an'lag'anlıqtan ba, ya hayalı bolıp, ya ba'shir shabarmanı bolıp-heshkim basın suqpaydı. (K.S);

b) jiynaqlaw sanlıqlardan: Bul waqıtta Ernazar, Pirim, Muxammed-u'shewi izirekte a'n'gimelesip kiyatır edi. Azg'ana waqıttan son' Tilemis, Niyazov, Qalila tag'ı eki baliqshi-besewi quyılıp kirip keldi (K.S);

d) almasıq ha'm atlıqlardın' dizbeginen boladı: Alatug'in aylıq, payok ha'm anda-sanda keletug'in posilkalar - bulardın' barlıg'ı da ten' bo'linip beriledi (X.S.). Taplang'an jer, sing'an qurallar, kenep qaltadan tu'sip qalg'an qa'lem, alısraqta jatırg'an qamshı, shala shegilgen shılm - bul belgilerdin' barlıg'ı da balanın' qatan' qarsilasqanın ko'rsetedi (V.K.).

Uluwmalastirwshi so'zler o'zi qatnash birgelkili ag'zalar qaysı ag'zanın' xızmetin atqarsa, bular da sol xızmetti atqaradı: Aq saqal, qara saqal, aq jawlıq, qızıl jawlıq, aydarlı bala, tulımshaqlı qız – ha'mmesi da'rya jag'asında sap tartıp tur. Bul ko'sheden bay, ha'meldar atag'ı keship ju'rgen Xalmurat, Ma'demiyn, Qudiyar – u'shewi (K.S.). Onın' sanaatında da, awıl xojalıg'ında da, ma'deniyat maydanında da – ha'mme jerde entuziastler ha'm o'z isinin' sheberleri atanıp ju'rgen nag'ız patriotları miynet etip atır (gazetadan).

§ 84. Ashiq ha'm jabıq qatarlı birgelkili ag'zalar

Birgelkili ag'zalar eki komponentli ha'm komponentli bolıp keliwine qaray strukturalıq o'zgesheliklikke iye boladı. Olar baylanistirwshi pauza, sanaw intonatsiyası, da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasına qaray, strukturalıq jaqtan *ashiq qatarlı* ha'm *jabıq qatarlı birgelkili ag'za* bolıp eki toparg'a bo'linedi:

Ashiq qatarlı birgelkili ag'zalar. Birgelkili ag'zalardın' qatarın (komponentlerin) ele de dawam ettiriwge, olardın' qatarına jan'a so'zler qosıp tolıqtırıwga bolatug'in tu'ri birgelkili ag'zalardın' ashıq qatarın du'zedi.

Ashiq qatarli birgelkili ag'zalar da'nekerli ha'm da'nekersiz, intonatsiya arqali baylanisadi.

1. Ashiq qatarli birgelkili ag'zalar da'nekerlerdin' birgelkili ag'zalardın' ha'rbiri menen qaytalanıp keliwi arqali du'ziledi. Ashiq qatarli birgelkili ag'zalardi du'ziwge to'mendegi da'nekerler qatnasadi:

a) ha'm, ja'ne, tag'i, da/de biriktiriwshi da'nekerlerdin' ha'rbir komponent penen qaytalanıp keliwi arqali, misali: Bul jag'day jigitlerdi ha'm terletti, ha'm yoshtirdi (T.Q.). Elmurat ag'ag'a men de, Borisov ta, Murat ta, xatkeri joldas Batirov ta tu'sindirip aytti (J.A.);

b) g'a, g'a'hi, bir, birese, birde t.b. gezekles da'nekerler eki yamasa ko'p komponentli birgelkili ag'zalardın' arasında qaytalap qollanılıw arqali, misali: Ol ga' ashıwlandı, ga' o'kpeledi. Mashinanın' kizovına bir minedi, bir tu'sedi (O'.A.). O'mir bul -- ga' biyikke shıg'ıw, ga' shuqırg'a qulaw, ga' ıssıg'a ku'yiw, ga' muzg'a ton'law. (T.Q.);

d) ya da'nekerinin' qaytalanıp keliwi arqali, misali: ya o'zi, ya ustası ko'rinsesh. Ol menin' xatımdı sira' oqımag'anday, ya ga'p qozg'amaydı, ya juwap bermeydi. (T.Q.).

2. Da'nekersiz ashıq qatarli birgelkili ag'zalar sanaw intonatsiyası arqali du'ziledi. İntonatsiya arqali du'zilgen ashıq qatarli birgelkili ag'zalarda eki qatarli ha'm ko'p qatarli bolıp keledi: Atız ishindegi o'nim ba'rinen de qımbat, ba'rinen qızıqlı (O'.A.). Ko'k jipektey ko'gergen jon'ishqalar, g'alıday bolıp qulıp do'nip jatqan gu'zlik biydaylar, critken aq gu'mistey bolıp jarqırıp, uzag'ıraqla dirildep sag'ımlar ko'rinedi (M.D.). Qızım ku'ta' miynet su'ygish, g'ayratlı, hu'jdanlı, anasınday ar-namıslı (A.B.).

Jabıq qatarli birgelkili ag'zalar. Birgelikli ag'zalardın' qatarın sol du'zilisten artıq artırıw'ga bolmaytug'in tu'ri birgelkili ag'zalardın' jabıq qatarın du'zedi. Jabıq qatarli birgelkili ag'zalar da da'nekerli ha'm da'nekersiz du'ziliste keledi.

1. Birgelkili ag'zalar jabıq qatarli bolıp kelgende, da'nekerler eki komponentli birgelkili ag'zalardi yamasa ko'p komponentli birgelkili ag'zalardın' en' son'g'i eki komponentin baylanıstırıp jabıq qatardi du'zedi. Jabıq qatarli birgelkili ag'zalar to'mendegi da'nekerdin' qatnası arqali du'ziledi:

a) ha'm, ja'ne, tag'i, menen, da/de biriktiriwshida'nekerler arqali, misali: Qar astınan qılıtıyp bas shıg'arg'an qarabaraqlar menen so'ksiz jantaqlar izde qalıp atır (T.Q.) Ma'teke ku'łki menen ayg'ızlang'an ajarınnı' tolıqının basıp, o'zin shıyraqlattı da, ga'p basladı (K.S.);

b) **biraq, lekin** t.b. qarsilas da'nekerleri arqali, misali: Mamannın' ishi quwanışqa tolıp ketti, **biraq** marapatlanbadı (T.Q.);

d) yamasa, ya'ki, bolmasa awıspalı da'nekerleri arqali, misali: Ol qıstın' yamasa ba'ha'rdin' la'mgershilik mezgillerinde kelse kewilsizlew

ko'rinadi (I.Yu.). Ilaj bolsa, olarg'a berman keliwdi na'siyat etedi, bolmasa Xiywa xamna barıp so'ylesedi (T.Q.).

2. Jabıq qatarlı birgelkili ag'zalar intonatsiya arqalı baylanısıp kelgende, tiykarınan, eki qatarlı bolıp, qarsılas, sebep intonatsiyaları ha'm ulhwmalastırınshı so'zdin' qatnası arqalı du'ziledi: Inısgul biy ko'z astınan bayqadı, u'ndemedi. Ol usılayınsha ha'r ku'ni xabar almaqshı edi, oylag'amı bolmadı. Alıstan bolsa da ko'rip, bir so'gip mawqın basqısı keldi, irkildi (T.Q.). U'iken - kishi, ag'ayın - jegjat ba'ri xoshlasıw'g'a keldi (K.S.).

Sorawlar

1. Ga'ptin' birgelkili ag'zalarınan' anıqlanıw belgilerin aytın? 2. Ga'ptin' birgelkili ag'zaları qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısadı? Misallar keltirin'. 3. Birgelkili ag'zalar dı qanday da'nekerler baylanıstıradı, atap aytın'. Misallar keltirin'. 4. Ga'ptin' qaysı ag'zaları birgelkili bolıp keledi? 5. Birgelkili baslawısh penen bayanalawıstın' kelisiwi qanday? 6. Birgelkili ag'zalar qanday jag'dayda ashıq ha'm jabıq qatarlı bolıp du'ziledi? Misallar keltririn'.

III. AYIRIMLANG'AN AG'ZALI GA'PLER

§ 85. Ga'ptin' ayırlang'an ag'zası tuwralı tu'sinik

Ga'p ishinde ma'nilik ha'm intonatsiyalıq jaqtan ayırlanıw kelgen ga'p ag'zalarına ga'ptin' ayırlang'an ag'zası delinedi.

Ga'ptin' ayırlang'an ag'zası o'zi qatnash so'zge yamasa ga'pke qosımsha ma'ni beredi. Olardan intonatsiya yamasa pauza arqalı ayırlanıw turadı: Biz, jaslar, elimizdin' haqıyqiy azamatı ekenimizdi iste ko'rsetiwimiz kerek («E.Q»). Bunı Xiywa a'tirapında tek eki adam-xan ha'm ba'kim biletug'm edi. Tawdın' janbawırınan o'rmelep, olar joqarı ko'terildi (T.Q.).

Bul ga'plerdegi diqqat etilgen so'zler ga'p ishinde ma'ni ha'm intonatsiyalıq jaqtan ayırlanıw, ga'ptegi bir ag'zag'a yamasa pu'tin ga'pke qatnash olardin' ma'nisin qosımsha tolıqtıradı.

Ga'p ag'zalarınan' ayırlanıwına to'mendegi jag'daylar sebepshi boladı:

1. Ga'p ag'zaları o'zinen bunn kelgen so'zlerdin' ma'nisin tu'sindirip, ayqımlawısh ma'nisinde keliw arqalı ayırlanıwadı: Biz, basshılar, ullı isti de, kishkene isti de xalıq penen ma'sla'hatlasıp sheshemiz. Aydos keyingi betke-shıg'ıs jaqqa na'zer tasladı (G'S.).

2. Ga'p ag'zaları du'zilisi jag'ınan ko'lemi ken'eyip, predikativlik sıpatqa biyimlenip keliwi arqalı ayırlanıwadı. Bul tiykarda, ko'binese feyil

toplamları ayırmlanıp keledi. Olar ayırmlanıp kelgende bayanlawishtan uzaq jaylasadı: **Miltig'imdi arqalap, Qarateren'ge jetip bardım (A'.Sh).** Alıslar'ğa qansha qarasan'da, ko'p-ko'mpek suwdan basqa heshna'rse ko're almaysan' (S.S.). Qız qıpsha beline tu'setug'in bilekley shashın eki aynaldıra basına orap, oramalı menen tan'ıp taslaptı (G.I.).

3. Ko'mekshi so'zli bolıp kelgen feyil toplamları ayırmlanadı. Ayırmlang'an ag'zanın' bul tu'ri -g'an/-gen formalı kelbetlik feyildin' basqarıwdag'ı toplamlardan boladı: Rossiyadan qayıtıp kelgen son', Qılıshbay ko'p waqtın u'yinde o'tkerdi. Allekimdi izlegen siyaqlı, ol jan-jag'ına jaltaq-jaltaq qaraydı (O'.X.).

4. Ga'p ag'zaların' ayırmlanıwına so'ylewshinin' bir so'zge ayrıqsha diqqat awdarıp, basqa so'zlerden ayırmlap ayırıwı da sebepshi boladı: Maman balam, an'sat sawda emes, qıstanba, elin'e, jigitlerin'e, Irisqul biyge oylas,-dedi Ayg'ara biy (T.Q.).

Bul siyaqlı ayırmlang'an ag'zanın' aldında ayırmlaw ma'nisindegi a'sirese, ayrıqsha, ha'tte, yag'imiy t.b. siyaqlı ko'mekshi so'zler qollanıladı: Mal sharwashılıg'ında islewshi adamlardıń, a'sirese uzaq jaylawlarda ju'rgen shopanlardın' turmus jag'dayların ayrıqsha esapqa alıw kerek (gazetadan). Ku'n, ay, juldız, munaw taw, ha'tte anaw tas qapı da za'ru'r bolg'anı ushın turıptı (T.Q.).

5. Ga'p ag'zaları invertsiyalanıp kelip te ayırmlanadı. Invertsiyalanıw arqalı ayırmlanıwda ayırmlang'an ag'zag'a diqqat awdarılıp, sol ag'zanı ayırıwdan aldın intonatsiya biraz ko'terin'ki boladı. Ayırıwda pauza islenip, ga'ptin' uluwmalıq intonatsiyasınan bo'linip aytıladı: Haw, joldas G'ayıpov, Zootexnik, bul qay kelisin'iz (O'.X.).

Isenemen, Xasan — ma'rt nag'iz
Altınnan da taza ju'regi.

(M.T.).

Bizin' diyqan qıymlıqtan taymag'an.
Bizin' diyg'an — nag'iz batır awmag'an.

(I.Yu.).

§ 86. Ayırmlang'an ag'zaların' tu'rleri

Ga'ptin' ayırmlang'an ag'zaları struktura-funksionallıq printsip boyınsha to'mendegi tu'rlerge bo'linedi: ayırmlang'an ayqınlawısh, ayırmlang'an anıqlawısh ha'm ayırmlang'an pısıqlawısh.

Ayrimlang'an ayqinlawish. Ayrimlang'an ayqinlawish o'zinen buring'i ga'p ag'zasinin' ma'nisin tu'sindirip, ayqinlap, onnan ajiratiwshi intonatsiya arqali ayrimlanip aytiladi.

Ayqinlawish tu'sindirip, ayqinlap kelgen so'z ayqinlaniwshi ag'za dep ataladi. Ayqinlaniwshi ag'zanin' tu'sindiriwshi so'zi qawisqa alimp ta ayrimlanip keledi: Ol u'yde (G'ayıptin' u'yinde) su'yegin izleytug'in adam joq (K.S.). Serafimovish qalasinin' shig'is jag'ında jag'anın' boyi menen 21-armiya (u'sh atqishlar diviziyasi) jaylasip ornalasti (gazetadan).

Ayrimlang'an ayqinlawishlar ayqinlaniwshi ag'zag'a qatnasli to'mendegi ma'nilerge iye boladi:

1. Ayrimlang'an ayqinlawish tu'sindiriwshi ma'ni bildiredi: 1750-jilg'a shekem eldi gu'ziliske tu'sirgendey g'awg'a, daw-ja'njel sirttan da, ishten de bolmadi (T.Q.). Shayirlar aytqan gorizontti, ana tilindegi ko'k jiyegin bu'ginde ko're almadiq (S.S.).

2. Ayrimlang'an ayqinlawish aniqlawshi (konkretlestiriwshi) ma'nige iye boladi. Bunday jag'dayda ayqinlaniwshi ag'za almasiqtan yamasa uluwmalıq ma'nidegi atawishlardan bolip, olardin' ma'nisi anuq atlıqlar arqali ayqinlanadi: Biz, jaslar, ana Watang'a shin berilgenligimizdi, elimizdin' ha'qiyqat patrioti ekenligimizdi iste ko'rsetiwimiz kerek. Ilg'allı qurılıs na'tiyesinde Orta Aziya xalqları-o'zbekler, ta'jikler, qirg'izlar, tu'rkmener, qaraqalpaqlar orta a'sirlik turmustan progreske qaray og'ada u'lken sekirip o'tiwdi iske asirdi (gazetadan).

3. Ayqinlaniwshi ag'zanin' ma'nisi ten'ew, salıstırıw arqali ayqinlanadi:

Urıstan keyin salıng'an sawlatlı jaylar,
Sa'lem jas ju'rekler – jasıl tog'aylar.

(I.Yu.).

4. Ayrimlang'an ayqinlawish ayqinlaniwshi ag'zanin' ma'nisin ku'shetip, ayrimlap ko'rsetiw arqali ayrimlanadi. Ku'sheytiwshi ma'ni bildirgende, ayqinlawishtin' aldında ayırıqsha, a'sirese, ta'nha, ha'tte, yag'niy, bilayınsha aytqanda t.b. ko'mekshilik ma'nidegi so'zler qollaniladi: Xalqımızg'a, a'sirese qala xalqına, arzan ovosh ha'm paliz eginlerinin' o'nimlerin ko'p jetistirip bereyik (gazetadan). Qaqaman suwiq, qatti qıs, bilayınsha aytqanda jut uzaqqa sozilip ketti (O'.X.). Ulli xanımızdin' sizge, ta'nha sizge o'tinish buyrig'i bar (T.Q.).

Ayrimlang'an ayqinlawishlar ga'ptin' tiykarg'i ag'zalarinin' barlıq tu'rlerine qatnasli bolip, olardi tu'sindirip, ayqinlap keledi. Ayqinlaniwshi ag'za qaysı ag'zanin' xızmetin atqarsa, bular da sol xızmetti atqaradi.

1. Ayrimlag'an ayqinlawish baslawishti ayqinlaydi: Awıl xojalıg'ı ha'm onın' jetekshi tarawı - paqtashılıq joqarı pa't penen rawajlanıp atır (*E.Q*). Biz, ot oratug'in mashina aydap atırg'an balalar. Da'niyardı birinshi ret ko'rdik (Sh.A.).

2. Toliqlawishtı ayqınlaydı: Onı, To'reshti ko'p uzamay balalar u'yine jiberdi (N.D.). Sag'indiq bahadırdan' ornına bizden-man'g'itlardan, adam almaqshı eken (T.Q.). Bu'gin biz bul jerde en' za'ru'ri na'rse-suw haqqında so'z etip otırmız (gazetadan).

3. Anıqlawishtı ayqınlaydı: To'mendegi-iqtag'ı awılg'a bizler toyg'a barg'an joq edik (Sh.A.). İlim menen texnikanın' ten'i joq ko'lemde rawajlanıwına erisken xalıqtın'-rus xalqının' tilin u'yreniw ku'ta' u'lken qızıg'ıwshılıq tuwg'ızdı (gazetadan).

4. Pısıqlawishtı ayqınlaydı: Bala-shag'am Taxtako'pir bette, Bo'rshi tawının' eteginde jasaydı (T.Q.). Urıstan keyin ol da demobilizatsiyalanıp, u'yine - Armenyag'a jo'nep ketti (S.S.).

5. Bayanlawishtı ayqınlaydı: Qus jolınday nurı galaktikanın', bir jaqtı juldızı - qaraqalpaqpan (İ.Yu.). Jeke adamnıñ' shıqqan jerin tabıw gu'man - du't tog'ay (T.Q.).

Ayrımlang'an anıqlawısh. Anıqlawıshlar ayrımlanıp kelgende, inversiyalanıp anıqlanıwshı ag'zadan son' keledi. Ayrımlang'an anıqlawıshlar da jay anıqlawıshlar sıyaqlı, predmettin' sın sıpatın, belgisin bildirip keledi. Olar ayrımlanbag'an anıqlawıshqa qarag'anda anıqlawshı ag'zanı ku'shli ta'sirli etip sıpatlaydı. Intonatsiyalıq jaqtan anıqlanıwshı ag'zadan pauza arqalı bo'linip ayıladı:

Bir jag'ında Gissar oypatı -
Aspanda ken' ashıq hawalı.
Bir jag'ında Baxış oypatı -
Qulpi do'ngen gu'lge oramp.

(M.T.).

Ayrımlang'an anıqlawıshlar ko'pshilik jag'dayda anıqlanıwshı azg'ag'a jaqın, qatar kelip, salıstırıwshılıq ha'm ku'sheytiwshilik ma'nilerde ayrımlanadı:

Xasan-zawıqlı, qollan rıfde,
Aldında jol, yarı qasında (M.T.).

Xorezm, Tashawız ha'm qaraqalpaq,
Bir japtan suw isken jerimiz jalpaq,
Bir maqsetke shapqan u'shat - arg'ımaq.

(I.Yu.).

Awıl arası ag'ash. sup-sulıw, ırg'alıp sıldır-sıldır etedi (O'.A.).

Geyde ayrımlang'an anıqlawısh penen anıqlanıwshı ag'zanın' aralıg'ında ga'ptin' basqa ag'zaları bayanlawısh ha'm og'an qatnaslı ga'p ag'zaları kelip ayrımlanadı: Barlıg'ı da top-tolı, jiltır monshaqtay, jup-jumalaq. G'o'rekleri bir tegis ashıl'gan. misalı appaq shag'aladay (O'.X.).

Ayrımlang'an anıqlawishlar morfologiyalıq bildiriliwi jag'ınan, tiykarınan, sapa ha'm qatnaslıq kelbetliklerden, kelbetlik feyildin' basqarıwindag'ı toplamlardan boladı: Gu'ller: aq, sarı, ko'k, qızıl, jasıl (A.B.).

Xa'san-seyis, arbakesh degen
At ta kem-kem qalıp baratır.

(M.T.).

Bul toy-ku'n shıg'ıstın' mayag'ı b6lg'an
Qos ordenli O'zbekstannın' toyı.

(K.S.).

Bul toy -ullı tan'da qayta tuwılg'an
Azat Aziyanın' quwanış toyı.

(I.Yu.).

O, tut bag'ı, gu'lgın japıraqlı,
Qushag'in'dı sag'ınıp keldim.
La'zzetine, mol ra'ha'tli,
Bayag'ıday bag'ınıp keldim.

(T.S.).

Bizin' kishkene g'ana Arzımas, eski diywallar menen qorshalg'an, bag'ları mol tınısh bir qala edi (A.G.).

Ayrımlang'an pısıqlawish. Feyil toplamlarının' ayrımlang'an tu'rleri sintaksislik funktsiyası jag'ınan, tiykarınan, pısıqlawishlıq ma'nide keledj. Olar bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalardın' basqa tu'rlerinin' funktsiyasının' xızmetin atqarmaydı. Bul funktsiyalardı feyil toplamlarının' ayrımlanbag'an tu'rleri atqaradı.

Ayrımlang'an pısıqlawishlardın' ma'nileri tiykarıg'ı is-ha'reketke (bayanlawıshqa) qatnaslı bildiriledi. Olardın' ma'nileri to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

1. Ayrımlang'an sını pısıqlawish. Ayrımlang'an sını pısıqlawish to'mendegi feyil toplamları arqalı bildiriledi:

a) -ıp/-ip, -p, -may/-mey, -mastan/-mesten, -g'anday/-gendey formalı hal feyil ha'm hal feyilli toplamlar arqalı: Da'riyadan juqqın ketkendey, haplıg'ıp, ha'mme u'yinen juwrıp shıqtı (O'.A.). O'zli-o'zi g'awırlasıp, bug'an burılıpta qaramastan, aldına qaramay kete berdi (J.S.);

b) kelbetlik feyildin' basqarıwindag'ı toplamlarğa ku'yinde, qa'l-pinde, halda, sıyaqlı t.b. tirkewishlerdin' dizbeklesiwinen boladı: Basın bir qaptal qıysaytqan qa'lpinde, Ja'miyla teren' oyg'a shu'mip, sol otırısında bu'lk etpesten otıra berdi (Sh.A.). Kerisinshe, jamg'ır kem-kem ku'sheygen sıyaqlı, tezletip ha'm iriletip ketti (A.B.);

d) tartimlanip kelgen -iw/-iw.-u formalı ha'reket atı feyil toplanına menen tirkewishinin' dizbeklesiwinen: G'arı sharshag'anın umıtıp, ketik tislerin ko'rsetip, u'nsiz ku'liwi menen, ku'shendi Mamannın' moynına kiygizdi (T.Q.).

2. Ayırmlang'an salıstırıw pısıqlawish. Ayırmlang'an salıstırıw pısıqlawışı is-ha'reket protsesin ekinshi bir is-ha'reketke yamasa predmetke salıstırıw arqalı bildiriledi:

a) -day/-dey formalı atawishlar anıqlawishlıq qatnastag'ı -g'an/-gen,-tug'in formalı kelbetlik feyil ha'm kelbetlik feyilli toplanlardı basqarıp kelgen konstruksiyalardan boladı: Ko'shtin' aldı sho'legen padaday. Xorezm shuqırına quladı. Jaw menen arpalısqa g'alma-g'al ku'nde bola beretug'in waqiyaday, jurt bug'an da u'yrenipti (T.Q.):

b) -g'anday/-gendey formalı ha'l feyilli toplanlardan: Qudyar seyis haqqında ga'p qılıwdı sag'ınıp ju'rgendey, ju'da' uzaq so'yledi (T.Q.). Bir waqıtta qasharmannan buyırıq alg'anday, atlardıń basın arqag'a qayırp, sawırsına qamışını tartıp-tartıp jiberdi (K.S.);

d) -g'ansha/-genshe formalı hal feyilli toplanman: Ba'rha suwg'a u'n'ilgenshe, jer turnag'an shep emes (T.Q.). Qorqaqlıq etip o'mir su'rgenshe, ma'rtlik penen o'lgan artıq, Jilgeldi ag'a (O'.X.).

3. Ayırmlang'an waqıt pısıqlawish. Bul ma'nidegi pısıqlawishtın' xızmetin hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyilli toplanlar atqaradı: Aydana ken'sege baratırıp, o'tken kesh gu'zekte bolg'an waqiyalardı esine tu'sirdi. U'ye kirip kelgende, burın eljiregen ju'regim tas temir muzday boldı. (O'.X.). Da'ryadan o'tkennen keyin, piyadalardıń izi ja'ne jog'aldı. Aytıwg'an jasawıl jas biyden buyırıq alıwı ma'ttal, padanı du'rkirotıwi menen qublag'a qaray aydap, jin'g'ullıqqa kirip ketti (T.Q.).

4. Ayırmlang'an orn pısıqlawish. Bul pısıqlawish ken'islik sepliktegi -g'an/-gen formalı kelbetlik feyil toplanınan ha'm sol feyil toplanlarına jerde, jaqqa t.b. tirkewishlik xızmettegi ko'mekshi atawishlardın' dizbeklesiwinen boladı: Dawit ko'lge kelgende, izshiler biraz hawlıg'ısayın dedi (T.Q.). Taqiyatashtın' tusına kelgende, o'zi en' da'slep shatır qurg'an a'tiraplarg'a qumarlıana qaradı. Lenin ko'shesinen o'te bergen jerde, ko'sheni kesip o'tken Bazarg'a ko'zi tu'sti (J.A.).

5. Ayırmlang'an mug'dar-da'reje pısıqlawish. Mug'dar-da'reje pısıqlawışı is-ha'reketin' isleniw ya islenbew mug'darın, shamasın, waqıtlıq sheklengenligin an'latadı. Bul ma'nidegi pısıqlawish feyil toplanları ha'm ko'mekshi so'zli konstruksiyalar arqalı bildiriledi:

a) -g'ansha/-genshe, -g'alı/-geli formalı hal feyilli toplanlar arqalı: To'mengi qaraqalpaq biyleri Or da'ryasın jag'alap, shaqırtıl'g'an qorg'a jetkenshe, usı ma'wsim almasıwın baqlap bardı (T.Q.). Ol Aydana menen islas bolg'alı beri, onın' menen sır minez bolg'alı, istin' teris jag'ına shıqqan adamdı jaqsı ko'rmeytug'ının bileği (O'.X.):

b) shig'is seplik formal kelbetlik feyilli toplang'a beri, berli tirkewishleinin' dizbeklesiw arqah: Ayqız Moynaqqa kelgennen berli, pa'rtiya degen so'zdi azmaz ug'inatug'm boldı (A.B.).

6. Ayırım-lang'an sebep pısıqlawish. Sebep pısıqlawish is-ha'rekettin' isleniw ya islenbew sebebin bildiredi:

a) **-ip/-ip, -p** formalı hal feyil toplamı arqah: İsinip terisine sıymay u'ye kirgen Seyilbekti ko'rip, A'bdi ornınan ushıp turdı (X.S.);

b) shug'is sepligindegi kelbetlik feyil toplamınan ha'm sol tomlamnın' tirkewishli qollanılıw arqahı bildiriledi: Sa'liwma Baymurattın' atın esitkennen, bir na'rseden seziklengendey tınıshsızlana basladı (A.B.). Bul otırsta ashılısıp so'ylese almaytug'ınm bilgen son'. Serkebay hayalın suwg'a jumsap jiberdi (T.Q.). Aydananın' so'zin esitkennen keyin, onın' shurayına irenjigen adamnın' o'n'i kirdi (O'.X.).

7. Ayırım-lang'an tiykar pısıqlawish. Tiykar pısıqlawish is-ha'reket protsesinin' isleniw-islenbew tiykarın, onın' isleniwine ne tiykar bolg'anın bildireredi. Pısıqlawishtın' bul tu'ri, ko'binese ga'ptin' uluwma-liq mazmunına qatnaslı boladı. Ga'ptin' tiykarı bo'legi arqahı aytilajaq pikirdin' ekinshi bir predmet yamasa is-ha'rekettin' tiykarında iske asatug'm an'latıladı.

Ayırım-lang'an tiykar pısıqlawish **-iw/-iw, -w** formalı ha'reket atı feyilli toplang'a qarag'anda, boyınsha ko'mekshi so'zlerdin' dizbeklesiw arqahı bildiriledi: Xannın' ha'zirgi izge tu'siwine qarag'anda, bizlerdi tappay qoymadı (J.S). Xabar etiwine qarag'anda, korabl ekipajının' hal-jag'dayı jaqsı (gazetadan). Son'g'ı jillardag'ı ta'jiriybenin' ko'rsetiwı boyınsha, salı tuqımların egiw norması tag'ıda o'zgerip ketti (T.N.).

8. Ayırım-lang'an maqset pısıqlawish. Pısıqlawishtın' bul tu'ri ko'mekshi so'zli atawish ha'm feyil toplamı konstruksiyalar arqahı bildiriledi: Yarım xan ag'asınan da'mego'y bolıp, sol jıllar Qulımbet te atqa mindi (K.S.). Jumis jag'dayına bola, bul qalag'a ko'ship kelgen edi (J.A). Endigi jılı xojalıq boyınsha usı sorttan egiw ushın, jıynap alıng'an paxtanın' shigitleri tuqımg'a tag'ı bo'lek qoyılatug'm boldı (O'.X.).

9. Ayırım-lang'an sha'rt pısıqlawish. Bul ma'nidegi pısıqlawishtın' xızmetin **-sa/-se** formalı sha'rt meyil, **-g'anda/-gende** formalı kelbetlik feyil ha'm **-ip/-ip, -p, -g'ansha/-genshe** formalı hal feyilli tomlamlar atqaradı: Eger senin' o'rkeshlengen tolıqının' menen aynaday jarqırag'an aydının'a qarasam, qos bawırın besik etip terbegen miyirmanımdı ko'remen (A.B.). Bekbay attın' jalın bekkem uslamag'anda, tas bolmasa shu'y to'besinen tu'sip edi (X.S.). Buyımlardıń assortimentin esapqa almay turıp, san ko'rsetkishlerinin' o'zig'ana ka'rxanalardıń jumısı tuwralı dıns tu'sinik bere almaydı (gazetadan). Axun oydag'ı paxtalardı ko'rip jo'n-josag'ın bilmegenshe, kewli kenshimeydi (O'.X.).

10. Ayırılmış'an qarsilas pıstıqlawısh. Bul ma'ni tiykarg'ı is-ha'reketke qarama-qarsı bolg'an ekinshi bir is-ha'reket arqalı bildiriledi:

a) -sa/-se formasındag'ı sha'rt meyil ha'm sha'rt meyil toplamına janapaylıq xızmettegi da/de ko'mekshilerinın' dizbeklesiwi arqalı: Seyilbek aytarın aytsa da, jas baladan qa'wıpsındı (X.S.). Jynalıstan og'ada shad qaytsa da, Jiyemurat o'z batrashkomı tuwralı ko'p oylandı (T.Q.);

b) ko'mekshi so'zli feyil toplamları arqalı bildiriledi: Suwlıqtı alg'an menen de, bir-eki simirgeni bolmasa, onsha urnıp suw ishpedi (O.B.). Kambag'al bolıwına qaramastan, Yolshının' u'yine halının' kelgeninshe qol-g'abis etip ju'rgen de usı kisi (Aybek). G'abır-g'ubır asıg'ıp kiyinbegen menen, shaltlasıp at baylawlı qorag'a keldi (T.Q.).

Sorawlar

1. Ga'p ag'zalarının' ayrımlanıw sebeplerin aytın', misal keltirin'.
2. Ga'ptin' qaysı ag'zaları ayrımlanıp ayıladı?
3. Ayırılmış'an ayqınlawıshlar ayqınlawıshı ag'zalarğa qatnaslı qanday ma'nilerdi bildiredi? Misallar keltirin'.
4. Ayırılmış'an ayqınlawısh qanday feyillerdin' basqarıwı arqalı bildiriledi?
5. Ayırılmış'an pıstıqlawıshın' ma'nilerin aytın', misallar keltirin'?

IV. KİRİS AG'ZA HA'M KİRİS GA'P

§ 87. Ga'ptin' kiris ag'zaları tuwralı tu'sinik

Kiris ag'zalar ga'ptin' mazmunına yamasa onın' bir ag'zasına qatnaslı so'ylewshinin' ha'r tu'rli modallıq, emotsionallıq, maqullaw ha'm biykarlaw t.b. qatnasların bildiredi: Bug'an, a'lbette, maqtana alaman. Mu'mkin, 50 tsentnerden de asar (O'.A.). Alla ba'rekella, o biysharanın' halı neshik bolar eken. Awa, o'zimmın' barg'ım keldi. Joq, keliwi mu'mkin emes (O'.X.).

Ga'ptin' kiris ag'zaları o'zleri qatnaslı ga'ptin' uluwmalıq mazmunı yamasa onın' bir ag'zası menen ma'nilik qatnasqa tu'sip, intonatsiya arqalı baylanısadı. Sol o'zi qatnaslı ga'pke ya'ki onın' bir ag'zasına ma'nilik jaqtan muwapıq ayıladı, yag'ntıy o'z ara muwapıqlasadı: 1. Irasında da. Ayparshanın' meni satıp ketkeni me? 2. Mu'mkin, iras shıg'ar (G.I.). 3. So'z joq, bir jan'alıq penen keledi (T.Q.). 4. Durıs, bul altın oypat. 5. Pay-pay-pay, en'bek esh boldı-aw (O'.X.). 6. Joq, ele de a'bden tu'sinin' kiremedim (A.B.).

Bul ga'plerdegi diqqat etilgen kiris ag'zalar modallıq, emotsionallıq, biykarlaw ha'm t.b. ma'nilerdi bildirip ga'ptin' mazmunına muwapıq ayıladı.

Demek, kiris ag'zaların pu'tin ga'pke ya'ki gap ag'zalarının' birine ma'nilik jaqtan muwapıq keliw o'zgeshelikleri kiris ag'zalar menen

pikirdin' tiykarg'i bo'legi arasindag'i «muwapiqlasish baylanisi» bildiredi. Muwapiqlasish baylanis pu'tin ga'pke ya'ki ga'p ag'zalarinin' birine qatnasina qaray: 1) pu'tin ga'pke qatnasli kiris ag'za ha'm 2) ga'p ag'zasina qatnasli kiris ag'za bolip ekige bo'linedi.

1. Pu'tin ga'pke qatnasli kiris ag'zalar bir ya'ki birneshe jay ga'pten an'lasilg'an pikirge uluwma qatnasli boladi. Bul jag'dayda olar, ko'binese ga'ptin' basinda ha'm aqirinda keledi: **Mu'mkin**, og'an Aydananin' so'zleri ta'sir etken shig'ar (O'.X.). Bes-alti tsentner shig'ar, **shamasi** (K.S.). **Duris**, suw ju'rek qorqaqlar da dus kelip qaldi, olar awirmanshiliqqa shidam bere almay qashp ketti (gazetadan).

2. Ga'p ag'zasina qatnasli kiris ag'zalar ga'ptin' tiykarg'i ag'zalarinin' birine qatnasli boladi. Bul jag'dayda kiris ag'za orn ta'rtibi jag'inan o'zi qatnasli ag'zag'a jaqin keledi: **A'llette**, bulardin' barlig'i da turmis talap etken jan'a jag'daylar edi (O'.X.). Oqip bilim alg'an, **a'llette**, jaqsi. (G.I.). Siz Gu'izar Qaraqalpaqova haqqinda, **ba'lkim**, bilmeytug'in shig'arsiz (T.Q.). Oqiwdan ko'p qaliw, **a'llette**, o'zin'e ziyani (G.I.). Bul bas saqlap qaliwdin', **durisraq aytqanda**, jag'impazlanıwdin', ko'zge tu'siwidin' jolın oylag'an (O'.A.).

§ 88. Kiris ag'zalarin' morfologiyalı bildiriliwi

Kiris ag'zalar, tiykannan, o'zinin' da'slepki leksikalıq ma'nisinen uzaqlasip, ekinshi bir leksika-grammatikalıq ma'ni-modal so'zler toparna o'tken so'zlerden yamasa tiykarg'i leksikalıq ma'nisin saqlaw menen qatar, ga'pte qollanılıwi jag'inan modallıq, emotsionallıq ha'm ekspressivlik ma'nilerge iye bolg'an so'z shaqapları ha'm so'z dizbekleri arqalı bildiriledi.

1. Modal so'zlerden boladi. Bul topardı **a'llette**, **ba'liki**, **ba'lkim**, **mu'mkin**, **itimal**, **ma'selen**, **so'zsiz**, **demek**, **qullası**, **qa'ydem t.b.** modal so'zler du'zedi: **A'llette**, bilmewin'iz itimal, Ra'met ag'ay. **Ba'lkim**, olar dım indemey til biriktirip ju'rgen shig'ar (O'.X.). **Mu'mkin**, ketip qalg'an shig'ar (G.I.). Itimal, usı jerde, zalda mug'allimlerdin' sol ken'eske qatnasıwshıları bar shig'ar (gazetadan).

2. **Atawish so'zler**: 1) abstrakt atıqlardan: o'tinishim, ta'wekel, baxtımg'a, haqıyqatında, dursında, shında, negizinde, tiykarında t.b.: **O'tinishim**, ekewinin'de esigin arqadan ashıp ala qoyın'. **Ta'wekel**, men erten'ge deyin oylanıp ko'reyin (T.Q.). **Shında**, endi bizge ju'k ko'teretug'in nar kerek (O'.X.);

2) kelbetliklerden boladi: tu'sinikli, belgili, duris, tuwri, iras, so'zsiz t.b: **Tu'sinikli**, a'depten solay degenizde boladı g'oy. (T.Q.). **Duris**, balam mallar toq bolsa, baylıg'ımız arta beredi (G.S.);

3) qatariq sanliqlardan: birinshi, ekinshi, u'shinshi, birinshiden, ekinshiden, u'shinshiden t.b.: Bizlerdi ko'rgenin'iz haqqunda tisin'nen shig'armaysan', bul bir, ekinshiden, bizlerdi quwdalamaysan', u'shinshi begler begilik guwahaman'di mag'an beresen' (J.S.);

4) almasiqlar arqali bildiriledi. Bul xizmette, a'ne, mine, a'nekey, minekey t.b. siltew ha'm qa'ne, qa'nekey, qalay t.b. modalliq ma'nige o'tken soraw almasiqlari qollaniladi: A'ne, shardanin' u'sti qiz-jigitke tolip ketti (J.S.). So'ytken adam, minekey, basqarma ag'zasiman dep, heshna'rseden xabarsiz (O'.A.). Sonda ol ja'birin sa'l son'iraq ko'reme, qalay? (T.Q.);

5) ra'wishlerden boladi: a'ytewir, sira', endi, aqiri, aqirinda, menin'she, a'dettegishe, kerisinshe, ba'ribir, so'ytip, sira' t.b.: Sira', bug'an Gu'lbijke kempirdin' ko'zi de taymaydi. Endi, Quteke jora elin'nin' jigitleri tinishlansin (T.Q.). Aqiri adam tu'we tas ta o'zgeredi g'oy. So'ytip, sirttan biraz so'zlerdi aytip tasladi (O'.X.).

3. Feyiller. Feyiller kiris ag'za funksiyasinda kelgende, o'zinin' leksikalik ma'nisinen biraz ajiralg'an sapatqa iye bolip, ha'r tu'rli modalliq ma'nilerdi an'latadi. Bul funksiyada to'mendegi feyil formalar qollaniladi:

a) betlik formadag'i aniqliq meyil formasinda keledi: bilmedim, bilmeymen, jaraydi, aytayiq t.b. Bilmedim. o'zin'iz xabarlasip bilersiz. Jaraydi, jayg'astira berin'ler (T.Q.). Aytayiq, ta'jiriyebeli baliqshilar az (O'.A.);

b) buyriq, sha'rt meyil formalarindag'i feyillerden:qara, qoy, qoysa, aytsa, aytsi, qa'ytsin, bilmesem, bimesen', qa'lesen' t.b: Qara, qanday miywalı dep Aleksandr en'keygen halında bir shekelep joqarı qaraydı. Qa'ytsin, heshkim aqillandirmasa, adam eken dep soraspasa (T.Q.). Qoy, oynap aytıp otirg'an shig'arsız (A'.O'). Bilmesem. Ta'jen murt degen kisi ba'rha'ma tu'nletip kelip, tu'nletip ketedi (T.Q.);

d) -paqshi, -g'anday affiksli kelbetlik feyil formalaridan boladi: Aytpaqshi, Aydana biyl paxtannin' jartisin mashina menen teremiz degen edi. Aytqanday, aktiv o'tkeriliwi kerek edi g'oy (O'.X.).

4. Tan'laqlar. Kiris ag'zalardin' waziypasin to'mendegi tan'laq so'zler atqaradi: pay, haw, hay-hay, o'ybey, a'tten', ba'rekella, alla ba'rekella, yapirmay, uwh, oy, a'h t.b. Pay, o'zin'iz bir ku'ta' qayirqom, ten'i joq adamsizdag'i. Hay-hay, janim jan'a jay berdi g'oy. Haw, o'zine alip qalmay, ba'rin mag'an nege berip atirsan'. Ba'rekella, ja'bir shekken adamlar shidan'lar. A'tten', usi waqitta Zerxan bolar ma edi (T.Q.). -Oy, mina on'bag'an ne deydi (S.S.).

5. Awa, joq so'zleri: Awa, aytbay bolshoydin' awzında sonday ızım-sızım ga'p bar ko'rinedi. Joq, olar ko'p so'ylese almadı. Joq-a, birden isense jaqsi (T.Q.). Awa, tek onin' saqiylig'inan gu'der u'zbesen' bolg'ani (S.S.).

Awa, joq so'zleri kiris ag'za funksiyasida kelgende, ga'ptin' mazmunina qatnashli maqullaw ha'm biykarlaw ma'nisinde qollaniladi, intonatsiyahq jaqtan ga'plik emes ayrimlawshi intonatsiyag'a iye boladi.

§ 89. Kiris ag'zalardın' ma'nileri

Kiris ag'zalar ga'ptin' tiykarg'i bo'lgenin an'latilg'an pikirge ya'ki onın' bir ag'zasina qatnasina qaray bimeshe ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladi. Bul ma'nilik o'zgeshelikler to'mendegi tu'rlerge bo'linedi.

1. Kiris ag'zalar ga'ptin' tiykarg'i bo'lgenin an'latilg'an pikirge modallıq ma'nilerde qatnas jasaydi:

a) pikirdin' shinlig'in, tastiyoqlaw ha'm maqullaw, isenim bildiriw ma'nilerin an'latadi: **Shında da**, qaywaq-birwaq usınday a'lem-juwa so'zdin' baslanatug'ınına Su'yindiktin' ko'zi jetken edi. **Duris**, bug'an sizler de gu'manlısız (T.Q.). **A'lbette**, bul sizin' qolın'ızdan keledi (O'.X.). Elge, so'z joq, jen'is penen keledi (O'.X.);

b) boljaw, shamalap aytıw, gu'man etiw ma'nilerin bildiredi: **Mu'mkin**, olar jerlerin a'lleqashan su'rip qoyg'andı. Shamasi, bir jerlerge tayıp ketip qulag'an bolsa kerek. Ma'g'ar, usı mashina menen Aydan kiyatırg'an shıg'ar (O'.X.). Ba'lkim, ol u'ydin' a'tirapın aynalıp ju'rgen shıg'ar (T.Q.).

2. So'ylewshini emotsional qatnasların an'latadi: a) quwanıw, kewli tolıw, qıynalıw ma'nilerinde keledi: **Menin' baqtıma**, Peshorin Kavkaz tawlarının' buldırıp ko'ringen taslarına qarap, birna'rselerdi oylanıp, jol ju'riwge onsha asıqpay otırdı (M.L.). **Tilekke qarsı**, ol kisi bu'gin joq, erten' keledi, -dedi. **Ne qılayıq**, ba'rimizdin' de belimiz qayıstı (T.Q.). **Ba'rekella**, isin' on' bolsın, tabısın' menen qutlıqlaymız, -dep quwan'g'anınan Mariya Lavrentevna eki ko'zine jas aldı (A.B.);

b) tilek ha'm o'tinish yamasa a'rman etiw ma'nilerin bildiredi: **A'ytewir**, usı jalg'ız balanın' u'ylengenin ko'rip o'lsek, a'rmanımız joq emes pe, - dep qoydı (G.İ.). - **Keshikpe qarag'im**. Za'rre jerde so'zge qalıp ju'rme, **a'ytewir**. **Meyli**, biyshara jigit baxıtlı bolsın (T.Q.);

d) tan'lanıw, o'kiniw, irenjiw ha'm g'arg'anıw ma'nilerin an'latıp keledi: **Haw**, onda Doshjanovtin' meni aldag'anı ma (G.İ.). **Pay**, qudayımnın' ku'nide jandı aw! **A'tten'**, bul quwanış uzaqqa sozılmadı (T.Q.). **Qap**, burnıraq sezbegeimdi aytsesh. **A'stapırilla**, shayırlar da ba'le eken, ta'riplewin qoya ber, sira' (K.S.).

3. Bayan etilgen pikirdin' kimge tiyisiligin, da'regin an'latadi: **Menin'she**, ol senin' sanan'a tug'im sebe alg'an joq (T.Q.). **Olardın'** oyınsha, bul paxtalar ha'mme jag'ınan parg'i bar bolıp shıqtı (O'.X.). **Pa'mlewimshe**, bul albiraytug'in na'rse emes qusaydı (O'.X.).

4. So'ylewshinin' pikirinin' ta'rtibin, izbe-izligin ko'rsetedi: Jili suw qoylar ushin ju'da' paydali. Bul, **birinshiden**, qoylarg'a bir ret jem bergen menen barabar bolip, olardin' tez semiriwine alip kelse, **ekinshiden**, jili suw ishken qoylar ish taslamaydi (J.S.).

5. So'ylewshinin' pikirinin' da'slepki pikir menen baylanislig'in, birgeligin, na'tiyjesin, sheshimin bildiredi: **Sonin' menen birge**, Aydana o'tken jili ha'r gektardan 30 tsentnerden paxta bergenin de aytti. **Demek**, sizlerdin' rayong'a banwin'izdin' keregi joq. **Qisqasi**, paxta ushin gu'reste da'slepki jen'iske qa'dem attin'. **Aqiri**, bir japiraq paxtamizg'a za'lel tiygeni bizin' o'zimizge za'lel tiygeni g'oy (O'.A.).

6. Aytilg'an pikirdi aniqqlaw ha'm ku'sheytiwshilik ma'nide keledi: **A'sirese**, birinshi suwdin' waqtında bunin'day qag'iydanı saqlaw joqarı zu'ra'ra't toplawdin' girewi ekenin olar bes sawsag'ınday biletug'in edi. **Ha'tte**, ayırım ta'jiriybelerdi sizden u'reniwge boladı (O'.X.). **Bilayınsha aytqanda**, sizin' familiyan'ız bir millettin' atı (T.Q.).

7. Pikirdi eske tu'siriw, eskertip o'tiw ma'nisin an'latadı: **Aytpaqsha**, o'tken jumada ustazımız benen Xiywag'a barıp edik (T.Q.). **Aytqanday**, men keshe bir jumıs penen du'kang'a barıp edim (S.A.). **Ma'selen**, To'rtku'l rayonında irrigattsiya tarawların ma'wsimge tayarlaw da'slepten qızg'in qolg'a alındı (gazetadan).

8. Ga'ptegi aytilg'an pikirge kelisim beriw, qayilshılıq bildiriw, ta'wekel etiw ma'nilerinde keledi: **-Yaqshi**, u'yin'c qayta ber, bir batpan ju'weri bergizip jibereyin, -dedi. **Meyli**, endigi ga'pti Amanqul biy ayta qoysin. **A'jep**, ka'ramatlı jasawıl bası (T.Q.). **Iqtıyari**, kimdi alsa da aldına shıqpa (G.I.). Onda tap usı ta'repke qaray ju'reyik, **ta'wekel** (K.S.).

9. Aytilg'an pikirge diqqat etiw, qaratiw, ko'rsetiw ma'nilerin bildiredi: **-Qa'ne**, Maman, ne oylap qayttin', ne ken'es beresen' (T.Q.). **A'ne**, ba'ri de kiyatur (O'.X.). **Minekey**, aldımızda eki jol ashulg'an siyaqlı (O'.A.). **Qara**, olda bizler menen birge ku'nnin' shug'ıwın qarşı alıp tur, -dedi lyotshiklerdin' birewi (A.B.).

10. Maqullaw ha'm biykarlaw ma'nilerinde keledi: **Awa**, anaw biyik tawg'a qarap bag'darlap ayday ber (T.N.). **Joq**, ol traktorshılıq oqıwıg'a barsın (T.Q.). **Qoy**, bul na'ma'rtlik mag'an jaraspaydı (J.S.).

11. Ga'ptigi aytilg'an pikirge ekspressivlik ma'nidegi sorawlıq qatnas jasaydı: **qalay**, ka'tqudalar jaman elge qon'sı bolmag'anbız-a? **Batrashkom** joq pa edi? **Bilmedim**, ol Temirbekler menen ketken be, **qalay**. **Bune**, jerdenı altın tapqanday quwanasan'. **Aytarsız ba**, za'ru'riyatlıq degen ne? (T.Q.).

§ 90. Kiris ga'pler

Kiris xızmetindeg' so'zler predikativlikke iye bolıp ga'p tu'rinde de keledi. Kiris ga'pler ma'nilik ha'm intoatsiyahq jaqtan kiris ag'zalarg'a

uqsas, al du'zilisi jag'inan baslawish-bayanlawishliq qatnasta yamasa ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları menen ken'eyip keledi. Olar da kiris ag'zalar sıyaqlı ga'ptin' ajralmas bir bo'legi retinde tiykarg'i ga'ptin' quramında keledi ha'm so'ylewshinin' sol ga'pten an'latıl'gan pikirge bol'gan ha'r tu'rli qatnasların bildiredi. İntonatsiyalıq jaqtan ga'ptin' tiykarg'i bo'leginen pauza arqalı bo'linip ayıladı: **O'zim bilemen, olardıñ zeynine tiymey, jasırın ruqsat berip qoyıppan (T.Q.). Durısın aytsam, su'wretimdi ku'nde sorap, mazamdı alıp ju'r (O'.A.).**

Kiris ga'pler, ko'binese ga'ptin' basında keledi. Geyde ortada ha'm son'ında da keliwi mu'mkin.

Kiris ga'pler, tiykarınan, jay ga'p tu'rinde keledi. Olardıñ qospa ga'p retinde keliwi ju'da' az ushurasadı. Kiris ga'plerdin' qospa ga'p du'zilisinde keliwi a'dettegi jay ga'pler sıyaqlı eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı, ken'eyilmegen ha'm ken'eytilgen t.b. du'zilislerge keledi: **Men so'yfesem, taqsır, men bularday sholasqan bay emespen (K.S.). O'zin'iz bilesiz, ha'zir kadrlar tan'law bas ma'selc bolıp otır (O'.A.). O'zin' aytqanday, adamlar da bir birewdin' haqıyqat qa'dirin biletug'in boldı (O'.X.). Kim bilsin, jastan miynet ko'rmeı, sada o'sken bala shig'ar (K.S.).**

Bir bas ag'zanın' quramınan du'zilgen ga'pler bir bas ag'zalı kiris ga'ptin' strukturasını du'zedi.

Bir bas ag'zalı kiris ga'plerdin' bas ag'zası, tiykarınan, feyil so'zler arqalı bildirilip, tek feyil bir bas ag'zalı kiris ga'p toparınan turadı: **Rasımdı aytsam, a'wel basta men de o'mirdin' jan'a an'g'ar menen baratır'anın tu'sinbedim (O'.X.).**

Bilemen, du'nyada sulıw jerler ko'p,

Ko'rdim ten'izlerdi, jasil tawları. (İ.Yu.).

Aytp ketiw kerek, mag'an arnap Moskvadan geografiya kartası alıng'an edi (A.P.). Durısın aytıw kerek, jan'a qon'sı menen tez tamısıp kettik (A.A.).

Kiris ga'plerdin' ma'nileri. Kiris ga'pler de kiris ag'zalar sıyaqlı ma'nilik jaqtan ha'r tu'rli ma'nilerde keledi. Olar so'ylewshinin' tiykarg'i ga'ptegi ayıl'gan pikirge ha'r tu'rli subektivlik-modallıq t.b. qatnasların bildiredi:

1. Tiykarg'i ga'ptegi ayıl'gan pikirge so'ylewshinin' diqqatın awdarıw ma'nisin bildiredi: **Esin'de bolsın, biz biletug'in a'lemde Aydos biyden diyanetli, bir so'zli, beti qarasa taw qulatatug'in ku'shli adam joq. Bayqadan'ız ba, ko'kmar qaysı atlınıñ qolında ko'p boldı (T.Q.). İsenesiz be, menin' o'zim de sag'an ta'n qaldım (O'.A.).**

2. Ayıl'gan pikirdin' tın'lawshig'a ma'lim ekenligin an'latadı: **O'zin' bilesen', ko'len'kede betke perde tutıp jasay almaymız. O'zlerin'iz bilesiz, bizde paxta egilmeydi (T.Q.).**

3. Ga'ptin' mazmunına qatnaslı tastıyqlaw, maqullaw ma'nisin bildiredi: **Duris aytın'ız**, ulı xanıımız, bul-quda ha'miri (T.Q.). **Sizin aytqanın'ız duris**, ol haqqında men heshna'rse de oylamağ'an edim (O'.X.).

4. Aytılğ'an pikirdin' haqıyqatlıqqa, shınlıqqa qatnaslı ekenligin an'latadı: **Ullı Qon'ıratın' ha'kimi, haqıyqatlıqtı aytsam**, bul balanın' ga'pi demessiz, dep oylayman. **Irasın aytayın**, men sizdi «xalqımının' atın shığ'araman, pu'tkil du'nyanı bag'ındıraman» dep, o'z eli elin apatqa ushıratqan Napoleong'a megzettim (T.Q.).

5. Tiykarg'ı ga'pten an'latılğ'an pikirdin' so'ylewshige tanıis ekenligin bildiredi: **Bilemen**, usı tilge shorqaqlıg'ım o'zimnen basqag'a zıyanın tiygizip ju'rgen joq (Sh.S.). **Bilemen**, Maman irasın aytın'. Murat shayıq, Mamang'a aqboz atn'nın' balasın enshi qılğ'ansan', bilemen. (T.Q.).

6. Aytılğ'an pikirge isenim bildiriw ma'nisinde qollanladı: **Men oylayman**, bul jer keleshekke gu'llengen ma'ka'ng'a aynaladı (gazetadan). Kretsyán balaların kim ko'p ko'rgen bolsa - **men oylayman** - sol o'mirdi su'yedi (N.N.).

7. Tin'lawshının' erkine salıw, ıqtıyarına beriw ma'nisin bildiredi: **Birewdin' atap bergen aqshası menen zatın almasan' da uyat, o'zin' bil. Kerek desen'**, ha'zir olardı shaqırtıp o'zin' menen ju'zlestiremen (A.B.).

8. So'ylewshinin' tiykarg'ı ga'pten an'lasılğ'an pikirge gu'manlı ekenligin an'latadı: **A'llekim bileği**, onın' kewlinin' nelerdi pa'rwaz a'ylep ju'rgenin. **Kim bileği**, qaran'g'i tu'sken son' tag'i qayıqqa shıg'ıp ketetug'ınımızdı (S.S.). Bul shabıwılğ'a baylanıslı biy babanın' iske asırıwğ'a tiyis oyları bar ma, **kim bilsin?** (T.Q.).

§ 91. Kiritpe ga'pler

So'ylewshi o'z pikirin bayan etip turg'an payıtında tiykarg'ı ga'ptin' mazmunına ya'ki onın' bir ag'zasına qatnaslı eskertiw ma'nisinde qosımsha tu'sinik, pikir keltiredi. Bunday qosımsha tu'sinik retinde keltirilgen ga'pler tiykarg'ı ga'ptin' ishine kiritiledi yamasa ga'ptin' keynine qısıırılıp ayıladı. O'zi kiritilgen ga'ptin' mazmunına ya'ki onın' bir ag'zasına jol-jo'nekey qosımsha mag'lıwmat berip tolıqtırıladı: **Rayonlıq atqarıw komitetinin' baslıg'ı da- ol da qa'nigesi boyınsha ag'ronom edi-bir kolxozg'a baslıq bolıp ko'ship ketti** (O'.X.). **Awqattu bizin' u'yden ishte internatta jata ber.** (Mekteptin' janında alıstan kelgen oqıwshılar ushın internat bar edi). (G.I.).

Kiritpe ga'plerdi kiris ga'plerden ayırıwdag'ı tiykarg'ı belgiler:

1) Kiritpe ga'plerdin' mazmunı kiris ga'plerdin' ma'nisine sa'ykes kelmeydi. Bular so'ylewshinin' o'z pikirine modallıq qatnasların bildiremeydi, olar ga'ptin' uluwmalıq mazmunına ya'ki onın' bir

ag'zasına qatnaslı so'ylew waqtındag'ı jol-jo'nekey kiritilgen qosımsha tu'sinik, anıqlıq, eskertiwler jasaw ma'nisinde qollanladı;

2) Kiritpe ga'plerdin' ornı turaqlı boladı. Olar tiykarg'ı ga'ptin' ortasında ha'm aqırında keledi. Kiris ga'pler u'sh pozitsiyada da kele beredi;

3) Kiritpe ga'pler du'zilisi jag'ınan kiris ga'plerge qarag'anda ko'lemi biraz ken'eyip keledi. Kiris ga'pler bolsa, eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı bolıp kelgen menen, ko'binese ken'eyilmegen, tolıq emes ga'p du'zilisinde qollanladı.

Kiritpe ga'plerdin' intonatsiyası, tiykarınan, êki tu'rli boladı. Olardın' biri kiris ga'plerdin' intonatsiyasına usap, tezlesken temp, ko'terin'ki dawıs penen ayıladı. Bunday intonatsiyada kiritpe ga'pler sızıqsha arqalı bo'linip jazıladı. Ekinshisi, tezlesken temp, pa'sen' dawıs penen ayıladı. Bunday intonatsiyada kiritpe ga'pler qawısqa alınıp jazıladı. Qaraqalpaq tilinin' faktlerinde intonatsiyanın' birinshi tu'ri ekinshisine qarag'anda ju'da' kem ushırasadı.

Kiritpe ga'pler du'zilisine qaray eki bas ag'zalı, bir bas ag'zalı jay ga'p ha'm qospa ga'p tu'rinde keledi.

Eki bas ag'zalı kiritpe ga'pler ken'eytilgen ga'p, eki bas ag'zalı tolıq ga'p ha'm eki bas ag'zalı tolıq emes ga'p formalarında qollanladı: Sen, dedi ol u'yine kelip hayalı Bag'dagu'lge (To'rebay da'stu'r boyınsha hayalının' atın aytpaytug'ın edi), jumagu'l menen so'ylesip ko'rdin' be? (T.Q) Orazg'aliy bu'gin de bar kiyimin kiyip, mag'an eliklegen be, jalan'bas (men jalan'bas ju'retug'ın edim) kiyatır (G.İ.). Na'ha'n bir ko'p tartpalı emen stol (ken'sesi spisaniege shug'arıp berse kerek) (Sh.S.).

Bir bas ag'zalı kiritpe ga'pler: a) iyesi belgili bir bas ag'zalı ga'p: Sherniyaz degen dayılarının' (menin' ruwlas ag'alarım ekenin tu'sinip otırg'an shug'arsan') Ulbosın degen qızı bar edi (T.Q.);

b) iyesi belgisiz bir bas ag'zalı ga'p formasında keledi: Ol on bir jaslardag'ı qız (qız rolinde A'ljan suwpinın' qızı edi) daladan juwırıp keldi (T.Q.).

Kiritpe ga'pler du'zilisi jag'ınan eki yamasa birneshe jay ga'pten du'zilgen qospa ga'p tu'rinde de qollanladı: Olay emes Nurtay ag'a (Temirovtın' atı Nurtay edi, ko'binese omı awıl adamları familiyası menen ataydı), siz qa'telesip kiyatırsız (O'.X.). Samolyottın' tu'ssem boldı, meni ha'mme ku'tip alatug'ınday.. jigitler, qızlar aldım shıg'ıp, gu'l toplamlarına oraytug'ınday (Aytpaqshı, detdomda Sibirda ta'rbiyalan-g'anman. Qaraqalpaqstan aprel-maydan baslap-aq gu'l orayına aynaladı, ha'mme na'rse gu'lleydi, iyunda bir a'jayıp qala boladı, bul-No'kis) (T.Q.).

Kiritpe ga'pler tiykarg'ı ga'ptin' uluwmalıq mazmunı ya'ki omn' bir ag'zasına qatnaslı to'mendegi ma'nilerdi bildiredi:

1) tiykarg'ı ga'ptegi o'zi qatnaslı so'zge tu'sinik beredi: Batbatqa ushırap ta qaldı (qumda kesirtkege usag'an batbat degen jer bawırlawshı ja'nlik boladı). İyegindegi saqalı qalın', eliwlerdin' shamasındag'ı murtı joq birewdi ko'rip, suwpıma eken dep oyladı (suwpılar murtın qıdırıp, saqalın qaldıradı). (T.Q.);

2) tiykarg'ı ga'ptegi diqqatqa alıng'an so'zdin' da'regin anıqlaydı: Maman qosqa kirip to'rdegi shaldıwardı su'yewge ko'milgen ag'ashqa asıwlı qılıshı alıp (bul-a'kesi Orazan batırdın' Amanlıqqa inam etken qılıshı), man'layına tiygizip, ornına ildirdi. Ken'esin tın'lag'anım ushın ol miyg'inan ku'lip, mardıyıp, emlewخانag'a zvonit etti (sondag'ı zvonit etkeni usı emlewخانa edi) (T.Q.);

3) tiykarg'ı ga'ptin' mazmunına ya'ki onın' bir ag'zasına sıpatlama beredi: Etten o'tip su'yegine tayalg'an ayna ashıwı (onı Palwang'a turmısqa shıqpastan burın aldırğ'an edi) batıp otırğ'anda, kimnin' bolsa da turalag'ı uslar edi (O'X.). Amanlıq penen Allayar Mamandı Murat Shayxtın' u'yinin' (bala oqıtatug'ın ekinshi u'yi bar) ko'len'kesinen taptı (T.Q.);

4) tiykarg'ı ga'ptegi waqıyanın', is-ha'rekettin' bolıw sebebin bildiredi: Men Bazarbaydın' mag'an qaray awdarılıp tu'skenin (ekewin'izdin' ka'timiz qatar qoyılğ'an edi) ka'tinin' shıyqıldısınan sezip atırman (S.S.);

5) tiykarg'ı ga'ptegi o'zi qatnaslı so'zge eskertiw jasaydı: o'zinen en' u'iken ag'ası Pavel sıyaqlı (ol haqqında keyinirek aytiladı) Nikoloy Petrovish te Rossıyanın' tu'slik ta'repinde tuwıldı ha'm on to'rt jasına shekem u'y ta'rbiyasında boldı (I.T.).

Sorawlar

1. Kiris ag'za pu'tin ga'ptin' mazmunı ya'ki onın' bir ag'zası menen qanday ma'nilik baylanısqa tu'sedi ha'm intonatsiyalıq jaqtan qanday o'zgeshelikke iye boladı? 2. Kiris ag'zanın' morfologiyalıq bildiriliwin aytn', misallar keltirin'? 3. Kiris ga'pler qanday belgige iye boladı ha'm onın' kiris ag'zadan ayırmashılıg'ı qanday? 4. Kiris ga'plerdin' ma'nilerin aytn', misal keltirin' 5. Kiritpe ga'pler tuwralı tu'sinik berin', olar kiris ga'plerden qanday belgileri menen ayırılıp turadı? 6. Kiritpe ga'pler tiykarg'ı ga'ptin' ulumalıq mazmunı ya'ki onın' bir ag'zasına qatnaslı qanday ma'nilerdi bildiredi?

V. Qaratpa ag'zalı ga'pler

§ 92. Qaratpa ag'za tuwralı tu'sinik

So'ylewshinin' so'zi qaratılğ'an adam yamasa basqa bir predmet, ta'biyat qubılısların bildiretug'ın so'zlerge ga'ptin' qaratpa ag'zası delinedi.

Qaratpalar aytilajaq pikirge ya xabarlarg'a tin'lawshinin' diqqatin awdarw ushun qollanuladı. Olar, ko'binese ataw seplik formasındag'ı atlıq so'zler arqalı bildiriledi: Biz, joldaslar, erisilgen tabıslar menen toqtap qala almaymız (*E.Q*). A'y. ka'narı ken' Enesay, sen ullı da'rya-san'. Men sag'an usıladı aytayın dep ju'rip edim, Enesay-aw (Sh.A.).

Sa'lem. Tashkent, mehırbanlı bas qalam,
Jer ju'zine dan' ko'tergen astanam.

(T.J.).

Qaratpalar ga'ptin' tiykarg'ı ag'zaları menen sintaksislik baylanısqa tu'speydi. Olar ga'ptin' uluwmalıq mazmun ya'ki onın' bir ag'zasına ma'nilik jaqtan qatnaslı boladı. Ga'ptin' quramında intonatsiyalıq o'zgeshlikke iye bolıp, ga'ptin' basqa ag'zalarınan bo'linip aytiladı.

Qaratpalar uluwma ga'pke, onın' bir ag'zasına ma'nilik qatnaslılıg'ına qaray, to'mendegi jag'daylarda baylanısadı:

1. Qaratpalar uluwma ga'pke qatnaslı bolıp kelgende ko'pshilikke yamasa ga'ptin' uluwmalıq mazmunına qaratıladı: Qa'ne, balalar, a'n'gimeni son' so'ylesemiz. Jiynalıstı uzaqqa sozıp otırıwg'a waqıt joq, joldaslar (K.S.).

2. Qaratpalar ga'ptin' bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarına qatnaslı bolıp, onın' ekvivalenti sıpatında keledi:

a) II bet, birlik ha'm ko'plik sanlardag'ı betlik almasıg'ınan bolg'an baslawıshqa qatnaslı boladı. Bunday jag'dayda o'zi qatnaslı baslawıshdan burında, son'da kele beredi. Baslawıshdan keyin kelgen qaratpalar ayqınlawıshlar sıyaqlı baslawıshın' ma'nisin ayqınlastıradı: Bektemir, sizler egis jer tayaran'lar (T.Q.). Sen, qarındasım, biyıl so'zsiz «TU» g'a minesen' (O'.X.);

b) betlik ha'm o'zlik almasıqlarınan bolg'an tuwra ha'm qıya tolıqlawıshlarg'a qatnaslı boladı: -Min, inim, seni uzatıp salaman,-dedi (T.Q.). -Ha'y, jen'ge, sag'an ne boldı bunshama? (SH.A.).

d) qaratpalar iyelik sepligindegi betlik almasıg'ınan bolg'an anıqlawıshlarg'a qatnaslı bolıp keledi: -Yaqshu, qaraqalpaqlar, biz sizlerdin' tilegin'izdi ullı da'rejeli patshamız Elizaveta Petrovnag'a jetkeremiz (T.Q.);

Qaratpalar ha'zirgi a'debiy tilde ha'r tu'rli stiller-ko'rkem adebiyat ha'm publistikada, ku'nelik gazeta betlerindegi shıg'armalarda, bayanatlarda jiyi ushırasadı: Diyqan, jer suwg'arıw. Qa'dirli joldaslar ha'm dostlar, sizlerge u'lken tabıslar tileymen (*E.Q.*).

Kavkaz, sa'lem jasıl tawlardın' sebi,
Salem jer juldızı gu'lge orang'an.

(I.Yu.).

§ 93. Qaratpalardın' morfologiyalıq bildiriliwi

Qaratpa ag'zalar morfologiyalıq bildiriliwi jag'ınan, ko'binese ataw sepligindegi atlıq ha'm atlıqlasqan so'zlerden, geyde almasıq ha'm basqa da so'z shaqapları ha'm so'z dizbekleri arqalı bildiriledi. Qaratpalardın', ko'binese atlıqlardan bolıwı olardıń leksika-semantikalıq jaqtan adamlarg'a, janlı ha'm jansız zatlarg'a, ta'biyat qubılıslarına qarata aytiliwına baylanısı bolıp keledi. Sebebi, bul ma'nidegi tu'siniklerdi, tiykarınan, atlıqlar bildiredi.

Qaratpalar, tiykarınan, to'mendegi so'z shaqapları ha'm so'z dizbeklerinen boladı:

1. **Atlıqtan bolg'an qaratpalar.** Qaratpalar to'mendegi atlıqlar arqalı bildiriledi:

a) ataw formasındag'ı menshikli adam atları, adamlarg'a qatnaslı atlıqlar, u'y haywanlarının' menshikli ha'm g'alabalıq atları, geografiyalıq atamalardı bildiriwshi menshikli atlıqlar arqalı bildiriledi: **-Begdulla**, sen berman bir kelshi. **Senin'** astın'da o'mirdin' mol azıg'ı jatıraw. **Aral** (O'.A.). **-Irazi** bol, xosh endi. **Gu'lsarı** (Sh.A.). **Aqsaqal**, raxmet sizge, **-dedim** men og'an (O'.X.). **Ata**, bag'manlıqtı qaydan u'yrengendin'iz (N.D.):

b) ta'biyat obiektleri ha'm ta'biyg'iy qubılıslardıń atın bildiretug'im atlıqlardan:

Ele an' tolıma maqpal sayın'a,
Tag'ı nur qondıma ma'kan-jayın'a,
Izlep bara qoysam Shortanbaydın'a,
Shayqalıp aldınnan tabıl, **toran'g'il.**
(T.S.).

O shınarlar, **biyik shınarlar**,
Jasarıpsız, qanat jayıpsız.
(M.T.).

Dawıl, qarastın' qoy!
(O'.A.).

d) qaratpalar awıspalı ma'nidegi atlıqlardan boladı:
Urstan keyin salıng'an sawlatlı jaylar,
Sa'lem, jas ju'rekler, **jasıl tog'aylar.**

(I.Yu.).

-Ey, g'arri qasqır, jiber shashımdı?-dedi qaytpay, xabar etken tildi baylawg'a uring'ansha, elin'nin' g'amın je (T.Q.).

2. **Atlıqlasqan so'zlerden bolg'an qaratpalar.** Bul xızmette atlıqlasqan keibetlik ha'm geypara feyil so'zler qollanıladı. Bular qaratpa wazıypa-

sında kelgende, adamg'a qollanilatug'in so'z ma'nisinde an'latadı: O'ytip sadalıq etpe, **nadan**. Ju'zin'e ju'zim tu'spesin, **opasız** (O'.X.). Joq, **arziwim**, ba'lkim olay emesti. **Qaran'lar**, eldi tug'iyansız qaldıracaq eken (T.Q.).

3. **Almasıqlardan bolg'an qaratpalar**. Almasıqlardıń qaratpa ag'za wazıypasında keliwi ju'da' az ushırasadı. Olardan II bet betlik ha'm ko'plik sandag'i **sen, siz** almasıqları qaratpa wazıypasında qollanıladı. **Sen** almasıg'i qaratpa wazıypasında kelgende, ko'binese ma'nilik jaqtan turpaylıq, hu'rmettsizlik ma'nidegi qaratıw ma'nişin an'latadı: -Ko'ksen, ju'da' pispegen ko'k tu'yneksen', **sen. Sen**, Jiyemurattın' to'segin salıp bersesh, -dedi Serikbay gu'birtiklep ju'rgen kempirine. **Sizler**, azmaz otırın'lar, ne ushın ko'zdi jumıp qaraysızlar (T.Q.).

Qaratpalar birlik ha'm ko'plik sandag'i **sen, siz** almasıqlarınan bolıp kelgende, ko'pshilikti qaratıw, shaqırıw intonatsiyası menen ayılıp, pauza arqalı bo'linip turadı: **Sen**, jan'a oqıw jılma tayarsan' ba? (gazetadan). **Sizler** Seydulla da'wdin' cshki satıp alg'anın esittin'iz be? (T.Q.). Al endi, **sizler**, anaw qurt degen ba'leden birotala arılsan'ız kerek? (O'.X.).

4. **Tan'laqtan bolg'an qaratpalar** Tan'laq so'zler qaratpa wazıypasında kelgende, adam yamasa so'ylewshinin' so'zi qaratıl'g'an predmet ma'nisin bildiredi: **A'y**, kim shashınan tartqan?-dedi Alliyar balalarg'a (T.Q.).

Ag'in'lar, **ha'y**, tolqıp ag'in'lar.
Asfalt u'stindegı sag'ımılar.

(I.Yu.).

Qaratpalar tan'laqlar menen birge qollanılıp ta keledi. Bunday jag'dayda intonatsiyalıq jaqtan eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladı. Olardıń biri tan'laqlar menen bir intonatsiyalıq pu'tinlikke iye boladı da, sintaksislik funktsiyası jag'ınan bir ag'za — qaratpa ag'za wazıypasın atqaradı. Bul jag'dayda tan'laq so'z qaratpa ag'zanın' ekspresivlik ma'nisin ku'sheytedi: -A'y **Qudıyar**, tart tilin'di,-degen Turımnın' ashıwlı dawısı zan'q etti. **Ha'y A'wez**, barmag'in'di bu'ge berme. jora (K.S.).

Tan'laq so'zler qaratpalar menen qollanılg'anda intonatsiyalıq jaqtan ayrımlanıp ta keledi. Bunday jag'dayda da tan'laqlar qaratpalarg'a ku'sheytiwshilik ma'ni beredi:-A'y, O'mirzaq, mallardı shashpay aydan'lar! **Ha'**, qarındas, saw ju'rsiz be?-dedi Zayrov (T.Q.). **Ha'y, Turdımurat**, sag'an ne ba'le ko'rindi (G'.S.).

5. **So'z dizbekleri arqalı bildiriledi:**

a) erkin so'z dizbekleri arqalı: Sabırlılıq et. adamlar altın bulag'in'di aspang'a alıqtırar. **su'yikli ma'kanım!** Tan' atsa moyın'a dar arqanı tu'sedi. Shap Qon'iratqa, aqılsız dostım...(K.S.). **Qon'irattın' miyrim sha'pa'ha'tli biyi**, balamızg'a isim-sha'riyp bersen'iz (T.Q.);

b) frazeologiyalıq dizbeklerden boladı: *Jası u'iken*, siz A'bdimurat ag'ay emessiz be?-dedim (G.I.). *Jaqsı jigit*, *Jumagu'l qaysı u'yde* (T.Q.).

§ 94. Qaratpalardıń leksika-semantikalıq tu'rleri

Qaratpalar leksika-semantikalıq jaqtan adamg'a qatnaslı qaratpalar, janla predetlerge qatnaslı qaratpalar ha'm jansız predmetke, ta'biyat qubılıslarına qatnaslı qaratpalar bolıp bo'linedi.

Adamlarg'a qatnaslı qaratpalar. Qaratpalardıń bul tu'ri so'ylewshi menen tin'lawshu arasındag'ı qatnaslardı bildiredi. So'ylewshi o'z so'zine tin'lawshınıń diqqatın awdarıw ushın onıń atın familiyasın, lawazımın, ataqlaqlabın yamasa adamg'a qatnaslı aytilatug'ın tuwısqanlıq qatnas t.b. basqa da so'zlerdi qollanadı. Adamlarg'a qatnaslı qaratpalar qollanıwına qaray ekige bo'linedi.

1. **Tin'lawshıg'a qaratılǵ'an qaratpalar.** Bul qaratpalar leksika-semantikalıq ma'nilerine qaray to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

a) adamnıń atı, familiyasın bildiredi: *Jaqsı, Asqar O'tewlievish*, onda bizlerdin' ketiwimizge ruqsat etin'iz (G.I.). *Ka'sibin'nen kamal tap, tabısın'iz arta bersin, Orazgu'l* (gazetadan);

b) ha'mel-ataq, ka'sip-o'ner, mamanlıq, laqap bildiriwshi: Bul qa'telik ekilenbeydi, *joldas xatker* (O'.A.). *Qa'dirli oqıwshım*, *Kamal aytqan «O'mirdin' suwıq tamshısı» usı shıg'ar* (T.Q.);

d) tuwısqanlıq qatnas, jaqınlıq -doslıq ma'nisindegi qaratpalar: - *Ajag'a*, seni atam shaqırıp atır. Men be, men de biydin' awılının' adamınan, *ag'a* (K.S.). *Hal jag'dayım jaman emes, qurdas*, ul-qızım erjetti (I.Q.);

e) hu'rmet-sıylasıq, erkeletiw ma'nisin bildiredi: -*Tu'rgeo's ag'ası! Kel, ten'iz ha'mmemizge de jetedi g'oy. aqsaqal. -A'jiniyazjan*, mına kitaptı da sal, bunday kitap Xiywadan tabıla bermeydi (K.S.);

f) ayaw-ashınıw ma'nisinde keledi: *Shıraqlarım*, sizlerdin', baxtın'izg'a ne boldı (Jiyen jiraw), *Barlıq awırmanlıqtı jelkesi menen ko'terdi, bawırım* (O'.X.);

g) jek ko'riw, g'arg'aw, kek etiw, ma'nisin bildiredi: Aytqan arg'ısına kelmeydi, *naymat! Juwermek*, jamıl ana shapandı!-dep jekirindi. *A'y, pushıq*, usı ha'kis so'zin' menen otaw tiktin'be?-dedi mushirip (K.S.).

2. **So'ylewshinin' o'zine qaratılǵ'an qaratpalar.** Bul qaratpa so'ylewshinin' o'zine yamasa o'z jırna qaratıladı. Qaratpanın' bul tu'ri shayır-dın' o'zine qarata so'ylewi arqalı sırtqı du'nyag'a, o'z zamına bolǵ'an ha'r tu'rli sezimlerin bildiredi:

Omar, so'yle qayg'ı etpe. qamıqpa.

Qıya sho'tde a'rman menen jabıqpa.

(*Omar shayır*)

Ay, kewlim, oylanıp, ko'p sabır qılğ'ıl
O'zin'nin' isine mustaqam bolğ'ıl

(*Ku'nxoja*).

Jırlarım, siz zıtqıp shıg'ıp ju'rekten,
El-qırında gu'lfep sheshek attın'ız.

(*Musa Ja'ilil*).

Al men bolsam, o su'yikli jırlarım,
Jan'a ilha'm, jan'a yoshqa ashıqpan.

(*Sh.X.*).

Janlı maqluqlarg'a qatnashı qaratpalar. So'ylewshi janlı maqluqlarg'a qarata so'ylew arqalı o'zinin' ha'r tu'rli sezimlerin, arziw-a'rmanların bildiredi. Janlı maqluqlarg'a qatnashı qaratpalar leksika-semantikalıq o'zgeshesheliklerine qarayı to'mendegishe qollanıladı:

a) u'y haywanlarına atap qoyılğ'an menshikli atama arqalı: - Adamday aqılısan'-aw, **Sarı jorg'a** (K.S.).

Jaraqar asınıp sawıtın kiygen,
Dushpang'a ozalda qabag'in u'ygen,
Dan'qi asqan batır u'stin'e mingen,
Jan joldasin' qayda qaldı, **Aqboz at.**

(*xalıq qosıg'ı*).

b) u'y haywanlarının' g'alabalıq ataması arqalı:
Shasha, jaqsı malsan' maqtayın seni,
Go'shin' tan'layında tatıp ha'mmenin',
Jurtqa may kekirtip ju'ersen', **shoshqa.**

(*I.Yu.*).

—Ha, tu'yeler, tu'yeler,
Duzın' qayda tu'yeler.

(*Xalıq qosıg'ı*).

Jansız predmetke, ta'biyat qubılıslarına qatnashı qaratpalar. Qaratpalardıń bul tu'ri ta'biyat qubılıslarına, geografıyalıq atamalarǵa, g'alabalıq atamadag'ı predmetlerge qaratıladı. Jansız predmet ma'nisindegi qaratpalar arqalı so'ylewshinin' so'zinin' ha'r tu'rli modalıq-ekspressivlik sıpatqa iye ma'niler an'latıladı:

a) Watang'a ha'm siyasıy-ja'miyetlik sho'lkemlerge qatnashı qaratpalar:

Usı qutlı ma'kan, da'wanlar elden,
O, quyash u'lkesi, a'keldik sa'lem.

(*gazetadan*).

Sa'lem, O'zbekstan, altin aymag'im,
Maqtanishim, saltanatim, bayrag'im.
(K.S.).

b) orn-jay bildiriwshi qaratpalar:

Basin'da seksewil, mayalish, shen'gel,
Jin'g'ilin' tag'i bar, senin' Qizalqum.
(Ku'nxoja).

Jan'a suw shalqisa elim bay edi,
Jag'asinda sharwalarim jay edi,
Ortamizdan aqqan jilg'a say edi
Xosh amanda bizden qaldin', Jan'a suw.
(Omar).

d) ta'biyat ha'diyselerin, ta'biyg'iy obyektlardi bildiriwshi qaratpalar:

«Sende biyra bas bol» deymeken ma'gar,
Alip ketpe, dawil, alis jaqlarg'a.
(U.X.).

Xosh bolin', tallarim! Qosqa barayin,
Mardiyip otirip qawin jarayin.
(I. Yu.).

§ 95. Qaratpalardin' intonatsiyasi

Qaratpalar o'zine ta'n intonatsiyaliq o'zgeshelikke iye sintaksislik kategoriya. Qaratpalardin' intonatsiyasi ga'ptegi ornina qanday so'zler arqali bildiriliwine, so'ylewshinin' qaratpani qollaniv miynetine t.b. o'zgesheliklerine baylanisli ha'r tu'rli bolip keledi.

Ga'ptin' basinda kelgen qaratpalar tin'lawshini so'ylewshinin' so'zine qarativ ushın shaqiriv intoatsiyasina iye bolip, basqa ornlarida kelgen qaratpalarg'a qarag'anda ko'terin'ki dawis penen aytiladi. Biraq, ko'terin'ki dawis penen aytilsa da, ga'ptin' sipatina (xarakterine) qaray olardin' arasinda intonatsiyaliq ayırımashılıqtin' bar ekenligi seziledi:

a) qaratpalar xabar ga'plerde pa's intonatsiya menen aytiladi. Qaratpadan keyingi pauza qisqa boladi: **Balalarim**, men bul minberde bunnan 20 jil ilgeri bir so'ylegen edim (T.Q.). **Ja'digerjan**, A'bdi-murattin' u'yi de sen baratug'in rayonda (G.I.);

b) soraw ga'plerdin' quramında kelgende, biraz ko'terin'ki dawis penen aytiladi, qaratpadan keyingi pauza sozin'qi boladi: **Balam**, o'tken aqsham qayda boldin'? -**Taqsir**, g'azimnin' ne jazig'i bar edi. G'az saqlama degen xannin' jarlig'i bolsa, ko'rsetin' qa'ne? (K.S.);

d) ku'shli emotsional-ekspressivlik ma'nidegi u'ndew ga'plerde, sonday buyuq ga'plerde qaratpalar ku'shli intonatsiya menen aytiladi: **Alliyar, qayt keynin'e (T.Q.). Mu'shirip jora, qastin'di tige bermey, muna ga'riplerdin' qis azig'in qaldir (K.S.).**

Qaratpalar ga'ptin' ortasında kelgende, olarg'a logikalıq pa't tu'peydi. Sonlıqtan olardin' intonatsiyası kiris ag'zalarg'a usap, tez ha'm pa'sen' aytiladi: **Sarsıla berme, sheshe, awqat je (K.S.).**

U'gitley beremiz-da', **Qunnazar ag'a, ne qiyameti bar?-dedi Ayto're (Sh.S.).**

Qaratpalar ga'ptin' aqırında kelgende de olardin' intonatsiyası, ko'binese pa'sen' aytiladi, ga'ptin' basqa ag'zalarının' intonatsiyasınan azı kem o'zgeshelikke iye boladi: **Ol duris, balalarım, Minanı shay puli etin', taqsır (K.S.). Adam o'z baxtına o'zi usta, Julgeldi ag'a (O'.X.).**

Geyde ga'ptin' aqırında kelgen qaratpalar ekspressivlik ottenkige iye bolıw o'zgesheligine qaray, ku'shli intonatsiya menen aytiladi: **Kisinin' a'bireyin oylag'ansha o'z a'bireyin'di oylasan'shi, man'layı sor! (O'.X.). Ja'rdem bolmay shıqsa ne qilasan', ladan!-dep jekirindi xan (T.Q.).**

Qaratpalar diolog ga'plerdin' quramında kelgende, onın' aldınan intonatsiya biraz ko'terin'ki ha'm sozilın'qılaw aytiladi:

— Assalawma a'leykum, Eseke!

— Waleykum assalam, Ja'digermisen'?

— Awa, Eseke!

— Allo, Ja'diger! Qashan keldin', qıdınp ju'rsen' be? (G.İ.).

Qaratpalar birgelkili bolıp kelgende shaqırıw intonatsiyasına iye boladi. Olar ga'ptin' basqa birgelkili ag'zaları sıyaqlı sanaw intonatsiyası menen aytilıp, aqırına taman intonatsiya azı kem ko'teriledi: **-Xanımız, shayıq ata, bu'rkit atalar, ag'alar, -dep buring'isha suwıq qanlıq penen.. so'zinin' aqırında birlikke shaqıradı (T.Q.).**

Qaratpalar ta'kirarlanıp kelgende de shaqırıw intonatsiyası menen aytiladi. Bunday jag'day da ta'kirarlang'an qaratpalardin' da'slepkilleri bir jo'n pa'sen' intonatsiya menen aytiladi da, aqırında intonatsiya biraz ko'terin'ki boladi:

Aqboz at, Aqboz at, shapqır Aqboz at,

Turqın'dı ko'rgende tolıp tasaman. (A.Sh.).

So'ylewshi qaratpag'a a'hmiyet berip, ku'shli emotsional-ekspressivlik ma'nide qollanılğ'anda, intonatsiya ko'terin'ki boladi:

A'kesin sag'ing'an balalardayın,

•Solqıldap turdın'ız ko'rsem ha'rdayım,

Kel, biz benen birge sırlas, İbrayım,

Dep tu'simde shaqırg'anday boldın'ız.

(f. Yu.)

Tan'laq so'zler menen qatar kelgen ya'ki o'zine qatnash so'zler menen ken'eyip kelgen qaratpalar, ko'binese ga'ptin' basında keledi ha'm shaqirw intonatsiyası menen aytiladi: **O, qa'dirdan adamlar, onin' bir da'pterin oqip ko'riw ushin sizlerge usinaman (I.Q.).** **Qa'dirdan ana jer, sen bizlerdin' ha'mmesizdi de siyner'nin' u'stinde saqlap tursan' (Sh.A.).**

Qaratpa ag'za ga'ptin' basında kelse son'ınan, ortada kelse eki jag'ınan, aqırında kelse aldınan u'tir qoyiladi: **Tolg'anay jen'ge, qalay etsen'de belin'di bekkem buwıp, ko'pshiliktin' tapsırmasın orınlaw'ga azamatlarsha taq turmasan' bolmaydı. Tu's, Tolg'anay, attan tu's,-dedi. Atızlar egilmey qalsa menin' ushin en' qa'wipli jaraqat sol g'oy, Tolg'anay (Sh.A.).**

Qaratpa ag'zalı ga'plerdin' son'ında qoyilatug'ın irkilis belgiler ga'ptin' aytilw maqseti ha'm intonatsiyasına qaray noqat, soraw ha'm u'ndew belgilerine iye boladi.

Sorawlar

1. Qaratpa ag'zanın' qag'ıydasın aytin'. misal keltirin'? 2. Qaratpalar qanday so'z shaqapları arqalı bildiriledi, misal keltirin'? 3. Qaratpalar qanday leksika-semantikalıq tu'rlerge bo'linedi? Misallar keltirin'. 4. Qaratpalardin' vokativ (qaratpa) so'z-ga'plerden ayırmashılıg'ı qanday? Olardin' irkilis belgilerin aytin'? 5. Qaratpalardin' intonatsiyalıq o'zgesheliklerin aytin', misal keltirin'?

A'debiyatlar

Дәулетов М. Хәзирги каракалпак тилинде коспаланған жай гәплер. Нөкис, «Каракалпакстан», 1976.

Хәзирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 266-301-бетлер.

Хәзирги каракалпак тили. Синтаксис. Университет хәм пединститут-тын филология факультетлери ушын сабаклык. Нөкис, 1996, 149-220-бетлер.

Есенов К. Казак тилиндеги күрделенген сөйлемдер. Алматы, «Ғылым», 1974.

Махмудов Н. Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 97-136-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. 1976, 202-289-бетлер.

Дәулетов М. Каракалпак тилинде гәптин айырымланған ағзалары. Нөкис, 1979.

IX баp

QOSPA GA'P

Tayanish so'zler: *qospa ga'p, qospa ga'ptin' tu'rleri, dizbekli qospa, dizbekli qospa tu'rleri, bag'inin' quli qospa ga'p, bag'inin' qi ga'p, bas ga'p, olardi baylanistirwshı qurallar, so'z formalar, bag'indirwshı da'nekerler,*

qatnasliq so'zler, bag'inin'qili qospa ga'ptin' tu'rleri, ko'p bag'inin'qili qospa ga'p. da'nekersiz qospa ga'p, aralas qospa ga'p t.b.

§ 96. Qospa ga'p haqqında tu'sinik

Qospa ga'p eki yamasa bir neshe jay ga'plerdin' grammatikalıq qurallar arqalı baylanısınan du'ziletug'in bir pu'tin sintaksislik birlik. Qospa ga'ptin' quramına kirgen jay ga'pler predikativlikke iye boladı, biraq olar o'z aldına qollanıl'gan jay ga'pler menen ten'be-ten' dep qaralmaydı. O'z aldına qollanıl'gan jay ga'pler neshe so'zden quralsa da, olardan bir na'wiya pikir tiyanaqlılıg'ı (mazmun) an'latıladı. Qospa ga'ptegi pikir tiyanaqlılıg'ı, olar neshe jay ga'pten du'zilse, sol du'zilistin' bir pu'tinligi arqalı bildiriledi. Olardin' quramındag'ı jay ga'plerdi sol kompleksten u'zip alg'an jag'dayda o'z aldına qollanıl'gan jay ga'plerdey bolıp ko'ringen menen, qanday da bir ma'nilik baylanıstın' u'zilgenligi bayqaladı. Misalı: 1. Azanda tuw uzaqtan o'rkesh-o'rkesh tawlar ko'rinedi. 2. Ol joldaslarına birna'rselerdi aytıp baqıradı, joldasları og'an qaramaydı (O'.X.). 3. Gu'zgi batpaq gedir-budır bolıp qatıp qalıptı, sonlıqtan ju'riw ju'da' qıyın (T.Q.).

Bul ga'plerdin' birinshisi o'z aldına qollanıl'gan jay ga'p, qalg'anları qospa ga'p. Bulardag'ı ayırımashılıq, o'z aldına qollanıl'gan jay ga'p belgili bir pikir tiyanaqlılıg'ına iye bolıp, kommunikativlik xızmeti jag'ınan bir waqiya tuwralı xabarlaydı. Al qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler mazmunı jag'ınan bir-birine baylanıslı bol'gan eki yamasa birneshe waqıyanın' birligi sıpatında qospa oydı bildiredi. Demek, qospa ga'p eki yamasa birneshe jay ga'plerdin' struktura ha'm ma'nilik baylanısınan du'zilip, kommunikativlik xızmeti jag'ınan eki yamasa birneshe waqiya, ha'diyseledin' bir pu'tin mazmunının' birligi retinde ug'imiladı.

Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' o'z aldına qollanıl'gan jay ga'plerden ja'ne bir o'zine ta'n o'zgesheligi, qospa ga'ptin' du'ziliwi ushın baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar-so'z formaları, da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler, intonatsiya ha'm orın ta'rtıp qatnasadı.

Qospa ga'ptin' quramına kirgen jay ga'pler grammatikalıq qurallar arqalı baylanıstırıw o'zgesheligi ha'm baylanıs na'tiyjesinde payda bolatug'in ma'nilik qatnaslarına qaray, o'z ara ten' ma'nili (dizbekli) ha'm ten' ma'nisiz (bag'inin'qı) baylanısta keledi. Ten' ma'nili baylanıs, tiykarınan, dizbeklewshı da'nekerler ha'm dizbeklewshı intonatsiya arqalı bildiriledi. Ma'nileri o'z ara ten' bolmag'an baylanıs so'z formaları, bag'inin'dırıwshı da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' baylanısınan du'ziledi.

Da'stu'riy tu'sinik boyınsha jay ga'pleri dizbeklewshi da'neker ha'm intonatsiya arqalı o'z ara bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili baylanısta kelgen qospa ga'pler dizbekli qospa ga'p dep ataladı. Al quramındag'ı jay ga'pleri so'z formaları, bag'ındırıwshı da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanısqı, biri ekinshisin tu'sindiriw arqalı bag'mın'qılı baylanısta kelgen qospa ga'pler bag'mın'qılı qospa ga'p boladı. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray qospa ga'pler dizbekli qospa ga'p ha'm bag'mın'qılı qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

Son'g'ı waqıtları sintaksislik ilimnin' anıqlawı boyınsha qospa ga'plerdin' da'stu'rli u'yrenilip kiyatır' an eki bo'limli klassifikatsiyasın u'shke (dizbekli, bag'mın'qılı, da'nekersiz) bolıp u'yreniw tipologiyası orın aldı. Bul bo'liniwdin' da'nekersiz qospa ga'p tu'ri rus tili biliminde o'tken a'sirdin' 50-jıllarında N.S.Pospelovtin' miynetlerinde usınılg'an edi.¹ Ol da'nekersiz baylanısta kelgen qospa ga'plerdi dizbeklinin' de, bag'mın'qılının' da quramına kirmeytug'in qospa ga'ptin' ayrıqsha struktura-semantikalıq bir tu'ri dep esaplaydı. Onın' anıqlawı boyınsha qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' bir-biri menen da'nekersiz yamasa da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız, intonatsiya arqalı baylanısqan ga'pler da'nekersiz qospa ga'p dep ko'rsetiledi.²

Qospa ga'plerdi u'shke bo'lip u'yreniw ha'zirgi rus tilinin' ilimiy miynetleri, joqarı oqıw orınları ha'm mektep sabaqlarında qa'liplesken tu'rde turaqlı u'yrenilip kiyatır.³

Da'nekersiz qospa ga'plerdi o'z aldına qospa ga'ptin' bir tu'ri retinde u'yreniw 50-jıllardın' aqırı 60-jıllardan baslap tu'rkiy tillerinde V.N.Xangildin, G'.A.Abdurahmanovtin' miynetlerinen orın aldı. V.N.Xangildinnin' anıqlawı boyınsha da'nekersiz qospa ga'ptin' baslı belgisi retinde intonatsiya, pauza ha'm qospa ga'p quramındag'ı geybir forma ortaqlıqları ko'rsetiledi.⁴

G'.A.Abdurahmanov qospa ga'plerdi grammatikalıq, semantikalıq ha'm intonatsiyalıq o'zegeshliklerine qaray: 1) da'nekersiz qospa ga'p; 2) dizbekli qospa ga'p ha'm; 3) bag'mın'qılı qospa dep u'sh tu'rge

Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. «Вопросы синтаксиса современного русского языка». М., 1950, 338-354-бетлер.

¹ Сонда, 343-бет.

² Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке. М., 1967, 138-157; Грамматика русского языка т. II. Синтаксис. часть II, М., 1954, 382-бет; Современный русский язык. Под редакцией В. А. Белошапковой. М., 1981, 546-552'-бетлер.

³ Хангилдин В. Н. Татар теле грамматикасы Казан, 1959, 603-бет.

bo'ledi.¹ Onin' aniqlawı boyınsha qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' da'nekersiz, intonatsiya arqalı baylanısqan tu'ri-da'nekersiz qospa ga'p, dizbeklewshi da'nekerlerdin' baylanıstırıwınan du'zilgen qospa ga'pler-dizbekli qospa ga'p, bag'ındırıwshı da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler, so'z formaları arqalı bag'ınıw jolı menen baylanısqan qospa ga'pler bag'ının'qılı qospa dep qaraladı. Bul bo'liniw boyınsha da'nekersiz qospa ga'p da'stu'rli u'yrenilip kiyatırǵan dizbekli qospa ga'ptin' da'nekersiz tu'rin o'z quramına aladı.

Qazaq tilindegi qospa ga'pti izertlewshı N.X.Demesinovanın' miynetinde de da'nekersiz qospa ga'ptin' formal belgisi retinde da'nekersiz, intonatsiya arqalı baylanıswı esapqa alınadı.²

Demek, tu'rkiy tillerindegi sholiw jasalg'an miynetlerde de, da'stu'riy u'yrenilip kiyatırǵan dizbekli qospa ga'ptin' da'nekersiz tu'rinin' dizbekli qospa ga'ptin' de, bag'ının'qılının' da quramına kirmeytug'in qospa ga'ptin' aynqsha struktura-semantikalıq bir tu'ri ekenligi aniqlandı.

Son'g'ı waqıtları qospa ga'pti izertlewshiler ta'repinen anıq pikirler usınılmaqta. M.İ.Sheremisina ha'm T.A.Kolosovanın' rus tilindegi qospa ga'ptin' teoriyalıq ma'selelerine arnalǵan miynetinde qospa ga'ptin' klassifikatsiyalanıwı to'mendegi u'sh printsipke tiykarlanadı: 1) qospa ga'ptin' quramındag'ı predikativlik komponentlerdin' da'nekerli (yamasa da'nekersiz) baylanısta keliwi. Bul belgi boyınsha barlıq qospa ga'pler da'nekerli ha'm da'nekersiz bolıp bo'linedi; 2) qospa ga'ptin' quramındag'ı predikativlik komponentlerdin' dizbeklilik ha'm bag'ının'qılılıq bolıp qarama-qarsı qoyılıwı. Usıǵan muwapıq qospa ga'p dizbekli qospa ga'p ha'm bag'ının'qılı qospa ga'p bolıp bo'linedi; 3) qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinin' pu'tin bas ga'pke yamasa onın' bir ag'zasına qatnaslı bolıp keliwi esapqa alınadı.³ Qospa ga'ptin' bul belgilerdin' tiykarında bo'liniwi onın' formallıq (du'zilislik) tipologiyasına qatnaslı ekenligin ko'rsetedi. Demek, qospa ga'pler joqarında atalg'an printsipier tiykarında *dizbekli qospa ga'p, bag'ının'qılı qospa ga'p* ha'm *da'nekersiz qospa ga'p* bolıp u'shke bo'linedi. Atalg'an printsipier boyınsha dizbekli qospa ga'ptin' du'ziliw biraz anıq onın' quramına kirgen jay ga'pler dizbeklewshi da'nekerler arqalı baylanısqan, *bir-birine g'a'rezsiz* ten' ma'nililikke iye boladı. Olardın' jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslar da'nekerlerdin' ma'nilik baylanıstırıw

¹ Абдурахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960, 8-бет.

² Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. Алма-Ата, 1974, 114-бет.

³ Черемисина М.И. Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск. Изд-во «Наука», 1987 96-97-бетлер.

Da'stu'riy tu'sinik boyınsha jay ga'pleri dizbeklewshi da'neker ha'm intonatsiya arqalı o'z ara bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili baylanısta kelgen qospa ga'pler dizbekli qospa ga'p dep ataladı. Al quramındag'ı jay ga'pleri so'z formaları, bag'ındırıwshı da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanısqı, biri ekinshisin tu'sindiriw arqalı bag'ının'qılı baylanısta kelgen qospa ga'pler bag'ının'qılı qospa ga'p boladı. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray qospa ga'pler dizbekli qospa ga'p ha'm bag'ının'qılı qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

Son'g'ı waqıtları sintaksislik ilimnin' anıqlawı boyınsha qospa ga'plerdin' da'stu'rli u'yrenilip kiyatır' an eki bo'limli klassifikatsiyasın u'shke (dizbekli, bag'ının'qılı, da'nekersiz) bolıp u'yreniw tipologiyası orın aldı. Bul bo'liniwdin' da'nekersiz qospa ga'p tu'ri rus tili biliminde o'tken a'sirdin' 50-jıllarında N.S.Pospelovtin' miynetlerinde usınılg'an edi.¹ Ol da'nekersiz baylanısta kelgen qospa ga'plerdi dizbeklinin' de, bag'ının'qılının' da quramına kirmeytug'in qospa ga'ptin' ayrıqsha struktura-semantikalıq bir tu'ri dep esaplaydı. Onın' anıqlawı boyınsha qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' bir-biri menen da'nekersiz yamasa da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız, intonatsiya arqalı baylanısqan ga'pler da'nekersiz qospa ga'p dep ko'rsetiledi.²

Qospa ga'plerdi u'shke bo'lip u'yreniw ha'zirgi rus tilinin' ilimiy miynetleri, joqarı oqıw orınları ha'm mektep sabaqlarında qa'liplesken tu'rde turaqlı u'yrenilip kiyatır.³

Da'nekersiz qospa ga'plerdi o'z aldına qospa ga'ptin' bir tu'ri retinde u'yreniw 50-jıllardın' aqırı 60-jıllardan baslap tu'rkiy tillerinde V.N.Xangildin, G'.A.Abdurahmanovtin' miynetlerinen orın aldı. V.N.Xangildinnin' anıqlawı boyınsha da'nekersiz qospa ga'ptin' bash belgisi retinde intonatsiya, pauza ha'm qospa ga'p quramındag'ı geybir forma ortaqlıqları ko'rsetiledi.⁴

G'.A.Abdurahmanov qospa ga'plerdi grammatikalıq, semantikalıq ha'm intonatsiyalıq o'zegeshliklerine qaray: 1) da'nekersiz qospa ga'p; 2) dizbekli qospa ga'p ha'm; 3) bag'ının'qılı qospa dep u'sh tu'rge

Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений «Вопросы синтаксиса современного русского языка». М., 1950, 338-354-бетлер.

¹ Сонда, 343-бет.

² Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке. М., 1967, 138-157; Грамматика русского языка т. II. Синтаксис, часть II, М., 1954, 382-бет; Современный русский язык. Под редакцией В.А.Белошапковой. М., 1981, 546-552'-бетлер.

³ Хангилдин В. Н. Татар теле грамматикасы. Казан, 1959, 603-бет.

bo'ledi.¹ Onin' aniqlawı boyınsha qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' da'nekersiz, intonatsiya arqalı baylanısqan tu'ri-da'nekersiz qospa ga'p, dizbeklewshi da'nekerlerdin' baylanıstırıwınan du'zilgen qospa ga'pler-dizbekli qospa ga'p, bag'ındırıwshı da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler, so'z formaları arqalı bag'ınıw jolı menen baylanısqan qospa ga'pler bag'ının'qılı qospa dep qaraladı. Bul bo'liniw boyınsha da'nekersiz qospa ga'p da'stu'rli u'yrenilip kiyatır'ın dizbekli qospa ga'ptin' da'nekersiz tu'rin o'z quramına aladı.

Qazaq tilindegi qospa ga'pti izertlewshı N.X.Demesinovanın' miynetinde de da'nekersiz qospa ga'ptin' formal belgisi retinde da'nekersiz, intonatsiya arqalı baylanıswı esapqa alınadı.²

Demek, tu'rkiy tillerindegi sholıw jasalg'an miynetlerde de, da'stu'riy u'yrenilip kiyatır'ın dizbekli qospa ga'ptin' da'nekersiz tu'rinin' dizbekli qospa ga'ptin' de, bag'ının'qılının' da quramına kirmeytug'ın qospa ga'ptin' aynqsha struktura-semantikalıq bir tu'ri ekenligi aniqlandı.

Son'g'ı waqıtları qospa ga'pti izertlewshiler ta'repinen anıq pikirler usınılmaqta. M.İ.Sheremisina ha'm T.A.Kolosovanın' rus tilindegi qospa ga'ptin' teoriyalıq ma'selelerine arnalg'an miynetinde qospa ga'ptin' klassifikatsiyalanıwı to'mendegi u'sh printsipke tiykarlanadı: 1) qospa ga'ptin' quramındag'ı predikativlik komponentlerdin' da'nekerli (yamasa da'nekersiz) baylanısta keliwi. Bul belgi boyınsha barlıq qospa ga'pler da'nekerli ha'm da'nekersiz bolıp bo'linedi; 2) qospa ga'ptin' quramındag'ı predikativlik komponentlerdin' dizbeklilik ha'm bag'ının'qılılıq bolıp qarama-qarsı qoyılıwı. Usig'an muwapıq qospa ga'p dizbekli qospa ga'p ha'm bag'ının'qılı qospa ga'p bolıp bo'linedi; 3) qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinin' pu'tin bas ga'pke yamasa onin' bir ag'zasına qatnaslı bolıp keliwi esapqa alınadı.³ Qospa ga'ptin' bul belgilerdin' tiykarında bo'liniwi onin' formallıq (du'zilislik) tipologiyasına qatnaslı ekenligin ko'rsetedi. Demek, qospa ga'pler joqarında atalg'an printsipier tiykarında *dizbekli qospa ga'p, bag'ının'qılı qospa ga'p* ha'm *da'nekersiz qospa ga'p* bolıp u'shke bo'linedi. Atalg'an printsipier boyınsha dizbekli qospa ga'ptin' du'ziliw biraz anıq onin' quramına kirgen jay ga'pler dizbeklewshi da'nekerler arqalı baylanısqan, *bir-birine g'a'rezsiz* ten' ma'nililikke iye boladı. Olardın' jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslar da'nekerlerdin' ma'nilik baylanıstırıw

¹ Абдурахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960, 8-бет.

² Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. Алма-Ата, 1974, 114-бет.

³ Черемисина М.И. Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск. Изд-во «Наука», 1987 96-97-бетлер.

o'zgesheliklari ha'm jay ga'plerdin' ma'nilik baylanisw mazmunna qaray aniqlanadi.

Bag'min'qili qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'pler so'z formalarini, bag'indirwshi da'nekerler arqali baylanisip, biri ekinshisin tu'sindirwshi bag'min'qi baylanista keledi. Onin' quramina kirgen jay ga'plerdin' biri bag'min'qi, ekinshisi bag'indirwshi, bas'ga'p boladi. Sonliqtan bul du'zilistegi ga'pler bag'min'qili qospa ga'p dep ataladi.

Da'nekersiz qospa ga'p dizbekli ha'm bag'min'qili qospa ga'plerden da'neker ha'm da'nekerlik xizmettegi so'zlerdin' qatnasiz intonatsiya arqali baylaniswi menen ayrilip turadi. Qospa ga'ptin' bul tu'rinin' quramindag'i jay ga'pler intonatsiya, bayanlawish formalar ha'm geypara leksikalik qurallar arqali baylanisip, o'z ara ma'nilik qatnasqa tu'sedi.

I. DIZBEKLI QOSPA GA'PLER

§ 97. Dizbekli qospa ga'p tuwrali tu'sinik

Qospa ga'ptin' jay ga'pler inin' bir-birine g'a'ressiz, o'z ara ten' ma'nili dizbeklese baylanisqan tu'rine dizbekli qospa ga'pti du'zedi. Dizbekli qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'plerdi dizbeklewshi da'nekerler ha'm da'nekerlik xizmettegi sintaksislik janapaylar baylanis-tiradi. Bul grammatikalik qurallar arqali baylanisqan qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan o'z ara bir-birine jaqin bolg'an is-ha'reket, waqiyalardi bildiredi. Dizbekli qospa ga'ptin' quramina kirgen jay ga'plerdin' arasinda bir-birine baylanish ma'nilik qatnas an'latilmasa, onday ga'pler bir pu'tin dizbekli qospa ga'pti du'ze almaydi: *Jumis pitti de, xizmetkerler u'ylariga qaytti* (M.K.). *Shayiqtin' bul ga'pi mag'an unamadi, biraq u'ndemedim.* (T.Q.). *Ton'lar ga' jibisti, ga' jer beti qatqalaq bolip qatip qaldi.* (M.K.).

Bul da'nekerli dizbekli qospa ga'pler ma'nilik jaqtan bir-birine baylanish is-ha'reket, waqiyalardi bildiredi. Olardin' da'slepkinsinin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan is-ha'reketin' bir waqitta islangenligin, ekinshisi is-ha'reket, waqiyaning' qarama-qarsilig'in, u'shinshisi is-ha'reket, waqiyaning' isleniwindgi gezekleslikni bildiredi.

Dizbekli qospa ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheligi, ular basqa qospa ga'plerden dizbeklewshi da'nekerlerdin' qatnasi arqali ayrilip turadi. Sonliqtan dizbekli qospa ga'plerdi da'nekersiz ha'm bag'min'qili qospa ga'plerden ayirmashilig'i onsha talashi pikir tuwdirmaydi.

Dizbekli qospa ga'pler da'nekerlerdin' baylanisw o'zgesheligi ha'm olardin' quramindag'i jay ga'plerdin' ma'nilik qatnaslarina qaray du'zilislik-semantikalik jaqtan; 1) mezigilleslik dizbekli qospa ga'p; 2) qarsilas dizbekli qospa ga'p; 3) salastirmali dizbekli qospa ga'p; 4) awisपाल qospa ga'p; 5) gezekles dizbekli qospa ga'p tu'rlerge bo'linedi.

Dizbekli qospa ga'plerdin' semantikalıq bo'liniwleri barlıq jag'dayda dizbektewshi da'nekerlerge tikkeley qatnaslı bolmay, olardin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyalarınnı' ma'nilik jaqtan o'z ara jaqınlıq, ma'niles bolıp keliw o'zgesheliklerine qatnaslı bolıp keledi. Olardin' ma'nileri jay ga'pler arasındag'ı da'nekerlerdi alıp taslap aytqanda da, sol ma'niden pu'tkilley uzaqlasıp ketpeydi. Da'nekerler sol qospa ga'ptin' komponentlerin baylanıstırıwda ku'sheytiwshilik, anıqlawshı qosımsha xızmetti atqaradı. Sol da'nekerlerdin' qatnasına qaray biraz anıqlıqqa iye bolıp, qospa ga'ptin' da'nekersiz tu'rine qarag'anda da'nekerli tu'rinin' tig'iz baylanıslılıg'ın ko'rsetedı: Bug'an o'zleri u'nsiz mıyıp tartıp ku'listi (de), balanın' basman ekewi ten' sıypap sa'lemlesti (T.Q.). Asqar a'tırapqa qaraydı, (biraq) hesh na'rse ko'rinbeydi (O'.X.).

Bul dizbekli qospa ga'plerdi da'nekersiz aytqan jag'dayda, olardin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyalarınnı' waqıtlıq izbe-izligi, qarsılıqlıq ma'nisi saqlanadı. Biraq, da'nekerli tu'rine qarag'anda tig'iz baylanıslılıq biraz ha'lsizlenedi.

Dizbekli qospa ga'plerdi barlıq jag'dayda da'nekerlerdin' bir tu'rinin' qatnası arqalı du'ziliwine qaray, sol da'nekerlerdin' atı menen ma'nisin shcklep taslawg'a bolmaydı. Dizbekli qospa ga'ptin' semantikalıq bo'liniwi dizbekli da'nekerlerdin' bo'liniwine qarag'anda ken'. Ma'selen, al da'nekeri biriktiriwshi da'nekerdin' quramında kirgen menen dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstırıwda biriktiriwshi qatnas beriw menen qatar, qarsılas ha'm salıstırmalı dizbekli qospa ga'plerdin' komponentlerin de baylanıstırıp keledi: 1. Bizler ullı jumıslardın' esigin endi g'ana ashtıq, al ilajlar menen jumıslar gu'reste qushag'ın ashqan palwanlarday bolıp bizlerdi ku'tıp turıptı (T.N.). 2. Boran onı narttay mayıstırg'ısı keledi, al ol bir qırınlaw menen qoy qorag'a betleydi (O'.X.). 3. Elimizde da'nınin' ulıwma o'nimi 1953-jıldag'ıg'a salıstırg'anda 82,5 million tonnadan 1956-jılı 125 million tonnag'a arttı. al da'n tayarlaw 31 million tonnadan 54 million tonnag'a ko'beydi (gazetadan).

Bul dizbekli qospa ga'plerdin' u'shewinde de al da'nekeri qollanılg'an. Biraq, bul dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslar bir ma'nide emes, ha'r tu'rli. Birinshi dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri waqıtlıq izbe-izlikti, ekinshi ga'ptegi jay ga'pler qarama-qarsılıqtı, al u'shinshi ga'ptegi jay ga'pler salıstırmalı qatnası bildiredi. Sonlıqtan dizbekli qospa ga'plerdi semantikalıq jaqtan bo'liwde jay ga'plerdin' arasındag'ı ma'nilik qatnas ha'm onı baylanıstırıwshi da'nekerlerdin' qaysı ma'nide baylanıstırıw o'zgeshelikleri tiykarg'ı belgi retinde qaraladı.

DIZBEKLI QOSPA GA'PLERDIN' TU'RLERI

§ 98. Mezgilles dizbekli qospa ga'p

Dizbekli qospa ga'ptin' bul tu'ri da//de (ta//te), ha'm, ja'ne, tag'i, al sityaqlı biriktiriwshi da'nekerlerdin' qatnası arqalı du'ziledi. Biriktiriwshi da'nekerler arqalı baylanısqan dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' is-ha'reket, waqiyaları mazmunı jag'man bir waqıtlı yamasa izbe-izli islengen waqıtlıq qatnaslardı bildiredi.

Dizbekli qospa ga'ptin' bul tu'rin du'ziwshi dizbeklewshi da'nekerler ma'nileri bir-birine jaqın bolg'an menen, jay ga'plerdı bir pu'tin qospa ga'pke biriktiriwde ha'rqaıysısının' o'zine ta'n o'zgeshelikleri bar.

Da//de da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Da/de da'nekeri dizbekli qospa ga'ptin' komponentleri arasında bir ret kelip te, ha'rbir komponent penen ta'kirarlanıp ta qollanıladı. Olar eki jay ga'pti baylanıstırıp kelgende, da'slepki jay ga'ptin' bayanlawishına dizbeklesedi de, sol ga'pke ma'nilik tıyanaqsızlıq berip, onın' ekinshi jay ga'pinin' bar ckenligin bildiredi. Ga'p ma'nilik jaqtan is-ha'reket, waqiyaları bir waqıyatta bolg'an waqıtlıq qatnaslardı an'latadı: Usı tog'ayda qara narlı birew biraz waqıttan bermag'an qoyan, qırg'awıl atıp ju'rđi de, ol keshke qaray keyin qayttı (M.D.). Ha'mme ornalasıp otırda da, olar kabinettegi otırg'an adamlardı ha'm buyımlardı aqırın ko'zden o'tkerdi (T.N.). Qızlar barlıq zatların avtobusqa saldı da, o'zleri onı ku'tpey-aq institutqa qaray jol aldı (gazetadan).

Da/de da'nekeri dizbekli qospa ga'ptin' ha'rbir komponenti menen ta'kirarlanıp kelgende de, bir waqıtlı qatnas bildiredi. Bul jag'dayda da/de da'nekeri da'nekerlik xızmeti menen qatar janapaylıq ma'ni de beredi. Olar janapaylıq ma'nide kelgende ha'rbir jay ga'ptegi atawish so'zlerge dizbeklesip ta'kirarlanadı: Ag'ayınler de keldi, bul jaqtan bizler de bardıq. Qırman da kewip qaldı, paxtanın' japırag'ı da tu'sirildi (O'X). Bul ekewinin' tartıstıp ju'rgenin men de bilemen, basqa balıqshılar da bileği (O'A).

Da/de da'nekerli dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' is-ha'reket, waqiyaları izbe-iz islenetug'in waqıtlıq qatnas bildirip keledi: Altı shopan bag'ana azanda qoylardı jayıp ketti de, Erpolat da'rkar wa'jlerdi alıp izinen jetpekshi bolıp qalıp edi (M.D.). Bayterektin' tu'bine kelip attı otlatıp jiberdim de, o'zim toran'g'ılg'a o'rmeledim (Sh.S.).

Da/de da'nekerleri arqalı du'zilgen bir waqıtlı ya'ki izbe-izli dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'pleri waqıtlıq qatnası menen qatar, qarсылaslıq ha'm sebeplik qatnaslardag'ı qosımsha ma'nilerdi de bildirip keledi: Ba'ha'r bolsa ha'r tu'rli o'simlikler jelkildesip ketedi de, jaz ortasına barıp ha'ri quwrap qaladı (K.M.). Qolına orag'ı menen arqanın uslag'an Du'yshen otıng'a ketti de, bizler qapshig'imızdı arqalap awılg'a qaray

ju'rip kettik (Sh.A.). Gormonnin' jag'imtalli dawısı jetip kelip qulag'imnan ko'kiregime qiyıladı da, tula boyımdı balqıtıp, oylarımdı sharıqlatıp jiberedi (Sh.S.).

Ha'm, ja'ne, tag'ı, tag'ı da da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Bul da'nekerler dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstırıw xızmeti jag'ınan o'z ara sinonimles bolıp keledi. **Ha'm, ja'ne, tag'ı** da'nekerleri arqalı baylanısqan dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan bir waqıtta ha'm izbe-izli islengen waqıtlıq qatnaslardı an'latadı:

a) **bir waqıtlı qatnastag'ı dizbekli qospa ga'pler:** Endi ol turıwdı oyladı ha'm qarmalınp ju'rip sho'ptin' bir putag'ına qolı tiydi (S.S.). Mine, eki qoy o'leyin dep atır ja'ne neshe janlıqtın' jaralang'anın bilmeymen (M.D.). Tu'nde men pu'tkil ja'ma'a't atınan quthqladım, tag'ı o'zim quwandım ha'm rasında da (O'.X.). Bul oydı baslıq ta ko'rdi, tag'ı bir o'lshewshsi de ko'rdi (O'.X.);

b) **izbe-izli qatnastag'ı dizbekli qospa ga'pler:** Saylar menen julg'alar og'an kelip qosıla beredi ha'm usılay u'ken da'rya payda boladı. Eshimbet taqatı shıdamay qaytadan turdı ja'ne ol esik betke kelip ses tin'ladı (A.Bek.). Men onın' qasına baraman ha'm ol meni bawırına basadı (S.K.).

Dizbekli qospa ga'plerdin' komponentlerin baylanıstırıwda o'nimli qollanılatug'ın ha'm da'nekeri waqıtlıq qatnası menen qatar, qosımsha sebeplik ma'nige de iye bolıp keledi: Aradan ko'p waqıt o'tpey-aq bottın' asıman sıldırlap suw kire basladı ha'm bizler jag'ag'a sekirip shıg'a basladıq (gazetadan). Usı g'arrınnı' sanasma, ko'kiregine g'ul-g'ula athı sayasın salıp turg'an qorqınishtın' qaran'g'ı a'lamatı pitegene jaqtırtayın dedi ha'm g'arrı o'zin buring'ıdan ma'rdanalaw sezdi (Sh.S.).

Al da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Al da'nekerinin' sintaksislik xızmeti basqa biriktiriwshi da'nekerlerge salıstırg'anda a'dewir ken'. Ol biriktiriwshi da'nekerdin' toparına kirgen menen, tek usı ma'nide sheklenip qalmaydı. Ma'nilik jaqtan qarсылas, salıstırmalı dizbekli qospa ga'plerdin' komponentlerin de baylanıstıradı.

Al da'nekeri biriktiriwshi da'neker wazıypasında kelgende, dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerinen an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyalardıń bir waqıtlı ha'm izbe-izli islengen waqıtlıq qatnaslardı bildiredi:

a) **bir waqıtlı qatnastag'ı dizbekli qospa ga'p:** Ha'wizge tınıldap suw quyıwdan jan-jaqtan ha'kkelek atıp g'arg'ıldasqan qırbaqalar kele basladı, al o'li balıqlardıń taslikleri aq qag'azday jiltırap suw betine qalıqtı (T.Q.). Asqar jerge tu'siwge shulg'ıdı, al Muratov bolsa onın' u'yine qoy aydap qaytıw mu'mkinshiligin eslep tınıshsızlandı (O'.X.). Ten'izbay azanda g'arrınnı' eshegine mingesip ketip qalanın' sırtınan otın a'kelisti, al Rabibi olardıń kir-qon'ın juwıp, shay-suwına qarastı (A'.Q.);

b) **izbe-izli qatnastag'ı dizbekli qospa ga'p**: Sol waqıtta jay jang'an ottin' ushqını jalıng'a aynaldı, al jalınnan o'rt payda boldı (X.S.). Ol qosıq aytıp otırıp uyadan tu'sıp ketti, anası onın' izinen atlıqtı, al ko'zi masaladay jang'an targ'il pıshıq sol jerde tap boldı (Rus ertekleri).

§ 99. Qarsılas dizbekli qospa ga'p

Qarsılaslıq qatnas bildiriwshi dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyaları o'z ara qarama-qarsı mazmung'a iye bolıp keledi. Olardın' quramındag'ı jay ga'plerdi biraq, lekin, sonda da, solay da, so'ytse de, degen menen, al da'nekerleri ha'm tek, qalay da, a'tten', bolmasa t.b. da'nekerlik xızmettegi so'zler baylanıstıradı.

Qarsılas da'nekerler dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıstırıwda geypara o'zegesheliklerge iye boladı:

Biraq, lekin da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Biraq, lekin da'nekerleri arqalı baylanısqan dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawıshları birgelkili bolmaydı. Sonlıqtan **biraq, lekin da'nekerleri dizbekli qospa ga'plerdi du'ziwde tiykarg'ı qarsılaslıq ma'ni bildirip kelse, birde qosımsha baylanıstırılıq ma'ni menen g'ana sheklenedi**:

1. **Biraq, lekin da'nekerleri bir-birine qarama-qarsı bolmag'an eki jay ga'pti baylanıstırıp, qospa ga'ptin' mazmunına qarsılaslıq ma'ni beredi**. Bul sıyaqlı ga'plerdi da'nekersiz aytqanda, sol pu'tinliktin' qarsılaslıq ma'nisi anıq bolmay qaladı, yamasa tug'ız baylanısh u'zilip, stillik jaqtan kemshilikke ushıraydı: Dawıl tınayın dedi, **biraq qar japalaqlap jawıp tur** (S.S.). Malları bos ju'r, **lekin atı joq** (A.B.). Shıj'ırg'an ıssı, **lekin awıl arası tınımsız** (T.Q.). Qazan-tabaq, oshaq ornı joq, **biraq ha'mme jerge do'n'gelene kiyiz to'selgen** (T.Q.).

2. Bayanlawıshı birinshi komponentte bolımlı, ekinshi komponentte bolımsız formada kelgen eki jay ga'pti baylanıstırıp, qarsılas dizbekli qospa ga'pti du'zedi: Bilmeymen, o'zim de qanday da bir jaqsı na'rselerdi ku'seymen, **biraq ne ekenin o'zim de tu'sinbeymen** (Sh.A.).

3. **Biraq da'nekeri birinin' ma'nisin biri tolıqtırıp kelgen eki jay ga'pti baylanıstırıp arqalı qarsılas dizbekli qospa ga'pti du'zedi**: Bul ta'biy tu'rde den sawlıqtı buzıw qa'wpin tuwdırımaydı, **biraq qosımsha qıynshılıqlar tuwdıradı** (gazetadan).

Bul dizbekli qospa ga'pte da'slepki jay ga'pke son'g'ı jay ga'p qarama-qarsı qoyılıw arqalı da'slepki ga'ptin' ulıwmalıq mazmunınan qarsılaslıq ma'ni an'latıladı.

4. Dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawıshları birgelkili bolımsız formada kelgende de, **biraq, lekin da'nekerleri arqalı baylanısqan ha'm onın' ma'nisin ele de anıq etip ko'rsetedi**: Shayıqtın' bul ga'pi Mamang'a unamadı, **biraq u'ndemedi**. Izbasar jasawlı so'ylemedi, **lekin ol Bayqoshqar biyden na'zerin almadı** (T.Q.).

Sonda da, solay bolsa, solay bolsa da, so'ytse de da'nekerli dizbekli qospa ga'pler. Bul da'nekerler arqali baylanisqan jay ga'pler de ga'p ishinde qollanilwina qaray. geypara o'zgesheliklerge iye boladi:

a) **sonda da** da'nekeri qarasilashq ma'nisi aniq bolmag'an jay ga'plerni aniqqlaw ushin qollaniladi: Atalarinin' su'yener joq, **sonda da** tas ju'reklik etkisi keledi (T.Q.). Og'an partsho'lkemnin' xatkeri de, bashq ta mira't qilg'an edi, **sonda da** gostinitsada bolwdi o'zine maqul ko'rdi (S.X.).

Sonday-aq bayanlawishi birinde bolimli, ekinshisinde bolimsiz formada kelgen jay ga'plerni qarasilashq ma'nide bayanlaturadi: Baxit biraz sharshayin dedi, **sonda da** ol jumisin toqtatpadi. Saraydin' ishi izey edi, **sonda da** jawizliq etip jatatug'in jerge saban to'sewge ruqsat etpedi (Q.D.);

b) **solay da, solay bolsa da, so'ytse de da'nekerleri dizbekli qospa ga'plernin'** komponentlerin baylanisiturawda **sonda da** da'nekerine sinonim bolip keledi. Bul da'nekerler arqali baylanisqan dizbekli qospa ga'plerde da'slepki jay ga'ptin' mazmunina, ko'binese son'g'i jay ga'ptin' mazmunu qarama-qarsi keledi: Aqsulw da Turdibektin' turpayi so'zlerine ashwlanip qalg'an, **solay da** ol tuwisqan degen so'zdi ayrigsha bahalaydi (S.X.). Xang'a bu'ytip til tiygizetug'in Xiywali biydi ko'rmegen Asqar biydin' ju'regi suwlap, abaysızda birew en'sesine qoyip salg'anday pa'ti qaytip jim boldi, **so'ytse de** kewli toq (T.Q.). A'llette, bir dizel qizip ketedi, **solay bolsa da** onun' menen islep waqitti utpasaq bolmaydi (T.N.).

Degen menen, ne degen menen, qa'ytken menen, qaytama da'nekerli dizbekli qospa ga'pler. Bul da'nekerlernin' qatnasındag'i dizbekli qospa ga'plernin' jay ga'plerinin' bayanlawishlarinin' biri bolimli, ekinshisi bolimsiz formada kelip te yamasa da'slepki jay ga'ptin' is-ha'reket, waqiyaları son'g'i jay ga'p arqali biykarlanip qarasilashq ma'ni bildiredi: Bektemirler bul biydaydin' qosqa kirip turip a'ketiletug'unin' qizg'andi, **degen menen** Maman biyge ilaj ete almadı. Sha'rtnamanın' ha'rbir so'zi onun' awzınan a'ri salmaqlı, a'ri ayrigsha ma'nili bolip esitildi, **degen menen** bala Ernazarg'a berilgen ishki bahalar berilmedi. Atızınan bir-eki iytty'nek shıqqanı menen hasıldar bag'mandı gu'nakarlaw a'dillikke jatpaydı, **qa'ytken menen** xan qattı g'a'zeplendi. Heshkim men bilemen demedi, **qaytama** quwanisip, o'rre-o'rre turip dalag'a shıqtı (T.Q.). Ko'zlerimiz shıdamsızlıq penen ot izleydi, **degen menen** da'ryanın' ha'rbir aylanbası bizin' isenimizdi biykar'g'a shig'aradı (P.K.).

Al, bolmasa da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Al da'nekeri de dizbekli qospa ga'ptin' da'slepki komponentindeki is-ha'reket, waqiyag'a son'g'i komponenti qarama-qarsi bolg'an dizbekli qospa ga'plerni du'zedi. Olardın' jay ga'plerinin' bayanlawishları bolimli, bolimsiz formalarda

kele beredi: Olar u'ylerine qaytiwg'a asiqtı, al men bolsam jan'a jumıs haqqında oyladım (gazetadan). Narbay is jo'ninde so'ylesajaq bolıp edi, al ol jo'nlep so'yleskisi kelmedi. Uliwma omın quwanışı qısqa bolg'an, al qayg'ısı ju'da' erte kelgen (A.B.). Qawın-qa'mek egiw ushın tayarlang'an onlag'an tanap jerdin' bir qıytag'ı da suwg'anılmadı, al egis waqtı bolsa o'tip baratır (J.S.). Birew sezbes, al birew sezer (T.J.). Jurtlardın' u'ylerinin' a'tirapında sa'n bergen eginler bar, al bunın' u'yinin' qasında egin de joq (T.Q.).

Bolmasa da'nekeri dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' arasında qollanılıp, olardı qarsılasıq ma'nide baylanıstıradı. Bul du'zilistegi dizbekli qospa ga'ptin' quramındağ'ı jay ga'plerdin' bayanlawıshları bohmlı, bohmsız formalarda kele beredi: Dayın' ko'rip qayt degen son' barıp edik, **bolmasa** qonaq jerimiz quwg'an joq (Sh.S.). Qaljan bundaylarg'a tıym salıw kerek, **bolmasa** gilen' jalań'ayaqlardı jıynap jag'an'nan aldıradı (S.A.). Sonı biletura mag'an o'kpelegenin'e irenjiymen, **bolmasa** senin' kewlin'di qabartayın degen mende niyet joq (Q.D.). u'yden shıq, **bolmasa** men ketemen (O'A.).

Tek, qalay da, a'tten' ko'mekshi so'zli dizbekli qospa ga'p. Bul da'nekerlik xızmettegi ko'mekshi so'zler qarsılas da'nekerler sıyaqlı jay ga'plerdi qarama-qarsı ma'nide baylanıstırıp, qarsılas dizbekli qospa ga'pti du'zedi.

Tek janapayı dizbekli qospa ga'ptin' quramındağ'ı jay ga'plerdi baylanıstırıp kelgende, ma'nilik jaqtan biraq, **sonda da** da'nekerlerine sinonim bolıp keledi. Stillik jaqtan biraq, **sonda da** da'nekerlerine qarag'anda ga'ptin' mazmunın ku'sheytıp, ta'sirlilik payda etedi: Apa, ha'zir men qus bolıp ushqım keledi, **tek** qanatım joq da'. Mende onday ku'lkili ga'p joq, **tek** Petkanın' basınan o'tkenlerdi aytıp otırman (Sh.S.).

Qalay da, a'tten' da'nekerlik xızmettegi so'zler eki jay ga'pti baylanıstırıp kelgende, son'g'ı komponentke ku'sheytiwshilik-modallıq ma'ni beriw arqalı da'slepki komponentke qarama-qarsı qoyıladı. Bul ko'mekshi so'zlerdin' **qalay da tu'ri** **sonda da** da'nekerine, **a'tten'** so'zi biraq da'nekerine sinonim bolıp keledi: Onın' so'zleri joldasıma jaqpadı, **qalay da** ol shıdap otırdı (Q.D.). Biraq, jawrag'anım o'zime ma'lim edi, **qalay da** a'llegashan umtılıp baratırg'an erkeligim tuta qoymadı. Ishinde Nurmbet atam da bar edi, **a'tten'** o'zi esitpey ketti (Sh.S.). Qonıp ketsek-a'm bolar edi, **a'tten'** bulkara suwıqlıq qıladı (T.Q.).

§ 100. Salıstırmalı dizbekli qospa ga'p

Dizbekli qospa ga'ptin' bul tu'rin al da'nekeri arqalı baylanısqa jay ga'plerdin' dizbegi du'zedi. Al da'nekeri arqalı baylanısqa dizbekli

qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler salıstırmalıq ma'ni bildırıp kelgende, olardıń is-ha'reket, waqıyaları o'z ara salıstırıldı. Bul jag'dayda dizbeklı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdegi tiykarg'ı dıqqatqa alıng'an so'zler o'z ara salıstırw arqalı salıstırmalıq qatnas bildıredi: Ata-anası jarlı qusaydı, al kelin bala miynet su'ygısh, kishi peyil qız eken. Adam o'miri waqıt saati menen belgılese, al waqıtımız saat tılı menen belgılenedi (T.Q.). Adamlar jerde da'n o'sırıp jetıstırse, al jer adamlardıń o'zin o'sırıp jetıstıredi (gazetadan).

Al da'nekerlı salıstırmalı dizbeklı qospa ga'ptin' jay ga'plerınin' is-ha'reket, waqıyaları o'z ara bir-biri menen jay salıstırılıp ta keledi: Biz paxta beremiz, al hu'kimet bolsa bizge aqsha, tawar, mashına sıyaqlı kerek jarag'ımızdı berip turadı (İ.Yu.).

Al da'nekerı arqalı du'zilgen dizbeklı qospa ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyaları waqıtlıq jaqtan salıstırmalıq ma'ni bildıredi: Burınları adamlar taksı tuta almaytug'ın edi, al endi taksiler adam tuta almaytug'ın boldı (O'A). Iri qarjılardıń o'simi 1981-1985-jıllardag'ı 125 milliard manattan son'g'ı jılları 170 milliard manatqa shekem ko'beydı, al olardıń uluwma mug'darı son' trillion manatqa derlik jetedı (gazetadan).

Al da'nekerlı salıstırmalı dizbeklı qospa ga'ptin' o'zine ta'n o'zgeshelıgı, onıń quramındag'ı jay ga'plerdin' bayanlawıshları, ko'bınesı bir tu'bir so'zlerden boladı. Bunday o'zgeshelik al da'nekerı qatnasqan basqa dizbeklı qospa ga'plerde ushıraspaydı.

§ 101. Awıspalı dizbeklı qospa ga'p

Awıspalı dizbeklı qospa ga'pler awıspalı da'nekerlerdin' qatnası arqalı du'ziledı. Awıspalı dizbeklı qospa ga'plerdı du'ziw ushın ya, ya'ki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne, a'lle t.b. awıspalı da'nekerler qatnasadı. Bul da'nekerler arqalı baylanısqan dizbeklı qospa ga'plerdin' jay ga'plerınin' is-ha'reket, waqıyaları birinde bolmasa ekinshisinde iske asatug'ın awıspalılıqı bildıredi.

Awıspalı da'nekerler dizbeklı qospa ga'ptin' sınırlarıń baylanıstırwda o'z ara o'zgeshelikke iye boladı:

1. Ya, ya'ki, yamasa da'nekerleri eki sınırlı dizbeklı qospa ga'ptin' jay ga'plerınin' arasında yamasa ha'rbir jay ga'p penen ta'kirarlanıp kelip te qollanıladı. Usı da'nekerlerdin' qatnasındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reketleri awıspalı ma'nide keliwi menen qatar, boljawlı ma'ni de an'latadı: Ya o'zi maqullamaydı, ya meni mun'aytpaydı (T.Q.). Oqıwshılar jazg'ı dem alıs waqtında mektep remontına qatnaspadı yamasa olar ata-analarınin' atız jumıslarına ko'mek beredi (gazetadan). Ya'ki men so'yleyin, ya'ki bas wa'zir so'ylesin (T.Q.). Bul kisi yadınan

shiqpastay qorliq ko'rgen shig'ar ya'ki bir jaqin adamı o'lgan shig'ar (K.M.). Ya bul tu'lkinin' iytin' tarpiwına tu'siwi kerek ta', ya bolmasa eki adamnin' arasınan zip etip quwıstan qashıp shig'ıwdan basqa jolın tabıwı qıyın (Sh.A.).

2. Ne da'nekeri ma'nisi boyınsha ha'zirgi a'debiy tilde ya da'nekerinin' bir variantı retinde qollanıladı: Aw salsan', ne tosqa jolig'adı, ne ag'ıs penen jirtılıp pitedi (O'.A.).

3. **Bolmasa, ya bolmasa, ya'ki bolmasa** da'nekerleri awıspalı dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıstırıp kelgende, bayanlawısh formaları, ko'binese modallıq ma'nide keledi ha'm ga'ptin' uluwmalıq mazmunınan boljawlı ma'ni an'latıladı: Ba'lkim, og'an shorılardin' o'zleri bir ba'le qilg'an shig'ar, **bolmasa** bizin' hayallar arag'a ot taslawı itimal (O'.X.). Endi anıqlap oylanıp qaran', qa'ne, shopandı sizlerge men tayarlap berdim be, ya'ki bolmasa mag'an sizler tayarlap berdin'iz be? (Sh.S.). Egor Mixaylovish qalqıp ketıwden qoriqtıma, **ya bolmasa** sha'pa'a'tlı xanıwız so'zge berilip ketti dep oyladı ma, a'ytewir ol salmag'in on' ayag'ınan shep ayag'ına awıstırdı, onnan son' u'rdis bolg'an ra'smiy so'zlerdi ayta basladı (R.T.). Pul aynalista ju'rse pul, **bolmasa** ol a'piwayı bir nag'ıshlı qag'az (T.Q.).

4. **A'lle** da'nekeri dizbekli qospa ga'ptin' ha'rbir komponenti menen ta'kirarlanıp qollanıladı. Bul da'nekerdin' baylanısınan du'zilgen dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' uluwmalıq mazmunınan modallıq ma'ni an'lasıladı. **A'lle** da'nekeri arqalı baylanısqa jay ga'plerdin' bayanlawısh formaları da ya da'nekeri arqalı baylanısqa ga'pler sıyaqlı, ko'binese modallıq ma'ni beriwshi ko'mekshi so'zlerdin' qatnasınan boladı: **A'lle** birew keledi dep oylay ma, **a'lle** sol jaqtan bir xabar boladı deyme, a'ytewir jaltaq-jaltaq qaraydı (Sh.S.). **A'lle** oshaqta ot bar, **a'lle** shıra janıwlı (O'.X.).

§ 102. Gezekles dizbekli qospa ga'p

Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiya-larınun' gezeklesip isleniwın bildiretug'in jay ga'plerdin' dizbegi gezekles dizbekli qospa ga'pti du'zedi.

Gezekles dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri **g'a, g'a'hi, birese, birde, geyde, ga'de, bazda** t.b. gezekles da'nekerleri arqalı baylanısadı. Gezekleslik ma'ni beriwshi da'nekerler de dizbekli qospa ga'ptin' komponentleri arasında, yamasa ha'rbir komponenti menen ta'kirarlanıp qollanıla beredi.

1. **Birese, birde, bazda** da'nekerleri ma'nilik jaqtan bir-birine ku'ta' jaqın, **bir** ma'nide keledi. Sonlıqtan bul da'nekerlerdi birinin' ornına birin' almastırıp qollanıwg'a boladı: Onın' **birese** qollan qıymıldaydı,

birese ayaqları shaltliq ha'reketlerin tastroylaydi (S.S.). Hawa rawi ku'nine qirq qubiladi: birde quyash ko'rinip aylanani usitadi, birde silpiligen jawin burshaqli qarg'a ulasadi (T.Q.). Jol-jo'nekey aqsan'lap hasqan awiruw ayag'i **hazda** jer du'n'kiydi. **g'a'** sho'p tirmaydi (O'.X.).

2. **Ga, ga'hi, ga'de, geyde** da'nekerleri gezekles dizbekli qospa ga'plerdi du'ziwde o'gimli qollaniladi. Bul da'nekerler de dizbekli qospa ga'ptin' ha'rbir komponenti menen ta'kirarlanip ta, yamasa eki jay ga'ptin' arasın baylanistırıpta kele beredi: **Ga'** jas waqıtın'esin'e tu'sip keredi, **ga'** jaslıqta islegen tu'rli-tu'rli na'rseleın ko'z aldın'a keledi. (İ.Yu.). **Geyde** ot bolıp bedeni ku'yedi, **geyde** jılıwg'a mantıg'ıp denesi qaltıraydı (K.S.). Suwıqqa ton'g'anlıqtan eki bende bir-birine tig'ılısadi. **ga'hi** qolları u'plep, ayaqların tapıldatıp jılıwg'a qaradı (O'.X.).

§ 103. Dizbekli qospa ga'plerdin' ashıq ha'm jabıq du'zilisli tu'rleri

Dizbekli qospa ga'pler eki, u'sh ha'm onnan da ko'p jay ga'plerdin' sintaksislik baylanısınan du'ziledi. Eki jay ga'pli ha'm ko'p jay ga'pli du'zilis dizbekli qospa ga'plerdin' du'ziliw o'zgesheligin belgileydi. Du'ziliw o'zgeshelikti belgilewshi tiykarg'ı grammatikalıq qurallardın' xızmetin dizbeklewshi da'nekerler ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilik qatnaslar atqaradı. Usı sıyaqlı grammatikalıq qurallardın' baylanıstırıw o'zgesheligine qaray, dizbekli qospa ga'pler ashıq du'zilisli ha'm jabıq du'zilisli qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

Ashıq du'zilisli dizbekli qospa ga'pler. Dizbekli qospa ga'pler ashıq du'zilisli bolıp kelgende, eki, u'sh yamasa onnan da ko'p jay ga'plerden du'zilip, ma'nileri o'z ara ten', birgelkili bolıp keledi ha'm olardın' jay ga'plerinin' qatarına jan'a ga'pler qosıp ko'beytiwge boladı. Ashıq du'zilisli qospa ga'pti baylanıstırıwshi qurallardın' xızmetin birtitiriwshi, awıspalı ha'm gezekles da'nekerler atqaradı. Olardın' qatnasında du'zilgen jay ga'plerdin' bayanlawıshları, ko'binese birgelkili formada keledi ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilik qatnaslar da ten' ma'nilikti bildiredi.

1. Dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' qatarın **da/de** (ta/te) da'nekerlerin baylanıstırıp, ashıq du'zilisli qospa ga'pti du'zedi. Bunday jag'dayda **da/de** da'nekerleri da'nekerlik janapaylıq xızmet atqarıp, ha'rbir jay ga'ptin' quramında ta'kirarlanıp qollaniladi ha'm ma'nilik jaqtan jay ga'pler arqalı an'latıl'g'an is-ha'reket, waqıyalardın' **bir waqıtlı** ha'm **izbe-izli** mezgilleslik qatnasların bildiredi:

a) bir waqıtlı mezgilles dizbekli qospa ga'pler: Qırman da kewip qaldı, paxtanın' japırag'ı da tu'sirildi (O'.X.). Ku'ni menen ko'rip ju'rgen birewim shıg'ar dep ol da u'n qatpadı, men de u'ndemedim (Sh.S.):

b) izbe-izli mezigilles dizbekli qospa ga'pler: Saxna da ashildi, konsert te basladı (O'.A.). Men de mashinag'a keldim ol da jetip keldi.

2. Ashiq du'zilisli dizbekli qospa ga'ptin' qatarin ya, yamasa, ya'ki, a'lle t.b. da'neker ha'm da'nekerlik xizmettegi so'zler du'zedi: Qasaqana gezlespeymiz, ya ol menen burin o'tip ketip, ya jynalishsta irkilip qalg'an boladı (A.Bek.). Ya olar bir qaptalg'a o'tip ketkendag'i, ya men basqa bir ta'repke o'tip ozip ketkenmen (Sh.A.). A'lle oyun oynawdı na'she eteme, a'lle ishтеgi sinn sirtqa shig'arg'isi keleme, a'ytewir bir maydannin' ishinde ku'ydim-jandim bolip qaladı (O'.X.). **Ba'lkim** ko'birek jatarsan', **ba'lkim** xan shikardan kelse sorap shig'arip alarman (T.Q.).

3. **Ga, geyde, birese, bazda** t.b. gezekles da'nekerleri dizbekli qospa ga'ptin' ha'r bir jay ga'pi menen ta'kirarlanıp keliwi arqalı ashıq qatar du'ziledi: Qıs qattı keldi: **ga'** qar jawdı. **ga'** du'beley bolıp turdı, **ga'** isqırg'an qara suwıq boldı. Ol **geyde** shashın tsilendr qıladı, **geyde** o'zi rusalka boldı. **geyde** eki tal shashın qasınin' u'stinen kekil etip tu'sirip, basqasın bir burım etip o'redi (T.Q.). Onin' **birese** qolları ko'teriledi, **birese** ayaqları shaltlıq ha'reketlerin tastıyqlaydı (Sh.S.). Qıs ayımın' da'slepki ku'nlerinen baslap-aq hawa rayı buzıldı: **ga'** burqasınlap qar jawdı, **ga'** ku'shli samal turıp, qar u'rgini baslanadı (O'.X.).

Jabıq du'zilisli dizbekli qospa ga'pler. Dizbekli qospa ga'plerdin' quramındag'ı jay ga'plerdı sol du'zilisten jan'a ga'pler qosıp arttırıw'ga bolmaytug'ın tu'ri jabıq du'zilisli qospa ga'pti du'zedi. Jabıq du'zilisli qospa ga'plerdin' du'ziliwi ushın da da'nekerler qatnasadı. Dizbekli qospa ga'pler da'nekerli jabıq du'zilisli bolıp kelgende, da'nekerler eki jay ga'ptin' arasında yamasa ko'p komponentli bolıp kelgen dizbekli qospa ga'ptin' en' son'g'ı komponentinin' aldında kelip, jabıq qatardı du'zedi

Jabıq du'zilisli dizbekli qospa ga'pler to'mendegi dizbeklewshi da'nekerler ha'm da'nekerlik xizmettegi so'zlerdin' qatnası arqalı du'ziledi:

1. Biriktiriwshi **ha'm, ja'ne, da/de** da'nekerli jabıq du'zilisti du'zip kelgende, eki jay ga'ptin' arasında yamasa ko'p ko'mponentli qospa ga'ptin' en' son'g'ı komponentinin' aldında bir ret kelip qollanıladı: Aq parxod kem-kem alıslap ketti **de**, ol zorg'a bilinetug'ın qara daqqa aylanadı (Sh.A.). Jumısshılarg'a topıraq ju'rite beriwge boladı dedik **te**, ekewimiz joldın' shetine shig'ıp otırdıq (S.S.). 1968-jılı da'ryanın' an'g'arı Bayxoja rayonında baylandı **ha'm** 20 ku'n ishinde jag'alıqtag'ı jerlerge 500 million kubmetrden aslam suw aqtı (gazetadan). Muz ig'ar waqıtta at arg'ı ju'zde qaldı **da**, shana o'zlerinin' qaptalında qalıp qoyıp edi (K.S.) Geyde bunday waqıtta adam o'zinin' jaqınların esine tu'siredi, pu'tkil o'miri ko'z aldına elesleydi **ha'm** o'zi tuwralı qanday da bir tiykarg'ı na'rseni ug'ıp u'lgeredi (gazetadan).

2. **Biraq, sonda da, lekin, al** qarsılas da'nekerleri eki jay ga'pli ha'm ko'p jay ga'pli dizbekli qospa ga'pti baylanıstırıp jabıq qatardı du'zedi. Bul da'nekerler dizbekli qospa ga'plerdin' komponentleri arasında qaytalanıp qollanılmaydı: Qar quptang'a deyin **tınbadi**, biraq waqıt uttırmaw ushın tan' ata atlandı (T.Q.). Bul iske qalay kirisiw kerek ekeni o'zine tu'sinikli, sonda da aqırǵı so'z xatkerdiki (O'.A.). Bag'anag'ı ızǵırnıq pa'seydi, **lekin** ku'n suwıq eken. Aspan ag'ara baslaıptı, bag'dag'ı ba'lent aq tereklerdin' ushları jiltıraı qalg'an, **lekin** ele ku'n shıqpag'an (A'.Ya.). Mu'mkin, olar da ketip qalg'an shıg'ar. **al** bizler bolsaq omı bilmeymiz (N.N.).

3. Awıspalı ya, yamasa, ya'ki, bolmasa t.b. da'nekerler ha'rbir jay ga'p penen qaytalanbay. tek eki jay ga'ptin' arasın awıspalı ma'nide baylanıstırıp jabıq qatardı du'zedi: Ol zorlap a'ketken be ya qız o'z tileǵi menen ketken be? (K.S.). Siz jası u'lken bolǵ'anın'ız ushın o'zin'izdi o'zin'iz erterek tu'sinıpsız, ya'ki ko'p jasag'an baban'ız tu'sindirdi me? (T.Q.) Olar sag'an inandı ma yamasa ele de Ja'digerdi ku'tip ju'rsen' be? (G.I) Ba'ribir Nawrızbay Saranı jaqsı ko'redi g'oy, **bolmasa** nege onın' ko'zinen ko'zin ayırmaydı (O.A.).

4. **Ga, birde, birese, bazda** t.b. da'nekerleri arqalı dizbekli qospa ga'plerdin' jabıq qatarı du'ziledi. Bul da'nekerler de jabıq qatardı du'zip kelgende eki komponentli jay ga'plerdin' arasın baylanıstıradı: Gu'zdin' keshki samalının' epkinen ku'sh alg'an aydın shalqar ko'k ten'izdin' aq bas tolqınları jag'ag'a kelip sog'adı, **ga'** to'selip atırǵ'an qıyırshıq taslar pa'ti qaytqan tolqınlardı kelgen izine uzatıp qaladı (O.A.). Olardıń bizlerden bir kemisi gazeta-jurnallarg'a janmaydı, Ziyada bizin' u'ye sorap keledi, **bazda** oqıp bolǵ'anlarımdı o'zim aparaman (T.Q.).

Geyde ko'p komponentli dizbekli qospa ga'plerdin' ha'mme komponenti ha'r tu'rli dizbeklesiwshi da'nekerler arqalı baylanıstırıp kelip te jabıq du'zilisli qospa ga'pti du'zedi: Qollarımız qabardı. **bazda** suwıq qardı, **sonda da** tınım tappay atırmız (O'.A.). Jurt arqadan esken samal suwıq boladı deytug'm edi, **al** bul qubla-shıǵıstan esip tur, **sonda da** adamdı betletpeydi (O'.X.). Buxalter ku'limsiredi **ha'm** ju'reginde biraz tınıshlıq ornag'anday boldı, **tag'ı da** ol gu'manıwdın' ku'shi menen ishi muzday bolıp qaltıraı ton'a basladı (T.N.).

Sorawlar

1. Qospa ga'p du'zilisi ha'm ma'nisi boyınsha qanday tu'rlerge bo'linedi? Atap aytnı? 2. Dizbekli qospa ga'p qanday grammatikalıq quralları arqalı du'ziledi? Onın' jay ga'plerin' baylanıstırıwshı quralları aytnı. 3. Dizbekli qospa ga'plerdin' struktura-semantikalıq tu'rlerin' atan' ha'm olar qanday da'nekerler arqalı baylanıadı? 4. Dizbekli qospa ga'plerdin' ashıq ha'm jabıq du'zilisli tu'rlerin' aytnı ha'm olar qanday jag'dayda ashıq, qanday jag'dayda jabıq bolıp keledi? Misal keltirin'

Хэзирги каракалпак эдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис. «Билим» 1992.

Хэзирги каракалпак тили. Синтаксис. (Сабаклык) Нөкис, «Билим» 1996.

Грамматика современного русского литературного языка. М., «Наука», 1970, 656-681-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. II том, Синтаксис. Тошкент. «Фан» 1976, 332-355-бетлер.

Казак тилинин грамматикасы. II, Синтаксис. Алматы. «Ғылым». 1967, 169-191-бетлер.

Дәулетов М. Каракалпак тилинде қоспа гәплердин гейпара теориялық мәселелери. Нөкис, «Билим» 1993.

Дәулетов М. Каракалпак тилинде қоспа гәплердин бөлиниў принциплери. «ӨзРИАКБ Хабаршысы» 2005, N4, 93-96-бетлер.

II. BAG'ININ'QILI QOSPA GA'PLER

§ 104. Bag'inin'qılı qospa ga'p haqqında tu'sinik

Bag'inin'qılı qospa ga'plerdı du'ziwshi jay ga'pler ma'nileri o'z ara ten' bolmag'an, biri ekinshisin sıpatlawshı, tu'sindiriwshi bag'inin'qılıq qatnasqa iye boladı. Olardın' «bag'inin'qılı qospa ga'p» dep atalıwının' o'zi de usı sıyaqlı o'zgesheliklerine tiykarlanadı. Bag'inin'qılı qospa ga'ptı du'ziwshi jay ga'plerdin' biri bag'inin'qı, ekinshisi bag'ındırıwshı (bas) ga'p dep ataladı. Bag'inin'qı ha'm bas ga'p o'z ara bir-biri menen ma'nilik, grammatikalıq ha'm intonatsiyalıq jaqtan baylanısqa bir pu'tin qospa ga'ptı du'zedi.

Bag'inin'qı ga'p bas ga'pke ma'nilik jaqtan qatnaslı bolıwına baylanısh onın' (bas ga'ptin') quramındag'ı bir ag'zanın' yamasa pu'tin bas ga'ptin' tu'sindiriwshi ga'pi sıpatında keledi. Sonlıqtan qospa ga'ptin' bag'inin'qı komponenti bir pu'tin bag'inin'qılı qospa ga'ptı du'ziwshi tiykarı bolıp esaplanadı. Eger bag'inin'qılı qospa ga'ptı du'ziwshi jay ga'pler usı sıyaqlı belgige iye bola almasa, onda olar bag'inin'qılı qospa ga'p bola almaydı. Mısaltı: 1. Eger **kimde-kim** Ja'ha'ngirdi ku'l-opat etse, ol birden eki sawap aladı (O'.X.). 2. Sizler **ne** islesen'iz, men de sonı isleymen (S.A.). 3. **Qaysı jer** iq bolsa, sol jerge u'rgin qar u'yildi (O'.X.). 4. U'yge qonaqlar **kirip keliwden-aq**. Ayqan dalag'a shıg'ıp ketken edi (T.Q.).

Bul ga'plerdin' quramındag'ı jay ga'plerdin' da'slepkilleri bag'inin'qı, son'g'ıları bas ga'p. Bag'inin'qı ga'pler bas ga'ptin' quramındag'ı bir ag'zag'a qatnaslı, sonı sıpatlap, tu'sindirip keliw arqalı bas ga'p penen baylanısadı. Birinshi ga'ptin' da'slepki komponentindegi **kimde-kim** soraw-qatnas almasıg'ı bas ga'ptegi siltew almasıg'ınan bolg'an

baslawishqa qatnashli sonı sıpatlap baslawish bag'inin'qılı qospa ga'pti du'zip kelgen. Son'g'i ga'plerdin' bag'inin'qı komponentlerindeki diqqat etilgen so'zier de joqandag'i taqlette bas ga'plerdegi tohiqlawish, pısiqlawish ag'zalardi sıpatlap, tohiqlawish, pısiqlawish bag'inin'qılı ga'plerdi du'zedi.

Bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındağ'i jay ga'pler bir-biri menen bayanlawish formalari, bag'indiriwshı da'nekerler, da'nekerlik xızmettegi janapaylar ha'm qatnashlıq so'zier arqalı baylanıladı. Bag'inin'qı ga'pti bas ga'pke baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar, ko'binese bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishınin' quramında qollanıladı.

Bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' bag'inin'qı Komponentleri bas ga'p penen baylanısw usulina qaray eki tu'rli du'zilislik o'zgeshelikke iye boladı. Olardin' biri bas ga'p penen sintetikalıq jol menen baylanıladı da, ekinshisi analitikalıq jol menen baylanıladı.

Sonın' menen qatar, bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' bag'inin'qı komponentleri bas ga'pke qatnashli birneshe semantikalıq o'zgesheliklerge de iye bolıp keledi. Bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' atalg'an du'zilislik-semantikalıq tu'rleri kelesi temalarda so'z etiledi.

Bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındağ'i bag'inin'qı ga'p penen feyil toplamlı jay ga'plerdin' arasında formal-du'zilislik jaqtan bir-birine ku'ta' jaqın uqsashlıqlar ushırasadı. Bul eki sintaksislik kategoriyalardin' arasındağ'i ayırmashılıqlardi ashıwda ilimiy izertlewlerde ha'r tu'rli pikirler orın alıp kiyatır. Bul tuwralı tu'rkiy tillerinde qanshama ken' ilimiy izertlewler alıp barılsa da, bulardin' arasındağ'i ayırmashılıq haqqında juwmaqlawshı bir sheshimge kelingeni joq. Sonlıqtan feyil toplamlı jay ga'pler menen bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' izertleniwine qısqasha toqtap o'tiwge tuwra keledi.

§ 105. Bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' izertleniwi

Bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qı ga'pinin' baylanıswshı hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerden bolg'anda, du'zilisi jag'man usı feyillerdin' basqarıwında du'zilgen feyil toplamlarına ku'ta' jaqın, ha'tte birdey bolıp keledi. Sonlıqtan tu'rkiyologiyalıq izertlewlerde bag'inin'qı ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi, onın' feyil toplamlarınan ayırmashılıg'i tuwralı ha'r tu'rli ko'zqaraslar bar.

Ken'es da'wirine deyingi ha'm son'g'i da'wirdegi geypara tu'rkiyologlar (R.M.Melioranskiy, V.A. Gordlovskiy, A.K. Borovkov, N.R. Dırenkova ha'm t.b.) feyil toplamlarınin' ha'mme tu'rin bag'inin'qı ga'p dep esaplaydı.¹

¹ Мелиоранский Р. М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. т. II. синтаксис. Спб. 1897 33-51-бетлер; Гордлевский В. А. Грамматика турецкого языка. М., 1928, 140-151-бетлер; Боровков А. К. Учебник уйгурского языка. Р. 935, 135-136-бетлер; Дыренкова Н. Р. Грамматика ойротского языка. М., 1940, 286-бет.

Ekinshi topar tu'rkologlar (I.A. Batmanov, N.A. Baskakov, M.Sh. Shiraliev, A.Z. Abdullaev ha'm t.b.) kelbetlik feyil, hal feyil ha'm ha'reket atı feyilli toplamlardıń ha'mme tu'rin bag'ınnı'qı ga'p bolmaydı dep ko'rsetedi.¹

U'shinshi topar tu'rkologlar (N.K. Dmitriev, A.N. Kononov, E.V. Sevortyan, A.R. Potseluevskiy, M.Z. Za'kiev, N.Z. Gadjieva, G'.A. Abdurahmanov, M.A. Asqarova, M.B. Balaqaev, E. Da'wenov t.b.) bas ga'ptin' baslawishınan basqa o'zine ta'n baslawıshı bar, bayanlawıshı hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerinen bolg'an qunımlardı bag'ınnı'qı boladı ga'p dep qaraydı.² Feyil toplamlı ga'plerdin' o'z aldına ayırım baslawıshlı kelgen tu'rinin' bag'ınnı'qı ga'p dep qarawı, ayırısha N.K. Dmitrievtin' miynetlerinen ken' orn aladı.³ Ol tu'rkiy tillerindegi bag'ınnı'qı ga'ptin' eki tu'rli tiykarg'ı belgisin ko'rsetedi: 1) pikirdin' logikalıq jaqtan o'z aldına ma'ni an'latıwı; 2) bet bildiretug'in (verbum finitum) feyilden bolg'an bayanlawısh ha'm baslawının' bolıwı tiyis dep esaplaydı. Sonın' menen qatar, betlik emes feyil toplamlarınin' bag'ınnı'qı ga'p xızmetin atqarıwında olardıń o'z aldına ayırım baslawıshına iye bolıwın esapqa aladı. Bul sıyaqlı ga'plerde bayanlawıshın' betlik formasında bolmaw kemisligi anıq ko'rsetilgen grammatikalıq baslawısh penen tolıqtınıdı deydi. Egerde kelbetlik feyil, ha'reket atı ha'm hal feyilli toplamlar joqarıdag'ı sıyaqlı bag'ınnı'qı ga'ptin' talabına juwap bere almasa, bunday jag'dayda olar jay ga'plerdin' quramındag'ı feyil toplamları (oborotlar) dep qarawg'a boladı dep korsetedi.⁴

M.A. Asqarovanın' son'g'ı izertlewlerinde feyil toplamlarınin' sintaksislik funktsiyasın anıqlawda biraz anıq pikirler aytiladı. Ol ko'pshilik tu'rkologlar ta'repinen tamılg'an bag'ınnı'qı ga'p o'z aldına ga'plik ma'ni bildiriwi, ayırım baslawıshınin' bolıwı ha'm o'zine ta'n intonatsiyag'a iye bolıwı sıyaqlı tiykarg'ı belgileri menen qatar, betlik emes feyillerdin' belgili grammatikalıq qurallar arqalı bag'ınnı'qı ga'ptin' bayanlawıshı xızmetinde keletug'inin' obyektiv faktler menen tolıqtıradı: 1) hal feyiller bag'ınnı'qı ga'ptin' bayanlawıshı bolıp kelgende, bayanlawısh affiksin qabil etpeydi; 2) — g'an formalı kelbetlik feyil bag'ınnı'qı ga'ptin' bayanlawıshı xızmetinde kelgende, orn, shug'ıs seplik affikslerin

¹ Хәҙирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992, 431-бет

² Хәҙирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы, 431-бет; Хәҙирги каракалпак тили. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1996, 263-бет.

³ Дмитриев Н. К. Башкорт теленен грамматикасы. Өфө, 1950, 267-бет.

⁴ Сонда, 265-бет

ha'm geypara tirkewishlerdi qabil etedi; 3) ha'reket atı feyili bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi waziyasında kelgende tartım affiksi ha'm geypara tirkewishlerdi qabilaydi.¹ Betlik emes feyil toplamlarının' joqarında ko'rsetilgen talaplarg'a juwap bere almaytug'in tu'rlerin jay ga'plerdin' ken'eytilgen ag'zası dep esaplaydi.

Demek, bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramundag'ı bag'inin'qi ga'ptin' ta'biyatı, onun' betlik emes feyil toplamlarınan o'zine ta'n o'zgeshelikleri tuwralı tu'rkiy tillerin izertlewshiler ta'repinen a'dewir bahalı pikirler toplandı. Bag'inin'qi ga'p ha'm feyil toplamlarının' ma'nilik jaqtan o'z ara sinonim bolatug'ını, al du'zilislik jaqtan olardin' o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye ekenligi tuwralı biraz anuq pikirler ayıldı. Biraq, sog'an qaramastan, bag'inin'qi ga'p penen feyil toplamlı jay ga'plerdin' qatnası ma'selesindeki joqarında sholıw jasalg'an pikirlerdi juwmaqlastırıp qarag'anda bir sheshimge kelgen pikir joq. Sonlıqtan bul eki sintaksislik konstruksiyanın' shegarasın ashıw ha'rbir tu'rkiy tillerinin' faktleri tiykarında arnawlı izertlew ha'm anıqlawdı talap etetug'in ma'selelerdin' biri bolıp qalıp kiyatır.

§ 106. Bag'inin'qi ga'ptin' feyil toplamlarına uqsaslıg'ı ha'm ayırmashılıg'ı

Tu'rkiyologiyalıq a'debiyatlarda hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyilli toplamlardin' du'zilislik jaqtan eki tu'rli o'zgeshelikke iye bolatug'ını so'z etiledi. Olardin' biri baslawishsız, ekinshisi baslawishlı bolıp keledi. Baslawishsız kelgen tu'ri tiykarg'ı ga'ptin' bir ag'zasına qatnaslı so'z dizbegi (ken'eytilgen ag'za) formasında, ekinshi tu'ri bas ga'ptin' baslawishınan basqa o'z aldına ayırım baslawışqa iye bolıp, baslawish-bayanlawishlıq qatnastag'ı predikativlikti du'zedi. Bul eki tu'rli du'ziliste kelgen sintaksislik qurılımlar pikir bildiriwi, sintaksislik funksiyası ha'm intonatsiyalıq o'zgesheligine qaray, bir-birinen ayırılıp turadı.

Betlik emes feyiller bas ga'ptin' baslawishınan basqa, ataw formasındag'ı ekinshi bir baslawıştin' is-ha'reketin bildirip, birna'wige ga'plik ma'ni-predikativlikke iye bolsa, bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi xızmetin atqaradı. Misalı: 1. Bultlar a'ste-a'ste ko'ship, aspan ashıla basladı (O`X.). 2.Ol sa'lem berip kirip kelgende, Temirbek gazeta oqip otır edi (T.Q.). 4. Poezd toqtawı menen, olar Mahmud ag'anın' aldına juwrıldı (N.S.).

¹ Аскарова М.А. К критериями придаточных предложений в современном узбекском языке. «Структура и история тюркских языков». М. 1971, 150-бет.

Bul ga'plerdin' ha'mmesi de bag'inin'qılı qospa ga'ptin' talabına juwap beredi. Dıqqat etilgen betlik emes feyillerden bolg'an bayanlawishlar o'z aldına ataw formasındag'ı baslawishlarına iye.

Bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qı komponentinin' bayanlawishi betlik emes feyil formalarından bolıp kelgende, bas ga'pke eki ta'repleme g'a'rezli boladı. Birinshiden bayanlawish forması arqalı g'a'rezli boladı da, ekinshiden, ma'nilik jaqtan g'a'rezli bolıp keledi. Formalıq jaqtan g'a'rezli bolıp kelgende bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi tiyanaqsız formada (betlik emes formada) kelip, o'z aldına tiyanaqlı ma'ni an'latpaydı, onun' tiyanaqlılıg'ı bas ga'p penen birlikte bir pu'tin tiyanaqlı ma'nige iye boladı. Ma'nilik jaqtan g'a'rezliliği, pu'tin bas ga'pti yamasa onun' bir ag'zasın (ko'binese is-ha'reketin) ha'r tu'rli ma'nide tu'sindirip, onun' ajralmas bo'legi g'ana bolıp turadı. Bas ga'p bag'inin'qısız, bag'inin'qı ga'p bas ga'psız bir pu'tinlikti bildire almaydı.

Bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi betlik emes feyiller arqalı bildirilgende to'mendegi belgilerga iye boladı: 1) bag'inin'qı ga'p bir na'wiya ga'plik ma'nige iye bolıp, pu'tin bas ga'ptin' yamasa onun' bir ag'zasın tu'sindirip keledi; 2) bas ga'ptin' baslawishından basqa o'z aldına baslawishına iye boladı; 3) bas ga'pten tamamlanbag'an (bag'inin'qı) intonatsiya arqalı bo'linip aytiladı.

Sonin' menen qatar, betlik emes feyillerdin' bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi xızmetin atqarıp, bag'inin'qı ga'p du'zip keliwi olardin' o'zine ta'n morfologiyalıq belgelerine de qatnashı bolıp keledi:

Bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi bolıp kelgen **-p, -ıp/-ip, y, -g'anliqtan/-genlikten, -g'ansha/-genshe** formalı hal feyiller usı formasında o'zgerissiz bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi boladı. Al hal feyildin' **-g'a'li/-geli, -mastan/-mesten** formaları sol formasında ha'm tirkewishli bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi xızmetin atqaradı: Qar erip, qarlı suw sarqılıp aqtı (K.S.). Juwapkerli wazıypanın' bir ushi iske aspay-aq, ta'biyat qın'ırlıq etti (O'.X.). Paroxod ko'z ushına ketkenshe, xalıq qaytpada (J.A.). Scrimbet ketkeli beri, awılda ko'p o'zgerisler bolıptı (A.A.). Men barlıq pikirimdi jazıp bolmastan-aq, apam shaqırdı (Sh.S.).

2. Kelbetlik feyiller bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi bolıp kelgende, ken'islik seplik affikslerin. pısıqlawishlıq ma'ni beriwshi tirkewishlerdi qabil etedi: Biz jaylaw qoymay ko'ship-qonıp ju'rgende, ol rayon orayındag'ı orta mektepte oqıytug'in edi (X.S.). Sabaq pitkennen, ol bizlerdi jıynap aldı (T.Q.). Vertolet kem-kemnen alislag'an sayın, samal da pa'seydi (O'.X.).

Orın seplik affiksli **-g'an/-gen, -ar/-er** formalı kelbetlik feyiller tartımlanıp kelip te bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi xızmetin atqaradı. Bunday jag'dayda bag'inin'qı ga'ptin' baslawishi, ko'binese ataw formasındag'ı betlik almasıqlarınan boladı ha'm o'z bayanlawishi menen

bette kelisedi: Men otindi ayırıp bolg'anımda, Petka keldi. A'skerlikke ketkenimde, murtı man'layıma bir basılg'an edi (Sh.S.). Irg'alıp sheshek atqan gu'llerdi ko'rgenin'de, ko'z aldın'a Moskvanın' sulıw bag'ları eslesydi (J.A.).

3. Ha'reket atı feyiller bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawıshı bolıp kelgende, ken'islik seplik affiksli ha'm geypara tirkewishli bolıp qollanıladı. Bul jag'dayda bayanlawısh xızmetindegi ha'reket atları tartımlanıp ta, tartımlanıbay da keledi: Ku'n batıwdan, samal ku'sheydi (Q.A.) Men shig'ırına jaqınlawdan-aq, Nurımbet asıg'ıs so'yledi (Sh.S.). Parovoz kelip toqtawına, son'g'ı vagonnıń esigin ashıp partızanlar tola mindi. Jaz shig'ırwı menen, bizin' u'y qaladan Ko'klisuw degen jerge ko'ship ketti (N.D.). Mıltıq sestı shig'ırwı ma'ttal, qır do'gerekten u'stilerine shu'ykildegan oq jawdı (S.X.).

Hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerinin' basqarıwındag'ı qurılımlar o'z aldına ayrım baslawıshına iye bola almay, tiykarg'ı is-ha'reketin' iyesine (baslawıshına) qatnaslı, sol baslawıshqa ortaqlasa aytilg'an tu'ri baslawıshsız feyil toplamların (ken'eytilgen ag'zalırdı) du'zedi. Baslawıshsız feyil toplamların du'ziwshi betlik emes feyiller ha'm sha'rt meyil tiykarg'ı is-ha'reketin' iyesinin' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketi bolıp keledi. Sonlıqtan baslawıshsız feyil toplamlı ga'pler ha'mme waqıt jay ga'plerdin' quramına kiredi. Sebebi, bul du'zilistegi ga'pler qanshama ken'eyip kelse de, bir baslawısh ha'm feyildin' betlik formalı (verbum finitum) tu'rinen bolg'an bir bayanlawıshstan turadı.¹ Misalı: Dawıtko'lge kelgende, izshiler biraz hawlıg'ısayın dedi (T.Q.). Ol jon'ıshqanı dizden shıqqa bilg'anıp ora basladı (I.Yu.). Men bunı jan'a maydang'a shıqqanımda abayladım. Olar ilg'allı miynet brigadası atag'ın alıw ushın gu'resip atır (gazetadan). Alıslarg'a qansha qarasan'da, ko'k-ko'mbek suwdan basqa heshna'rseni ko'rmeysen' (S.S.).

Feyil toplamları jeke so'zler sıyaqlı, bir ga'p ag'zasının' xızmetin atqaratug'ın eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbegi. Olar eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginde kelgen menen, onın' quramındag'ı so'zler sol toplamnan bo'linip, ayırım-ayırım ga'p ag'zasına tallanıbaydı, sol tobin buzbastan o'zi qatnaslı so'z benen birge bir so'z dizbegi-qospa dizbekti du'zedi¹, so'z dizbeginin' ken'eytiriwshi ag'za xızmetin atqaradı.

Demek betlik emes feyil toplamları bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı: komponentinen to'mendegi o'zegeshlikleri menen ayılıp turadı:

¹Баскаков Н.А. Предложения с развернутыми членами каракалпакского языка – «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. III, синтаксис. М., 1961. 111-бет.

1. Feyil toplamları neshe so'zden du'zilgenine qaramastan ga'plik belgige iye bola almaydı. Olar tiykarg'ı ga'ptin' quramında ayırılmanbay kelgende pu'tin ga'pke emes, onin' bir ag'zasına qatnashı bolıp, sol ag'za menen birge ken'eytilgen so'z dizbegin du'zedi. Al ayırılmanıp kelgen jag'dayda pu'tin ga'pke qatnashı determinantlıq xızmet atqaradı.

2. Betlik emes feyiller toplam du'zip kelgende, tiykarg'ı is-ha'rekettin' baslawishına qatnashı, onin' qosimsha ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiredi.

3. Baslawishsız feyil toplamları tiykarg'ı bayanlawish penen feyil formaları, seplik affiksi ha'm tirkewishler arqalı baylanısadı.

4. Betlik emes feyil toplamları ayırılmanıp kelgende g'ana bolmasa, basqa jag'daylarda ga'p ishinde intonatsiya arqalı ayırılmanbaydı. Olar, ko'binese o'zi qatnashı so'zge jaqın turadı. Al tiykarg'ı is-ha'reketten uzaqlasıp, ga'ptin' bas pozitsiyasında kelgende, ayırılmanıwshı sıpatqa iye boladı ha'm ga'ptin' tiykarg'ı bo'leginen intonatsiya arqalı bo'linip aytiladı. Feyil toplamları usı ko'rsetilgen o'zgeshelikleri menen bag'inin'qı ga'pten ayrılıp turadı.

§ 107. Bag'inin'qılıqtı bildiriwshi qurallar ha'm bag'inin'qılı qospa ga'ptin' baylanısıw tu'rleri

Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bag'inin'qılıqtı bildiriwshi grammatikalıq qurallar arqalı formalıq ha'm ma'nilik jaqtan birigip, bag'inin'qılı qospa ga'pti du'zedi. Bag'inin'qılıqtı bildiriwshi qurallardıń xızmetin bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawish formaları: hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyili ha'm sha'rt meyil, bag'ındırıwshı da'neker ha'm qatnashlıq almasıqları, sintaksislik janapaylar, intonatsiya, so'zlerdin' orın ta'rtibi ha'm t.b. qurallar atqaradı. Bulardıń ko'pshiligi bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishının' quramına kiredi.

Da'stu'riy u'yreniw boyınsha bag'inin'qılıqtı bildiretug'in qurallardıń baylanıstırıw xızmetine qaray bag'inin'qılı qospa ga'pler du'zilislik jaqtan da'nekersiz bag'inin'qılı qospa ga'p ha'm da'nekerli bag'inin'qılı qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

Qaraqalpaq tilinde bag'inin'qılı qospa ga'ptin' da'nekerli tu'rinin' u'yreniliwi N.A.Baskakovtıń izertlewlerinen baslanadı. Onın' «Qaraqalpaq tilinde qospa ga'pler» degen maqalasında bag'inin'qılı qospa ga'pler «da'nekerli bag'inin'qılı qospa ga'p», «da'nekersiz bag'inin'qılı qospa ga'p» ha'm «tuwra ga'pli bag'inin'qılı qospa ga'p» bolıp u'sh tu'rge bo'linedi.¹ 80-90-jıllarg'a kelip, bag'inin'qılı qospa ga'ptin' da'nekerli

¹ Баскаков Н.А. Сложное предложение в каракалпакском языке. – «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков». ч. III. Синтаксис. М., 1961. 223-226-бетлер

tu'ri mektep ha'm joqari oqiw orınlarına arnalg'an sabaqlıqlar ha'm ilimiy jumislarda turaqlı u'yrenile basladı.¹

Tu'rkiy tillerinin' qaysısında bolsa da, joqandag'ı siyaqlı da'nekerli ha'm da'nekersiz tu'rlerge bo'lip u'yreniw bar. Sonlıqtan qaraqalpaq a'debiy tilinin' materialları tiykanında bag'ının'qı ga'p penen bas ga'pti baylanıstırıwshı qurallardıń qatnasına qaray bag'ının'qılı qospa ga'p «da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'p», «da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'p» ha'm «qatnaslıq bag'ının'qılı qospa ga'p» siyaqlı u'sh tu'rge bo'lip u'yreniledi. Bunin' qatnaslıq bag'ının'qılı qospa ga'p tu'ri ko'pshilik tu'rkiy tillerinde da'stu'riy u'yreniw boyınsha da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip kiyatır. Biraq, geypara tu'rkiy tillerindegi son'g'ı izertlewlerde qatnaslıq bag'ının'qılı qospa ga'p bag'ının'qılı qospa ga'ptin' o'z aldına bir tu'ri retinde bo'linedi.²

Joqarıdag'ı u'sh tu'rli bo'liniwdin' birinshi tu'ri (da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'p) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawish formaları arqalı, ekinshisi arnawlı bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' baylanıstırıwı arqalı du'zilip, onin' quramında ja'p ma'nilik jaqtan biri ekinshisin tu'sindirip bag'ının'qılıqtı an'latadı. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' u'shinshi tu'rinin' du'ziliwi ushın bag'ının'qı ga'ptin' quramında qatnaslıq almasıg'ı yamasa ra'wish so'z qatnasadı. Usınday qurılıstag'ı qospa ga'plerdin' bag'ının'qı komponentinin' bayanlawishı sha'rt meyildin' – sa/-se forması arqalı bildiriledi.

Bag'ının'qılı qospa ga'pti du'ziwshı qatnaslıq so'zlerdin' da'nekerlerden o'zine ta'n ayırmashılıg'ı, olar, bir jag'ınan, baylanıstırıwshı qural xızmetin atqarsa, ekinshi jag'ınan, bas ga'ptin' quramında ga'p ag'zası xızmetin atqaradı.³

Da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'p. Da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'ptin' ja'p ga'pleri da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawish formaları ha'm intonatsiya arqalı baylanısqı, bir pu'tin qospa ga'pti du'zedi. Bulardıń quramında

¹ Дәуєнов Е. Дәулетов М. Каракалпак тили. VIII-IX класлар ушын сабақлық. Нөкис, 1983, 188-190-бетлер; Хәзирги каракалпак тили. Синтаксис. (сабақтык) Нөкис, 1996, 284-бет; Хәзирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис. «Билим», 1992, 450-451-бетлер.

² Закиев М. И. Современный татарский литературный язык. М. Изд-во «Наука». 1971, 190-бет; Гаидаржи Г.А. Способы подчинения и типы придоточных предложений в гагаузском языке. «Советская поркология», 1971, №3, 43-бет; Есєнов К. Сабактас курамалас сөйлемнин курьлысы. Алматы, 1982, 59-бет

³ Бул туўралы сабақтыктағы «Катнаслык бағынынкылы коспа гөп» темасына қаран.

bag'inin'qi ga'p penen bas ga'pti, tiykarinan, bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawish formalari ha'm bayanlawishtin' quramina kirgen basqa da grammatikalıq qurallar baylanıstıradı. Sonlıqtan bag'inin'qi ga'p bag'inin'qılı qospa ga'pti formahq ha'm semantikalıq jaqtan du'ziwshi tiykarǵı xızmetti atqaradı.

Da'nekersiz bag'inin'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwda betlik emes feyiller (hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı) ken' qollanıladı. Olar baylanıstırıwshılıq xızmeti menen qatar, ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı da bildiredi.

Hal feyil forması arqalı baylanısıw. Hal feyildin' **-ıp/-ip, -p, jekke** siyrek **-a, -e**, bolımsız **-may** formalari sol do'rendi formasın o'zgerptesten bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi boladı. Hal feyildin' bul formalari arqalı du'zilgen bag'inin'qi ga'p bas ga'p penen sın, waqıt, sebep, sha'rt ma'nilerinde baylanıladı. Misalı: Awıl aynalası ko'k lipasqa **do'nip**, jazdın' sa'ni a'lle qashan kirip qalıptı. (Q.J.). Tu'n jarpısı **awa kele**, Serjan azg'antay esin jıynag'anday boldı. (T.Q.). Jumagu'l **oydan qutilmay-aq**, onı Jamiylanın' du'shkirigi bo'lip jiberdi (A.A').

Bag'inin'qi ga'ptin' **-g'ansha, -g'ah, -g'anday, -mastan, -g'anlıqtan** formalari bag'inin'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin ha'r qiyli pısqılawishlıq ma'nilerde baylanıstıradı. Bunın' **-g'ah, -g'anday, -mastan** formalı tu'rleri geypara tirkewish ha'm basqa da ko'mekshi so'zler menen dizbeklesip kelip te bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishın du'zedi. Ma'nilik jaqtan waqıt, sın, sebep, maqset, sha'rt ma'nilerin an'latadı: Poezd **kelgenshe**, qızı mektepten qaytatug'in edi (N.S.). Jerdin' u'stinde ha'reket **toqtap qalg'anday**, bir kese shay ishim tınıshlıq sho'kti (T.Q.). Bıyıl qıs qattı kelgenlikten, muz qalın' qatqan edi (K.S.). Scrimbet **ketkeli beri**, awılda ko'p o'zgerisler bolıptı (A.A').

Kelbetlik feyil forması arqalı baylanısıwı. Da'nekersiz bag'inin'qılı qospa ga'pti du'ziwde kelbetlik feyildin' **-g'an/-gen** forması o'nimli qollanıladı. Bul forma bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishın du'zip kelgende, ken'islik seplik affiksli yamasa tirkewishli kelip bas ga'p penen baylanıladı. Ma'nilik jaqtan ha'r tu'rli pısqılawishlıq qatnastag'ı bag'inin'qılı qospa ga'pti du'zedi: Ol jan'a birde qoy qorasın **ko'rip kelgende**, burshaq tu'we la'mde joq edi (O'.X.). İzden eki atlı **jetken son'**, so'ylesip turg'anlar bir bap penen ju'rip ketti. Sabaq **pitkennen**, ol bizlerdi jıynap aldı. Olar **ketken menen**, top buzılmadı (T.Q.).

Ha'reket atı feyil formalari arqalı baylanısıwı. Ha'reket atı feyilleri de bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi bolıp kelgende, kelbetlik feyiller sıyaqlı, ken'islik seplik formalı yamasa tirkewishli kelip bas ga'p penen baylanıladı. Bayanlawish xızmetinde ha'reket atının' **-iw/-iw, -w** formalari ken' qollanıladı ha'm ma'nilik jaqtan waqıt, sebep, maqset, qarsılas bag'inin'qılı qospa ga'plerdı du'zedi: Gurskiy **ketiwden**, soldatlar

rez kiyinip maydang'a shıqtı (Q.D.). Qarasatug'mın qa'wenderi bolmawı sebepli, olar ko'p qıyınshılıqlar ko'rdi (M.D.). Quyash qanshelli ku'ydiriwine qaramastan, biz jıyın-terimge tayarlıqtı dawam ettirdik («E.Q»).

Betlik feyil formaları arqalı baylanıadı. Bag'ınnı'qı ga'ptin' bayanlawıshı feyildin' betlik formaları arqalı bildirilgende, baslawısh penen bette, sanda kelisip baylanıadı.

1. Bag'ınnı'qı ga'ptin' bayanlawıshı sha'rt meyildin' –sa/-se formasınan bolg'anda, baslawısh u'sh bette, birlik ko'plik sanlarda baylanıadı. Ma'nilik jaqtan bas ga'pti, tiykarınan, sha'rt, geyde waqıt, sebep ma'nilerinde sıpatlaydı: Suw jerdin' u'stine shıqsa, Qızılqum ırg'alg'an egislik boladı (K.S.). Egerde qaynap turg'an ko'lden ju'zip o'tsen', men sag'an min' attı sıylıqqa beremen (A.x.e.). Men barsam, ol ketip qalıptı (O'A.). Qara bult oynap shıg'ıp jilissa, a'lem jarq ete qaladı (K.S.).

2. Bag'ınnı'qı ga'ptin' bayanlawıshı buyırq meyildin' III bettegi –sin/-sin bolımsız forması arqalı du'zilip, bas ga'p penen qarsılıshq ma'nide qatnas jasaydı: Tu'rli qıyınshılıqlar, qanday sebepler ushraspasın, bizler sha'rtnamanı ornlawg'a minnetlimiz («E.Q»). Awa, ol o'z o'mirinde qanshelli qa'te islemesin, qanshelli jan'ıhsıpasın, ilim-bilim jolında qırq jil boyı islegen minneti zaya ketpepti (A'Ya.).

Da'nekerli bag'ınnı'qılı qospa ga'p. Da'nekerli bag'ınnı'qılı qospa ga'p tu'rkiy tillerinin' ko'pshiliginde erteden izertlenilip kiyatırg'an qospa ga'ptin' ayrıqsha biri ekenligi belgili. Biraq, qazaq, qaraqalpaq tillerinde bag'ınnı'qılı qospa ga'ptin' da'nekerli tu'rin du'zetug'mın bag'ındırıwshı da'neker joq dep u'yrenilip keldi. Usı tillerdin' son'g'ı izertlewlerinde bag'ındırıwshı da'nekerli qospa ga'pler bag'ınnı'qılı qospa ga'ptin' o'z aldına bir tu'ri ekenligi anıqlandı.¹

Basqa tu'rkiy tilleri sıyaqlı, qaraqalpaq tilinde de bag'ınnı'qılıq ma'ni bag'ındırıwshı da'nekerler arqalı bildiriledi. Qaraqalpaq tilinde bag'ınnı'qılıq ma'ni, sebebi, o'ytkeni, nege desen', sonıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, eger, eger de, onda da'nekerleri arqalı an'latıldı. Bag'ındırıwshı da'nekerler qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi birin ekinshisine bag'ındırıw joli

¹ Есенов Қ. Сабақтас құрмалас сөйлемнің негізі типтері. «Вестник» А.НҚазССР, 1971. №9, 47-бет; Демесінова Н.Х. Развития синтаксиса современного казахского языка. Алма-Ата, 1974, 160-бет; Дәуленов Е. Дәулетов М. Қарақалпақ тили. Синтаксис. VII-VIII класлар үшін сабақтық. Нөкіс 1983, 190-бет; Хәзірғи қарақалпақ әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкіс, 1992, 450-451-бетлер; Хәзірғи қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөкіс, «Билим». 1996, 284-бет.

menen baylanıstıradı: Gulayda onın' bul so'zin esitpedi, sebebi bul waqıtta poezd ornunan qozg'alıp ju'rip ketken edi. Bala ko'len'kede tur edi, sonlıqtan ol jol boyınan anıq ko'rindi (T.N.). Eger sho'listannın' topılısı toqtamasa, onda sahranın' otlı ha'wiri bizin' respublikamızdın' o'kpesi bolg'an tog'aylar zonasına da jetedi («E.Q»).

Da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' semantikalıq du'zilisi da'nekerlik xızmettegi basqa ko'mekshi so'zler arqalı da an'latiladı. Sonlıqtan olardıń' baylanıstırıwshılıq xızmeti esapqa alınıp, bag'ının'qı ga'p penen bas ga'pti baylanıstırıwshı qurallar xızmetine qaray u'shke bo'linedi: 1) arnawlı bag'ındırıwshı da'nekerler; 2) sintaksislik janapaylar ha'm 3) baylanıstırıwshı so'zler.

I. Bag'ındırıwshı da'nekerler arqalı baylanısıwı. Arnawlı bag'ındırıwshı da'nekerler qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi ma'nilik jaqtan biri ekinshisin tu'sindirip keletug'ın bag'ının'qılıq jol menen baylanıstıradı. Bul da'nekerlerdin' qatnası arqalı baylanısqa qospa ga'pler ma'nilik jaqtan *sebep*, *na'tiyje* ha'm *sha'rt* ma'nili bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'zedi:

Sebep da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler sebebi, o'ytkeni, nege desen', ne ushın desen' da'nekerleri arqalı baylanıs eki komponentli bolıp du'ziledi. Eki komponentli da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwshı da'nekerler bag'ının'qı ga'ptin' basında kelip, ma'nilik jaqtan bas ga'pke g'a'rezli, onın' is-ha'reketin sebep ma'nisinde tu'sindiredi: Dushpanlar bizdi jen'e almaydı, **sebebi** xalıqımız buzılmas miytindey bekkem (S.A.). Bul Balanı men hu'rmetleymen, **o'ytkeni** ol menin' sezimimdi oyattı (O'.X.). Bunın' ushın ele seni ayıplawg'a bolmaydı, **nege desen'** sen ele ko'p na'rselerdi ko'rgenin' joq (Sh.R.).

Na'tiyje da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, sonın' menen t.b. da'nekerler arqalı baylanısadı. Bul da'nekerler arqalı baylanısqa bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi menen bas ga'ptin' ma'nilik qatnası is-ha'reket, waqıyalardıń' iske asıwındag'ı na'tiyjeni bildiredi. Na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi burın, bas ga'p son' keledi. Eki jay ga'pti baylanıstırıwshı da'nekerler is-ha'reketin' na'tiyjesin bildiretug'ın bas ga'ptin' aldında turadı: Ko'bisinin' nawalanı, suw saqlag'ıshları joq, sonlıqtan qudıqlardıń' suwları qumg'a sin'ip na'tiyjeli paydalanılmay atır («E.Q»). Onın' berilip so'ylegen so'zleri ha'mmenin' ju'regine jag'ıp, kewline unap tur, **sonın' ushın** bul so'zler byurog'a qatnasıwshılardı qattı qızıqtırdı (Sh.R.). Geypara adamlar meni tin'lag'ısı kelmedi, **na'tiyjede** suwdın' kiyatır'ın jag'ındag'ı qayshını suw basıp ketti (T.N.). Tin' jer bunday natıqlardan tazardı, **sonın' menen** is juqsı ju'rip ketti («E.Q»).

Sha'rt da'nekerli bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler eger, eger de, onda da'nekerleri arqalı baylanısıp, sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'pti du'zedi. Bul da'nekerler arqalı baylanısqan bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawışı sha'rt meyildin' **-sa/-se** ha'm kelbetlik feyildin' **-g'anda /-gende** ken'islik seplik formaları arqalı bildiriledi: **Eger kem-kemnen boran u'dey berse, mo'min qoy biysharalar ne qıladı (O'.X.). Eger de brigada ag'zaları og'an tuwısqanlarsha ja'rdem bermegende, heshqashan da ol jaqsı burawlawışı bolıp jetise almag'an bolar edi (A.S.). Biraq, sol tawg'a o'rmelesen', onda jas tog'aylar menen qorshalg'an onlag'an ko'ller ha'm jasıl tog'aylar ko'rinedi .**

Sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramında da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' ekewi (eger, onda) qatnasıp ta keledi. Bunday jag'dayda **eger** da'nekeri bag'inin'qı ga'ptin' basında, **onda** so'zi bas ga'ptin' basında kelip, qospa ga'ptin' sha'rtlik ma'nisi a'dettegi sha'rtlik ma'niden ku'sheytilip ko'rsetiledi: **Eger buzaw teris kelgende, onda sıyrdin' tuwıwı qıyınlasadı (gazetadan).** Eger qaza heshna'rsege **turmaytug'm boısa, onda o'mirdin' de hesh qa'dir-qımbatı joq boladı da (Sh.A.).**

Stillik talapqa ılayıq geyde sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qı ga'pinin' **-sa** formalı bayanlawışına ku'sheytiwshilik ma'ni beriwshi **g'ana** janapayı dizbeklesip kelip te du'ziledi. Bunday **g'ana** janapayı bag'inin'qı ga'ptin' sha'rtlik ma'nisin ele de anıqlap, ku'sheytip keledi: Eger tog'aydın' ishinde Alabas degen boz attı **minip ju'rsen' g'ana,** ol bunday u'rginlerden omırawlap alıp shıg'adı (SH.A.).

Sintaksislik janapaylar arqalı baylanısıwı. Bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi formalıq ha'm ma'nilik jaqtan baylanıstırıwda sintaksislik janapaylıq xızmettegi ko'mekshi so'zler de ken' qollanıladı. Bul ko'mekshi so'zlerdin' xızmetin **ma/me, da/de, dep, boldı** t.b. sıyaqlı ko'mekshi so'zler atqaradı.

Ma/ me janapayı. Bul janapayı, tiykarınan, bag'inin'qı ga'ptin' anıqlıq meyilden bolg'an bayanlawışının' quramında kelip, onı bas ga'p penen baylanıstıradı. Ma'nilik jaqtan sebep ha'm sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'plerdi du'zedi: Usı so'z **qamshı boldı ma,** ju'resine otırg'an bir g'arı a'n'gimege aralastı (K.S.). Esengeldi g'arı birna'rse **demekshi boldı ma,** go'ne toran'g'ıdın' qabıg'ınday ju'zi bir quwardı, bir qızardı, erinleri jıbrılastı, saqalı qıbrıladı (T.Q.). Tınaxmet o'zinin' uzaq waqıt u'nsiz turıp qalg'anlıg'ın **jo'nsiz ko'rdi me,** a'kesine azmaz jaqınlasıp, ayaq ushına barıp otırdı (K.M.).

Da/de janapayı. Da/de ko'mekshi so'zi sintaksislik janapaylıq xızmette kelgende, qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'inin'qı ga'ptin' **-sa/-se** formalı bayanlawışına qosılıp, **-sa da** formasında bag'inin'qı ga'pti bas ga'p penen qarsılas ha'm sebep ma'nilerinde baylanıstıradı:

Qoydın' qa'dirin basqa bilmese de, Asqar biledi (O'.X.). Tosınnan iyt u'rse de, ol shorshıp ketedi (B.B.).

3. Baylanıstırıwshı so'zler. Baylanıstırıwshı so'zlerdin' xızmetin dep, dese, dese de, degende, degen son', boldı, kerek t.b. so'zler atqaradı. Bul so'zler N.A.Baskakov, A.N.Kononov, N.Z. Gadjievannın' miynetlerinde da'nekerlerdin' toparında qaraladı.¹ Dep ko'mekshi so'zi shıg'ısı jag'ınan de feyilinin' transformatsiyalag'an forması. Ol ko'pshilik tu'rkiy tillerinde qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ınnı'qı ga'p penen bas ga'pti o'z ara ma'nilik jaqtan baylanıstıradı.

Qaraqalpaq tilinde bag'ınnı'qılı qospa ga'ptin' bag'ınnı'qı komponentinin' betlik feyilden bolg'an bayanlawıshına de ko'mekshi feyilinin' dep, degen she, degende, dese, dese de, degen menen, degen son' formaları dizbeklesip, bas ga'p penen ha'r tu'rli pısıqlawıshlıq ma'nilerde qatnas jasaydı: Men Xojanazardın' qasına barayın dep, Qa'dirbay ornınan turdı (A.Bek.). Olar ha'mme waqıt joqarı bilim aladı dep, bizler u'mit etetug'in edik (K.S.). Olar awılg'a endi jettik degende, mashına birden toqtap qaldı. Olar qubıadag'ı da'rwazag'a kelemen degen she, atalıqtın' ko'k jorg'ası da'rwazanın' aldında tayar boldı (J.S.). Komandiri solay boladı degen son', Sarımbet qayıp kelmedi (A.A'). Eger kimdekim alg'a talpınaman dese, jan'ahıq ashaman dese, onı pu'tkil jurı quwatlaydı (O'.X.). Ol min' bildirmeymen dese de, Nesibeli an'lap qaldı (Sh.S.).

Sonday-aq, bag'ınnı'qı ga'ptin' -sa/-se formalı bayanlawıshına boldı ko'mekshi feyili ha'm kerek so'zi dizbeklesip te, bas ga'p penen sha'rt ha'm sebep ma'nilerinde baylanısadı: Ma'wlana zindannan shuqsa boldı, o'z elime alıp ketemen (A'.Ya.). Avtobustın' kelmegenine ko'p waqıt bolsa kerek, ku'tiwshiler nayatıy ko'p eken («E.Q»).

Qatnaslıq bag'ınnı'qılı qospa ga'p. Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'z ha'm sha'rt meyil forması arqalı baylanısqa tu'ri qatnaslıq bag'ınnı'qılı qospa ga'pti du'zedi. Qatnaslıq so'zlerdin' xızmetinde kim, ne, qanday, qayda, qaydan, qalay, qansha, qanshelli, ol, sol, sonday, sonda, sonnan, solay, sonsha, sonshelli ha'm t.b. soraw ha'm siltew almasıqları, geypara ra'wishler qollanıladı.

Qatnaslıq so'zler arqalı du'zilgen bag'ınnı'qılı qospa ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheligi sonnan ibarat, olardıń quramındag'ı bag'ınnı'qı

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II, фонетика и морфология. М., 1952, 521-523-бетлер; Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. -1, 1956, 363-бет; Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., «Наука», 1973, 349-350-бетлер.

ga'p penen bas ga'pti baylanistirishni qatnashliq so'zlerdin' bas ga'pte qollanilgan tu'rleri ga'ptin' bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarinin' xizmetin atqaradi. Sol bas ga'pte qollanilgan ga'p ag'zasi xizmetindegi qatnashliq so'z bag'inin'qi ga'p orqali tu'sindirilib, aniqlanadi. Kim jaman oqisa, ol jumis islep te jaritpaydi (Sh.A.). Aldin'g'i arba qaydan ju'rse, son'g'i arba da sonnan ju'redi (naqil).

Da'nekerlik xizmettegi qatnashliq so'zler orqali baylanisqan bag'inin'qili qospa ga'pler qaraqalpaq tili faktlerinde, ko'binese eki qatnashliq so'zli bolip qollaniladi. Olardin' bir qatnashliq so'zli tu'rleri rus ha'm o'zbek tillerinin' ta'sirindegi awdarma materiallarda bayanlawish ha'm toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'plerdin' quramında siyrek ushiratiw mu'mkin. Misali: Bundag'i maqset sol, jumista en' aldi menen qatan', aniq ta'rtip-intizam ha'm, a'lbette, na'tiyje bolw kerek («E.Q»). Som ayrigsha atap o'tpekshimen, Prezident atqariw ha'kimiyatının' jumisi menen baylanisli tiykarg'i ma'selelerden heshqashan shette turmaydi («E.Q»).

Bag'inin'qili qospa ga'p eki qatnashliq so'zli bolip kelgende, bag'inin'qi ga'ptin' quramında soraw almasig'i tiykarındag'i kim, ne, qayda, qaydan, qayda, qansha t.b. so'zler, al bas ga'pte ol, sol, sonda, sonnan, sonsha, solay t.b. siyaqli siltew almasiqlari tiykarındag'i qatnashliq so'zler keledi.

Qatnashliq so'zli bag'inin'qili qospa ga'pler funksional-semantikalıq printsip tiykarında baslawish bag'inin'qili, bayanlawish bag'inin'qili, toliqlawish bag'inin'qili, aniqlawish bag'inin'qili ha'm pisiqlawish bag'inin'qili qospa tu'rlerine bo'linedi.¹

§ 108. Bag'inin'qili qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri

Bag'inin'qili qospa ga'plerdı klassifikatsiyalawg'a, tiykarınan, u'sh printsiptin'-funktionalıq, formallıq ha'm struktura—semantikalıq printsiplerdin' qollanılıp kiyatirg'anı ma'lim. Funktsionalıq printsip rus tilinde XIX a'sirdin' ortalarında İ. İ. Dabidovtin' miynetlerinen baslap qa'liplesken ha'm onı alg'a qaray rawajlandırıwshı F. İ. Buslaev boldı. Bul printsip boyınsha bag'inin'qili qospa ga'plerdı jay ga'plerge, al onın' bag'inin'qi ga'pin ga'p ag'zalarına uqsatıwg'a tiykarlang'an klassifikatsiya orın aladı. Usı printsip tiykarında bag'inin'qi ga'pler baslawish, bayanlawish, toliqlawish, aniqlawish ha'm pisiqlawish bag'inin'qi ga'p tu'rlerine bo'linedi. Pisiqlawish bag'inin'qi ga'p ja'ne de o'z ishinde

¹ Qatnashliq bag'inin'qili qospa ga'plerdin' funksional-semantikalıq tu'rleri ha'm olardin' bildiriliwi sabaqlıqtın' «Bag'inin'qili qospa ga'plerdin' funksional-semantikalıq tu'rleri» degen temada berildi.

semantikaliq jaqтан orın, sın, mug'dar-da'reje, waqıt, sebep, maqset, sha'rt ha'm qarsilas bag'ının'qı ga'p bolıp 8 tu'rge ajratıladı.¹

Bag'ının'qılı qospa ga'plerdi klassifikatsiyawdın' ekinshisi formallıq printsip. Bul printsip funktsionallıq printsipke qarama-qarsı bolıp bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındağ'ı bag'ının'qı ha'm bas ga'ptin' so'z formaları, da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' baylanıstırıw usulina qaray strukturalıq bo'liniwın basshılıqqa aladı. Bul bag'dardag'ı klassifikatsiya A.M.Peshkovskiy, M.N.Peterson, L.A.Bulaxovskiy, A.B.Shapiro t.b. rus izertlewshilerin' formallıq bag'dardag'ı miynetlerinde qollanıladı. Bul miynetlerde bag'ının'qılı qospa ga'pler formal belgisine qaray, da'neker so'zli ga'pler (qatnashlıq bag'ının'qılı), ha'm da'nekerli ga'pler (da'nekerli bag'ının'qılı ga'p) dep eki tu'rge ajratıladı.² Olardın' ma'nilik bo'liniwleri da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' ma'nilik o'zgeshelikleri boyınsha ha'rqaıysısının' o'z ishinde ko'rsetiledi.

Bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'zilislik (formallıq) printsip tiykarında klassifikatsiyalaw tu'rkiy tillerinde M.Z.Zakievın' miynetlerinen orn aladı. Bul miynetlerde bag'ının'qılı qospa ga'pler sintetikalıq ha'm analikalıq sıyaqlı eki tu'rge bo'linedi. Olardın' quramındağ'ı bag'ının'qı ha'm bas ga'ptin' sintaksislik baylanısınan payda bolg'an ma'nilik o'zgeshelikleri sintetikalıq ha'm analikalıq tu'rlerdin' o'z ishinde ko'rsetiledi. Yag'mıy bul bo'liniwde strukturalıq printsip birinshi plang'a qoyıladı da, ma'ni ha'rbir tu'rdin' o'z ishinde u'yreniledi.³

Bag'ının'qılı qospa ga'pti klassifikatsiyalawdın' u'shinshi tu'ri du'zilislik-semantikahq printsip. Bul printsip aldın'g'ı eki printsipke qarag'anda biraz qospalı ha'm ken' tu'sinikti qamtıydı. Bunda bag'ının'qılı qospa ga'pti klassifikatsiyalawda olardın' ha'm formallıq, ha'm semantikahq belgileri esapqa lainadı. Bul printsip boyınsha bag'ının'qı ga'p penen bas ga'ptin' o'z ara qatnası, olardın' du'ziliw jolları ha'm o'z ara baylanıslılıq na'tiyjesinde payda bolatug'ın ma'nilik belgileri tiykarğ'a alınadı. Bag'ının'qı qospa ga'ptin' usı sıyaqlı belgileri en' da'slep V.A. Bogoroditskiy ta'repinen ko'rsetiledi.⁴

¹Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса. Изд-во Московского университета, 1958, 216 хэм 236-бетлер.

²Белошапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. М., изд-во «Просвещение», 1967, 107-бет.

³Современный татарский литературный язык. М., «Наука», 1971, 168-бет.

⁴Богородицкий В.А. Общій курс русской грамматики. Изд.5. Соцэкиз, 1935.230-бет.

Struktura-semantikaliq printsip keyingi waqitlari N.S. Pospelov ha'm t.b. izertlewshiler ta'repinen ken' rawajlandirildi. Ol rus tilindegi qospa ga'p'ler boyinsha izertlewlerinde bag'inin'qi ga'p penen bas ga'ptin' o'z ara qatnasina qaray, eki ag'zali bag'inin'qili qospa ga'p ha'm bir ag'zali bag'inin'qili qospa ga'p dep ekige bo'ledi. Bulardin' arasindagi ayirmashiliq to'mendegishe ko'rsetiledi. Bunun' eki ag'zali tu'rinde bag'inin'qi ga'p pu'tin bas ga'pke qatnashli bolip keledi, al bir ag'zali tu'rinde bag'inin'qi ga'p bas ga'ptegi bir ag'zag'a qatnashli bolip, soni tu'sindirip sipatlaw arqali bas ga'p penen baylamsadi dep tu'sindiriledi.¹

B.A. Beloshapkova bag'inin'qili qospa ga'plerdin' joqandagi siyaqli bo'liniwin «bo'leklenbegen» (nerasshlenennoe) ha'm «bo'leklengen» (rasshlenennoe) bag'inin'qilar dep ataydi.²

Bag'inin'qi ga'ptin' bas ga'ptin' bir ag'zasina yamasa pu'tin bas ga'pke qatnashlig'i soni sipatlap, tu'sindirip keliwi siyaqli tu'sinikler tu'rkiy tillerindegi izertlewlerden orn aladi. A.Z. Abdullaev ha'm A.T. Jabadov tu'rkiy tillerindegi sonin' biri a'zerbayjan tilindegi bag'inin'qili qospa ga'plardi bir mazmunli yadroli ha'm eki mazmunli yadroli qospa ga'p dep eki tu'rge bo'ledi. Bunday bas ga'ptin' bir ag'zasin sipatlap kelgen bag'inin'qili qospa ga'plardi bir mazmunli yadrog'a ha'm pu'tin bas ga'pti tolig'i menen sipatlap kelgen bag'inin'qili qospa ga'plardi eki mazmunli yadrog'a iye bolgan qospa ga'p dep esaplaydi.³

N. Mahmudov, A. Nurmanov «O'zbek tilinin' nazariy grammatikasi» miynetinde «pu'tin bas ga'pti tu'sindiredi» degen tu'siniklerdin' o'zi aniq. Qanday qilib bag'inin'qi pu'tin bas ga'pti sipatlawi mu'mkin? Ha'rqanday ga'p ag'zasi (aniqlawishtan basqa) funktsionalliq jaqtan tek bayanlawishqa qatnashli boladi. Ken' ma'nidegi hal (pisiqlawish) sintaksislik orindi iyelegen predikativlik, yag'niy demek, bag'inin'qi ga'pti pu'tin bas ga'pke emes, ba'liki onun' za'ru'riy ag'zasi - bayanlawishqa qatnashli boladi dep ko'rsetedi.⁴ Demek, bul aniqlawlar boyinsha bag'inin'qi ga'ptin' pisiqlawish bag'inin'qi ga'p tu'ri de tohqlawish bag'inin'qi ga'p siyaqli, bas ga'ptin' bir ag'zasi bayanlawishqa qatnashli bolatug'ini ko'rsetiledi. Usi siyaqli pikirler R.Sayfullaevanin' «Ergashgan qoshma

¹ Пospelов Н.С. О грамматической природе сложного предложения. Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950, 331-335-бетлер.

² Белошанкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. М., «Просвещение», 1967, 114-бет.

³ Абдуллаев А.З. Джабадов А.Т. О семантическом ядре азербайджанского сложноподчиненного предложения. -«Советская тюркология», 1987, №1, 53-бет.

⁴ Махмудов Н. Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматikasi. Тошкент, 1995.

ga'pning tasnifi» degen maqalasında da so'z etiledi.¹ Haqiqatında, N.Mahmudovtin' pikiri toliq maqullawg'a turadı. Sebebi, bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındaǵı pısıqlawısh bag'inin'qı ga'plerdin' sintaksislik ha'm ma'nilik baylanıshlıǵın bas ga'pke qatnastırıp qarag'a-nımızda, onin' bas ga'ptin' is-ha'reketine (bayanlawıshqa) qatnaslıǵı anıq belgili bolıp turadı. Bul jag'dayda pısıqlawısh bag'inin'qı ga'pler mazmunı jag'inan jay ga'plerdegi pısıqlawısh ag'zag'a uqsas keledi. Biraq, bulardin' arasındaǵı ayırmashılıq, pısıqlawısh bag'inin'qı ga'p predi-kativlikti bildiriwi menen ken'eytilgen pısıqlawıshdan da, pısıqlawıshlıq ma'nidegi feyil toplamlarınan da ayırılıp turadı. Misalı: **Shamurat shayın iship bola kelgende**, Kewlinjay kirip keldi (S.A.) degen ga'pti tallaw jasap qarag'anımızda, bundag'ı bag'inin'qı ga'p bas ga'p penen bayanlawısh forması arqalı baylanısqan. Bundag'ı bag'inin'qı ga'p bas ga'ptin' basqa heshbir ag'zası menen baylanıspay, jay ga'plerdegi pısıqlawısh ag'za sıyaqlı, Shamurat shayın iship bola kelgende kirip keldi tu'rinde qashan? degen sorawg'a juwap berip, bas ga'p xızmetindegi Kewlinjaydın' kirip keliw waqtın sıpatlaydı. Bundag'ı pısıqlawısh bag'inin'qı ga'ptin' jay ga'ptegi pısıqlawısh ag'zadan ayırmashılıǵı, sol predikativlik du'zilisin buzbastan bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw waqtın bildiredi.

Qaraqalpaq tilinde bag'inin'qılı qospa ga'pler boyınsha funktsionalıq printsip tiykarında ken' izertlew jumısı ele islengen joq. Qaraqalpaq tilinin' sintaksisi boyınsha en' da'slepki 6-7-klaslarg'a arnalg'an sabaqlıq N.Da'wqaraevtin' avtorlıǵında 1939-jılı To'rtku'l qalasında basılıp shıqtı. Onin' toliqtırılıp 4-basıwı 1949-jılı No'kis qalasında basıldı. Bul sabaqlıqta bag'inin'qılı qospa ga'pler «anıqlawısh bag'inıwshı ga'pler», «tolıqlawısh bag'inıwshı ga'pler», «pısıqlawısh bag'inıwshı ga'pler» bolıp u'shke bo'linedi de. pısıqlawısh bag'inıwshı ga'pler ja'nede ma'nisine qaray, sebep bag'inıwshı, waqıt bag'inıwshı, ten'elmeli bag'inıwshı, maqset bag'inıwshı, sha'rt bag'inıwshı, qarsılas bag'inıwshı ga'p bolıp 6 tu'rg'e bo'linedi.² Mektep bag'darlamasına sa'ykes 7-8-klaslardın' «Qaraqalpaq tili» sabaqlıǵının' 1963-jilg'ı basılıwında anıqlawısh bag'inıwshı ga'p ha'm tolıqlawısh bag'inıwshı ga'pler shıǵarılıp taslanıp, pısıqlawısh bag'inıwshı ga'ptin' joqarıda atalg'an 6 tu'ri 1974-jilg'ı basılıwına deyin oqıtılıp keldi.³ 1974-jilg'ı toliqtırılıp 6-basıwına

¹ Сайфуллаева Р. Эргашган кўшма гапнинг таснифи. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1989, №3. 22-бет.

² Дәўқараев Н. Каракалпак тилинің грамматикасы. 6-7-класслар үшін сабақлық. II бөлім, синтаксис. Нөкіс, 1949, 97-106-бетлер.

³ Убайдуллаев К., Дәўёнов Е., Дәўлетов М. Каракалпак тили сабақлығы. Нөкіс, 1963, 123-бет.

salıstırmalı bag'ının'qı ga'p qosılıp, 7 tu'ri 1991-jılg'a deyin, al 1991-jılg'ı basılıwına orın bag'ının'qı ga'p qosılıp, 8 tu'ri mektep sabaqlıg'ı ha'm akademiyalıq grammatikada ha'zirge deyin u'yrenilip kiyatır.'

Ha'zirgi ko'pshilik tu'rkiy tillerinde funktsionallıq printsip tiykarında u'yrenilip kiyatır'ın bas ga'ptin' bir ag'zasına qatnaslı sonnu tu'sindirip sıpatlaw arqalı bas ga'p penen baylanısatug'ın baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh, pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'pler qaraqalpaq tilinin' materialları tiykarında tolıq ra'wishte izertlengen joq. Qaraqalpaq tilinin' faktlerine tallaw jasap qarag'anımızda bag'ının'qılı qospa ga'ptin' semantikalıq tu'rleri ha'zirgi u'yrenilip kiyatır'ın pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' 8 tu'ri menen sheklenip qalmawı tiyis. Joqarıda sholıw jasalg'an ko'pshilik tu'rkiy tillerindegi u'yrenilip kiyatır'ın 14 yamasa 15 funktsional-semantika tu'rge bo'liniwın qaraqalpaq tilinin' faktleri de o'z ishine qamtıydı. Sonlıqtan qaraqalpaq tilinin' materialları bazasında bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' ha'rbir ma'nilik tu'rleri funktsionallıq ha'm semantika-strukturalıq printsipler tiykarında ken' izertlew obyektine alıwdı talap etedi.

§ 109. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' funktsional-semantika tu'rleri

Grammatika ilimnin' u'yreniw obyektine kiretug'ın sintaksislik kategoriyalar forma menen onın' ma'ni birliginen turadı. Sonlıqtan forma menen ma'ni bir-birine baylanıslı, bir-birinen ayırıw'ga bolmaytug'ın bir pu'tinnin' eki belgisi retinde qaraladı. Til ha'diyselerinin' bul eki ta'repine itibar beriw ha'r qanday til iliminin' tiykarıg'ı wazıypası bolıp esaplanadı. Sonlıqtan til ha'diyseleri eki ta'repleme «formadan ma'nige qaray» ya'ki «ma'niden formag'a qaray» izertleniwı mu'mkin.¹ Til nızamlıqlarına tiykarlang'an bul eki printsip bir-biri menen tıg'ız baylanıslı u'yreniledi. Bul printsiplerdin' bir-birinen ayırmashılıg'ı formadan ma'nige qaray barıw printsipinde u'yreniletug'ın grammatikalıq kategoriyalardıń formalıq belgisi sistemalı klassifikatsiyalanadı da forma birinshi planda ko'rsetiledi. Sol formadan kelip shıg'atug'ın ma'niler formalıq belginin' o'z ishinde dizimge alınıp beriledi. Al ma'nide formag'a qaray barıw printsipinde, kerisinshe, grammatikalıq kategoriyalardıń semantikalıq belgisi birinshi planda qaraladı da, sol ma'nini payda etetug'ın formalar ha'rbir ma'nilik tu'rdin' o'z ishinde dizimge alınıp

¹ Дәуєнов Е., Дәўлетов М. Каракалпак тили. 9-класс ушын сабақлық. Нөкис. «Билим», 1991, 54-бет; Хәзіргі каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис. «Билим», 1992, 461-бет.

² Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958, 332-333-бетлер.

u'yreniledi. Bul u'yreniw printsiplerinin' ekewi de tildin' materiyalliq bazasına tiykarlanadı.

Sintaksislik birliklerdi izertlewde atalg'an printsiplerdin' birewi menen sheklenip qalmay, u'yreniletug'm grammatikalıq kategoriyalardin' o'zine ta'n o'zgesheligine qaray ko'p aspektli printsip tiykarında da u'yreniledi. Ma'selen, bag'inın'qılı qospa ga'plerdi formadan ma'nige qaray, struktura-semantikalıq printsip tiykarında yamasa ma'niden formag'a qaray semantika-formalıq printsip tiykarında klassifikatsiyalaw mu'mkin. Sabaqlıqta bag'inın'qılı qospa ga'p funksional-semantikalıq tu'rlerge bo'liwde ma'niden formag'a qaray semantika formalıq printsip basshılıqqa alınadı. Semantikalıq printsip funksionallıq printsip dep te ataladı. Funksionallıq printsip boyınsha bag'inın'qılı ga'p bas ga'ptin' bir ag'zasına qatnaslı bolıp, sol ga'p ag'zası qaysı ga'p ag'zasının' xızmetin atqarsa, bag'inın'qılı ga'pte sol ag'zanın' atı menen ataladı ha'm bas ga'p penen baylanısadı.

Funksionallıq printsip boyınsha bag'inın'qılı qospa ga'pler: baslawish, bayanlawish, toliqlawish, anıqlawish ha'm pısıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'pler bolıp bo'linedi. Pısıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'p ja'nede o'z ishinde birneshe semantikalıq tu'rlerge ajratıladı.

Baslawish, bayanlawish, toliqlawish, anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'pler, tiykarınan, qatnaslıq so'zli bolıp du'ziledi. Qatnaslıq so'zler pısıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'plerdin' ornı, salıstırmalı, mug'darda'reje tu'rlerinin' du'zilisinde de qollanıladı.

Bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' qatnaslıq so'z ha'm sha'rt meyil forması arqalı baylanısқан tu'rleri analitikalıq baylanıstag'ı qospa ga'pti du'zedi. Bunday baylanıstag'ı bag'inın'qılı qospa ga'pler usı sabaqlıqqa deyin qaraqalpaq tilindegi ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda sha'rt, ornı, salıstırmalı bag'inın'qılı qospa ga'plerdin' quramında u'yrenilip keledi.

Haqıyqatında, analitikalıq baylanıstag'ı bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'inın'qılı ha'm bas ga'p da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'z ha'm bag'inın'qılı ga'ptin' bayanlawishının' sha'rt meyil forması arqalı baylanısadı. Da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'zlerdin' wazıypasında kim, ne, qayda, qanday, qaysı, qalay, qansha, qanshelli, ol, sol, sonday, sonsha, solay, sonnan, sonshelli t.b. sıyaqlı soraw ha'm siltew almasıqları, geypara ra'wishler qollanıladı.

Qatnaslıq so'zli bag'inın'qılı qospa ga'pdin' o'zine ta'n o'zgesheligi sonnan ibarat, olardin' quramındag'ı bag'inın'qılı ga'p penen bas ga'pti baylanıstırıwshı qatnaslıq so'zlerdin' bas ga'pte qollanılg'an tu'rleri ga'ptin' bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarınin' wazıypasın atqaradı. Sol bas ga'ptin' quramında qollanılg'an ga'p ag'zası xızmetindegi qatnaslıq

soʻz bagʻininʻqi gaʻp arqali tuʻsindirilib, aniqlanadi. Misali: Kim jaman oqisa, ol jumis islepte janipaydi (Sh.A.). Aldinʻgʻi arba qaydan juʻrse, sonʻgʻi arba da sonnan juʻredi (naqil).

Bul qatnasliq soʻzli bagʻininʻqili qospa gaʻplerde bagʻininʻqili gaʻp bas gaʻpten burin kelip, bas gaʻptegi ol, sonnan soʻzleri arqali bildirilgen bas gaʻptinʻ mazmunin tuʻsindirip kelgen.

Daʻnckerlik xizmettegi qatnasliq soʻzler arqali baylanisqan bagʻininʻqi qospa gaʻpler qaraqalpaq tili faktlerinde, koʻbinese eki qatnasliq soʻzli bolip duʻziledi. Olardinʻ bir qatnasliq soʻzli bolip duʻziliwi til materiallarinda juʻdaʻ kem ushirasadi. Rus haʻm oʻzbek tilininʻ taʻsirindegi awdarma materiallarda gʻana bir qatnasliq soʻzli bayanlawish haʻm toliqlawish bagʻininʻqili qospa gaʻplerdı siyrek ushiratıw muʻmkin: Bunday maqset sol, jumista enʻ aldı menen qatanʻ, anıq taʻrtip-intizam haʻm, aʻlbette, naʻtiyje bolıwı kerek («E.Q.»). Sonı da ayrıqsha atap oʻtpekshimen, Prezident atqarıw haʻkimiyatınınʻ jumısı menen baylanisli tiykargʻı maʻselelerden heshqashan shette turmaydı («E.Q.»).

Bagʻininʻqili qospa gaʻp eki qatnasliq soʻzli bolip kelgende, bagʻininʻqi gaʻptinʻ quramında kim, ne, qayda, qaydan, qalay, qansha, qanshelli t.b. qatnas almasıqları, al bas gaʻpte ol, sol, sonda, sonnan, solay, sonsha, sonshelli haʻm t.b. siltew almasigʻı tiykarındagʻı qatnasliq soʻzler qollaniladi. Olar, koʻbinese bagʻininʻqili qospa gaʻptinʻ baslawish, bayanlawish, toliqlawish, aniqlawish, siyregirek pısıqlawish tuʻrlerine taʻn bolip keledi.

Qatnasliq soʻzli bagʻininʻqili qospa gaʻpler funksional-semantika printsip tiykarında baslawish bagʻininʻqili, bayanlawish bagʻininʻqili toliqlawish bagʻininʻqili, aniqlawish bagʻininʻqili haʻm pısıqlawish bagʻininʻqili qospa gaʻp tuʻrlerine boʻlinedi.

§ 110. Baslawish bagʻininʻqili qospa gaʻp

Baslawish bagʻininʻqili qospa gaʻptinʻ quramındagʻı bagʻininʻqi gaʻp bas gaʻptegi qatnasliq soʻzden bolgʻan baslawishtınʻ mazmunin tuʻsindiridi yamasa bas gaʻpte qollanilmagʻan baslawishtınʻ wazıypasın atqaradı. Bul gaʻptinʻ baslawish bagʻininʻqili qospa gaʻp dep atalıwı bas gaʻptegi qatnasliq soʻzden bolgʻan baslawishtınʻ mazmunin tuʻsindirip, sıpatlaw arqalı ekewininʻ birligi baslawish bagʻininʻqili qospa gaʻpti duʻzedi.

Baslawish bagʻininʻqili qospa gaʻp eki qatnasliq soʻzli bolip qollaniladi. Bunday jagʻdayda bagʻininʻqi gaʻpte qatnasliq soʻz wazıypasındagʻı soraw almasıqları yamasa sol maʻnige jaqın atawish soʻzler qatnasadi: Kim sizlerdinʻ usı turmısınʻızgʻa qol suqsa, ol bizinʻ qilishımızdan nabıt

boladi. (Q.D.). Qazang'a ne tu'sse, sho'mishke sol ilinedi (naqil) **Kimnin'** ju'reginde otti bolsa, sol sawash maydanında o'zin ko'rsetsin (O'.X.). **Kim** basqag'a go'r qazsa, ormina o'zi tu'sedi (naqil). **Kim** qanday ga'p aytasa, **ba'ri** qula dalag'a aytiladi (T.Q.).

Eki qatnashiq so'zli baslawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramindagi bas ga'pte stillik talapqa baylanishi qatnashiq so'z qollanilmay da keledi: **Kim** maldan ayrilsa, baxittan, bag'-da'wletten ayriladi. Endi **kimde-kim** miynet etse, haqi aladi (T.Q.).

Kimler Sarqamis deyme, qaylardan,
Baltq izlep azap shegip baratir.

(I.Yu.).

Bul baslawish bag'inin'qili qospa ga'plerdin' bas ga'pinde baslawish waziypasindagi (sol, ol) qatnashiq so'zler stillik talapqa ilayiq tu'sirilip qollanilgan. Olardin' ornı uluwma ga'ptin' mazmuninan belgili bolip turadi.

Baslawish bag'inin'qili ga'ptin' ma'nisi ku'sheytilip aytilg'anda, bag'inin'qi ga'ptegi qollanilatug'in qatnashiq so'z **kimde-kim** tu'rinde qollaniladi: **Kimde-kim** miynetti o'z ta'rtibi menen maqsetke muwapiq islese, ol miynet haqini da mol-molaqay aladi (O'.X.). **Kimde-kim** oqig'isi kelmese, ol jumis isley almaydi («E.Q.»).

Geyde baslawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qili ga'pinin' quramında eger da'nekeri ha'm **kimde-kim** qatnashiq so'zi qatar kelip te qollaniladi. Bunday jag'dayda uluwma bag'inin'qili qospa ga'ptin' ma'nisi sha'rt bag'inin'qili qospa ga'pke jaqin keledi. Biraq, eger da'nekeri stillik jaqtan ku'sheytiwshilik ma'ni beriwshi xizmetti atqaradi da, tiykarg'i ma'ni baslawish bag'inin'qili qospa ga'pke tiyisli bolip qaladi: Eger **kimde-kim** bug'an tu'sinbese, onda ol erten' tu'sinedi («E.Q.»). Eger **kimde-kim** mag'an dus kelgen oqiwshi bola beredi dep oylasa, ol qa'telesedi (Sh.A.).

§ 111. Bayanlawish bag'inin'qili qospa ga'p

Bayanlawish bag'inin'qili qospa ga'pte bag'inin'qi ga'p bas ga'ptegi qatnashiq so'zden bolg'an bayanlawishtun' mazmunin tu'sindirip, aniqlap keledi. Bayanlawish bag'inin'qili qospa ga'p du'ziliw o'zgesheligine qaray, bir qatnashiq so'zli ha'm eki qatnashiq so'zli bolip qollaniladi.

Bir qatnashiq so'zli bayanlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramindagi bas ga'pte bayanlawish waziypasindagi qatnashiq so'z bag'inin'qi ga'p arqal tu'sindiriledi. Bunday jag'dayda bas ga'ptin' bayanlawishi to'mendegi formalardagi qatnashiq so'zlerden boladi:

1) bas ga'ptin' bayanlawishi sol qatnashiq almasig'i arqali bildirilip, bag'inin'qi ga'p arqali tu'sindiriledi: Bul ma'selede menin' pikirim sol, Tashkent texnika universiteti qasinda kolledjler ushin oqitwshilar tayarlaytug'in qosimsha fakultet sho'lkemlestiriw kerek («E.Q»). O'tinishimiz sol, bu'gin sharwalar arasina barip qaytasan' (S.S.) ;

2) orn seplik formasindag'i sonda qatnashiq so'zinen boladi. Bunday du'zilistegi bayanlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' mazmuni son'g'i bag'inin'qi ga'p arqali tu'sindirilip, uluwma bas ga'ptin' mazmuni ayqinlasadi: Qizig'i sonda, institut direktorinin' ornbasari esaplang'an jan'ashil Savitskiy degen adamnun' qay jerden kelgenin, onı direktor ornbasari sipatında kim belgilegenin bile almadım. (M.Kosjanov. «Erkin Qaraqalpaqstan», 2005 jil). En' ayanishlı ta'repi sonda, biz bul haqqında birinshi ret aytip oturg'anımız joq («E.Q.»). Bunn' jaman uyatlı jeri tag'i sonda, men Sergey Tsoydı shaqırtıp aldırg'an edim (T.N.). Memuarlıq shig'armalardıń basqa janr shig'armalarınan o'zgesheligi sonda, tariyxıy biografıyalıq mag'hwmatlarga og'ada bay bolıp keledi. («E. Q.», 2005-jil);

3) bas ga'ptin' bayanlawishi sonday qatnashiq so'zinen bolıp, bag'inin'qi ga'p arqali tu'sindiriledi: Bizin' bu'gingi ha'rketimiz sonday, biz bar imkaniyatlardan paydalanıwımız kerek («E.Q»). Qırq ku'nlik qazıwdın' awırlıg'ı sonday, tog'ız diyqan tayaqtan jug'ıldı (S.A.). Dawıldın' ku'shılıgı sonday, birew qos qollap gewden'nen iytergendey keyinge qaray alıp ketedi. («E.Q»);

4) bayanlawishi sonsha, sonshelli so'zierinen bolıp kelgende de, bas ga'ptin' mazmuni bag'inin'qili ga'p arqali tu'sindiriledi: Zaldın' saltanati ha'm ken'ligi sonsha, Gu'lshehra bunn' haqıyqatlıq ekenine isenbey, ertektin' ishinde ju'rgen shig'arman dep oyladı (R.S). Bashqtın' ashıwı kelip otırg'anı sonsha, qolı jumısqa barmay qaldı (J.S) Menin' quwang'anım sonshelli, Begalını qushaqılap aldım (G.I). Tu'nnin' qaran'g'ılıg'ı sonsha, ko'zin'e tu'rtse bilmeysen' (X.S).

Geyde sol siltew almasig'i bol ko'mekshi feyili yamasa shig'ıs seplik formasında ibarat so'zi menen dizbeklesip kelip te, bas ga'ptin' bayanlawishi wazıypasın atqaradı. Bunday jag'dayda da bag'inin'qi ga'p bas ga'ptegi bayanlawishtın' tu'sindiriwshi ga'pi xızmetin atqaradı: Ja'ne an'lag'anım sol boldı, ol institut turmısı haqqında, a'sirese sol jerdegi jetekshi alımlardıń jumısları haqqında «Sovetskaya Karakalpakiya» gazetasının' redaktsiyası menen kelisip, izbe-iz qatar maqalalar jariyalaptı («E.Q.», 7-iyun, 2005-jil). Bul lazerdın' o'zine ta'n qa'siyeti sonnan ibarat, ol organizmdegi keselliklerdi sonday da'rejede tez jazatug'ını sonshelli, janındag'i toqıqmalar ha'tte zıyanlanıp ta u'lgermeydi. («E.Q»).

Bayanlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' eki qatnashiq so'zli tu'ri bir qatnashiq so'zli tu'rine qarag'anda til faktlerinde az ushırasadı. Eki

qatnashiq so'zli bayanlawish bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponentinde **kim, qanday, qansha** t.b. qatnashiq almasıqları, al bas ga'pte **sol, sonday, sonsha** t.b. siltew almasıg'ı tiykarındag' qatnashiq so'zler dara yamasa **bol** ko'mekshi feyili yaki basqa atawish so'zler menen dizbeklesip qollanıladı: Awillasin' **kim** bolsa, atalasin' **sol** boladı (naqıl). Atajan atanın' so'zi **qanday** bolsa, minez qulqı jag'inan Trubashev ta **sonday** adam edi (J.S.). Bizde taw dizbekleri **qansha** bolsa, ol jaqta jaylar da **sonsha** (Dek lan).

Bunday eki qatnashiq so'zli bayanlawish bag'inin'qılı qospa ga'pte bag'inin'qi ga'p bas ga'pten burın keledi.

§ 112. Tohiqlawish bag'inin'qılı qospa ga'p

Tohiqlawish bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'inin'qi ga'p bas ga'ptegi qatnashiq so'z arqalı bildirilgen tohiqlawishtı tu'sindirip, onın' ma'nisin tohiqtııp keledi. Tohiqlawish bag'inin'qılı qospa ga'plerde mazmun ha'm du'zilisi jag'inan bir qatnashiq so'zli ha'm eki qatnashiq so'zli bolıp du'ziledi: **Sonı da** aytıp o'tiw kerek, qoshjaqpaslar heshqashan fermer bola almaydı. («E.Q.»). Sizler ne islesen'iz, mende **sonı** isleymen (S.A.).

Bul ga'plerdin' da'slepkisi bir qatnashiq so'zli bolıp du'zilgen. Bunın' tabıs seplik formasındag'ı **sol** siltew almasıg'ı tohiqlawish xızmetinde bas ga'ptin' quramında kelip, onın' mazmunı son'g'ı bag'inin'qi ga'p arqalı tu'sindirilip, tohq mazmung'a iye boladı.

Bir qatnashiq so'zli tohiqlawish bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pinin' bayanlawishi xızmetindegi so'zler, ko'binese modallıq ma'ni bildiretug'm ha'reket atı formasındag'ı **aytıw, atap o'tiw** sıyaqlı feyillerge **kerek, lazım, mu'mkin** t.b. so'zler dizbeklesip keliwinen boladı: Sonı da **atap o'tiwimiz kerek**, ma'mleketlik xızmetkerlerdin' arasında korruptsiyag'a, xızmet wazıypasınan paydalanıw jag'daylarına qarısı mudamı gu'res alıp barılmaqta («E.Q.»). **Sonı da aytıp o'tiw kerek**, bul qatardag'ı waqıya haqıyqatlıqtan biraz jıraq (M.Kosjanov).

Bunday du'zilistegi tohiqlawish bag'inin'qılı qospa ga'pter kiris ga'pli konstrusiyalarg'a ku'ta' jaqın keledi. Biraq, kiris ga'pli konstruksiyalarda qatnashiq so'z qollanılsa, onday ga'pler kiris ga'p emes, qatnashiq so'zli tohiqlawish bag'inin'qılı qospa ga'p dep qaralıwı tiyis.

Eki qatnashiq so'zli tohiqlawish bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponentinde **kim, kimde-kim, kimdi, ne, neni** qatnashiq so'zleri, bas ga'pte ha'r tu'rli seplik formalı **bunı, o'zine, sonı, sog'an** t.b. siltew ha'm o'zlik almasıqları qollanıladı. Bul sıyaqlı eki qatnashiq so'zli tohiqlawish bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' bas ga'pi bag'inin'qi ga'pten son' kelip, bag'inin'qi ga'p arqalı tu'sindiiriledi: Qaysı ministrlikierge kimdi almastırıw kerek bolsa, bunı da soran' («E.Q.»). Neni qor tutsan',

sog'an zar bolsan' (naqil). Kim qolina ne ilinse, som alip jolg'a rawana bolg'an edi (K.M.). Mag'an neni u'yretse, som shin iqlasim menen atqaraman (R.S.).

Kim tas atsa, tawdin' barip qasina,
Atqan tasi tu'serler o'z basina.

(i. Yu.).

Bunday eki qatnashiq so'zli toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'plerdin' bas ga'pinde qatnashiq so'z qollanilmay keliwi de mu'mkin. Bul jag'day toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' mazmuninin' toliq bildiriliwine kemislik keltirmeydi. Bas ga'ptegi qollanilmag'an toliqlawish waziypasindag'i qatnashiq so'z ga'ptin' uluwmalik mazmuninan yamasa bas ga'ptegi awispa feyilden bolg'an bayanlawishtin' valentililigine baylanishi omin' ornı belgili bolip turadi: Qaraqalpaq xalqin kimde-kim ha'lsiz ko'rip mensinbese, qalay jazalanatug'inin tanit (T.Q.). Bizde bolsa kimdur birew nizamdi buzsa, ma'selemkiden, salıqtı o'z waqtında to'lemese, keshiremiz. («E.Q.»).

Bul ga'plerdin' birinshisinde bas ga'ptin' quramında og'an toliqlawish ag'za, ekinshi ga'pte bas ga'ptin' quramında om toliqlawish ag'za qollanilmag'an. Bulardin' qollanilmawı stillik jaqtan ga'ptin' mazmunına kemislik keltirip turg'an joq.

Qaraqalpaq tilindegi bag'inin'ılı qospa ga'pler boyınsha geypara izertlewlerde: «Egerde dep konstruksiyalı bag'inin'qi ga'p bas ga'ptegi oy-pikirdin' obiekti sipatında qollanılıp kelse, toliqlawish bag'inin'qi ga'p boladı» dep ko'rsetiledi de, og'an to'mendegi misal keltiriledi: Ha', qa'dirli qonaqlar, qa'ne u'ygе kirin', jarlımın' u'yine qonaq jaraspaydi dep, Qulmbet mag'an ko'p bilshildaytug'in edi.¹

Misalg'a berilgen qospa ga'ptin' qanday jag'dayda toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'p bolatug'inı anıq emes. Bul ga'ptin' da'slepki shug'ısı tuwra ga'p ha'm avtor ga'plerinin' o'zlestirilgen forması bolwi tiyis. Tuwra ga'p penen avtor ga'pin baylanistırıp kelgen dep ko'mekshi feyili o'zlestirilgen ga'pte bag'inin'qi ga'p penen bas ga'pti baylanistırıwshı xızmetti atqaradı. Bunn' o'zlestirilip du'zilgen dep konstruksiyalı tu'ri toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' emes, pısqılawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramında u'yrenilgeni duris boladı.

¹ Дәўснoв Е. Дeп көмeкши фeйил арқалы дүзилeтуғын мақсeт бағыныңкылы гeп. «Өзбекстан Республикасы Илимлeр академиясы Карақалпакстан филиалының Хабаршысы», 1976, №4, 61-бeт.

§ 113. Anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'p

Anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bag'inın'qı ga'pi bas ga'ptegi atlıq yamasa qatnaslıq almasıg'ınan bolg'an bas ag'zanın' ma'nisin tu'sindirip, anıqlap keledi.

Qaraqalpaq tilinin' materiallarında anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'p eki qatnaslıq so'zli bolıp, orın ta'rtibi jag'ınan bas ga'p bag'inın'qı ga'pten keyin keledi.

Anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'ptin' o'zbek, a'zerbayjan, tatar, uyg'ır tillerindegidey, bag'inın'qı ga'pten aldın keletug'im bir qatnaslıq so'zli du'zilistegi to'mendegidey tu'rleri ha'zirigi qaraqalpaq a'debiy tilinde rawajlanbag'an: Dunyoda shunday mamlakat borki, u erda barsha xotin-qızlar teng huquqlı (o'zbek). Man bir musta'ntiga'mki, butun ishlari asharam (azerbayjan). Shunday boylar **barki**, olarnin' uleme gena faydaga yarırdır (tatar). U shunday adamki, hesh kim bila'n so'zla'shmadu' (uygu'r).

Bul keltirilgen bir qatnaslıq so'zli anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'plerde bas ga'p bag'inın'qı ga'pten aldın kelip, bag'inın'qı ga'p bas ga'ptegi anıqlawishtin' ma'nisin tu'sindirip, anıqlap kelgen. Bunday du'zilistegi anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'pler joqarıda atalg'an tillerdin' materiallarına awdarma jasag'anda ushırasıwı mu'mkin. Ma'selen: Du'nyada sonday ma'mleket bar, ol jerde ba'rshe hayal qızlar ten' huquqlı. Ol sonday adam, heshkim menen so'ylespeydi t.b.

Bul bir qatnaslıq so'zli bag'inın'qılı qospa ga'plerde da'slepki ga'ptin' ma'nisi son'g'ı bag'inın'qı ga'p arqalı tu'sindirilip kelgen.

Eki qatnaslıq so'zli anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bag'inın'qı ga'pinin' quramında **kim**, **kimnin'**, **kimde-kim**, **qanday**, **qaysı** t.b. qatnaslıq almasıqları, bas ga'ptin' quramında sog'an sa'ykes **ol**, **onın'**, **sol**, **sonın'**, **sonday** t.b. sıyaqlı siltew almasıqları qollanıladı: **Kimnin'** qolı qıymıldasa, **onın'** awzı qıymıldaydı (naqıl). **Kimnin'** dur g'a'rremshiligi bolsa, tili qısqa bolsa sol adam qorqadı ha'm bunday jerde salamat ortalıq bolmaydı («E.Q.»). **Kimde-kim** kitapqa ko'p qarasa, kitap **onın'** zeynin ashadı, so'zge sheshen etedi («Atalar so'zi»).

Sizdi **kim** mingizse ba'lent ma'rmerge,
Onın' ornı bolar barhama to'rde

(I.Yu.).

Eki qatnaslı so'zli anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pinde qatnaslıq so'z stillik talapqa ılayıq tu'sirilip qaldırılıp ta keledi:

Kim qasına jag'ımpaz jıynasa eger,
Erkindey ultanın tez uyıq teber.

Qaysi tilde qosiq aytsan'da janim,
Ba'ri tu'sinikli, qa'dirdan mag'an.

(I.Yu.).

Bul aniqlawish bag'inun'qili qospa ga'plerdin' birinshisin bas ga'pinde onin' ekinshisindegi bas ga'pte sol tildin' degen aniqlawishlar tu'sinilgen. Tu'sirilib qaldirilg'an aniqlawishlardin' ornı sol ga'plerdin' uluwmalıq mazmunınan ha'm tartımlanıp kelgen aniqlanıwshı so'z arqalı ga'p ishinde belgili bolıp turadı.

§ 114. Pısıqlawish bag'inun'qili qospa ga'pler tuwralı tu'sinik

Pısıqlawish bag'inun'qili qospa ga'p tu'rkiy tillerinin' qaysısında bolsa da, ma'nisi ha'm du'zilisi jag'man ko'p qollanılatug'un bag'inun'qili qospa ga'ptin' bir tu'ri. Ha'zirgi tu'rkiy tillerindegi izertlewler, sabaqlıqlar ha'm akademiyaq grammatikalarda onin' semantikaq tu'rlerge bo'liniwi 7 den 12 ge deyin ha'r tu'rli sanda ko'rsetiledi.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda pısıqlawish bag'inun'qili qospa ga'ptin' waqıt, orın, sın, salıstırmalı, sebep, maqset, sha'rt ha'm qarsılas bag'inun'qili qospa ga'p sıyaqlı 8 tu'ri qa'liplesken tu'rde u'yrenilip kiyatur. Olar du'zilisi, bayanlawish formasının' bildiriliwi, bag'ındırıwshı da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasına qaray bir-birinen ajıralıp turadı.

Ha'zirgi tu'rkiy tillerindegi ko'pshilik grammatika ha'm sabaqlıqlarda baslawish, bayanlawish, tolıqlawish, aniqlawish bag'inun'qili qospa ga'pler menen bir qatarda, pısıqlawish bag'inun'qili qospa ga'p funtsionallıq printsip tiykarında ko'p jıllardan beri usı termin menen u'yrenilip kiyatur.¹ Sonday-aq o'zbek tili izertlewshileri ta'repinen aniqlawish, tolıqlawish bag'inun'qili ga'pler sıyaqlı, pısıqlawish bag'inun'qili ga'ptin' de bas ga'ptin' bir ag'zasına (bayanlawishqa) qatnashı bas ga'ptin' mazmunı menen baylanısq, sol ag'zanı tu'sindirip keletug'ını so'z etiledi.²

¹ Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы (Морфология хэм синтаксис). Казан, 1959, 579-бет; Абдуллаев А. Муасир азарбайжан дилинда табели мираккаб шумлалар. Бакы, 1974, 249-бет; Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., изд-во «Наука», 1972, 315-бет; Покровская Л.А. Синтаксис гагаузского языка. М., 1978, 69-бет; Грамматика хакасского языка. М., «Наука», 1975, 403-бет; Есенов К. Сабактас курмалас сөйлемнің қурылысы. Алматы, «Ғылым», 1982, 68-бет;

² Махмудов Н., Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 170-бет; Сайфулдаева Р. Эргашиган кўшма гапнинг таснифи.- «Ўзбек тили ва адабиёти» 1989. №3, 22-бет.

Qaraqalpaq tilindeki bag'ının'qılı qospa ga'pler boyınsha izertlewlerde joqanda atalg'an «pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'p» terminini menen qollanılmay. «bag'ının'qılı qospa ga'ptin' ma'nisine qaray tu'rleri» dep atalıp kiyatırǵanı ma'lim. Haqıyqatında, pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponenti o'zinin' predikativlik belgisin saqlag'an halda jay ga'plerdeki pısıqlawısh sıyaqlı, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' mazmunın ha'r ta'repleme sıpatlap, onın' menen pısıqlawıshlıq ma'nide baylanıladı. Bul jag'ınan pısıqlawısh bag'ının'qı ga'pler jay ga'plerdeki tolıqlawısh ha'm pısıqlawısh is-ha'reketti sıpatlap kelgeni sıyaqlı, bag'ının'qı ga'pler de mazmunı jag'ınan bas ga'ptin' quramına kirip, ga'p ishindeki ga'p taqlette is-ha'reket, waqıyalardı ha'r tu'rli pısıqlawıshlıq ma'nide sıpatlaydı. Biraq, bas ga'ptin' quramına onın' bir ag'zası sıyaqlı pu'tkilley sin'ip ketpey, bag'ının'qılıq qatnastag'ı ga'plik belgisin saqlaydı.

Qaraqalpaq a'debiy tilinin' faktlerine tallaw jasap qarag'anımızda pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' funksional-semantikalıq belgilerine qaray: waqıt, orın, sın, salıstırma, mug'dar-da'reje, sebep, na'tiyje, maqset, sha'rt ha'm qarsılas bag'ının'qı ga'p sıyaqlı 10 tu'rge bo'linetug'ınhg'ı anıqlandı. Bulardıń mug'dar-da'reje ha'm na'tiyje bag'ının'qı tu'rlerinen basqa 8 tu'ri ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda u'yrenilip keldi. Al mug'dar-da'reje ha'm na'tiyje bag'ının'qılı ga'p tu'rleri o'z aldına bo'linbey, basqa tu'rlerinin' quramında u'yrenilip kelgen edi. Endi bulardı da a'debiy tildin' faktleri tiykarında o'z aldına bo'lip u'yreniw maqsetke muwapıq keledi.

§ 115. Waqıt bag'ının'qılı qospa ga'pler

Pısıqlawısh bag'ının'qılı ga'p bag'ının'qılı qospa ga'ptin' basqa tu'rlerine qarag'anda til faktlerinde ma'nisi, du'ziliw o'zgeshelikleri jag'ınan bay ha'm o'nimli qollanıladı. Pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri tuwralı qaraqalpaq tilinde M. A'wezov ha'm E. Da'wenov ta'repinen ken' izertlew jumısları islendi.¹

Eki yamasa birneshe jay ga'plerdin' o'z ara birin-biri waqıtlıq ma'nide tu'sindirip baylanısqan qospa ga'p tu'rleri waqıt bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'zedi. waqıt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponenti bas ga'pten an'latılǵan is-ha'reket, waqıyanın' bolıwı, bolıp o'tiwı, ha'm endi bolatug'ın waqıtlıq begilerin bildiredi: Men kelsem, Murat shay iship otır eken. (Sh.S.). Quyash ele ko'terile qoymag'an

¹ Әўсзов М. Хәзирги дәуир қарақалпақ тилинде бағыныңқы қоспа гәплер хәм олардың структурасы. Нөкис, 1972, 53-101-бетлер; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 461-477-бетлер.

ma'ha'ide, Nesibeli sirtqa shıqtı. Ba'ha'r baslanıwdan, bizler jaylawg'a ko'shemiz (O'.X.).

Bul waqıt bag'ınnı'qılı qospa ga'plerdin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyaları bir-biri menen waqıtlıq ma'nide baylanısp, bag'ınnı'qı ga'p bas ga'ptegi is-ha'rekettin' bir waqıtta bolg'anın, bolıp o'tkenin ha'm endi bolatug'ınnı ha'r tu'rli waqıtlıq ma'nide sıpatlap kelgen.

Waqıt bag'ınnı'qılı qospa ga'ptin' bag'ınnı'qı jay ga'pinin' bayanlawışının' bildiriliwi ju'da' ken' qollanıladı. Olar, ko'binese kelbetlik feyil, hal feyil, ha'reket atı feyilinin' ha'r tu'rli formalarında, sonday-aq sha'rt meyil, geypara betlik feyilge da'nekerlik xızmettegi de ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwinen boladı.

Waqıt bag'ınnı'qılı qospa ga'plerdin' quramındag'ı jay ga'pler, tiykarınan, sintetikalıq usıl menen baylanıladı. Olardıń analitikalıq usılda baylanıswı ju'da' az ushıraydı.

Waqıt bag'ınnı'qılı qospa ga'ptin' bag'ınnı'qı ga'pinin' bayanlawış formaları to'mendegi so'zler arqalı bildirilip, bas ga'p penen waqıtlıq ma'nilerde keledi:

1. a) bag'ınnı'qı ga'ptin' bayanlawışı kelbetlik feyildin' -g'an/-gen formalı tu'rinin' ataw, ken'islik seplik formalı so'zlerden, sol so'zlerge waqıt ma'nili ko'mekshi so'zler ha'm tirkewishlerdin' dizbeklesiwinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw waqtın bildiredi: Qonaqlar atalarınan tu'sip atırg'anda, awqatta pisip shamalasqan edi. Sabaq pitkennen, ol bizlerdi shaqırıp aldı (T.Q.). Aydana menen traktorshı awqatlanıp bolg'an waqıtta, Nurjan keldi (O'.X.). Bizler a'dewir jer ju'rgennen son' aspannan jawın tamshısı tamshulay basladı (N.D.);

b) waqıt bag'ınnı'qı ga'ptin' bayanlawışı kelbetlik feyildin' -ar/-er, -r ha'm juplasıp kelgen -ar-mas formal tu'rleri arqalı da bildiriledi. Biraq, bular ataw formasında emes, sol formaların' ornı seplik qosımtalı tu'rine waqıt ma'nili ko'mekshi so'zlerdin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyalarınnı' isleniw waqtın an'latadı: Orınbay a'skerlikke keterinde, anası Ta'jigu'l onnı' man'layınan shorp-shorp su'ydi (X.S.). Qalın' muz keter-ketpeste, sheshinip tu'stik suwlarg'a (Jiyen Jıraw). Sarımbet kazarmag'a keter waqıtta, kempir apam ga'p taptı. Adamlar jolg'a tu'ser aldında, Sinebryukov jigitlerge ha'zir awhaldın' jaqsı emesligin ayttı (A.A.). Tan' atıp, adam o'yer-bu'yerdi ko'rer-ko'rmes ma'ha'ide, Bekman menen qon'sısı Ermiyaz baxıt izlep, an' awlamag'a ketti (B.B.).

2. Waqıt bag'ınnı'qı ga'ptin' bayaanlawışı h'al feyildin' -ıp/ ip, -p, -a, -e, -may/mey, -g'ansha, -g'alı, -mastan formalarınan ha'm -g'alı, -mastan formalarna geypara tirkewishlerdin' dizbeklesip keliwinen

boladi: Ay batip, qalin' tog'ayg'a qaran'g'ılıq sho'kti(Sh.S.). Tu'n jarpi awa kele, Serjan az g'ana esin jynag'anday boldı (T.Q.). Jumagu'l oydan qutilmay-aq, oyın Jamilannın' tu'shkirigi bo'lip jiberdi (A.A'). Ol so'ylep bolg'ansha, Serkebay so'z qospay biyparwa otırdı (T.Q.). Biyilg'i ba'h'a'r kelgeli, umıtpasam usı da'slepki ton'ıwım shıg'ar (Sh.S.). Bular barmastan aldın, otawdag'ı ka'tqudalar menen jasawıllar sırtqa shıqqan eken (K.S.).

3. a) waqıt bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawıshı h'a'reket atanın' shıg'ıs seplik formalı tu'ri h'a'm sol formalı tu'rine baslap tirkeriwishinin' dizbeklesip keliwinen bolıp bas ga'pti waqıtlıq ma'nide sıpatlaydı: Shon'ki ketiwden, anası kirdi (T.Q.). Boranbay, miymanlar ketiwden-aq, qon'sısı A'bdimurat traktorshını shaqırıp kelip qoshqardı soydırıp taslag'an edi (J.A.). Patsha menen onın' qalınlg'ı maydang'a shıg'ıwdan baslap, bas barabanshı barlıq qu'shinin' jetkeninshe taza barabandı qag'a baslapdı (A.x.e);

b) tartımlanıp kelgen -uw/-u'w formalı h'a'reket atı feyiline menen, mattal ko'mekshi so'zlerinin' dizbeklesiw arqalı waqıt bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawı bildiriledi: Jaz shıg'ıwı menen, bizin' u'y Ko'klisuw degen jerge ko'ship ketti (N.D.). Semennin' dawısı jan'g'ırıp shıg'ıwı mattal, bizin' jigitler dushpanlardın' u'stine arslanday atıldı (K.S.).

4. Waqıt bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawıshı -sa/-se formalı sha'rt meyilden bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw waqtın bildirip keledi:

a) sha'rt meyildin' -sa/-se forması bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawıshı xızmetinde kelgende, I ha'm III betlerde qollanıladı ha'm bas ga'ptin' is-ha'reketi menen bir waqıtta bolg'an is-ha'reketlerdi an'latadı: Men da'lizge shıqsam, balalardıń bir qanshası toplasıp dalag'a qaray juwırdı (X.S.). Sol ku'ni Temir Turg'anbaydikine kelse, ol xoja menen so'ylesip otır eken (T.Q.);

b) bayanlawıshı I-III betlerdegi bag'ınn'qı ga'ptin' is-ha'reketi waqıtlıq jaqtan bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyasınan son' iske asqanın da bildirip keledi: Bul waqıyanı bildireyin dep mektepke barsam, ol rayong'a ketipti (Q.D.). Qa'dir qoylardı suwg'aratug'ın jerge kelse, A'biw ata qoylardı o'riske aydap ketipti (S.S.).

5. Bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawıshı bet bildiretug'ın feyillerge da'nekerlik xızmettegi de ko'mekshi feyilinin' degende, degenshe ha'm **degen waqıtta**, **degen shelli** formalarında dizbeklesip kelip bas ga'pti waqıtlıq ma'nide sıpatlaydı. Bunday du'zilistegi bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ınn'qı ga'p penen bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyaları, ko'binese bir waqıtta iske asqan waqıyalardı, geyde bas ga'ptegi is-ha'reket bag'ınn'qı ga'ptegi is-ha'reketten burın iske asqanın bildiredi: Biraq, bay balası biydaylıqqa endi jettim degende, mıltıq sestı

gu'rp ete qaldı (Q.D.). Begjan qol-polın juwaman degenshe, Zerxan awqatın da alıp keldi (X.S.) Jolbarıs endi jettim degen waqıtta, qashıp baratırǵ'an bala jolbarıs qılısh penen berip ketedi. Olar qayıp kelemen degenshe, ekipaj uyqılap ta ketti (O.B.). Ol esin jıynayman degen shellı, tezirek u'yime jetip alayın («Aziya xalıqlar ertegi»).

6. Waqıt bag'ınm'qılı qospa ga'ptin' bag'ınm'qı ha'm bas ga'pi qatnaslıq so'zli bolıp, o'z ara waqıtlıq ma'nide baylanısadı. Olar qatnaslıq so'zli bolıp baylanısqanda bag'ınm'qı ga'ptin' quramında qashan almasıǵı, bas ga'pte sog'an qatnaslı sol waqıtta ra'wish so'z qollanılıp, eki qatnaslıq so'zli waqıt bag'ınm'qılı qospa ga'p du'ziledi: Qashan gılt tabılsa, sol waqıtta qapını asharsız (Dik. Lan.). Qashan jer tapqa kelse, sol waqıtta atızlarg'a traktor tu'sedi («E.Q.»).

Bul du'zilistegi waqıt bag'ınm'qılı qospa ga'pler bag'ınm'qı ha'm bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyalarınm' isleniwinin' izbe-izli iske asatug'ınm bildiredi.

§ 116. Orın bag'ınm'qılı qospa ga'p

Orın bag'ınm'qılı qospa ga'ptin' bag'ınm'qı ga'pi bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw orınm, baslanıw yamasa bag'darlang'an orınm bildiredi. Bag'ınm'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri ko'pshilik tu'rkiy tillerinde erteden u'yrenilip kiyatırsa da, qaraqalpaq tilinde jaqing'a deyin o'z aldına bag'ınm'qılı qospa ga'ptin' bir tu'ri retinde qaralmay, sha'rt bag'ınm'qılı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip keldi. Ha'tte qazaq tilindegi izertlewler ha'm grammatikalarda ha'zirge deyin sha'rt qatnas bag'ınm'qılı qospa ga'p retinde u'yrenilip kiyatır.¹

Orın bag'ınm'qılı qospa ga'p o'tken a'sirdin' 70-jıllannın' ortalarına kelip, E.Da'wenovtın' qaraqalpaq tilindegi bag'ınm'qılı qospa ga'pler boyınsha izertlewlerinen orın ald² 90-jıllardan baslap mektep sabaqlıqlarında da u'yrenilip kiyatır.³

Qaraqalpaq tilinin' faktlerine tallaw jasap qarag'anımızda, orın bag'ınm'qılı qospa ga'ptin' bag'ınm'qı ga'ptin' bayanlawısh formasının' analitikalıq ha'm sintetikalıq usıl menen du'ziletug'ını ko'rinedi.

¹ Қазақ тилинин грамматикасы. II, Синтаксис. Алматы, «Ғылым», 1967. 200-бет; Есенов К. Сабактас курмалас сөйлемнің қурылысы. Алматы. «Ғылым». 1982. 62-63-бетлер.

² Дәуєнов Е. Қарақалпақ тилиндеги орын бағышынкылы гөл. «ӨзРИАКБ хабаршысы», 1974, №3 69-74-,бетлер; Хәзирги қарақалпақ әлебий тилиниң грамматикасы. Нөкис, «Билим», 1992, 477-482-бетлер.

³ Дәуєнов Е, Дәулетов М. Қарақалпақ тили. 9-класс ушын сабақлық. Нөкис, «Билим», 1991, 65-бет.

1. **Analitikalıq usıl menen du'zilgen ornı bag'mın'qılı qospa ga'p.** Ornı bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bayanlawıshı —sa formalı sha'rtı meyil arqalı bildiriledi de, bag'mın'qı ga'p penen bas ga'ptin' quramında qatnaslıq so'zler qollanıladi: Ha'kim qayda jumsasa, ol **sonda** isleydi (B.B.). El qayda ko'shse, **biz de solay** ko'shemiz (T.Q.).

Qatnaslıq so'zler arqalı du'ziletug'in ornı bag'mın'qılı qospa ga'pler eki qatnaslıq so'zli bolıp keledi. Olardag'ı qollanılatusug'in qatnaslıq so'zler formalıq ha'm ma'nilik jaqtan, ko'binese bir-birine sa'ykeslendi. Geyde olar bag'mın'qı ha'm bas ga'pte formalıq jaqtan sa'ykeslenbey, ha'r tu'rli formalarda qollanıwı da mu'mkin. Biraq, olardıń arasındag'ı ornı ma'nisinin' an'latılıwına kemislik kelmeydi.

Qatnaslıq so'zli ornı bag'mın'qılı qospa ga'ptin' du'ziliwi ushın to'mendegi qatnaslıq so'zler qollanıladi:

a) bag'mın'qı ga'ptin' quramında qayda, qay jerde (qayerde), bas ga'pte **sonda**, sol jerde (so'yerde) qatnaslıq so'zleri keledi: **Bolis qayda** bar desc, ol **sonda** barıp aytqanın qılıp ju'retug'in edi (Q.E.). **Qay jerde** aqsha ko'p bolsa, **sol jerde** go'zzallıq penen ibratlı so'z passıqqa shıg'adı (Sh.A.). **Qay jerde** iske shıntlap kirisilse, **sol jerde** na'tiyje ko'zge ko'rinedi («E.Q.»);

b) bag'mın'qı ga'pte qaydan, bas ga'pte sonnan so'zleri qatnasadı: Aldın'g'ı arba **qaydan** ju'rse, son'g'ı arba da **sonnan** ju'redi (naqıl);

d) bag'mın'qı ga'pte qayaqqa, qaysı, qaysı jaqqa, bas ga'pte sol jaqqa, sol jerge, **sol jaqta** siyaqlı qatnaslıq so'zleri qollanılıp, bas ga'ptegi isha'reket, waqıyanın' bag'dar alıw ornın bildiredi: Qaran'lar men qayaqqa ju'rsem, ay da sol jaqqa ju'redi (Dik. Lan). Balıq qaysı bo'limnen ko'p shıqsa, sol jerge barlıq ku'shti toplaw kerek (O'A.). Qaysı jaqqa ko'z jiberip qarasan', sol jaqta traktorlar jerdin' astın-u'stine shıg'arıp ju'rgenin ko'resen' (J.S.);

e) bag'mın'qı ga'pte **qalay** bas ga'pte **solay** qatnaslıq so'z qollanıladi. Bul so'zlerdin' qatnasınan du'zilgen bag'mın'qı ga'p bas ga'ptin' isha'reketinin' bag'darlang'an ornın bildiredi: Men onın' basın **qalay** bursam, ol **solay** burladi (J.S.).

Geyde eki qatnaslıq so'zli ornı bag'mın'qı qospa ga'ptin' bas ga'pinde stillik talapqa ılayıq qatnaslıq so'z tu'sirilip te qollanıwı mu'mkin. Biraq bas ga'ptegi tu'sirilgen qatnaslıq so'zdin' ornı uluwma ga'ptin' mazmunı kontekst arqalı belgili bolıp turadı: Qayta **qay jerde** top bolsa, top arasınan Jumagu'ldi tabasan' (O'A.). **Qay jerde** daw bolsa, na'stek molla (T.Q.).

2. **Sintetikalıq usıl menen du'zilgen ornı bag'mın'qılı qospa ga'p.** Ornı bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri E. Da'wenovtın' qaraqalpaq tilindegi ornı bag'mın'qılı qospa ga'p boyınsha izertlewinde so'z etilmeydi. Ol birinshi ret mekteplerdin' 9-klasları ushın du'zilgen

«Qaraqalpaq tili» sabaqlıg'ının' 1991-jilg'ı basılıwında ornın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' du'ziliwinin' 2-tu'ri retinde ko'rsetildi. Bunda «bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıştı kelbetlik feyildin' ornın seplik formalı –g'anda formasınan bolıp, bas ga'p penen baylanısadı. Bunday jag'dayda tiykarg'ı ornın ma'nisin bag'ının'qı ga'ptegi ornın ma'nisindegi so'z atqaradı: Bizler **Taqiyatastın'** tusına kelgende, jol ekige bo'lindi (Sh.S.).

Bul bayanlawış forması arqalı bas ga'p penen baylanısqa bag'ının'qı ga'p bas ga'pti ornın ma'nisinde sipatlap qayerde? degen sorawg'a juwap beredi. Tiykarg'ı ornınlıq ma'ni bag'ının'qı ga'ptegi **Taqiyatastın'** tusına degen ornın ma'nisindegi so'zge baylanıslı bolıp keledi.

Usıg'an jaqın du'zilistegi ornın bag'ının'qılı ga'pler a'zerbayjan, tatar, qarashay-balkar tillerindegi ilimiy miynetlerde de ko'rsetilgen.¹

Ornın bag'ının'qılı ga'ptin' bul tu'rinin' du'ziliwi eki tu'rli bolıp keledi:

a) ornın bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıştı kelbetlik feyildin' ornın seplik qosımtalı -g'an/-gen tu'ri arqalı bildirilip, bas ga'p penen baylanısadı. Bunday du'zilistegi bag'ınıqlı qospa ga'ptin' quramında ornın ma'nisindegi so'zler qollanılp, bas ga'pten an'lasılğ'an is-ha'reket, waqıyanın' isleniwinin' belgili orıng'a qatnasılığ'ın bildiredi: Mashina A'miwda'ryanın' tusına kelgende, bizler tu'sip qaldıq. Ko'ldin' jiyegine kelgende, taqırlıq shatırashtay bolıp ko'rindi (T.Q.);

b) ornın bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıştı ataw formadag'ı -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge ko'mekshilik xızmettegi jerde so'zinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptegi is-ha'rekettin' isleniw ornın bildiredi: Men ko'lden shıg'ıp, mayda tallı tog'ayg'a aralasa bergen jerde, qılan' etip bir atlı aldımnan shıg'a keldi (Sh.S.). Ja'lmen u'yine jaqınlag'an jerde, onı Xoja ku'tip aldı (T.Q.).

Bul sıyaqlı ornın bag'ının'qı qospa ga'plerdegi jerde ko'mekshi so'zinin' qatnası arqalı du'zilgen bag'ının'qılı qospa ga'ptin' ornınlıq ma'nisi da'slepki a) punkttegi du'ziliske qarag'anda biraz anıq ornınlıq ma'nige iye bolıp keledi. Eger a) punkttegi ornın bag'ının'qı ga'ptin' ornınlıq ma'nisi anıq bolmay, gu'milji bolıp, usı forma arqalı du'ziletug'in waqıt bag'ının'qı ga'p penen ma'nilik jaqtan ku'ta' jaqın bolıp qalg'anda, olardı bir-birinen ajratıwda jerde, waqıtta so'zlerin qatnasırıw arqalı bir-birinen ajratıw mu'mkin. Ma'selen, Mayda toran'g'ıllıqtın' arası menen qashıg'a o'rmelegenimde, aldımnan bajban g'arın shıqtı (Sh.S.).

¹ Абдуллаев Э. Муасир азарбайжан дилинда табели мураккаб шумлалар. Бакы, 1974, 268-бет; Закиев М.З. Хазерге татар адаби теле синтаксиси хэм пунктуациясе. Казан, 1984, 180-181-бетлер; Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., «Наука», 1972, 315-316-бетлер; Грамматика карачаево-балкарского языка. Нальчик, «Эльбрус», 1976, 550-бет.

Bul du'ziliztegi ga'p ma'nisi jag'inan waqit bag'inin'qılı qospa ga'p, onun' bag'inin'qi ga'pi qashan? degen sorawg'a juwap beredi. Eger usi ga'ptin' quramına jerde so'zin qatnastırıp du'zgenimizde, onun' ma'nisi orn ma'nisine o'tedi. Men mayda toran'g'illiqtin' arası menen qashıg'a **o'rmelegen jerde**, aldımnan bajban g'arri shıqtı.

Bul jag'dayda bag'inin'qi ga'pke orn ma'nisine qatnaslı qayerde? Sorawı qoyıladı.

§ 117. Sın bag'inin'qılı qospa ga'p

Sın bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' bag'inin'qi ga'pi bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' qalay islengenin, qa'ytıp a'melge asqanın yamasa aspag'an halatın, sın sıpattaydı.

Sın bag'inin'ılı qospa ga'ptin' bag'inin'ı ga'pinin' bayanlawışını, ko'binese hal hal feyilden bolg'an bag'inin'qi ga'pler sırtqı ko'rinisi ha'm ma'nisi jag'inan hal feyilli toplamlarg'a uqsas keledi. Biraq, olardıń arasındag'ı ayırmashılıqtın' tu'rkiy tillerinde biraz qa'liplesip kiyatırg'am ma'lim. Bul ayırmashılıq olardıń du'zilisinde ko'rinedi. Hal feyil toplamlı jay ga'plerde hal feyil toplamın du'zgen konstruksiya o'zine ta'n baslawıshsız, jay ga'ptin' quramında onun' ken'eytilgen ag'zası xızmetin atqaradı. Al hal feyiller bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawışını wazıypasında kelgende o'z baslawıshına iye bolıp, ga'plik konstruksiyanı du'zedi. Qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'inin'qi ga'p bas ga'pke g'a'rezli bolıp, bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'rekettin, isleniw sın, qalay iske asqanın sıpattap keledi.

Sın bag'inin'qılı qospa ga'p, tiykarınan, sintetikalıq usılda baylanısa-dı. Olardıń du'ziliwine qatnaslıq so'z yamasa bag'ındırıwshı da'nekerler qatnaspaydı.

Sın bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponentinin' bayanlawışını, ko'binese hal feyil formaları, siyrek jag'dayda geypara ko'mekshi so'zlerdin' qatnasman du'ziledi:

1. Bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawışını **-p (-ıp-ip)** formalı hal feyilden boladı. Bul forma hal feyildin' bayanlawışını xızmetinde o'nimli qollanıladı: Awıl aynası ko'k-jasılg'a **do'nip**, jazdın' sa'ni a'llaqashan o'z go'zzalıg'ın ko'rsetpekte (Q.J.). U'iken ko'zleri u'sti-u'stine **jıplıqlap**, a'jim basqan betinde quwanış payda boldı (J.S.).

2. Bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawışını bolımsız formadag'ı hal feyildin' **-may/-mey** qosımtalı tu'rinen bolıp, bas ga'ptin is-ha'reketinin' isleniw sın bildiredi: Olarg'a soqqı beretug'ın la'shker **jiberilmey**, barlıq ku'sh qon'ıratlılarga qarsı ja'mlendi (T.Q.). Xan olardı qasaqana narg'a mingizbey, urıstın' barısın ko'rsetpey, olarg'a o'zi xabar aytıp tur (T.Q.).

3. Bayanlawışını **-mastan/-mesten** formalı hal feyil arqalı bildirilip, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' qalay iske asqanın sıpattaydı: Suw

ısırap bolmasthan, atız erkin tola basladı (J.S.). Jetimektin bul so'zine Jiyen ku'lip qoymastan, onun' qasında turg'an basqa adamlar da ishek-silesi qatıp ku'ldi (J.S.). Eki ta'repten qamap kiyatirg'an dushpannıń ortasında qalg'an Shabat penen Esemurat buring'ıday bug'ıp jatpastan, ekewi bir-birine arqasın su'yep tu'rgelip turıp-aq attı (J. S.).

4. Bag'ınnı'qı ga'ptin' bayanlawıştı **-g'anday/-gendey, -tug'ınday** formalı hal feyil ha'm sol formadan keyin **bolıp** ko'mekshi feyili dizbeklesip, bas ga'ptin' is-hareket waqıyasının' qalay, qa'ytıp iske asqanın bildiredi. Bunın' ekinshi tu'ri (g'anday bolıp) da'slepki (g'anday) tu'rine qarag'anda waqıyanın' isleniw sının anıq ko'rsetedi: Jerdin' u'stinde ha'reket toqtap **qalg'anday**, bir kese shay ishim tınıshlıq sho'kti (T.Q.). Sol waqıtta birew **salıp qalg'anday**, arqası jibirley basladı (B.G.). Ton'nın' u'sti **jibiskendey bolıp**, atızlar janlandı (T.Q.). Bazda qanday da bir o'lpın dawıs **esitilgendey bolıp**, olda ko'z ashıp jumg'anşa u'nin o'shiredi (O'.X.).

Bayanlawıştı hal feyildin' **-g'anday/-gendey** forması arqalı du'zilgen bag'ınnı'qı ga'p mani bildiriwi jag'ınan salıstırmalı bag'ınnı'qı ga'pke uqsas kelip qalatugin jagdaylar da ushurasadı. Biraq bundayda **-ganday** forması arqalı duzilgen bag'ınnı'qı gap bas gaptegi is-hareket, waqıyanın' iske asıw usulının salıstırwshılıq sının ko'rsetip kelse, sın bag'ınnı'qılı qospa gap, al bag'ınnı'qı gap penen bas gaptegi is-hareket, waqıyalar bir-birine salıstırmalı ma'nide kelse ha'm olardin' jay ga'plerinin' bayanlawışları bir tu'bir so'zden yamasa sinonim so'zlerden bolsa, bunday jag'dayda salıstırmalı bag'ınnı'qılı ga'p boladı: 1. Biraq barlıq jilqı **jorg'a bola bermegendey**, barlıq adam da shayır bola bermeydi (M.D.). 2. Jan'a shag'ırayıp turg'an aq bulıların' betine ta'biyat qara perdesin **japqanday**, aspan tu'nere qaldı (K.S.).

Bul ga'plerdin' birinshisi salıstırmalı, ekinshisi sın bag'ınnı'qılı qospa gap, ma'nisinde kelgen.

5. Bag'ınnı'qı ga'ptin' bayanlawıştı atawış so'z ha'm geypara eliklewish so'zlerge ha'l feyil formasındag'ı **bolıp** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiw arqalı bildirilip, bas ga'ptin' is-hareket, waqıyanın' isleniw sının an'latadı: Onın' dawısı tu'n tınıshlıg'ın buzg'an a'jayıp **jan'g'ırıq bolıp**, alıs-qıyırılar a'jag'a dep ta'kirarladı (T.Q.). Eki betinin' alması qıp-qızıl bolıp, tu'ri o'zgerip ketti. Man'layının' teri gu'lge tu'ken qoyıw shıqtay **g'uj-g'uj bolıp**, Aydana japtın' rashına kelip toqtadı (O'.X.).

6. Bag'ınnı'qı ga'ptin' bayanlawıştı arıqlıq meyildin' **-dı/--dı** formasına **dep** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwi arqalı bas gaptegi is-hareket, waqıyanın' isleniw sının bildiredi. Bunday du'zilistegi bag'ınnı'qı qospa ga'ptin' bag'ınnı'qı ga'pi orın ta'rtibi jag'ınan, ko'binese, bas gaptin' burın, geyde onın' ortasında da keledi: Ha'mme xalayıq, xannın' ulı atasının' ornına xan **boladı dep** tarqasadı (Q.x.e.).

Bular iz kesip so'zsiz tabadi dep, adamlar og'an isengen qa'lpinde qala berdi (A.B.). Ol, tu'sip aturg'an pa'rlerdin' ornina jan'adan pa'r shig'adi dep, tinishlandiripti (Ha'r tu'rli xaliq ertekleri).

§ 118. Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'p

Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiyalarının' mazmunı bir-biri menen o'z ara uqsaslıq, ten'ey ma'nilerinde salıstırıw arqalı du'ziledi. Olardın' jay ga'pleri arasındag'ı salıstırmalıq birin-biri tu'sindiriw joli menen emes, is-ha'reket, waqiyalardın' yamasa jeke so'zlerdin' ten'be-ten'lik, uqsaslıq belgilerin salıstırıw arqalı iske asadı. Sonlıqtan salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerine basqa bag'ının'qı ga'plerdegidey sorawlar qoyılmaydı. Da'slepki jay ga'ptegi is-ha'reket, waqiya qanday da'rejede iske asatug'ın bolsa, son'g'ı jay ga'ptegi (bas ga'ptegi) is-ha'reket, waqıyanın' sonday da'rejede iske asatug'ınlıg'ı salıstırıladi. Demek bas ga'ptin' mazmunı bag'ının'qı ga'ptin' mazmunına salıstırıw arqalı ashıladi.

Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawışı, ko'binese bir tu'bir so'zden yamasa ma'nileri o'z ara bir-birine jaqın sinonim so'zlerden boladı: Jawingerlerge azıq-awqat qanday kerek bolsa, kiyim-kenshek te sonday kerek (A.B.). Quyash shıg'ıstan Jer planetasına o'z nurın shashatug'ınday, endi ha'r ku'ni en' jaqsı, en' jan'a quwanışlardın' xabarı bizin' elimizden pu'tkil du'nya ju'zine taraladı («E.Q.»).

Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri sintetikalıq ha'm analitikalıq usıllar arqalı baylanısadı.

I. 1) sintetikalıq baylanıstag'ı bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı hal feyildin' -g'anday/-gendey, -g'anşa/-genshe formaları, kelbetlik feyildin' -g'an/-gen formasına sıyaqlı, sekılli, sayın, go're tirkewishlerinin' dizbeklesip keliwinen boladı: Ku'n jerdin' ılayın sorıp alg'anday-aq, tın' jer de ku'shimizdi sorıp almaqta (T.Q.). Alistag'ı ag'ayinnin' atı ozg'anşa, awılastın' tayı ozsın (naqıl). Ma'n'gilik dwigateldin' joybarları ta'biyattın' a'piwayı nızamların bilmewden kelip shig'atug'ını sıyaqlı, imperıyanın' talapları da ha'zirgi zamanda du'nya haqqındag'ı haqıyqatlıqtan uzaq tu'siniklerden kelip shig'adı. («E.Q.»). Diywalg'a pa'tikten nur to'gilgen sekılli, jaydın' ishi birden jaqtılan-g'anday boldı (T.Q.). Ol paxtını qol menen tergenen go're, mashına menen tergen mın' ma'rtebe an'sat ekenligin tu'sinedi (N.S.);

2) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı shıg'ıs seplik qosımtalı -g'an+nan formalı kelbetlik feyilden bolıp, bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide qatnas jasaydı:

Aq biydayı turıp sulı sepkennen,
Taza salı turıp shigin ekkennen,
Jo'nsız qırq ku'n qayg'i-uwayını shekkennen
Den-sawlıqta bir ku'n shadlıq jaqsıraq.

(Berdaq).

Bunday shıg'ıs seplik qosımtalı kelbetlik feyildin' qatnasınan du'zilgen konstruksiya geypara izertlewlerde bag'ının'qı ga'p bola almaydı, ol ken'eytilgen ag'za bolıp keledi dep ko'rsetiledi.¹ Haqıy-qatında, bul du'zilistegi konstruksiya til faktlerinde ju'da az qollanıladi. Biraq, usı jag'ma qarap olardı bag'ının'qı ga'pti du'ze almaydı dep qarawg'a bolmaydı. Ma'selen, joqardag'ı qosıq qatarlarındag'ı dıqqat etilgen konstruksiyalar ha'mmeside du'zilisi ha'm bas ga'p penen ma'nilik qatnası jag'ınan salıstırmalı bag'ının'qı ga'ptin' talabına juwap beredi. Bulardıń salıstırwshılıq ma'nisin elede da'lirek anıqlaw ushın -g'an//nan,-gen//nen formaların-g'ansha-genshe forması menen almastırğanda, bul ma'ninin' anıq ekenligin bayqawg'a boladı:

Jo'nsız qırq ku'n qayg'i-uwayım shekkenshe,
Den sawlıqta bir ku'n shadlıq jaqsıraq.

Sonday-aq, salıstırmalı ma'nidegi -g'ansha//-genshe formalı konstruksiyalardı da -g'annan/gennen forması menen almastırıp ayırwğ'a boladı:

Ju'z jil qul bolg'ansha essiz du'nyada,
Bir ku'n azat ju'rgen onnan zıyada.

(S.X.).

Bunday jag'dayda bas ga'ptin' bayanlawışı, ko'binese salıstırwshılıq ma'nidegi atawış so'zlerden boladı. Almastırılğ'an jag'dayda da azı-kem stillik o'zgesheliktin' bayqalg'anı bolmasa, uluwma ga'ptin' mazmunına o'zgeris kirmeydi.

3. a) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı sha'rt meyildin' -sa/-se forması arqalı bildirilip, bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide qatnas jasaydı. Bunday salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'plerde ma'nilik jaqtan ha'r tu'rli zatlar, waqıyalar ha'm ha'diyseler yamasa belgili bir waqıt aralıg'ındag'ı o'zgerisler salıstırıladi. Bul sıyaqlı salıstırwlar sol waqıya ha'diyselerdin', uqsaslıg'ı, qarama-qarsılıg'ı ha'm t.b. belgileri boyınsha salıstırılıp keledi: Ol qanar tıqsa, men de qanar tıqtım (O'.X.). Sen

¹ Хәзирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992 46-бет.

terip u'lgersen', men de terip u'lgeremen (O.D). Usı otırg'an ata ma'kanın'dı qa'dirlemesen', men qa'dirlemeymen (A'.A.);

b) bag'ınn'qı ga'p penen bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyalardıń arasındag'ı salıstırmalıq mazmun belgili bir da'wir, waqıtqa baylanısh salıstırıldı: Revolyutsiyag'a shekem Qaraqalpaqstannın' sanaatı tek qol o'nermentlikten ibarat bolsa, bu'gin Qaraqalpaqstan aldın'g'ı qatardag'ı industriyalı, awıl xojalıg'ı kompleksli mexanizatsiyalang'an, ekonomikasi menen ma'deniyatı tasqınlap rawajlang'an respublika. Bunları bizin' ata-babalarımız A'miw boyında jaz boyı man'lay terin to'gip, gu'zde qadaqlap, batpanlap qırman ko'tergen bolsa, endi bul jerlerdin' baylıg'ı birneshe millionlag'an pud ha'm birneshe ju'z min'lag'an tonnalar menen o'lishenedi («E.Q.»).

Geyde usı sıyaqlı salıstırmalı bag'ınn'qılı qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' quramında geypara salıstırwshılıq ma'nili ku'sheytkish so'zler kelip te, salıstırwshılıq ma'ni a'dettegiden go're ele de ku'sheytilip ko'rsetiledi: Paxta qanshelli qa'dirili bolsa, adam onnan da qa'dirili («E.Q.») Men Gu'izardı qanday jaqsı ko'rsem, Bektemir de onı mennen kem ko'rmeydi eken. (X.S.). Bul qon'sılar hiyleker bolsa, Peter olardan da beter hiyleker eken («Ha'r tu'rli xalıqlardıń ertekleri»)

4. Bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawıshı atawısh so'zlerden bolıp, og'an bolsa ko'mekshi feyili dizbeklesip keliwi arqalı bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide baylanıladı: Aytırwshı aqıl **bolsa**, tın'lawshı dana. Jer ınsqal gindigi bolsa, diyqanlar jerdin' gilti (naql).

II. 1) analitikalıq usıl menen baylanısqan bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' bag'ınn'qı komponentinin' bayanlawıshı —sa/-se formalı sha'rt meyilden bolıp, bag'ınn'qı ha'm bas ga'ptin' quramında qatnashlıq so'zler keliw arqalı bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide baylanıladı: Sawashtag'ı komandirler arasında jaw bekinisken qorg'andı alıw ushın jaris **qanday** ha'wıjlense, tıldag'ı komandirler arasında da oljanı erte alıw ushın ba'seki **sonday** ku'shli edi. (K.S.). Ol o'z basın **qanday** qa'dirlese, jurıt basın **sonday** qa'dirleydi (O'.A.). Toy tarqag'annan keyin **qalay** ma'sla'hat bersen'iz, **solay** jazalaymız (T.Q.);

2) bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawıshı —sa/-se formalı **bolsa** ko'mekshi feyilinin' atawısh so'z, kelbetlik feyil ha'm geypara modal so'zler menen dizbeklesip keliwinen boladı. Bunday jag'dayda da salıstırwshılıq ma'ninin' bildiriliwi ushın bag'ınn'qı ga'ptin' quramında **qanday**, bas ga'pte **sonday** qatnashlıq so'zler qollanıladı. Yamasa sonday so'zi qollanılmay da keliwi mu'mkin: Diyqanshılıqta tuqımdı o'z waqtında egiw **qanday** a'hmiyetke iye bolsa, malsharwashılıg'ında mallardı o'z waqtında tuqımlandıırıw da **sonday** a'hmiyetke iye. («E.Q.»). Jumagu'l jurttı **qanday** su'yetug'in bolsa, ol Palwandı da **sonday** su'yedi (O'.A.). Jal'men jıynalısta qanday so'ylegen bolsa, adamlar tarqag'annan son'

da Jiyemurat penen shu'yrkelenisip, ha'tteki maqtanish penen kewil ko'terin'kilik so'zler aytisip tarqasqan edi (T.Q.);

3) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawishi —g'an//gen formalı kelbetlik feyilge sıyaqlı tirkewishinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyag'a salıstırwshılıq ma'nide qatnas jasaydı. Bunday jag'dayda salıstırwshılıq ma'ni qanshelli-sonshelli so'zleri menen birge ga'ptin' uluwmalıq mazmunınan an'lasıladı: Qon'iratlılar tariyxta qanshelli erte ko'ringen sıyaqlı, Qon'irat qalası da qaraqalpaq tariyxında erteden belgili (I.Yu.).

Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı qatnaslıq so'zler bag'ının'qı ha'm bas ga'pte forması jag'ınan sa'ykeslenbey, ha'r tu'rli formada kefip te salıstırmalıq ma'ni bildiriwi mu'mkin: Ha'zir kosmos korabli diyqannın' arbasınan qanday o'zgeshe bolsa, bu'gingi haqıyqatlıg'ımız da buring'ıdan sonshelli o'zgeshe («E.Q.»).

Geyde stillik talapqa baylanıslı bag'ının'qı ga'ptin'quramında qatnaslıq so'z qollanılp, bas ga'pte qollanılmawı da mu'mkin. Bunday jag'dayda da'slepki jay ga'ptegi qatnaslıq so'zge sa'ykes bas ga'ptegi qollanılmag'an qatnaslıq so'zdin' ornı kontekst arqalı belgili bolıp turadı: Aw toqıwshılar qanday ba'sekige tu'sse, iynelik toqıwshılar da jarısıp, ıqlas penen isleydi (K.S.).

Qanday ko'retug'in bolsan' sen meni,
Men de tap jamımday ko'remen seni.

(T.J.).

§ 119. Mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'p

Pısıqlawish bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri tu'rkiy tillerinin' ko'pshiliginde erteden u'yrenilip kiyatırsa da, qaraqalapaq tilindegi izertlew ha'm sabaqlıqlarda o'z aldına qaralmay, ha'zirge deyin salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip kiyatır.¹ Haqıyqatında, mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' komponentlerinin' arasında mazmunı jag'ınan mug'dar ma'nisindegi salıstırwshılıq bar. Biraq, salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'plerdegidey, olardıń salıstırwshılıq ma'nisi da'l anıq emes. Bularda salıstırwshılıqqa qarag'anda mug'darlıq mazmun basım kelgedi. Salıstırın': Adam balasına hawa, suw qanday kerek bolsa, ma'deniyat ta sonday kerek (X.S.). Balıq qansha mol bolsa, aqsha sonsha ko'p boladı (As.M.).

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992, 494-496-бетлер; Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөкис «Билим», 1996 280-бет; Da'wletov M. Da'wenov E. Qaraqalpaq tili. 9-klass ushın sabaqlıq. Nö'kis, «Bilim», 2002, 52-53-бетler.

Bul ga'plerdin' ekewi de qatnashiq so'zler arqali du'zilgen. Bulardin' birinshisindegi jay ga'plerde hawa, suw ha'm ma'deniyat so'zleri qanday, sonday qatnashiq so'zler arqali sapasi jag'inan salistirilg'an. Ekinshi bag'imn'qili qospa ga'ptin' jay ga'plerinde de baliq ha'm aqsha so'zleri mug'darliq ma'nidegi qansha, sonsha so'zleri arqali salistiriwshiliq ma'nige iye boladi. Biraq bulardin' arasindag'i mazmun sapaliq qatnastag'i salistiriwshiliq ma'ni emes, mug'darliq ma'ni basim keledi. Bul jag'daylar mug'dar-da'reje bag'imn'qi ga'pti salistirmali bag'imn'qili qospa ga'ptin' quramında emes o'z aldina u'yreniwdi talap etedi.

Mug'dar-da'reje bag'imn'qi ga'p bas ga'ptin' mazmunına qatnash onin' is-ha'reketinin' mug'dar-shamasın, da'rejesin bildiredi. Pısıqlawish bag'imn'qili qospa ga'ptin' bul tu'ri de basqa qatnashiq bag'imn'qi ga'pler sıyaqlı qatnashiq so'zli bolıp du'ziledi. Qatnashiq so'zler olardin' eki komponentinde de qollaniladi. Eki qatnashiq so'zli mug'dar-da'reje bag'imn'qili qospa ga'ptin' bag'imn'qi ga'pi ba'rthama bas ga'pten aldın keledi. Mug'dar-da'reje bag'imn'qili qospa ga'ptin' bag'imn'qi ga'pinin' bayanlawishu to'mendegi feyil formali ha'm qatnashiq so'zler arqali bas ga'p penen baylanıladı.

1. Bag'imn'qi ga'ptin' bayanlawishu sha'rt meyildin' -sa/-se formasi arqali bildirilip, ha'rbir jay ga'ptin' quramında qatnashiq so'zler qollaniladi:

a) bag'imn'qi ga'pte neshe, qashan soraw almasıqları, bas ga'pte ra'wish tiykarlı qatnashiq so'z qatnasadı: Ximiya **neshe** tu'rli boyaw shug'arsa, **sonsha** tu'rli tufli bar («E.Q.»). Anası **qansha** asıwlı ha'm jumbaqlı so'ylese, Ernazar **sonsha** teren' oyg'a shu'mer edi (T.Q.).

Qansha ko'p tiyesen' paxta, salın'dı,

Bul jo! **sonsha** qurg'ınlatar halın'dı.

(I.Yu.);

b) bag'imn'qi ga'pte **qanshelli**, bas ga'pte **sonshelli** so'zleri qollanılıp, bag'imn'qi ga'ptegi mug'dar ma'nini ku'sheytip ko'rsetedi: Paxtani qanshelli a'lpeshlep ta'rbiyalasan', ol sonshelli o'nim beredi («E.Q.»). Parlament te, sud ha'kimyati da, hu'kimet te qanshelli ku'shli ha'm erkin bolsa, biz jan'a a'sirdin' talaplarına sonshelli da'rejede ko'birek juwap bere alamız. Adamlarımızdın' siysiy sanası ha'm bilim da'rejesi qanshelli joqarılasa, biz demokratiya jolında qanshelli ko'p unamli o'zgesheliklerge erissek, erkinlestiriw protsesleri de sonshelli tezlesedi («E.Q.»);

d) bag'imn'qi ga'pte qanshama, bas ga'pte sonshama qatnash so'zleri qollaniladi: Siz bizlerdi uslaw ushın qanshama mashaqatlansan'ız, biz de sizin' izin'izde sonshama mashaqatlandiq (J.S.).

Qanshama jiraq bolsam o'zin'nen men,

Qiyalımdı tartasan' sonshama menin'.

(T.M.).

Mariya İvanovanın' atın atag'andag'ı iltipatsızlıq so'zleri mag'an qanshama a'depsizlik bolıp ko'rinse, sonshama a'dilsizlik te bolıp ko'rindi (A.T.).

2. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge sayın tirkewishinin' dizbeklesip keliwi arqalı da bildiriledi. Bunday jag'dayda da mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' ha'rbir komponentinde qatnashlıq so'zler qollanladı: Ol qanshelli kewilli ju'rgen sayın, soldatları da sonshelli kewilli edi (T.Q.). Olenin Rossiya orayınan qanshelli alıslasqan sayın, og'an o'zinin' buring'i o'tken-ketkenleri de sonshelli qashıqlag'anday ko'rinedi (Lev.To.). Adam qanshama ko'p bilgen sayın, revolyutsiyamızdın' isi ushın sonshama hadal xızmet etedi. Ma'mleket qanshelli juwapkerli ekonomikalıq ha'm sotsiallıq jaqtan talap qoyg'an sayın, ilimpazlardın' u'lesi sonshelli u'iken bolıwı tiyis («E.Q.»).

Geyde mug'dar da'reje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pinde qatnashlıq so'z tu'sirilip qollanılıp ta keledi. Bunday jag'dayda tu'sirilgen qatnashlıq so'z ga'ptin' uluwmalıq mazmunınan belgili bolıp turadı: Jerge qansha ta'rbiya bersen', ol da sag'an baylıg'ın ayamaydı. Qız qansha bilimli bolsa, u'y-xojalıq jumısların men'geriwi, sheberligi sol bilimge sa'ykes bolıwı kerek (G.I.).

§ 120. Sebep bag'ının'qılı qospa ga'p

Sebep bag'ınqılı qospa ga'p du'ziliwi boyınsha bir-biri menen o'z-ara ma'nilik jaqtan tig'ız baylanıslı bolg'an bag'ının'qı ha'm bas ga'pten du'ziledi. Onın' bag'ının'qı ga'pi is-ha'reket, waqıyalar arasındag'ı sebepti bildiredi de, bas ga'pte sol sebep na'tiyjesinde ju'zege keletug'in waqıya ko'rsetiledi. Demek, sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı sebeplik ma'ni sebep penen na'tiyjenin' tig'ız baylanıslıg'ınan, o'z ara qarım-qatnashlıq mazmunınan kelip shıg'adı. Bunda bag'ının'qı ga'ptegi waqıya mazmunı jag'ınan bas ga'ptegi waqıyanın' ishine onın' sebebin bildiriwshi bo'legi sıpatında kiredi, sonlıqtan bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıya tiykarg'ı waqıya bolıp keledi: Adam onsha ko'p bolmag'anlıqtan, jaydın' do'geregi qurı alan' bolıp qaldı (O'.X). Jer ızg'ar bolg'an son', tamnın' tırnag'ı da tozıptı (O'.A).

Bul ga'plerdin' ekewinde de bag'ının'qı ga'pten an'lasılğ'an waqıyalar son'g'ı ga'ptin' mazmunı menen ma'nilik jaqtan baylanıslı, bag'ının'qı ga'plerdegi xabarlang'an waqıyanın' sebebi (adamnın' ko'p bolmawı, jerdin' ızg'ar bolıwı) aytılsa, keyingi ga'pte sol sebepler arqalı ju'zege kelgen na'tiyje (qurı alan' bolıwı, tamnın' tırnag'ının' tozıwı) bayanlanadı. Bunda bag'ının'qı ga'p bas ga'ptegi waqıyanın' kelip shıg'ıwına sebepshi boladı.

Sebeb bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ının'qı ha'm bas ga'p o'z ara bir-biri menen sintetikaliq ha'm analitikaliq usullar arqali ma'nilik baylanisqa tu'sedi.

Sintetikaliq usılda du'ziletug'ın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi orın ta'rtibi jag'ınan ba'rhamama burın, bas ga'p onnan son' keledi.

Sintetikaliq usul menen baylanisqan sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı jay ga'pinin' bayanlawıshı xızmetinde hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyili, sha'rt meyil ha'm geypara betlik feyiller qollanıladı.

1. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı **-ıp/-ip, -p**, bolımsız **may/-mey** formalı, **-g'anlıqtan/-genlikten, -g'anday/-gendey** qospa formalarından bolıp, bas ga'p penen sebep ma'nisinde baylanısadı: Kesh bolıwdan arqadan qattı samal esip, da'ryanın' ishi ala-burqan du'beley boldı (K.S.). Biraq sonnan beri ata-ana qızınun' ta'g'diri tuwralı qayıtıp so'ylespey, bul so'z umit bolıp ketken edi (T.Q.). Shug'ıs ta'repten samal tura baslag'anlıqtan, olar bu'gin jawın jawmas-aw dep shamaladı (A.A'). Sarımbektin' bilgishligi Tarasqa qanday da bir isenimlilikke payda qılğ'anday, ol birden jallanıp ketti (O.B.).

2. Sebeb bag'ının'qılı ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' **-g'an/-gen** formasına barıs, shug'ıs seplik qosımtalarınun' qosılıwınan ha'm sol **-g'an/-gen** formasının' ataw yamasa shug'ıs seplikli tu'rine geypara tirkewishlerdin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'p penen baylanısadı: Ol **menin' kewlimdi almaqshı bolg'anuna**, men de quwandım. Qonag'ımın' tu'ri birden o'zgergenen, hayal an'ırayıwı menen tan'lanıp qaldı (T.Q.). Shayıqtın' diqqatı at qosshısına **awg'an son'**, Maman da atınun' ju'wenin tartıp izirck ju'rıdı (T.Q.). To'bedegi jalğ'ız kishkentay g'ana pa'tikten basqa jerden jaqtılıq **tu'speytug'm bolg'annan son'**, o'jirenin' ishi ku'ta' qaran'g'ı (A'.Sh.). Du'beley **ku'sheygen sayın**, tolqınlar sekiriwin shaqqanlatıp atır (O.B.). Ko'kiregi o'sken jas biy bul ga'pti birinshi ret **aytqanı ushun**, Amanlıq heshten'e dey almay tug'ıldı (T.Q.).

3. Sebeb bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawıshı ha'reket atınun' tartımlang'an **-ıwı, -g'anlıg'ı**, formalarına **ushun, sebepli, na'tijede, arqasında** ko'mekshi so'zlerinin' dizbeklesiwı bolıp, bas ga'p penen sebep ma'nisinde baylanısadı: Sudya onnı' paydasına isti **sheshiwı ushun**, asxananın' xojayını og'an sıylıq a'kelip beripti (ertekten). Ku'n ıssı **bolg'anlıg'ı** sebepli, ol azmaz iyisleneyin depti (K.M.). A'bdimurat Polatovtin' kirip keliwi menen, ba'ride orınlarınan o'rre turdı (T.N.). Ka'rxana ja'ma'a'ti jumıstı **o'nimli islewi arqasında**, ma'mleketlik joba jılma-jıl artıg'ı menen orınlanbaqta («E.Q.»).

Geyde bayanlawıshı **-ıw/-ıw +kerek, itimal** so'zlerinin' dizbeklesiwinen du'zilgen bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen sebep ma'nisinde qatnas jasaydı. Bul du'zilistegi sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' komponentleri arasındag'ı ma'ni subyektiblik modallıq ma'nige iye

boladı: Geypara ornlarda gilmalanı qayta-qayta sıypalay bergen bolıwı **kerek**, diywaldın' ju'zi jıp-jıtır bolıp tegislenip qalıptı (J.S.) Ko'she jel menen shan'g'ıtıp atırg'an bolıwı **ıtimal**, olardıń bet-a'lpi un jaqqanday (O'.X.).

4. Sebep bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawıshı sha'rt meyildin' **-sa/-se** forması ha'm sol fõrmaga' janapaylıq xızmettegi **da/de** ko'mekshi so'zinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw sebebin an'latadı: Qara bult oynap shıg'ıp **jılissa**, a'lem ju'zi jarıq ete qaladı (K.S.). Tosman iyt u'rse **de**, ol shorshıp ketedi (B.B.).

5. Bayanlawıshı **-sa/-se +kerek** so'zinin' dizbeginen bolg'an bag'ınn'qı ga'p bas ga'p penen sebeplik ma'nide qatnas jasadı. Bul sıyaqlı du'zilistegi bag'ınn'qılı qospa ga'plerden subiektiblik modallıq ma'ni an'latıladı. A'sirese modallıq ma'ni bag'ınn'qı ga'ptin' basında **shaması** so'zi qollanılg'anda biraz anıq boladı: Abtobustın' kelmegenine **ko'p waqıt bolsa kerek**, ku'tiwshiler nayatıy ko'p eken. Birewi a'skerlikten jaqında **kelgen bolsa kerek**, u'stindegi a'skeriy formasın ele o'zgeriptepti. Shamasi, bir jerlerde tayıp ketip **qulag'an bolsa kerek**, u'sti-basınn' ba'ri batpaq.

6. Sebep bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' bag'ınn'qı ga'pinin' bayanlawıshı III bettegi anıqlıq meyilge **dep** ko'mekshi so'zinin' dizbeklesiwinen bolıp, bas ga'ptegi waqıyanın' isleniw sebebin bildiredi: Ku'nnin' ıssısında qanıqtag'ı suw na'llerdi **quwratıp taslaydı dep**, ol ko'birek tu'ngi suwg'arıwg'a ku'sh salatug'ın edi (Sh.R.).

Sebep bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' analitikalıq usıl menen baylanısqan tu'rin bag'ındırıwshı da'nekerler du'zedi: Qaraqalpaq tilinde da'nekerlerdin' sanı onsha ko'p emes. Olar to'mendegiler: **sebebi, o'ytkeni, sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, nege desen', na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, sonın' saldarman, aqıbetinde, sonın' aqıbetinde, sonın' arqasında** t.b. Bul da'nekerlerdin' **sebebi, o'ytkeni, sonlıqtan, sol ushın, sonın' ushın, nege desen'** tu'rleri burınnan qa'liplesken tiykarg'ı da'nekerlerdin' toparın du'zedi, olar tilde ken' qollanıladı. Al son' qa'liplesken da'nekerlerdin' toparına da'nekerlik wazıypag'a o'tken **na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, sonın' saldarman, aqıbetinde, sonın' aqıbetinde, sonın' arasında** da'nekerleri kiredi. Son'g'ı topardag'ı tu'rleri da'nekerlik xızmettegi so'zler dep te ataladı. Bulardıń ha'mmesi de bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi o'z ara sebeplik, na'tiyje ma'nilerinde baylanıstırıwg'a qatnasadı. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, olar sebep da'nekerleri (**sebebi, o'ytkeni, nege desen'**), **na'tiyje da'nekerleri** (**sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, sonın' saldarman, aqıbetinde, sonın' aqıbetinde, sonın' arasında**) bolıp eki toparg'a bo'linedi: Bunın' birinshi topardag'ı tu'rleri sebep bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı

bag'ının'qı ha'm bas ga'plardi baylanıstıradı. Ekinshi topar tu'rleri na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıs-tırıwshı xızmetti atqaradı.

Sebep da'nekerler arqalı du'zilgen bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pi ornın ta'rtibi jag'ınan bag'ının'qı ga'pten burın, al bag'ının'qı ga'p onnan keyin keledi. Demek, analitikalıq sebep bag'ının'qılı qospa ga'pte sintetikalıq sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptegi ornın ta'rtip saqlanbaydı. Eki jay ga'pti baylanıstırıwshı **sebebi, o'ytkeni, nege desen'** da'nekerleri bag'ının'qı ga'ptin' basında kelip, bas ga'pten an'lasılǵ'an is-ha'reket, waqıyanın' ju'zege asıw yamasa aspaw sebebin bildiredi: Men keshikpeymen, **sebebi** menin' familiyam alfavit boyınsha en' aqırında (S.S.). Bizler sorag'an ko'p aqshanı beriw mu'mkinshiligi joq edi, **sebebi** basqa jerlerde de u'lken-u'lken qurılıslar menen obyektler islep atır edi (T.N.). A'bdurahman sol jerde qaldı, **o'ytkeni** u'ydin' iyesi bul waqıtta u'yinde emes edi (Q.D.). Alan'lıqtan shag'ıp uyqlawdı uyg'ardıq, **nege desen'** ku'ndiz alg'a ju'riw qa'wipli edi (A.G.). Ol usı kiyatırǵ'anda aldında tawday ba'le bolsa da qorqatug'in emes, **sebebi** anasınıń bergen buyırǵı sonday u'lken edi. (A.B.).

§ 121. Na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'p

Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri qaraqalpaq tilindegi ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda ha'zirge deyin sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip keldi. Bul miynetlerde sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındaǵı bag'ının'qı ga'p sebepli, bas ga'p bag'ının'qı ga'p arqalı ju'zege asatug'in na'tiyjeni bildiredi dep tu'sinik beriledi.¹ Haqıyqatında da, sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' ta'biyatı usılay. Biraq, da'nekerlerdin' morfologiyalıq u'yreniliwine amalǵ'an ilimiy miynetlerde sonlıqtan, **sol sebepli, sol ushın, sonnıń ushın, na'tiyjede, sonnıń na'tiyjesinde, sonnıń saldannan, aqıbetinde, sonnıń aqıbetinde** da'nekerleri na'tiyje da'nekerleri dep bo'linip, bul da'nekerler arqalı bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen ma'nilik ha'm grammatikalıq jaqtan baylanısıwı arqalı na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'p du'ziledi dep ko'rsetiledi.² Durısında, usılay bolıwı tiyis.

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 510-бет; Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Университет хәм пединституттың филология факультетлери ушын сабақлық. Нөкис, 1996, 284-бет; Da'wletov M. Da'wenov E. Qaraqalpaq tili. 9-klass ushin sabaqlıq. No'kis, «Qaraqalpaqstan», 2002, 62-бет.

² Дәуенов Е. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. Нөкис, «Билим», 1994, 75-77-бетлер; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинин грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология. Нөкис, 1994, 383-бет.

Na'tiyje bag'inin'qılı qospa ga'p tu'rkiy tillerinin' ko'pshiliginde sebep bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramında emes, bag'inin'qılı qospa ga'ptin' o'z aldına bir tu'ri retinde u'yrenilip kiyatır.¹

Bul u'yreniliwlerdin' ha'mmesinde de na'tiyje bag'inin'qı ga'ptin' bas ga'pten keyin kelctug'ını ko'rsetiledi.

Na'tiyje bag'inin'qılı qospa ga'p du'zilisi, ma'nisi, orn ta'rtibi ha'm basqa da o'zgesheliklerine qaray sebep bag'inin'qılı qospa ga'pten ayırılıp turadı. Sonlıqtan basqa tu'rkiy tilleri sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de na'tiyje ma'nisin bildiriwshi bag'inin'qılı qospa ga'pti sebep bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramınan bo'lip ahnıp, o'z aldına pısıqlawish bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bir tu'ri retinde u'yreniliwi tiyis.

Na'tiyje bag'inin'qı ga'p bas ga'pten an'lasılğan is-ha'reket, waqıyanın' na'tiyjesin, juwmag'ın bildiredi. Bul ga'ptin' ma'nisi ha'm du'zilisın anıqlawda bag'inin'qı ga'p penen bas ga'ptin' orn ta'rtibi ha'm bag'ındırıwshi da'nekerlerdin' ma'nilik jaqtan baylanıstırıwshılıq xızmeti tiykarg'ı belgilerdin' biri retinde xızmet atqaradı. Bunday jag'dayda na'tiyje bag'inin'qı ga'p bas ga'pten keyin keledi ha'm bas ga'p penen na'tiyje da'nekerleri ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanıladı.

Na'tiyje bag'inin'qı ga'p bas ga'p penen to'mendegi tiykarg'ı da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnası arqalı na'tiyje ma'nili bag'inin'qılı qospa ga'plerdı du'zedi:

1. Na'tiyje bag'inin'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın sıyaqlı tiykarg'ı da'nekerler arqalı baylanısp, da'slepki ga'p arqalı bildirilgen is-ha'reket, waqıyanın' na'tiyjesi sıpatındag'ı son'g'ı ga'ptin' is-ha'reket, waqıyasın an'latadı. Ko'bisinin' nawaları, suw saqlag'ıshları joq, sonlıqtan qudıqtın' suwları qumg'a sin'ip, na'tiyjeli paydalanılmay atır. Ha'mmesine o'zi jaqsı tu'sincedi, sol sebepli Gu'lbıyke sır bermey tın'lap otır (T.Q.). Siz menin' atamnın' qolınan ko'p duz ishken adam ekensiz, sonın' ushın men sizdi o'zinnin' atamday ko'remen (B.B.). Qonıqtag'ı jalg'ızaqlar adamnan qorqpaydı, sonlıqtan olardı jaqsı baqlawg'a boladı (V.B.).

¹ Ўзбек тилининг грамматикаси. II том, Синтаксис. Тошкент. «Фан», 1976, 454; Махмудов Н., Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 215-бет; Грамматика азербайджанского языка. Баку, «Элм», 1976, 396-бет; Грамматика современного башкирского литературного языка. М., «Наука», 1981, 461-бет; Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы (Морфология хэм синтаксис). Казан, 1959, 589-бет; Хэзирги заман уйғур тили. II кысым. Морфология ва синтаксис. Алмута, 1966, 415-бет; Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., «Наука», 1972, 320-бет.

2. Bag'inın'qı ga'p bas ga'p penen na'tiyjede, sonn' na'tiyjesinde, usının' na'tiyjesinde, sonın' saldarıman, aqıbetinde, sonın' aqıbetinde, sonın' arqasında t.b. usag'an da'nekerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanısıp, na'tiyje bag'inın'qılı qospa ga'pti du'zedi: Geypara adamlar meni tu'lag'ısı kelmedi, na'tiyjede suwdın' kiyatır'ın jag'ındag'ı birinshi ha'm ekinshi qayshını suw basıp ketti. Xalqımız A'miwda'ryanı jılawladı, **sonın' na'tiyjesinde** salıgershilik xojalıqların sho'lkemlestiriwge mu'mkinshilik tawıp atırımız (T.N.). Suw keldi, suwg'a qandırdı, aqıbetinde sho'l gu'lzarg'a aynaldı (Sh.R.) Adamlardıń ko'bisi jumısqa kesh shıg'adı, **sonın' saldarıman** norma orınlanbaydı (A.A.). Barlıg'ı mag'an sıylıq berdi, **sonın' arqasında** menin' sıylıg'ım birtalay boldı. (N.N.).

Na'tiyje bag'inın'qılı qospa ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi, ekinshi is-ha'reket, waqıya birinshi waqıyanın' na'tiyjesi sıpatında ju'zege keledi. Yag'nıy bag'inın'qı ga'ptegi ha'reket bas ga'ptegi ha'rekettin' na'tiyjesin bildiredi. Ma'selen: Ku'n ayaz edi, **sol sebepli** ol qalın' kiyingen.

Bul ga'pke tallaw jasap qarag'anımızda, ekinshi waqıya (bag'inın'qı ga'ptegi waqıya) birinshi ga'ptegi waqıyanın' na'tiyjesi. Bunda bag'inın'qı ga'ptegi is-ha'reket da'slepki ga'ptegi is-ha'rekettin' na'tiyjesi sıpatında ju'zege kelgen. Sonlıqtan bunday ga'plerde bag'inın'qı ga'p bas ga'pten keyin keledi ha'm bas ga'ptin' na'tiyjesin bildiriwshi na'tiyje bag'inın'qı ga'p xızmetin atqaradı.

Sonday-aq, na'tiyje bag'inın'qılı qospa ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligin da'lirek anıqlaw ushın to'mendegi ga'plerdı salıstırıp ko'rgende onın' sebep bag'inın'qı qospa ga'pten ayrılıp turatug'ın ele de ayqınlasadı: Bunın' ushın seni ayıplaw'ga bolmaydı, **nege desen'** ele sen ko'p na'rselerdi ko'rgenin' joq (Sh.R.). A'kemnin' o'zinen u'lken ag'ası biyperzent eken, **sol ushın** anam meni qa'yınbiykesinin' etegine salıptı (O'.X.).

Bul ga'plerdin' da'slepkinsinin' jay ga'pleri sebep da'nekerli arqalı baylanısqa. Son'g'ı qospa ga'ptegi jay ga'pler na'tiyje da'nekeri arqalı baylanısıp kelgen. Eger bulardı da'nekerlerdin' qatnasına qaray anıqlaytug'ın bolsaq, onda olardı birinnen-birin ajratıwda heshqanday qıyınshılıq tuwmaydı. Biraq, bulardag'ı ja'ne bir o'zgeshelik, olardı sintetikalıq baylanıstag'ı bag'inın'qılı qospa ga'pke o'zgeritip du'zgenimizde da'slepki qospa ga'p: **Sen ele ko'p na'rselerdi ko'rmegeńlikten, bunın' ushın seni ayıplaw'ga bolmaydı** tu'rında du'ziledi. Ekinshi qospa ga'p: **A'kemnin' o'zinen u'lken ag'ası biyperzent bolg'anlıqtan, anam meni qa'yınbiykesinin' etegine salıptı** bolıp du'ziledi.

Bulardag'ı ayırmasılıq da'slepki bag'inın'qılı qospa ga'pte sebep (nege desen') da'nekeri qatnasqa ekinshi jay ga'p sintetikalıq formada bas ga'pten burın kelip, bas ga'ptegi is-ha'rekettin' sebebin bildiredi. Ekinshi bag'inın'qılı qospa ga'p ga'ptin' quramındag'ı birinshi jay ga'p.

yag'niy bas ga'p sintetikaliq formada kelip, ekinshi jay ga'ptin' is-ha'reketinin' ju'zege shig'iw na'tiyjesin bildiredi. Bul siyaqlı jag'daylar na'tiyje bag'ının'qılı ga'ptin' sebep bag'ının'qılı ga'pke qarama-qarsı qoyilatug'inlig'ınan da'rek beredi.

§ 122. Maqset bag'ının'qılı qospa ga'p

Maqset bag'ının'qılı qospa ga'ptin' mazmunı bag'ının'qı ha'm bas ga'pler arasındag'ı is-ha'reket, waqıyalardıń qanday maqsette jumsalıwına qatnaslı anıqlanadı. Bunday ma'nidēgi ga'plerde bag'ının'qı ga'p bas ga'ptegi waqıyanın' qanday maqset penen iske asqanlıg'ın, yamasa iske asıp atırg'anlıg'ın bildirip keledi. Bunda ekinshi is-ha'rekettin' iske asırılıwı ya'ki iske aspag'anlıg'ı birinshi ha'reketke qaratilg'an boladı, birinshi is-ha'rekettin' maqseti ekinshi is-ha'reket arqalı iske asadı. Da'riyanın' arjag'ındag'ı jer biykarg'a jatpawı ushın, da'riyag'a ko'pir salıw kerek («Q.x.e.»). Toyg'a kelgenler g'arq bolıp bir toysın dep, mol-molaqay qazan astırıp atır (T.Q.).

Bul ga'plerde da'riyag'a ko'pir salıwdın', mol-molaqay qazan astırıwdın' ne maqset penen islengenligin, ne ushın kerckligi birinshi ga'ptegi waqıya arqalı ma'lim bolıp turadı. Yag'niy ekinshi ga'ptegi waqıya ushın islenedi.

Maqset bag'ının'qılı qospa ga'p du'zilisi ha'm bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışının' dep ko'mekshi so'zi arqalı bildiriliwi jag'ınan sebep bag'ının'qılı qospa ga'pke ju'da' jaqın keledi. Biraq, olardı bir-birinen ajratıwda, jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslar, bag'ının'qı ga'plerinin' bayanlawış wazıypasındag'ı so'zlerdin' bildiriliwi, a'sirese bag'ının'qı ga'ptegi waqıya menen bas ga'ptegi waqıyanın' sebep ya'ki maqsetti keltirip shig'arıwshı o'zgeshelikleri tiykarg'ı roldi atqaradı. Sebep bag'ının'qılı qospa ga'pte bag'ının'qı ga'ptegi waqıya bas ga'ptegi sebepti keltirip shig'arıwshı bolıp kelse, maqset bag'ının'qılı qospa ga'pte bas ga'p bag'ının'qıg'a qaralıp, bas ga'ptegi waqıyanın' belgili bir maqsette islengenligi belgili bolıp turadı: 1. Pa'tiyıma sag'an telegramma **kelipti dep**, oı kelinshegin quwantıwıg'a asıqtı (Q.D.). 2. Olar ha'mme waqta joqarı zu'ra'a't aladı dep, bizler u'mit etetug'in edik (K.S.).

Bul ga'plerdin' birinshisi mazmunı jag'ınan is-ha'reket, waqıyalar arasındag'ı sebepti bildiredi de, ekinshisi is-ha'reket, waqıyalardıń isleniw maqsetin bildiredi. Bulardıń bir-birine uqsaslıg'ı olardıń bag'ının'qı ga'plerinin' bayanlawışların' betlik formalı anıqlıq meyilge **dep ko'mekshi feyildin' dizbeklesip keliwinde**. Biraq sol anıqlıq meyillerdin' ma'ha'lge qatnası birdey emes. Sebep bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı anıqlıq meyildin' o'tken ma'ha'l forması arqalı bildirilgen, al maqset bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı keler ma'ha'ldi bildiredi.

Sunday-aq bul siyaqli ga'plardi aniqlaw ha'm bir-birinen ajratiwda bag'inin'qılı qospa ga'ptin' sebep ha'm maqset ma'nilerin keltirip shug'ariwshi waqiyalardin' ta'biyatı da tiykarg'ı belgilerdin' biri retinde qaraladı. Sebeplik qatnasta birinshi waqiya sheshiwshi bolsa, maqsetlik qatnasta ekinshi waqiyanın' ta'biyatı a'hmiyetli boladı.¹ Joqarıdag'ı ko'rsetilgen 1-ga'pte ekinshi waqiyanın' kelip shug'ıwın birinshi waqiya bildirse (1 → 2), 2-ga'pte waqiyanın' kelip shug'ıwın ekinshi waqiya (1 ← 2)bildiredi. Demek, maqset bag'inin'qılı qospa ga'pte ekinshi waqiyanın' iske asırılwı menen ku'tilgen maqset ju'zgeg keledi.

Maqset bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler, tiykarinan, sintetikalıq usıl menen baylanısıp, maqset bag'inin'qılı qospa ga'pti du'zedi. Onın' bag'inin'ı ga'pinin' bayanlawıshı feyildin' betlik formaları—buyırq, tilek, anıqlıq ha'm sha'rt meyillerden, betlik emes feyiller — ha'reket atı feyilinin' —ıw/-ıw, -w, kelbetlik feyildin' —ar/-er, -r, jekke-siyrek hal feyildin' —e forması arqalı bildiriledi. Biraq, bul feyiller bayanlawısh wazıypasında kelgen menen, olar tikkeley o'zliginen bas ga'p penen ma'nilik baylanısqa tu'se almaydı. Olardin' ma'nilik baylanısın bildiriw ushın belgili baylanıstırıwshi qurallar — da'nekerlik xızmettegi **dep**, **ushın**, **degen maqset penen**, **degen niyet penen**, **degen u'mit penen** t.b. ko'mekshi so'zler bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawıshına dizbeklesedi. Bulardan da'nekerlik xızmettegi **dep** ko'mekshi so'zi maqset bag'inin'qılı qospa ga'pti du'ziwde o'nimli qollanıladı:

Dep ko'mekshi so'z arqalı du'ziletug'm maqset bag'inin'qılı qospa ga'p. Maqset bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bul tu'rinin' bag'inin'qı ga'pinin' bayanlawıshları to'mendegi formalarda kelip, bas ga'p penen ma'nilik baylanısqa tu'sedi.

1. Bayanlawıshı buyırq meyildin' III bet, siyrek jag'dayda I-II bet formalarına da'nekerlik xızmettegi dep ko'mekshi so'zinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqiyanın' isleniw maqsetin bildiredi: A'ke-sheshesi, ulımız Esengeldidcy **batır bolsın dep**, sonın' atın qoyg'an (T.Q.). Ondatra **su'yrep ketpesin dep**, ernektegi qamısqa qaqpandı muqiyatlap baylap qoydı (K.S.). Bar bolsan' **tez kelin' dep**, ortag'a shawqım saladı («Erziywar»).

2. Bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawıshı tilek meyildin' —ayın/-eyin, —ayıq/-eyik birlik ha'm ko'plik formalarına **dep** ko'mekshi so'zinin' dizbeklesiwı arqalı bas ga'ptin' is-ha'reketinin' maqsetin an'latadı: Ha'm Jumabayg'a qarayın, ha'm sol awdı **suwırıp alayın dep**, Ja'miyla ten'izdin' ortasına qaray ju'rđi (K.S.). Eldin' **ko'zine tu'speyik dep**, olar awıldan tasalanıp ko'ldin' jiyegi menen jorttı (T.Q.).

¹ Нурманов А. Махмудов Н. Ахмедов А. Салихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, «Фан», 1992, 287-бет.

3. Bayanlawışı ko'binese anıqlıq meyildin' keler ma'ha'l, geyde siyregirek o'tken ma'ha'l formasına **ma eken dep** ko'mekshi so'zlerinin qabatlasıp dizbeklesiwı arqalı bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw maqsetin bildiredi. Bunun' **ma eken dep** ko'mekshi so'zlerinin' qatnasında du'zilgen tu'ri subyektıblık maqsetti an'latadı: Ondaı bolsa bul balıqlardı o'zim **aparaman dep**, mollanın' kishi balası alıp ketedi (Q.x.e.). Ma'mleketimizdin' qurallı ku'shleri ku'ta' joqarı klastag'ı en' jan'a a'skeriy texnika menen **ta'minlenedi dep**, biz bayan ete alamız («E.Q.»). Ziyada **uyqıladı ma eken dep**, tamın' aldınan aylandım (T.Q.).

4. Sha'rt meyildin' **-sa/-se** formasına **dep** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwinen bolg'an bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawışı bas ga'p penen maqset ma'nisinde baylanıadı:

Shad zamanda shag'lap **da'wrın su'rsek dep**,
Ju'z elli protsent altın **bersek dep**,
Galaba ilg'aldı urısın ko'rin'.

Jol-jo'nekey sa'lem berip o'tsem **dep**,
Qag'ıp kirdim yarım a'sir qapısın.

(T.J.).

5. Bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawışı keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' **-ar/-er, -r** formasına **dep** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyasının' isleniw maqsetin bildiredi: O'kpegiyne **ko'beye berer dep**, bul saparı Du'rdana apaydın' gu'llerin Hu'rli-mang'a aytqan da joqpan (O'.X.). Qoylarg'a qasqır **darır dep**, qoylardı quwıp baradı. («Alpamıs»).

Geyde bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawışı kelbetlik feyildin' **-g'an, -maqshı, -ar** formalı tu'rlerinen keyin modallıq ma'nidegi **shıg'ar dep, ma dep, ma eken dep** so'zleri dizbeklesip te bas ga'p penen maqset ma'nisinde baylanıadı. Bunday du'ziliste ga'ptin' uluwma mazmunı maqset ma'nisi menen qatar modallıq ma'ni de bildiredi: Bug'an bir na'rse **bolıp qalg'an shıg'ar dep**, Palwan onı sıypap edi (O'.A.). Men, bul shopan qanlay da birna'rse **aytpaqshı shıg'ar dep**, onın' qasına otırdım (I.Q.). Az bilimim o'mirge **o'ris bolarma dep**, ko'zdi jumıp qalg'an edim (O'.A.). Zaldag'ı adamlar **narazılıq bildirer me eken dep**, politseyskiyler adamlardı an'lip otır (B.G.).

6. Bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawışı kelbetlik feyildin' **-ar** formalı tu'rine ha'm geypara buyrıq meyil formasına **degen maqset penen, degen niyet (u'mit) penen** ko'mekshi so'zler qospalang'an tu'rinde dizbeklesip, bas ga'pten an'lasılğ'an is-ha'reket waqıyanın' isleniw maqsetin bildirip keledi: Aydosqa sadıq A'liy, nabada awırıp qalsam, yaki du'nyadan ko'z jumısam u'iken ulım **ornımdı basar degen maqset penen**, Ja'liydi at

miniwge u'yretken edi. Jarlı bay menen **ten'lessin degen niyet penen**, aqlıg'ımnın' atın ten'el qoyar edim (T.Q.). Olar qaytadan **ko'riner me eken degen u'mit penen**, bizler tag'ı biraz waqıt turdıq (A'.Q.). Kim de bolsa, birew menin' o'z qayg'ımdı **ortaqlasım degen niyet penen**, men g'arrıg'a barlıg'ın aytıp berdim (A.G.).

Maqset bag'ınıqı ga'ptin' bayanlawışı ha'reket atı feyilinin' **-ıw/-ıw, -w** formasına ushın tirkewishi dizbeklesip keliwinen du'zılıp, bas ga'pten an'lasılğan is-ha'reket, waqıyanın' isleniw maqsetin bildiredi: Patsha, o'zinin' eshki qulag'ı tuwralı shashta'rezler xalıqqa **aytıp qoymanı ushın**, basın shawıp taslawg'a buyıradı (Q.x.e.). Patsha sırli terekti ko'riw ushın, o'zi kelipti («Ha'r tu'rli xalıqlardıń ertekleri»).

§ 123. Sha'rt bag'mın'qılı qospa ga'p

Sha'rt bag'mın'qılı qospa ga'ptin' mazmunı bag'mın'qı ga'p penen bas ga'ptin' o'z ara ma'nilik qatnasınan du'ziledi. Sha'rtlik qatnas bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' qanday sha'rt penen, qanday jag'day da iske asqanın yamasa iske aspag'an sha'rtin an'latadı: Texnikan' saz bolsa, isin' rawaj tabadı. («E.Q.»). Eger texnikan' saz bolmasa, isin' rawaj tappaydı.

Eki ga'pte de bag'mın'qı ga'pten an'lasılğan waqıya bas ga'ptegi waqıyanın' iske asıw ya'ki iske aspaytug'ın real sha'rtin an'latadı. Bunday bag'mın'qı ga'plerdin' bayanlawışları meyli bolımlı ya bolımsız bolsın ekewinen de real sha'rt an'lasıladı. Birinshi ga'pte texnikanın' saz bolıwına baylanıslı isi rawaj tapsa, ekinshi de texnikanın' saz bolıwına baylanıslı isi rawaj tappaydı. Eki jag'dayda da real waqıya xabarlanadı. Sha'rt bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bayanlawışının' sha'rt ma'nisin an'latıwı sha'rt meyildin' **-sa/-se** forması menen belgilenedi. Sonın' menen qatar, sha'rtlik qatnas kelbetlik feyildin' **-g'an+da, g'an+sayın**, hal feyildin' **-may, -g'ansha** ha'm t.b. basqa da ha'r tu'rli grammatikalıq formalarda kelip te bildiriledi. Bunday du'ziliste kelgen bag'mın'qı ga'p penen bas ga'ptin' arasındag'ı ma'nilik qatnaslar bayanlawışı sha'rt meyilden bolğan bag'mın'qı ga'ptin' ma'nisine ten' keledi. Usınday belgileri esapqa alınıp, izertlewshiler ta'repinen sha'rt bag'mın'qılı qospa ga'pti o'zine uqsas bag'mın'qı ga'plerden ajratıwda tiykarg'ı belgileri retinde olardıń ma'nilik baylanısı, ekinshisi retinde formalıq belgisi esapqa alınadı.¹

¹ Хангилдин Б.Н. Татар теле грамматикасы. Казан, 1959, 594-бет; Юлдашев А.А. Сложные предложения с придаточными условными в башкирском языке. Сб. «Исследования по синтаксису тюркских языков». М., 1962, 25-бет; Дәуєнов Е. Баянлауышы шәрт мейилден болған барыныңқылы гәп. Өзбекстан Илимлер академиясы Каракалпакстан филиалынын хабаршысы», 1978, №2, 63-бет.

Sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'p, tiykarinan, sintetikalıq usıl menen du'ziledi. Onın' bag'inin'qı ga'pinin' bayanlawıshı to'mendegi so'zler arqalı bildiriledi:

1. a) bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawıshı **-sa/-se** formalı sha'rt meyilden bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw sha'rtin an'latadı: Ha'rbir brigadanı sawatlı adamlar basqarsa, jumıslar pu'tkilley basqasha bolar edi. Ha'zirgi waqıtta sizin' xızmet etiwın'izdi xalıq talap etse, qalayınsha bas tarta alasız (X.S.);

b) bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawıshı atawısh so'z ha'm **bolsa** ko'mekshi feyilinin' dizbeginde kelip, bas ga'p penen sha'rt ma'nisinde baylamsadı. Bunday du'zilistegi bag'inin'qı ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reket bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reketin' real sha'rtin bildiredi: En' aldı menen adamnın' kewil sarayı **du'ziw bolsa**, isi de on'g'a ju'redi (O'.X.). El aybatsız bolsa, basshılardan jurıt shiyitkiydi (T.Q.). Ko'sewin' **uzın bolsa**, qolın' ku'ymeydi (naqıl):

d) bayanlawıshı **-sa** formalı sha'rt meyilge **boldı, bolg'anı** ko'mekshi feyilleri dizbeklesip, bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyanın' isleniw sha'rtinin' bir waqıtta tez islengenligin bildiredi: Qolı perde simlarına **jaqınlası boldı**, duwtardıń o'zi shertilip atır'g'anday boladı (O'.X.). Qoranın' aldına quyash tu'sse **bolg'anı**, jalan' ayaq balalar quyashlamag'a shıg'ıp oynaydı (O'.A'.);

Geyde bayanlawıshı sha'rt meyilden **bolg'an** bag'inin'qılı qospa ga'ptin' sha'rt ma'nisin ele de ku'sheytıp aytıw kerek **bolg'anda**, bag'inin'qı ga'ptin' basında **eger**, al bas ga'ptin' aldında da'nekerlik xızmettegi **onda** so'zi qollanıladı: Al, cger demografiyahq mashqalalar bilgirlik penen sheshilip atırsa, **onda** jas adamlar birin-biri tabadı, baxıtlı boladı («E.Q.»).

2. Sha'rt bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' - **g'an+da ha'm -g'an+sayın, jag'dayda** formaları arqalı bildirilip, bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyanın' isleniw sha'rtin an'latadı. Bul jag'dayda **-g'anda** formalı kelbetlik feyilden **bolg'an** bayanlawısh, ko'binese bolımsız formada qollanıladı: Qıyınshılıqlar **saplastırıl'g'anda**, keyin **shegindirilgende g'ana**, payda bolatug'ın a'jayıp isenim sezimi keledi («E.Q.»). Jumagu'l **bolmag'anda**, bu'gin men du'zde qalatug'ın edim (T.Q.). El **jan'arg'an sayın**, so'z de, da'stu'rde jan'ara beredi. Adamnın' ma'deniyatı, bilimi **asqan sayın**, isi de rawaj aladı (S.X.). Eger xojahqlarda jatkalı bolmag'an jag'dayda, sudan sho'bi senokosil-kalar menen onlıp, grabller menen jıynaladı («E.Q.»).

3. Sha'rt bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawıshı hal feyildin' **-may, -mag'ansha** bolımsız formalarinan bolıp, bas ga'pten an'lasıl'g'an waqıyanın' isleniw sha'rtin bildiredi: To'resh awıldan **kelmey**, onın' anası

hesh uyqlamaytug'in edi (N.D.). Gawashanın' japırag'ı tu'sirilmegenshe, paxta teriw mashinaları terimge kirispeydi («E.Q.»).

Geyde sha'rt bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışu – may formalı hal feyilge **turıp** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw sha'rtin bildiredi. Bag'ının'qı ga'ptin' **turıp** ko'mekshi feyili arqalı du'ziliwi a'dettegi sha'rtlik ma'nini stillik jaqtan ku'sheytip ko'rsetedi: Planetanın' erigen yadrosı **bolmay turıp**, magnit maydanının' du'ziliwi mu'mkin emes. («E.Q.»).

4. Sha'rt bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışu anıqlıq meyil formasınan bolıp, og'an ma janapayının' dizbeklesiw arqalı bas ga'ptin' mazmunına sha'rtlik ma'ni qosadı: Eger bir jerde Baltabaydın' atı **shuqtı ma**, ol zimziya joq bolatug'in edi. (A.A.). Da'riyanın' jag'ası **tikjar boldı ma**, onda astı teren' boladı (K.M.).

Geyde sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pinin' aldında da'nekerlik xızmettegi **sonda** so'zi kelip, bag'ının'qı ga'p penen bas ga'p sha'rtlik ma'nide baylanıladı. Eger **sonda** so'zine **g'ana** janapayı dizbeklesip qollanılса, sha'rtlik ma'ni buring'ıdan da ku'sheytilip keledi: Sol da'rwaza gilti bizde bolıwı sha'rt, **sonda** barlıq Aziya elleri qol astımızg'a o'tedi. Bunda sen asıqpay, albiramay bolg'an ha'm bolatug'in isti duris ayt, **sonda** heshbir qa'telespeysen' (T.Q.).

Sha'rt bag'ının'qı qospa ga'plerdegi bag'ının'qı ga'p penen bas ga'p-tegi waqıyalardıń anıq bolıwı ya'ki bolatug'inlig'i, yamasa onın' bolıw-bolmawındag'ı subyektivlik qatnaslarǵa baylanıshı sha'rt bag'ının'qılı ga'p real (haqıyqıy) ha'm irreal (haqıyqıy emes) bolıp ekige bo'linedi.¹

Qaraqalpaq tilindegi bag'ının'qılı qospa ga'pler boyınsha izertlewinde sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' komponentleri arasındag'ı ma'nilik qatnas: 1) real sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'p; 2) irreal sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'p ha'm 3) boljawlı sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'p bolıp u'sh tu'rge bo'linedi.² Bul izertlewshi 3-tu'r retinde bo'lingen boljaw, shamalaw, mu'mkinshilik ma'nileri arqalı bildiriletug'in sha'rt bag'ının'qılı ga'pler basqa tu'rkiy tillerinde irreal tu'rge birlestirilgen.

¹ Дмитриев Н.К. Башкорт теленен грамматикасы. Өфө, 1950 290-бет; Грамматика азербайджанского языка. Баку, 1971, 399-бет; Ўзбек тили грамматикаси. II том, синтаксис. Тошкент, «Фан» 1976. 440-бет; Фуломов А., Аскарлова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1987, 215-бет; Махмудов Н, Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. Тошкент, 1995 210-212-бетлер.

² Дәуенов Е. Каракалпак тилинде шөрт бағынынкылы коспа гәптин мәнилик өзгешелигине карай түрлери. «Өзбекстан Илимлер академиясы Каракалпакстан филиалынын Хабаршысы», 1983, №2, 53-бет; Ҳозирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 526-бет.

Haqiqatında bul u'shinshi tu'rdin' ma'nisi, du'zilisi jag'inin irreal tu'rge ku'ta' jaqın. Sonlıqtan bul u'shinshi tu'rdi basqa tu'rkiy tilleri siyaqlı, irreal sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'pke birlestirgen duris boladı.

Real sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'p. Sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bul tu'rinde bag'inin'qi ha'm bas ga'pler arasındag'ı is-ha'reket, waqıyalar bag'inin'qi ga'pten an'lasıl'gan sha'rtke muwapiq bas ga'ptegi waqıyanın' orınlanatug'ını real bolıp an'lasıladı. Bag'inin'qi ga'ptegi sha'rtke tıykarlang'an waqıyanın' iske asıwı menen bas ga'ptegi waqıya da orınlanadı. yamasa orınlanıwı tiyis bolıp turadı, yag'ınıy bular arasındag'ı reallıq obyektiv haqiqatlıqqa qarsı kelmeydi.¹

Sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'ptin' real ma'nisin bildirip keliwi til faktlerinde bag'inin'qi ga'p penen bas ga'ptin' feyil bayanlawishlarınin' belgili bir ma'ha'llerde keliwine baylanıslı anıqlanadı. Olardın' bayanlawishlarınin' belgili bir ma'ha'llerge qatnashlı sha'rtlang'anlıqtı bildiriwi to'mendegishe bolıp keledi:

1) bag'inin'qi ha'm bas ga'ptin' bayanlawishlarınin' ekewi de ha'zirgi keler ma'ha'l feyilleri arqalı bildirilip, waqıyalar arasındag'ı sha'rtlik qatnashlı an'latadı: Jalg'ızımnan jaqsı xabar kelse, mo'ldegimnen bir jambılsha u'zip beremen (Sh.S.). Sendey ulamalar kelip tursa, quwana beremen (A.B.). Bizler jaqsı ja'rdemlessek, a'skerler de ayanbay urısadı (K.S.) ;

2) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawışı keler ma'ha'lde kelse, bas ga'ptin' bayanlawışı da keler ma'ha'ldin' bolımlı ya bolımsız formalarında qollanıladı: Balalarımdı oqıwg'a almasan'ız jaralı ju'regim ja'birlenedi (X.S.). Eger menin' turmusqa shuqqanım o'zimizdin' elge barıp jetse, ha'mme ku'ler? (G.I.). Dushpan bizdi joq etiwdi tilese, biz de qa'ha'rleñip qabaq u'yemiz (L.K.);

3) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawışı keler ma'ha'l ha'm o'tken ma'ha'l formalarında, al bas ga'ptin' bayanlawışı, ko'binese o'tken ma'ha'l, geyde ha'zirgi ma'ha'l formalarında qollanıladı: Eger ko'zime sho'p ya'ki basqa birna'rse tu'sse, tili menen jalap alatug'ın edi, bayg'us. Samalg'a qarsı qarasan', betin'nin' terisin julıp alg'anday ashıydı (O'.X.). Bosaydın' boyındag'ı qumlardı ko'rsem, Shoqayqum esime tu'sedi (X.S.). Sırtqa shıg'ıp qarasam, eshegi a'lleqashan ertlewi tur eken (Sh.S.). Eger olar haqiqatlıqtı aytıwg'a sharshamasa, men barqulla jazıwg'a tayarman (O'.X.).

Real sha'rtlikliktin' bildiriliwi bag'inin'qi ha'm bas ga'ptin' feyil bayanlawishlarınin' bolımlı ha'm bolımsız formalarda qollanıwına da qatnashlı bolıp keledi:

¹ Дмитриев Н. К. Көрсетілген мийнети, 290-бет; Дәуенов Е. Көрсетілген мийнети, 53-бет.

ga'ptin' sha'rt bag'inin'qi ga'pke qatnasliq ta'repi N.Mahmudovtin' izertlewinde de so'z etiledi. Ol to'mendegishe tu'sinik beredi: «En' a'wele bunday ga'plerde bir payttin' o'zinde eki tu'rli qatnas, yag'niy ha'm sha'rtlik, ha'm qarsilasliq qatnas boladi.. Bunda sha'rtlik qatnas tikkeley emes, ba'лки qosimsha qatnasadi, basqasha aytqanda, sha'rtlik qatnas sol ga'pte tag'bilim (presuppozitsiya) sipatinda sha'rt mu'na'sa'batı qatnaspasa qarsilasliq qatnastin' ju'zege keliwi mu'mkin emes. Ma'selen: Yigitlar har qansha qistashsa ha'm, u ovqatg'a o'tirmadi (S.A.) gapida to'siqsizlik qatnas bildirilgan. Ga'pte «qistashsa, o'tirishi kerak» ta'rizindegi sha'rtlik qatnastan itibar tagbilim bar, ol so'ylewshi ushın da, tin'lawshi ushın da sol til wa'kili ushın o'lishem (meyer), a'dettegi jag'day. Qarsilasliq mu'na'sa'batı sol o'lishemnin' buzılıwı, a'dettegi haldan sheginiwi, shig'arılıwı ta'rizinde ju'zege keledi, basqasha aytqanda, sha'rt mu'na'sa'batı normal halat bolsa, qarsilasliq mu'na'sa'batı onun' shig'arılıwı boladı. A'nc sol ma'nide qarsilasliq mu'na'sa'batı basqa mu'na'sa'batlerge qarag'anda birqansha qosalı ha'm o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye» dep ko'rsetedi.¹ N.Mahmudov ta'repinen tu'sinik berilgen sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'p penen qarsilas bag'inin'qılı qospa ga'ptin' o'zgesheligi arasına qoyilg'an o'lishem, bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bul eki tu'rin bir-birinen ajratıwdag'ı tiykarg'ı anıqlaw belgisi retinde da'lilli ko'rsetilgen.

Haqıyqatında, bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bul eki tu'ri du'zilisi, baylanıstıw usılı, bag'inin'qi ga'plerdegi bayanlawish formalarınin' bildiriliwi jag'inan uqsashqlar bolsa da, ma'nilik jaqtan birdeylik an'lasılmaydı. Sha'rt bag'inin'qi ga'p tikkeley bas ga'ptegi iske asatug'in yamasa iske aspaytug'in sha'rtti, na'tiyjeni bildirip keledi. Al qarsilas bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qi ga'pi o'zine qarsı qaratilg'an ga'p penen baylanısadı, odan na'tiyje shig'ara almaydı, bag'inin'qi ga'ptin' is-ha'reket, waqıyası bas ga'pke qansheili qarama-qarsı qaratilg'an menen, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıya iske asa beredi. Bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıya bag'inin'qi ga'ptegi is-ha'reketke, waqıyag'a qarama-qarsı bolg'an mazmun menen beriledi. Sonlıqtan qarsilas bag'inin'qılı qospa ga'pti anıqlawda bas belgi retinde bag'inin'qi ga'pke qarama-qarsı qoyilg'an bas ga'pten an'lasilg'an ma'ni sheshedi.

Qarsilas bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponentinin' bayanlawishi wazıypasın sha'rt meyildin' -sa/-se formasına janapaylıq xızmettegi da da'nekerinin' dizbeklesip keliwi arqalı du'zılıp, bas ga'p penen qarsilasliq ma'nide baylanısadı. Olar to'mendegi formalarda bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi bolıp keledi:

¹ Махмудов Н., Нурманов А. Көрсетілген мийнети, 212-213-бетлер.

1. a) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi sha'rt meyildin' -sa/-se forması ha'm sol formag'a janapaylıq xızmettegi **da/de**, ha'm da'nekerlerinin' dizbeklesiwinen du'zilip, bas ga'ptin' is-ha'reketine qarama-qarsı ma'nide keledi: Juman anaw-minaw jumısqa shaqırsa, Jan'abay sira' kelmeydi (Sh.S.). Men awqat pisiriwge aynalissam, ol kerisinshe kitap oqıp jatıp aladı (G.İ.). 'Qıs qanday qattı kelse de, olardin' ekewi de qoralarnan qoy ju'detip suwıqqa asha tuyaq bermeydi (O'.X.).

Ernazarday erlerdin' xan ko'zin joysa ha'm,
El sıyladı Xorezmdey ullı oshaqtı.

(T.J.).

Bul qarsılas bag'inin'qılı qospa ga'plerdegi bag'inin'qi ga'ptin' -sa forması arqalı bildirilgen tu'rine qarag'anda, -sa da, -sa ha'm du'zilistegi tu'rinde qarsılaslıq ma'ni birqansha anıq bolıp keledi.

Bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi -sa da forması arqalı du'zilgen qarsılas bag'inin'qılı qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' quramında qansha, qanshama, qanshelli sıyaqlı qatnas almasıqları kelip te qollanıladı. Bunday jag'dayda qarsılas bag'inin'qılı qospa ga'ptin' qarsılaslıq ma'nisi stillik jaqtan ku'sheytilip keledi: Jiyemurat aldag'ı wazıypalardı qansha tu'sindirise de, Da'rmenbay geshshelene berdi. Ol qanshama ashıwlı so'ylese de, Da'wletov dım ashıwlanbadı (T.Q.). Analar haqqında qanshelli jırlasan' da, ba'ribir ol tawsılmaydı (M.G.);

b) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi geypara betlik feyil formalarına janapaylıq ma'ni beriwshi dese, dese de ko'mekshi so'zlerdin' dizbeginde kelip, bas ga'p penen qarsılaslıq ma'nide qatnas jasaydı: Gu'lim apamdı o'zim izlep baraym desem, awıldan bir eli bilay shıg'ıp ko'rgenim joq (N.Q.). Hayal mın' bildirmeyin dese de, Nesibeli an'lap qaldı (Sh.S.). Arzıgu'l to'rge shıg'ıp otır dese de, g'arri o'mınan qozg'almadı (X.S.);

d) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi sha'rt meyildin' -sa-se+bolsa, boldı, kelbetlik feyildin' -g'an+da formalarında, al basqa ga'ptin' bayanlawishi ha'reket atı feyilinin' -ıw formasına mu'mkin, mu'mkin edi modal so'zlerinin' dizbeklesiwinen boladı: Eger de Tawmurat Ayparshanı mendey su'yetug'ın bolsa, onı muhabbatın' a'za'zu'lleri ha'r tu'rli jolg'a salıwı mu'mkin (G.İ.);

e) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi -sa formalı sha'rt meyilden, bas ga'ptin' bayanlawishi kelbetlik feyildin' -ar, -mas, -maqshı formalarınan, geyde sol formalarg'a modallıq ma'nidegi edi tolıqsız feyilinin' dizbeklesiwinen boladı: Shaytan a'za'zu'ldin' qurıg'ınan aman bolsaq, bul oylasıg'ımız biyna'tiyje bolıp shıg'a qoymas (K.S.). Usınday etip adam ku'shin ko'beytsek, erten' o'nim de ko'beymekshi (O'.A.).

Eger bul ma'selege Sultanov aralaspag'anda, mu'mkin Qadirov erden tu'sken bolar edi (Sh.R.)

2. Bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi kelbetlik feyildin' **-g'an+bolmasa, -g'an (g'an)+menen, -g'an+menen de, -g'anda da, -g'an+sayin** formaları arqalı bildirilip, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqiyaları menen qarsılaşlıq ma'nide baylanısadı: Onın' ju'zi appaq bolip **quwarg'anı bolmasa**, taramışlang'an jas denesi ele qandayda bir ruwxıy ku'shke iye edi (J.S.). Olar **ketken menen**, top buzılmadı (T.Q.). Onın' erinlerinde ku'lki **bolg'anı menen**, ju'reginde qayg'ı jatqanlıg'ı seziledi (Sh.R.). Jumagu'l qasına kelip **ta'selle bergen sayın**, To'rebay ga'sın'sılap, ga' solqıdap, ga' gu'birlenip jılay berdi (K.S.). Tartılıwg'a tiyisli gu'lla'n da'n un etilip **bolg'anı menen de**, Jumagu'l tınım tappadı. Ol o'zine qarsılıq **bildirgende de**, ko'pshilik onı qayta sayladı (T.Q.).

3. Bag'inun'qi ga'ptin' bayanlawishi baris seplik formalı kelbetlik feyil yamasa ha'reket atı feyillerine **qaramastan** tirkewishinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'p penen qarsılaşlıq ma'nide qatnas jasaydı: Adamlar qanshama u'stemlik ha'mir menen toplanıp kiyatırg'anına qaramastan, olardin' ga'p tın'lap irkilgenine Esengeldi ju'regin bastı (T.Q.). Quyash qanshelli ku'ydiriwine qaramastan, biz jıyın-terimge tayarlıqtı dawam ettirdik («E.Q.»).

4. Qarsılas bag'inun'qılı qospa ga'ptin' bayanlawishi anıqlıq ha'm tilek meyillerden bolıp, og'an da'nekerlik xızmettegi **degeni menen** ko'mekshi so'zleri dizbeklesip keliwi arqalı bas ga'ptin' is-ha'reketine qarama-qarsı ma'nide keledi: Anası qızınan bul jaman ha'diyseni qansha **jasıraman degen menen**, Jumagu'l xabardar edi (T.Q.). Andrey qansha erte **turdım degen menen**, u'y-ishinin' adamlarının' ko'bi onnan da erte turg'an edi (B.G.). Ku'n **ashılayın degen menen**, samal a'neyi emes edi (A.A').

5. Bag'inun'qi ga'ptin' bayanlawishi buyıq meyildin' III bet bolımsız forması arqalı bildirilip te, bas ga'ptin' is-ha'reketine qarama-qarsı ma'nide qatnas jasaydı: Olar qansha **ashılısıp** birin-biri isendiriwge urınbasın, basta baslang'an to'rt bag'ıt birew tu'we u'shewge kelmedi (T.Q.). Nureken' sol ku'ni qaysı balıqshısına ushıramasın, ba'ri de Serimbettey qır ko'rsetip qabıl etti (O'.A.). Bul jerde man'lay terimiz qanshama **ko'p bolmasın**, ha'rqanday jag'dayda biz front aldında, dan'qlı jawıngerlerimiz aldında qarızdarmız (Sh.R.).

§ 125. Ko'p bag'inun'qılı qospa ga'pler

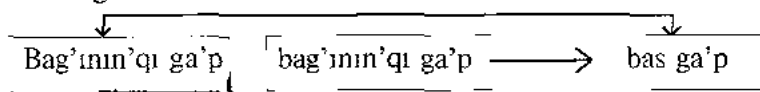
Bir pu'tin bag'inun'qılı qospa ga'ptin' quramın du'ziwshi predikativlik konstruktsiyalar ko'p bag'inun'qılı bolıp ta keledi. Bunday ko'p bag'inun'qılı qospa ga'ptin' du'zilisi en' kemi u'sh yamasa onnan da ko'p

birneshe jay ga'pli bolip keliwi mu'mkin. Ko'p bag'inin'qili qospa ga'pler birneshe jay ga'pli du'ziliste keliwine baylanisli olardin' arasindagi is-ha'reket, waqiyalardin' mazmunu da biraz ken' ha'm qospali sipatqa iye boladi. Ko'p bag'inin'qili qospa ga'plerdin' bag'inin'qi ga'pleri neshew bolsa da, olar ha'r tu'rli usullar menen tek bir bas ga'p penen baylanisadi: Jolbaris qanshelli uzag'an sayin, qanshelli onun' qamislardi jarip baratirg'an tisirli si semgen sayin, ol da sonshelli quwandi. Sa'wirdin' samali esip, japtin' muzlari erip, terekler bo'rtse de, suwiq qistin' hazari toliq ketip ba'ha'r pashli bolip kete qoyg'an joq edi (A'.Sh.).

Ko'p bag'inin'qili qospa ga'plerdin' bag'inin'qi ga'pleri bas ga'pke eki tu'rli jol menen baylanisadi. Olardin' geyparalari bir-birine g'a'rezsiz ten' ma'nili bolip, tikkeley bas ga'p penen baylanisadi, al ekinshi birewleri birine-biri g'a'rezli bolip, birin-biri sipatlap, izbe-iz bag'inin'qili joli menen bas ga'pke baylanisadi. Olar usi siyaqli o'zgesheliklerine qaray, *ten' bag'inin'qili qospa ga'p* ha'm *izbe-iz bag'inin'qili qospa ga'p* bolip ekige bo'linedi.

Ten' bag'inin'qili qospa ga'p. Bag'inin'qi ga'pleri bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili bolip, tikkeley bas ga'p penen baylanisqan ko'p bag'inin'qili ga'pler ten' bag'inin'qili qospa ga'plerdi du'zedi. Ten' bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plerdin' bayanlawish formalari bir tu'rde ha'm ha'r tu'rli bolip, bas ga'p penen tikkeley baylanisa beredi: Tal shaqalari bo'rtik **shig'arip**, ko'k maysalar **shig'ip**, giya dalalarg'a ko'k ko'rpesin jappanday boldi (J.S.). Ele ba'ha'rdin' ushlig'i **ko'rinbese de**, quyashdin' jag'umtalli shuwag'i menen jer beti **puwlasqanday bolip**, to'n'bektey sho'kken ton'lar kem-kemnen mumday jibisti (O'.X.).

Bul ko'p bag'inin'qili qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' bayanlawishlari bir formada ha'm ha'r tu'rli formalarda kelip, ha'r qaysisi bir-birine g'a'rezsiz bas ga'p penen tikkeley baylanisqan. Olardin' baylanisw keستي to'mendegishe:

Ten' bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qi ga'pleri bas ga'pke ma'nilik qatnasina qaray birgelkili ma'nide ha'm birgelkisiz (ha'r tu'rli) ma'nide de kele beredi.

1. Birgelkili bolip kelgen bag'inin'qi ga'pler bir tu'rdegi sorawlarg'a juwap beredi ha'm bir tu'rdegi bag'inin'qi ga'ptin' xizmetin atqaradi: Muzi siresip qaq-qaq jarhp jatirg'an Yassi da'ryasi ba'ha'r samalinin' ha'wirine to'zbey **bosasip**, muzdin' ha'r jerinen qizil suw **tesip**, sen' ju'rdi (J.M.).

Bu'gin ku'nin' jaynap nurin to'kkende,
Jen'is sazi qollarima o'tkende,
Senin' jasin' jigirmag'a jetkende,
Da'rya kibi tasip keldim toyin'a.

(A'.Sh.).

2. Ma'niliik qatnaslari birgelkisiz, ha'r tu'rli bolip kelgen ko'p bag'inin'qı ga'plerdin' bayanlawishlari da ha'r tu'rli formalarda kelip, ha'r tu'rli sorawlarg'a juwap beredi ha'm ha'r tu'rli bag'inin'qılı ga'ptin' xızmetin atqaradi: Gu'ller ko'p ashilg'anlıqtan, onun' sa'wleli nuri menen aspan da qıp-qızıl shoqtay bolip ko'rinip, jer de, ko'k te lalazarlıqqa aylang'an (O'.X.). Ol ashılıqqa qansha shıdasa da, sho'lge shıday almay tan'laylari kewip, aynalıp kelip qummin' suwıq jerine kelip awzın basa berdi (A.B.).

Ten' bag'inin'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawish formalari birgelkili bolip kelgen tu'rleri pısıqlawish bag'inin'qılı qospa ga'ptin' barlıq tu'rlerinin' xızmetinde keledi:

Sın bag'inin'qılı ga'p:

Jag'ıslar boyında sho'kken nar usap,
Izıldag'an naman' qıylı qal qusap,
Bastı bilg'ag'anın' qaldı ahslap,
Men an'lag'an sırın' basım, toran'g'ıl.

(T.S.).

Sebep bag'inin'qılı ga'p:

Ata-anam o'lgennen son',
Qızıl gu'li solg'annan son',
Jalg'ız o'zim qalg'annan son',
Bag'ısh etpedim denemdi

(Berdaq).

Maqset bag'inin'qılı ga'p:

Nawqan tuttim xalqım jipek kiysin dep,
Dos quwanıp, dushpanlarım ku'ysin dep,
Ma'n'gılik baxıttım jipek bayrag'in,
Tan' samalı talwaslanıp su'ysin dep.

(İ.Yu.).

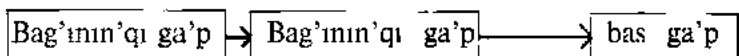
Sha'rt bag'inin'qılı ga'p: t.b.

Ul-qızın' el su'ygen azamat bolsa,
Ju'reginde aqıl parasat bolsa,
Mudam jaqsı menen ja'ma'a't bolsa,
Ata bolg'anın'a a'rmanın' barma.

(T.S.).

İzbe-iz bag'ının'qılı qospa ga'p. Bag'ının'qılı ga'pler bir-birine g'a'rezli, izbe-iz bag'ınw jolı menen bas ga'p penen baylanısıp, izbe-izli ko'p bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi. İzbe-iz bag'ının'qılı qospa ga'ptin' da'slepki yamasa da'slepkileri o'zinen son'g'ı jay ga'plerge bag'ınw jolı menen izbe-iz baylanısıp barıp en' son'g'ı ga'p arqalı bas ga'p penen baylanısadı: Bular alg'a ilgerlegen sayın, aldınan izg'ırıp esken jag'ımsız samal ızıldısın ku'sheytip, ko'p-ko'mbek qulpirg'an o'simliklerdin' tu'si o'zgere basladı (J.S.). Quyashın' ju'zi jiltırığ'an menen, jawg'an qar erimey, qaqaman suwıq baslap ketti (T.Q.).

İzbe-iz ko'p bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'plerinin' bas ga'p penen baylanısıw kestesi to'mendegishe:

Ko'p bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'rinin' bag'ının'qı ga'plerinin' orın ta'rtibi turaqlı bolıp, bas ga'pten burın qollanıladı ha'm o'z ara birin-biri izbe-iz sıpatlaw arqalı bas ga'p penen bir pu'tin ko'p bag'ının'qılı qospa ga'pke birigedi. İzbe-iz bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler birin biri tu'sindirip, izbe-iz baylanısta keliwine qaray, olardıń bayanlawısh formaları ha'm ma'nileri, ko'binese bir-birine jaqın ha'm ha'r tu'rli bolıp kele beredi. Olardıń orın ta'rtibi boyınsha qaysısının' burın qollanılatug'ını ko'p bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyalarınin' mazmunına baylanıslı bolıp keledi:

1. Eger izbe-iz bag'ının'qılı qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pi waqıt ma'nisinde kelse, ekinshi jay ga'pte waqıt bag'ının'qı ga'p ma'nisinde kelip bas ga'pti waqıt ma'nisinde sıpatlaydı: Jerdin' ton'ı kctip, ba'ha'r jaqınlag'anda, Turımbet Jumash bayg'a bardı (N.D.). Sol ku'ni ku'n batıp, jag'adag'ı jigildiklerdin' uzın ko'len'kesi suw betinen serpilgende, qubladağ'ı awıldın' balaların baslap Orınbay jetip keldi (U.P).

2. İzbe-izli sın bag'ının'qılı qospa ga'p: Jer silkinip, aspan astı shayqatılğ'anday, a'tiraptı dumanday bolıp tu'tin ogap aldı (M.D.).

3. İzbe-izli sebep bag'ının'qılı qospa ga'p: Sizler jarlı-jaqıbay adam bolg'an son', basqag'a ketkenshe Sha'lekenin' malı sizge ketsin dep, kelip oturmız (A'.O').

İzbe-izli ko'p bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' basqa tu'rleri de usı taqlette du'zilip keliwi mu'mkin.

Bul sıyaqlı bir tu'rdegi bag'ının'qı ga'ptin' qatnası arqalı du'ziliw barlıq jag'dayda saqlana bermey, izbe-izli bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramı ma'niliik jaqtan ha'r tu'rli bolıp ta keledi. Bunday jag'dayda izbe-izli ko'p bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' bas ga'pinin' aldındağ'ı bag'ının'qı ga'pler to'mendegishe jaylasıp keledi:

1. Waqit bag'inin'qi ga'p+sebeb bag'inin'qi ga'p+bas ga'p: Taza hawa kirgennen son', Tarasqa dem aliw birqansha an'satlasip, ko'zi maqul ko're basladı (O.B.).

2. Sebeb bag'inin'qi ga'p+sın bag'inin'qi ga'p+bas ga'p: A'lleqashan-aq qarlar erip, jerler qurg'aqlanıp, ba'ha'r iyisi an'qip tur (Q.D.).

3. Sın bag'inin'qi ga'p+sebeb bag'inin'qi ga'p+bas ga'p: Geyde ku'nin' nurı to'sin qıtıqlag'anday, qara bult oynap shıg'ıp julissa, shaqmaq shaqqanday a'lem ju'zi jarq ete qaladı (K.S.).

4. Sha'rt bag'inin'qi ga'p+sebeb bag'inin'qi ga'p+bas ga'p: Eger jer oyli-ba'lentli bolsa, ba'lent jer suwg'a qanbay qalg'anlıqtan, og'an shigit ko'germeydi (J.S.).

İzbe-izli bag'inin'qılı qospa ga'ptin' du'ziliwinde bag'inin'qi ga'ptin' basqa semantikalıq tu'rleri de birinen son' biri izbe-izli qatnasıp kele beredi.

Sorawlar:

1. Qanday ga'pler bag'inin'qılı qospa ga'p dep ataladı, misallar keltirin'?
2. Bag'inin'qılı qospa ga'pler ne ushin bag'inin'qi ha'm bas ga'p bolıp bo'linedi?
3. Bag'inin'qılı qospa ga'ptin' feyil toplamlarınan ayırmashılıg'ı qanday, misal keltirin'?
4. Bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bo'liniw printsipleri qanday?
5. Bag'inin'qılı qospa funksiional-semantikalıq jaqtan neshe tu'rge bo'linedi?
6. Bag'inin'qılı qospa ga'ptin' jan'adan qosılǵan tu'rlerin aytın', olar ne ushin ga'p ag'zaların atı menen ataladı?
7. Pısıqlawısh bag'inin'qılı qospa ga'ptin' jan'adan qosılǵan tu'rlerin aytın', misallar keltirin'?
8. Ko'p bag'inin'qılı qospa ga'pler boyınsha tu'sinik berin', olar ne ushin ten' bag'inin'qılı ha'm izbe-iz bag'inin'qılı bolıp bo'linedi?

A'debiyatlar

Хәзирги карақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992.

Махмудов Н. Нурманов А. Ўзбек тилиниң назарий грамматикаси. (Синтаксис). Тошкент, 1995, 155-220-бетлер.

Da'wletov M. Bag'inin'qılı qospa ga'ptin' strukturalıq tu'rleri. — «O'zRIAQB Xabarshisi», 2008, №1, 102-107-бетler.

Есенов К. Сабактас қурмалас сөйлемнің қурылысы. Алматы, «Ғылым» 1982.

Дәулетов М. Карақалпақ тилиндеги қоспа гәплердин гейпара теориялық мәселелери. Нөкис, «Билим», 1993.

Da'wletov M. Bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' bo'liniw prinsipleri. «O'zRIAQB Xabarshisi», 2006, №1, 76-79-бетler.

Da'wletov M. Bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' semantikalıq tu'rleri. «O'zRIAQB Xabarshisi», 2006, №2, 88-92-бетler.

Da'wletov M. Pısıqlawısh bag'inin'qılı qospa ga'pler. «O'zRIAQB Xabarshisi», 2006, №4, 127-130-бетler.

III. DA'NEKERSIZ QOSPA GA'P

§ 126. Da'nekersiz qospa ga'p haqqında tu'sinik

Son'g'i jillari sintaksislik izertlewlerde qospa ga'plerdin' da'stu'riy u'yrenilip kiyatir' an eki bo'limli (dizbekli ha'm bag'imn'qili qospa ga'p) klassifikatsiyasi u'shke (dizbekli, bag'imn'qili ha'm da'nekersiz qospa ga'p) bo'linip u'yrenilip kiyatir. Bul bo'liniwdin' da'nekersiz qospa ga'p tu'ri o'tken a'sizdin' 50-jillarınan baslap N.S. Raspetotın' izertlewinde ko'rsetiledi.¹ Ol da'nekersiz du'zilistegi qospa ga'plerdi dizbekli qospa ga'ptin' de, bag'imn'qilinin' da quramina kirmeytu'g'in qospa ga'ptin' ayrigsha struktura-semantikaliq bir turi retinde qaraydi. Onin' aniqlawi boyınsha da'nekersiz qospa ga'p quramındag'ı jay ga'plerdin' bir-biri menen da'nekerdin' qatnasısız, intonotsiya arqalı baylanısıwı esapqa alınadı.²

Qospa ga'plerdi joqaridag'ı siyaqli u'shk bo'liip u'yreniw ha'zirgi haqıtta rus tilinin' izertlewlerinde, joqari oqiw onınlari ha'm mektep sabaqlarında qa'liplesken tu'rde qollanılıp kiyatir.

Da'nekersiz qospa ga'plerdi o'z aldına qospa ga'plerdin' struktura-semantikaliq u'shinshi tu'ri rtinde u'yreniw 50-jinardın' aqırı, 60-jillardan baslap tu'rkiy tillerindeki ilimiy miynetlerden de orn aldı.³ Biraq, tu'rkiy tillerindeki ayrim izertlewshiler ta'repinen qospa ga'plerdi joqarida atalg'an u'shke bo'lip u'yreniwden basqasha bo'liw printsipleri qollaniladi. Ma'selen, V.N. Xangildin tatar tilindeki qospa ga'plerdi baylanıstırwshı qurallardin' (da'neker yamasa da'nekerlik xizmettegi so'zlerdin') qatnasıw ya qatnawına qaray a'weli eki tu'rge bo'ledi. Olardin' da'neker ha'm da'nekerlik xizmettegi so'zlerdin' qatnası arqalı du'zilgen tu'rin da'nekerli qospa ga'p, da'nekersiz, intonatsiya arqalı du'zilgen tu'rin da'nekersiz qospa ga'p dep esaplaydı. Usı eki tu'rdin' ha'r birinin' o'z ishindeki o'zgeshelik belgilerine qaray, ja'ne de kishi topatlar ha'm tu'rlerge bo'linetug'ının ko'rsetedi.⁴

Sunday-aq, qospa ga'plerdin' usı siyaqli bo'liniw printsipi o'zbek tilinde Sh. Rahmatullaevtin' avtorlig'ındag'ı joqari oqiw onınlarina

¹ Поспелов Н.С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. «Вопросы синтаксиса современного русского языка». М., 1950, 338-354-бетлер.

² Сонда, 343-бет.

³ Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. Морфология хэм синтаксис. Казан, 1959, 603-бет; Абдирахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960, 49-бет.

⁴ Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. Морфология хэм синтаксис. Казан, 1259, 529-бет

arnalg'an sabaqlıqta da qollanıldı.¹ Bul izertlewshiler ta'repinen de da'nekersiz qospa ga'plardi aniqlaw belgileri retinde intonatsiya ha'm qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' ma'ni ortaqlıqları esapqa alınadı.

Qospa ga'plardi da'nekerlerdin' qatnasıw-qatnaspawına qaray da'nekersiz qospa ga'p ha'm da'nekerli qospa ga'p dep bo'liw rus tilindegi qospa ga'plerdin' teoriyalıq ma'seelerin izertlewshilerdin' miynetlerinde de ko'rsatiledi.² Da'nekersiz qospa ga'pler dizbekli ha'm bag'ınnı'qılı qospa ga'plerden quramındag'ı jay ga'plerdin' da'nekersiz ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız, ma'nilik intonatsiya a'rqalı baylanısıwı menen ayırılıp turadı. Sonday-aq, olardıń jay ga'pleri intonatsiyadan basqa, leksikalıq ha'm morfologiyalıq qurallar (korrelyat so'zler) arqalı da baylanısadı. Mısalı: U'ydin' kerege-uwiqları, shan'ara-g'ı-murınınnı' qanıday qızıl, ko'kleri - shiykil Sarı, kiyiz u'zikleri - qarday aq, basqur-bayshuwları - shltjan'al T. Q. Ba'ha'rde o'len' degen sho'p o'sedi, ol da qoylardın' jaqsı jeytug'ın ot-sho'bi. Qoylardı jilli saqlaytug'ın qoramız bar, tawday bo'lip u'yilgen jantaq gu'diler bar. (T.N.).

Bul keltirgen qospa ga'plerdin' quramındag'ı qurallar arqalı baylanısқан. Jay ga'pler yamasa jay qaplerdin' ha'mmesine bir so'zdin' ortaq bolıp keliwi arqalı qospa ga'pti du'zedi. Da'slepki qospa ga'p ko'p jay ga'pli du'ziliste ma'nileri ha'r tu'rli bolıp kelgen, olardıń ha'mmesi bir ortaq korrelyat so'z (u'ydin') arqalı ma'nilik jaqtan birigip, sol so'zdin' har tu'rli belgilerin sıpatlaw arqalı bir pu'tin da'nekersiz qospa ga'pti du'zip kelgen. Sonday-aq, son'g'ı qospa ga'plerd de birinshi komponenttegi bir ag'za ekinshi komponentkede ortaq bolıp keledi.

Bulardag'ı leksikalıq qurallardıń xızmetin ol, qoylar so'zleri atqaradı. Demek, da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan bir-birine jaqın sintaksislik qatnaslardı bildiredi. Qospa ga'ptin' joqandag'ı sıyaqlı talaplarına juwap bere almagán jay ga'plerdin' da'nekersiz qospa ga'pti emes, bir tutas sintaksislik pu'tinliktegi, yag'nıy teksttegi kommunikativlik birlik dep qaraladı.

§ 127. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıstırıwshı qurallar

Da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri o'z ara bir birine jaqın bolg'an is-ha'reket waqıyalardı bilidiredi. Eger de olardıń komponentlerinen

¹ Rahmatullayev Sh. Hazirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, «Universitet,» 2006, 394-bet.

² Черемисина М. И. Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск, 1987, 96-бет.

bir-birine baylanisli bir pu'tin ma'nilik qatnas an'lasilmasa onday ga'pler qospa ga'p bola almaydi. Demek, eki yamasa birnshe jay ga'plerdin' baylanisi qosap ga'p boluw ushin bir pu'tin komminikativlik birikti bildirip turıwı tiyis.

Da'nekersiz qospa ga'ptin' du'ziliwi ushin to'mendegi leksikalıq, morfologiyalıq ha'm intonatsiyalıq qurallar qatnasadı.

1. Da'nekersiz qospa ga'ptin' komponentleri leksikalıq korrelyat so'zdın' qatnası arqalı baylanısadı. Bul korrelyat so'zler da'slepki jay ga'pte qollanıladı da, son'g'i jay ga'pte sog'an qatnaslı so'z yamasa sol so'zdin' o'zi ta'kirarlanadı. Korrelyatlar formalıq jaqtan bir formada yamasa ha'r tu'rli formalarda keliwi mu'mkin:

a) da'slepki jay ga'ptegi korrelyat so'z atlıq yamasa substantivlik almasıqtan boladı da, son'g'i jay ga'pte sol so'zge qatnaslı almasıg'ı yamasa atlıq so'z qollanıladı: Xojalıqta mallarg'a ot-jem beriwidin' ratsioni du'zilip, ol ko'mekli jerge ilinip qoyıldı. Bul - Kaspiy kanabınm' birinshi gezegi bolıp, ol son'ınan dawam etedi. (gazetadan). Awıl arasınan qoylarg'a jug'imlı ot sho'pler jıynalıp, olar qoy qoranın' qasına gu'dilnip qoyıl'g'an. (T.N.). Esin'izdeme, elime bilimli adamlar kerek dedin'iz, sonni sapqa alıp sawatlı aqundı elin'izge baspu'kil jiberdik. (T.Q.).

Geyde korrelyatqa qatnaslı so'z ekinshi jay ga'pte qollanılmay keliwi de mu'mkin. Bunday jag'dayda ekinshi jay ga'pte ol almasıg'ı ko'rsetilmegen menen, onın' ornı belgili bolıp turadı: Ko'ksuwın' a'tırapı jazda jasıl japıraqlı sho'plerdi janılsa, (ol) qısta qa'ha'rli qıstın' ma'ka'mı boladı (T.N.);

b) leksikalıq korrelyat ga'p ag'zası xızmetinde da'slepki jay ga'ptin' quramında kelip, pu'tin qospa ga'pke ortaқ boladı: **Shertektin'** pa'tigi fa'nelenip, edeni pollang'an. **Olardın'** betleri borlattay qızarıp, ko'zleri shoqtay janadı (A.B.). **Qoylardı** jilli saqlaytug'ın qoramız bar, tawday bolıp u'yilgen jantaq gu'diler bar (T.N.).

Bazda pu'tin qospa ga'ptin' mazmunına ortaқ bolıp kelgen so'z tu'sirilip aytilıwı da mu'mkin. Bunday jag'dayda korrelyat so'zdın' ornı jay ga'plerdegi tartımlanıp kelgen ga'p ag'zaları arqalı ma'lim bolıp turadı: Salısı quwramay o'sti, zu'ra'a'ti jaqsı boldı. (T.N.). Paxtası tez ashılıp, o'nimi tan' qaldırg'anday zor boldı (O'.A.);

d) leksikalıq korrelyatlar ha'rbir jay ga'pte ta'kirarlanıp keledi: Ku'ni menen o'z mahn o'zi bag'adı, qoraların, to'lelerin o'zi tazalaydı (T.Q.). **Sizler** qatnaspayın jumıs bolmaydı, **sizler** jen'beytu'g'ın qıyınshılıq joq. Olardı **o'zlerimiz** tawıp, **o'zlerimiz** belewin'iz kerek, isker adamlardın' tan'lap alamız. (T.N.).

2. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' jay ga'pleri morfologiyalıq korrelyatlar arqalı baylanısadı. a) morfologiyalıq korrelyatlıq xızmetti

qospa ga'p komponentlerinin' feyil bayanlawishlarının' bir bet, bir ma'ha'l formalarında, yag'niy formallıq jaqtan birgelki bolıp keliwi atqaradı: Shaqalar qymildamaydı, japiraqlar sıldırlamaydı. (J.A.). Ha'rkimnin' sharshag'anı jekke ketken son' bilindi, jollar o'nbey qaldı (T.Q.). Qaqabay qasında otırg'an qosshılarına sıbırlap edi, olar shıg'ıp ketti. (S.A.);

b) morfologiyalıq korrelyatlar formallıq jaqtan birgelki bolmay, ha'r tu'rli formalarda kelipte jay ga'plerdi bayanıstıradı. Biraq olardıń bayanlawishlarının' ma'ha'llik ma'nileri birgelki bolıp keledi: Jerler ko'klep, ag'ashlar bo'rtik ashtı (A.B.). Ha'r jer-ha'r jerden qızıl quyırılı qoraz qırg'awıllar du'rildep ushsa, qulaqların ga'jımıytıp, ga' tikireytip qoyanlar qashadı. (T.N.).

3. Da'nekersiz qospa ga'ptin' quramındaǵı jay gaplerdin' qospa ga'pke birigiwi ha'm ma'nilik o'zgesheliklerge iye bolıwında intonatsiya da tiykarg'ı xızmetti atqaradı. a) jay ga'pler dizbeklewshi intonatsiya arqalı baylanısp kelgende, ma'nilik jaqtan o'z ara bir-biri menen ten', birgelikli bolıp baylanıladı: Aspandı qara bult basıp, qattı samal esip tur. Ba'ha'r keldi, terekler bo'rtik shıg'arıp atır, jer u'sti ko'k lipasqa do'ne basladı (B.B.). Ha'r u'ydin' qasınan u'rgen iyttin' sestı shıg'adı, onı da samaldın' izin'ı sittärmeydi (Sh.S.).

b) da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri sebep, tu'sindirmeli t.b. intonatsiya arqalı baylanısp kelgende, ma'nileri o'z-ara ten' bolmag'an, birin-biri tu'sindiriwshi, anıqlawıshı sıpatqa iye bolg'an birgelikiz da'nekersiz qospa qaplerdi du'zedi: 1. Ku'n jıhıdı, ton'lar jibisip basladı (J.S.). 2. Olar qorg'annan dalag'a shıg'ıwg'a erise almadı - dushpan o'zinin' qorg'anıw halqasın biriktirip qoyg'an edi (S. Sm). Majilisinin' qararı ko'p keshikpey o'z shshimin taptı: plan qayta qaralıp, balıqshılar iske qayta bo'lindi (O'A.).

Bunda 1-2 qospa ga'plerdin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan bir-biri menen sebeplik qatnastı bildiredi. 3-qospa ga'ptin' jay ga'pleri o'z ara tu'sindiriwshilik sıpatqa iye bolıp, da'slepki jay ga'p son'g'ı jay gapler arqalı tu'sindirilip kelgen.

Demek, quramındaǵı jay ga'pleri da'nekersiz yamasa da'nekrlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız, intonatsiya, leksikalıq ha'm morfologiyalıq qurallar arqalı du'zilgen qospa ga'ptin' tu'rine da'nekersiz qospa ga'p delinedi. Da'nekersiz qospa ga'pler qu'ramındaǵı jay ga'plerdin' intonatsiya arqalı baylanısw o'zgesheligi ha'm jay ga'pler arasındaǵı ma'nilik qatnaslarına qaray, birgelikili quramalı ha'm birgeliksiz quramalı da'nekersiz qospa ga'pler bolıp ekige bo'linedi.

§ 128. Da'nekersiz qospa ga'ptin' tu'rleri

Da'nekersiz qospa ga'p sintaksistin' pu'tkilley jan'a u'yreniw obiekti emes. Ol da'stu'riy u'yreniw boyınsha tu'rkiy tillerinde qospa ga'ptin'

u'shinshi tu'ri retinde bo'liniwine deyin geypara ma'nilik jaqınlıq belgilerine qaray dizbekli ha'm bag'ınm'qılı qospa ga'plerdin' da'nekersiz tu'ri retinde birlıstırılıp u'yrenılıp keldi. Ha'tte, geypara tu'rkiy tillerinde, sonın' bir qaraqalpaq tilinde de ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda ha'zirge deyin usı bag'darda u'yrenılıp kiyatır.

Haqıyqatında da, da'nekersiz qospa ga'plerdin' bir qatarnın' du'ziliw mazmunı dizbeklewshi da'nekerler arqalı du'zilgen qospa ga'plerge, ekinshi toparı bag'ındırıwshi da'nekerli qospa ga'plerge ku'ta' jaqın, ha'tte birdey bolıp keledi. Misalı: 1. Balalar barlıq na'rseni tintip shıqtı, biraq jasrın xat tabılmadı (J.Sh.). 2. Ol joldaslarına bir na'rselerdi ayıp baqıradı, joldasları og'an qaramaydı. (A.O.). 3. Ha'mmesine o'zi jaqsı tu'sinedi, sol sebepli Gu'lbıyke sır bermey tın'lap otır (T.Q.). 4. O'giz ja'niwardın' ayag'ın bir na'rse shawıp ketken, qan sorg'alap tur. (Q.D.).

Bul keltirilgen qospa ga'plerdin' birewleri da'nekerli, ekinshileri da'nekersiz qollanılg'an. Olar du'zilislik (formalıq) jaqtan ayırımshılıqqa iye, al jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslarında ayırımshılıq joq. Olardın' da'nekerli tu'rin da'nekersiz, da'nekersiz tu'rin da'nekerli du'ziliste tallaw jasap qarag'anda da, stillik jaqtan azı-kem o'zgeshelik bolg'an menen, ma'nilik jaqtan aytarlıq o'zgeris bolmaydı. Eki jag'dayda da olardın' jay ga'pleri arasındag'ı mazmun saqlanadı.

Usınday mazmun jaqınlıqları esapqa alınıp, tatar tilinde V.N. Xangildin ha'm qazaq tilinde N.X. Demesinovanın' miynetlerinde da'nekersiz qospa ga'plerdin' semantikalıq tu'rlerge bo'liniwi «da'nekersiz dizbekli qospa» ha'm «da'nekersiz bag'ınm'qılı qospa ga'pler» terminleri menen ataladı.¹

Da'nekersiz qospa ga'plerdin' semantikalıq du'zilisi quramındag'ı jay ga'plerdin' mazmun, intonatsiya, orn ta'rtip, leksikalıq ha'm morfologiyalıq qurallardın' qatnası arqalı anıqlanadı. Bul baylanıstırıwshi qurallardın' ma'nilik o'zgesheliklerine qaray da'nekersiz qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bir-birine g'a'rezsis, o'z ara ten', birgelkili ma'nide baylanıssa, geyparaları ma'nileri o'z-ara ten' bolmag'an, birin-biri tu'sindiriwshi, ten'sizlik sıpatqa iye bolıp keledi. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray da'nekersiz qospa ga'pler semantikalıq jaqtan «birgelkili quramlı da'nekersiz qospa ga'pler ha'm birgelkisiz quramlı da'nekersiz qospa ga'pler»² bolıp ekige bo'linedi.

¹ Xangildin V.N. Ko'rsetilgen miyneti, 606-bet. Demesinova N.X. Ko'rsetilgen miyneti, 118-bet.

² Bul terminler rus tilindegi da'nekersiz qospa ga'pti da'slepki izertlewshi N.S.Pospelovtin' qollang'an termininin' awdarmasınday bolıp ko'ringen menen birqansha qolaylı ha'm jıynaqlı. Ondag'ı «birgelkili quramlı» h'a'm «birgelkisiz quramlı» terminlerindeki «qu'ram» so'zi sol orında jay ga'p ma'nisinde ug'ındadı, yag'ny birgelkili ma'nili h'a'm birgelkisiz ma'nili jay ga'pler degen tu'sinikti beredi. Sonlıqtan, da'nekersiz qospa ga'ptin' o'z aldına struktura-semantikalıq bir tu'ri retinde bo'liniwine baylanışlı burın qospa ga'pte qollanılp ju'rgen terminlerdi qaytalamay usı termindi alg'andı maquı ko'rdik.

§ 129. Birgelkili quramli da'nekersiz qospa ga'pler

Birgelikli quramli da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan o'z-ara ten', birgelkili bolip keledi. Olar bir-biri menen biriktirivshi pauza, sanaw, salistirmali-qarislas intonattsiyalar arqali baylanisip, o'z ara ten' ma'nili mezigilles, qarislas, salistirmali qatnaslardi bildiretug'in qospa ga'plerdı du'zedi. Misah: Kemeler amanın' jag'asına kelip toqtadı, bular da katerden tu'sti (O'.A.). Ol so'yley berejaq edi, men jen'inen tartıp qoydım (Sh.S.). Men jetimmen, ol bolsa pu'tkil Xorezimge atı dan'g'ara palwan (T.Q.).

Bul qospa ga'plerdin' smantikaliq du'zilisi intonatsiya menen bir qatarda, jay ga'pler arasındag'ı mazmun arqalı da an'latiladı. Da'slepki qospa ga'ptin' jay ga'pleri arasındag'ı mazmun waqıtlıq qatnas bildirse, ekinshi qospa ga'pten qarislashq, u'shinshi qospa ga'pten salistirmaliq qatnas an'latiladı. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray birgelkili quramli da'nekersiz qospa ga'pler: mezigilles, qarislas ha'm salistirmali qatnastag'ı qospa ga'pler bolıp u'shke bo'linedi.

Mezigilleslik qatnastag'ı da'nekersiz qospa ga'p. Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiyalarının' isleniwi ma'nilik jaqtan waqıtlıq mezigilleslikti bildiretug'in tu'rleri mezigilleslik qatnastag'ı qospa ga'pti du'zedi. Olardın' is-ha'reket, waqiyalarının' isleniwi bir waqıtlı ha'm izbe- izli bolıp keledi.

1. Da'nekersiz qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reketlerinin' isleniwi bir waqıtlı mezigilles bolıp kelgende, olardın' jay ga'plerinin' bayanlawishları to'mendegi ma'ha'l formalari arqalı bildiriledi:

a) anıqlıq meyildin' o'tken, ha'zirgi ma'ha'l formalarında keledi: Erte kelgen gu'zdi quwalap waqtınan burın qıs baslandı, jer betine dizden qar jawdı (A.B.). Kimisi shuqanaq qazıp atır, qalg'anları qazıp ketken shuqanaqlarg'a na'ishelerdi ko'mip atır (T.Q.);

b) da'slepki jay ga'pinin' bayanlawish —p formalı hal feyil, son'g'ı jay ga'ptin' bayanlawishi ha'zirgi ma'ha'l formasınan boladı. Bunday jag'dayda son'g'ı jay ga'ptin' ha'zirgi ma'ha'l forması da'slepki jay ga'ptin' bayanlawishına da qatnashı bolıp, onın' ma'ha'llik ma'nisin anıqlaydı: Otırg'anlardın' kimi otın jag'ıp, kimi otın kirgizip ju'r (S.A.). Taw an'g'arlarınan qa'dimgidey ku'shli samal esip, pa'skeltek stantsiyanın' a'tirapındag'ı jardi qırıp ag'ıp atırg'an da'ryanın' u'sti qaynawıtlap tur. (SH.A.):

d) da'slepki jay ga'ptin' bayanlawishi waqıtlıq ma'nidegi —sa//—se formalı sha'rt meyil, ekinshi ga'ptin' bayanlawishi anıqlıq meyildin' ha'zirgi ma'ha'l forması arqalı bildiriledi: Birewler kitap oqıp atırsa, qalg'anları o'z-ara so'ylesip tur. (T.Q.).

2. Birgelikli quramli da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' is-ha'rekti waqitliq jaqtan izbe-izli bolip kelgende, olardin' bayanlawishlari, ko'binese aniqhq meyildin' ha'r tu'rli formalari arqali bildiriledi ha'm ma'ha'llik jaqtan da ha'r tu'rli qollaniladi: Samaldin' o'rindegi qara bult siyrekledi, onun' ornina aq bul ko'rindi (O'.X). Elimizdin' ekonomikalig potentsiali a'dewir ko'beydi, xaliqtin' turmis da'rejesi a'dewir artip baratir.

Qarsilashq qatnastag'i da'nekersiz qospa ga'p. Birgelikli quramli qarsilashq qatnastag'i da'nekersiz qospa ga'pler, ko'binese eki komponentli bolip, qarsilas ma'nili biriktirwshi intonatsiya arqali du'ziledi. Olardin' quramindag'i jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiyalari ma'nilik jaqtan bir-biri menen qarama-qarsi ma'nide qollaniladi. Bulardin' arasindag'i qarsilashq ma'ni to'mendgishe bildiriledi:

1) da'slepki jay ga'ptin' sub'ktinin' isleniwine son'g'i jay ga'ptin' subiektinin' is-ha'rkti qarsiliq jasadı. Bulardag'i intonatsiya birinshi jay ga'pte bir jo'n ko'terin'ki boladı da, ckinshisinde pa'sen' aytiladı. Buni ko'rgen Da'rmenbay juwirip kele sala tasti qozg'altpaqshı bolıp edi, A'wezov onun' aldın aldı (T.Q.);

2) jay ga'plerdin' bayanlawishlari bolımlı-bolımsız formalarda keliwi arqali qarsilashq ma'ni an'latadı: Amanlıq a'ri-beri tin'lap bag'ıp edi, olardin' tiykarg'i maqsetke oralatug'in tu'ri bolmadı (T.Q.). Eki ag'ası kishkone inisin quwip ketedi, bala jetkermeydi. (ertekten);

3) ha'rbir jay ga'pte leksikalig antonimler qollanılıp ta qarsilashq ma'ni an'latiladi: Bizler alg'a qaray ju'rip kettik, olar keyin qaytti. (Sh.S). Sen og'an jaqsiliq islegensen', ol sag'an jamanlıq islegen (Sh.A). Dos sırtın'nan maqtaydı, dushpan ko'zin'sh maqtaydı (naqil).

Salıstırmalı qatnastag'i da'nekersiz qospa ga'p. Birgelikli quramli salıstırmalı da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' is-ha'rekt, waqiyalar o'z ara salıstırmalılıq mazmunda du'ziledi. Olardin' salıstırmalılıq ma'nileri to'mendegishe an'latiladi:

1) jay ga'plerinin' quramindag'i predmetler, qubılıslar salıstıriladi: Pu'tkil adamzat jilına shama menen 3 min' kubkilometr suw ishedı-bul jerdegi dushshı suwdın' ulıwma ko'lemine qarag'anda onsheli ko'p emes (gazetadan);

2) jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiyalari waqitliq jaqtan salıstıriladi. Bunday salıstırıwda ha'r bir jay ga'pte waqıt ma'nili so'zler qollaniladi. Son'g'i bes jil ishinde 19 miliardtan aslam qarji o'zlestirildi-bul bunnan aldın'g'i bes jillıqlardı qosa alg'anda sol bes jillıqlar ishinde o'zlestirilgeni menen barabar. 1962- jılı ha'rbir sıyırdan 482 kilogramm su't sawıp aling'an bolsa, 1963-jılı ha'rbir sıyırdan 654 kilogramm su't sawıp alındı (gazetadan);

3) ha'rbir jay ga'ptin' quramında leksikalıq antonimler qollanıwıwı arqalı salıstırıladı. Bul tu'rdegi salıstırılma qospa ga'pte salıstırılshılıq ma'ni predmetlerdi, is-ha'reket, qubılıslardı bir-birine qarşı qoyıw arqalı salıstırıladı. Ashıw-araz, aqıl-dos. Bilgen tawıp aytadı, bilmegen qawıp aytadı. Oqıg'an ozar, oqımag'an tozar. Jaqsı adamda kek bolmas, jaman adam tek bolmas;

4) da'slepki jay ga'ptin' mazmum son'g'ı jay ga'pke salıstırılshılıq arqalı salıstırılma qatnas an'latıladı. Bunday salıstırılma qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawıshları bir tu'rdegi feyiller arqalı bildiriledi. Tawdı tastı jel buzır, adamzattı so'z buzır. Jalg'ız ag'ash u'y bolmas, jalg'ız jigit biy bolmas (naqıl).

§ 130. Birgiksiz quramlı da'nekersiz qospa ga'pler

Birgiksiz quramlı da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan o'z-ara ten' bolmag'an, biririn-biri tu'sindirıwshı g'a'rezlilik sıpatqa iye boladı. Olardıń quramı, ko'binese eki komponentli bolıp, bag'ındırılshı intonatsiya arqalı du'ziledi. Ma'nilik jaqtan jay ga'pler intonatsiya ha'm ma'nisine qaray sebep-na'tiyje, na'tiyje, tu'sindirmeli, sha'rtlik qatnaslardı bildiredi: Qusbegi qa'ha'rlenip ko'zlerin biy, qazı, baylarǵa alartıp edi, olar tunjırap qaidı (T.Q.). Olar fonarların ko'terip bir-birine xabar berdi, demk, bul jolda tosqınlıq joq deganın' belgisi. Boranlıda ma'kan basıp otırırshı eki adam boldı-birewi usı Edige (Sh.A.).

Bul qospa ga'plerdin' da'slepkinin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reketleri birinin' biri isleniw sebebin bildiredi. Bunda ekinshi jay ga'ptin' is-ha'rektin' isleniwine birinshi jay ga'ptin' is-ha'reketi sebepshi. Ekinshi, u'shinshi qospa ga'plerdin' jay ga'pleri tu'sindirmeli qatnas bildirip kelgen. Bularda birinshi jay ga'p ekinshi jay ga'p arqalı tu'sindiriledi.

Sebep-na'tiyje qatnaslı da'nekersiz qospa ga'p. Birgiksiz quramlı qospa ga'ptin' bul tu'rinin' is-ha'reket, waqıyaları o'z ara bir-biri menen sebep-na'tiyje ma'nilerinde baylanıladı. Sebep-na'tiyje qatnaslı qospa ga'plerdi amlawda olardıń quramındag'ı jay ga'plerdin' orın ta'rtıp arqalı bildiriletug'in ma'nilik qatnasları ha'm intonatsiyalıq o'zgesheliklerine qaraladı. Misalı: Ku'n jıldı, ton'lar jibise basladı. Keypi birden o'zgerdi, yadma bunnan ko'p jıllar buring'ı waqıya tu'sti. (X.S.).

Bul qospa ga'ptin' da'slepkinde birinshi jay ga'p son'g'ı jay ga'ptegi is-ha'rekt, waqıyanın' isleniw sebebin bildiredi. Ekinshi qospa ga'pte, kerisinshe, son'g'ı jay ga'p da'slepki jay ga'ptin' is-ha'rektin' isleniw na'tiyjesinin' sebebin bildirip kelger., keypinin' birden o'zgeriwine yadma bunnan ko'p jıllar buring'ı waqıyanın' tu'siwı sebepti.

Birgelkisiz quramli sebep-na'tiyje qatnasli qospa ga'pler quramindag'i jay ga'plerdin' orn ta'rtibi ha'm ma'nilik qatnaslarina qaray eki turli o'zgeshelikke iye boladi. Olardın' biri sebep-na'tiyje, ekinshisi na'tiyje-sebeup qatnasların bildiredi. bulardın' orn ta'rtibi boyınsha qaysısının' burın ya son' kelgenligi olardın' ma'ni ha'm intonatsiyalıq o'zgesheliklerine qatnaslı anıqlanadi.

1) sebep-na'tiyje qatnaslı qospa ga'pte sebep bildiriwshi jay ga'p burın, sol sebeptin' na'tiyjesin bildiretug'un jay ga'p son' keledi. Bunun' da'slepki jay ga'pi xabar intonatsiyası menen ayıladı da, son'ında pauza islenedi, olardın' jay ga'plerinin' arası, ko'binese u'tir arqalı bo'linedi: *Al jawın sebelep jawdı da turdı, jer beti iylingen batpaqqa aynaldı (S.A.)*. Nurlıbek og'an qarag'anda anag'urılım dug'ujım edi, ba'rshenin' u'miti sonda (T.Q.);

2) na'tiyje-sebeup qatnaslı qospa ga'pte na'tiyje bildiriwshi jay ga'p burın, sebep ma'nili jay ga'p son' keledi. Bul jag'dayda na'tiyje jay ga'pten keyin intonatsiya biraz ko'terin'ki ha'm sozılın'qı ayıladı da, eki jay ga'ptin' arası, ko'binese sızıqsha, qos noqat, geyde u'tir arqalı bo'linedi: Kelgen pa'tte-aq onı qayg'ılı xabar mayıstırıp tasladı-balası a'lleqashan-aq shetnengen edi (Sh.A.). Qala xalqının' mitingisin sho'lkemlestirgenimiz joq: xalıqtın' o'zi joq edi. (gazetadan).

Na'tiyje qatnaslı da'nekersiz qospa ga'pler. Birgeliksiz quramli na'tiyje qatnaslı qospa ga'plerdin' da'slepki jay ga'pinen an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyalarđın' na'tiyjesi son'g'ı jay ga'p arqalı bildiriledi. Ha'mme waqıt na'tiyje ma'nili jay ga'p son'g'ı pozitsiyada keledi. Onın' ornın da'slepki jay ga'p penen almastırwg'a bolmaydı.

Na'tiyje qatnaslı da'nekersiz qospa ga'plerde belgiti bir so'zlerge a'hmıyet beriledi de, qospa ga'ptin' uluwmalıq mazmunı sol so'z arqalı anıqlanadi. Bunday da'nekersiz qospa ga'ptin' ekinshi jay ga'pinin' basında bul almasıg'ı leksikalıq korrelyatlik xızmet atqaradi.

Na'tiyje qatnaslı da'nekersiz qospa ga'pler ha'zirgi jazba a'debiy tilde rus tilinin' ta'siri arqalı rawajlang'an publitsistikalıq shıg'armalarda ushrasadi: 1971-jıldın' aqır 1972-jıldın' basında Qızıljar to'beliginde topıraqıan bo'get salındı, bul gazoprovodlardın' kompressor stantsiyalarına ha'm temirjolg'a suwdı u'zliksiz berip turıwdı ta'miyin etti. Zıyat suwlar oylanbastan kanaldın' ayaq jag'ına qashılıp jiberilip atur, bul suwlar Sultanwasdag tawlarının' eteginde 100 kv kilometrden aslam maydanda ko'l ha'm batpaqlıqlardı payda etti (gazetadan).

Tu'sindirmeli qatnaslı da'nekersiz qospa ga'pler. Tu'sindirmeli qatnaslı qospa ga'plerdin' da'slepki jay ga'pinin' mazmunı son'g'ı jay ga'p arqalı tu'sindiriledi. Qospa ga'ptin' bul tu'rinin' jay ga'pleri. tiykannan, intonatsiya arqalı baylanıladı. Olardın' intonatsiyası ha'r tu'rli bolıp keledi:

1) tu'sindirmeli da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pi uluwmalıq ma'nide boladı da, son'g'i jay ga'pler arqalı tu'sindiriledi. Intonatsiyalıq jaqtan da'slepki jay ga'p xabar intonatsiyası menen, son'g'i jay ga'pler tu'sindirmeli, sanaw intonatsiyası menen ayıladı, da'slepki jay ga'pten qos noqat arqalı bo'linedi: So'ytıp, ılg'ıy basslı xızmettegi adamlar birte-birte kolxozg'a ketip atır, kimi-partiya sho'lkeminin' xatkeri, kimi—kolxoz baslıg'ı, kimi-mal fermasının' baslıg'ı (O'.X). Baltabaydın' jobası munadan ibarat edi: serjant Batırovtn' bo'lını tuwra ortag'a topılıp, dushpannın' diqqatın awdarıwı kerek, sol waqıt eki palangadan Petr menen Sergeydin' jawıngerleri tag'ı da jaqın barıp sawash baslawı tiyis (Q.D.).

Da'nekersiz qospa ga'ptin' bul tu'rinin' da'slepki jay ga'pi abstrakt ma'nide kelip, anıq ma'nili jay ga'p arqalı tu'sindiriledi: Men bunnan shama menen qırq jil burın bolg'an bir waqıyanı aytıp bereyin, bul jerdi a'yyem zamanlardan beri xalıq Qarato'be dep ataytug'ın edi. (Sh.R.). Sizin' da'rtin'izge dawa bir na'rse bar: balan'ızdı to'ben'izge qoyıp shalamız (ertekten);

2) tu'sindirmeli da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' baslawışı son'g'i jay ga'p arqalı tu'sindiriledi. Bunday jag'dayda da'slepki jay ga'ptegi baslawışqa qatnaslı ekinshi jay ga'pte **bul, sol, ol da bolsa** almasıqları korrelyativlik xızmet atqaradı: Birewdin' mun'lı dawısı sitildi-**bul** u'y aldında sıyr sawıp otırg'an Gu'ızardın' dawısı edi. (X.S.). Jeti shopannın' biri Jiyemurat edi-ol ko'len'kesinen qorqatug'ın, dibırlap so'yleytug'ın, murnının' ushı jetim bawırdıy salburan'qırg'ana adam edi (M.D.). Jasu'lkennin' bir a'deti bar-ol da bolsa ha'r ku'ni derlik o'zinc maqul tu'sken waqıtları qalanı bir aylanıp qıdııp qaytadı (gazetadan).

Sha'rtlik qatnash da'nekersiz qospa ga'p. Sha'rtlik qatnas bildiretu-g'ın da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' is-ha'reket, wazıyası ekinshi jay ga'ptegi is-ha'rekettin' isleniw ya islenbewi sha'rtin an'latadı. Bunday qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' birinshisi ekinshi jay ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' kelip shug'ıw sha'rtin bildiredi. Bul jag'ınan da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' bayanlawışı sha'rt bag'ınnı'qılı qospa ga'ptin' bag'ınnı'qı ga'pinin' bayanlawışının' bildiriliwi menen ma'nilik jaqtan sinonimles bolıp turadı. Olardı birinin' ornına birin almasıtııp qollanılg'anda anıq ko'rinedi. Mısalı: Bu'gin o'zinin'ha'wızdın' boyında jatıp shıqshı, ba'ri de ko'zin' ko'rinedi (ertekten). Kerek waqtında usı pa'rimdi tu'tetsen' boldı-men tayın bolaman. Bunday eki jag'dayda da, bayanlawış formaları ha'r tu'rli bolg'an menen sha'rtlik ma'ni saqlanadı.

Sha'rtlik qatnastag'ı da'nekersiz qospa ga'ptin' sha'rt ma'nidegi birinshi jay ga'pinin' bayanlawışı, ko'binese buyırıq meyil formalarınan

boladı da, onın' intonatsiyası ko'terin'ki, al sha'rtlengenlikti bildiretug'in ekinshi jay ga'ptin' intonatsiyası pa'sen' boladı: Jaqsını jatqa berme, dushpanın' ku'ler. Jamandı dosqa berme, elin' bu'liner (naqıl).

Sonday-aq sha'rtlik qatnaslı da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' bayanlawıshı sha'rt meyildin' —sa/-se + boldı feyilinin' dizbeklesiwinen boladı da, ekinshi jay ga'pinin' bayanlawıshı anıqlıq meyildin' keler ma'ha'l forması arqalı bildiriledi. Qolı perde sımlarına jaqınlasa boldı, duwtardin' o'zi shertilip atırg'anday boladı. (O'.X.).

§ 131. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' strukturalıq tu'rleri

Da'nekersiz qospa ga'pler du'zililik jaqtan, ko'binese eki jay ga'pli bolıp du'zildi. *Sonın' menen qatar, olar u'sh, to'rt yamasa odan da ko'p jay ga'plerdin' baylanısınan du'zilip, ko'p jay ga'plerdin' baylanısınan du'zilip, ko'p komponentli du'ziliste de keledi.*

Da'nekersiz qospa ga'plerdin' eki komponentli ha'm ko'p komponentli bolıp keliwi olardin' du'zililik o'zgesheligin belgileydi. Bul sıyaqlı du'zililik o'zgeshelikti belgilewshi tiykarg'ı grammatikalıq qurallardin' xızmetin sanaw, qarsılas, sebep ha'm t.b. dizbeklewshi intonatsiyalar atqaradı. Usı sıyaqlı intonatsiyalıq qurallardin' qatnasına qaray, da'nekersiz qospa ga'pler ashıq strukturalı da'nekersiz qospa ha'm jabıq strukturalı da'nekersiz qospa bolıp ekige bo'linedi.

Ashıq strukturalı da'nekersiz qospa ga'pler. Da'nekersiz qospa ga'ptin' bul tu'ri eki, u'sh ha'm onnanda ko'p jay ga'plerdin' baylanısınan du'ziledi. Olardin' qatarına jan'a ga'pler qosıp eiede ko'beytiwge boladı. Jer ba'rqulla jaqsılıqqa jaqsılıq penen juwap beredi, ondag'ı bag'lar gulleydi, zira'a'tke maling'an masaqları jetilip baradı. *Bunda xojalıq esabındag'ı ishki xojalıq bo'limshelerin kooperativlestiriw ku'shenedi, olar arasında o'ndirislik baylanıslar bekkemlenedi, o'ndiristi basqarıw jaqsılanadı (gazetadan).*

Ashıq du'zilisli da'nekersiz qospa ga'pler sanaw intonatsiyası arqalı baylanısadı. Sanaw intonatsiyası arqalı baylanısқан jay ga'pler ma'nilik jaqtan bir-birine jaqın ma'niles bolıp, bayanlawıshları da, ko'binese birgelikili formada keledi.

Ashıq du'zilisti, tiykanan, da'nekersiz qospa ga'ptin' mezigilles ha'm tu'sindirmeli tu'rleri du'zedi: 1. Mezigileslik qatnas bildiretug'in da'nekersiz qospa ga'ptin' bir waqıtlı ha'm izbe-izli tu'rlerinin' ekewi de ashıq strukturalı du'ziliste keledi.

a) **ashıq strukturalı bir waqıtlı da'nekersiz qospa ga'pler:** Birew kolxoz tuwralı an'gime etse, birew tozdı aytadı, birewleri malları tuwralı a'n'gime qozg'asa, ja'ne biriewleri hayalları tuwralı a'n'gime etedi. Kim qansha shay ishemen dese ishti, qansha nan jeymen dese jedi. (T.Q.).

Qıstag'ı tirishilik joytilg'an jilg'alarda tag'ı o'mir payda bolip, neshshe a'lwın gu'ller ırg'aladı, jay boylarında su'yirikler silanıp, unqlar jekildeydi (Sh.S.);

b) **ashıq du'zililik izbe-izli da'nekersiz qospa ga'pler:** Men kelgende gu'z edi, qıs ta o'tip, mine ba'ha'r keldi (Sh.A.). Ol basqa ga'ptin' basına barmay aldına burıldı, arbakesh atqa qamshı ko'terdi, arba alg'a qarayı qozg'aldı. (T.Q.). Gu'ldirmama gu'rkiredi, son'ınan da'rhal jawın-jawa basladı, jawınnan keyin u'lken burshaqlar jawıp, saylar tolı sel boldı (Sh.R.). Ten'el gegirdegin sherti, Qallibek qosıq ayttı, son'ınan Qa'ilibek kegirdegin shertti, Ten'el qosıq ayttı. (T.Q.).

2. Ashıq du'zilisi tu'sindirmeli da'nekersiz qospa ga'pler intonatsiya arqalı du'ziledi. Bul da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pi uluwmalıq ma'nide kelip, son'g'ı jay ga'pleri arqalı sanamalap, daralap tu'sindiriledi: Biraq, tilekke qarısı, bul saparı aldın ala boljawlar tuwn bolıp shıqtı: oktyabrın' 16 ku'ninde, pu'tkil derlik noyabr ayında geyde no'ser ha'm geyde silpi jamg'ır jawıp turdı, qar ko'mip tasladı, temperatura minus da'rejege shekem to'menlep ketti (gazetadan). Junuslatımız ha'r qıylı: birewler taza qalada islese, birew go'ne qaladag'ı ma'kemelerde isleydi (S.S.).

Jabıq strukturalı da'nekersiz qospa ga'p. Jabıq strukturalı da'nekersiz qospa ga'plerdin' komponentlerin jan'a ga'pler qosıp sol du'zilisten arttırıwg'a bolmaydı. Olar, tiykannan, eki komponentli bolıp keledi. Da'nekersiz qospa ga'ptin' bul tu'ri qarсылashq, sebep, geyde tu'sindirmeli intonatsiyalar arqalı du'ziledi:

1. Jabıq du'zilisi da'nekersiz qospa ga'p eki jay ga'pli du'ziliste kelip, qarсылashq intonatsiya arqalı baylanısadı. Olardın' jay ga'pler arasındag'ı qarсылashq ma'ni intonatsiya ha'm bayanlawısh formaları arqalı an'latıladı: Men aldınan shıg'ıp edim, olar tın'lamadı (T.Q.). Meni diywalg'a qaratıp qoy, men sag'an heshna'rse aytpayman (gazetadan). Bul jay ga'plerdin' qarсылashq mazmunın anıqlaw ushın eki jay ga'ptin' arasına **sonda da** qarсылas da'nekerin qoyıp aytqanda, olardın' qarсылashq ma'nisi anıqlanadı: Meni diywalg'a qatıp qoy, sonda da men sag'an heshna'rse aytpayman.

2. Jabıq strukturalı da'nekersiz qospa ga'p sebep ma'nili intonatsiya arqalı du'ziledi. Bul du'zilistegi da'nekersiz qospa ga'pler de eki komponentli bolıp, olardın' jay ga'plerinin' biri sebep, ekinshisi na'tiyje ma'nili bolıp qurladı: Jer astı suwlarının' da'rejcsi a'cewir ko'terildi, territoriyanın' do'geregi kebir asha basladı (gazetadan). Qara Jalg'astın' kelgenin qaydan esitkenin bilmeymen, awıldın' adamları bizin' u'yce tolıp ketti. (Q.D.).

3. Tu'sindirmeli ma'nide baylanısқан eki komponentli da'nekersiz qospa ga'pler de jabıq strukturalı bolıp du'ziledi. Olardın' jay ga'pleri

aldin-ala eskertpefi intonatsiya arqali baylanisadi: Adamlardin' barg'an sayin jaqsi jasawi, o'zlerinin' materialliq ha'm ruxiy talaplarnin toliq qanatlandiruvini ushın bir jol bar — ol da bolsa do'retiwshiliktin' ha'rqanday tarawında hadal miynet etiw bolip tabiladı (gazetadan). Men saraydin' ishinin' ha'mme jerin aralap ko'rdim: ba'ri de silesi qatip uyqilap qalıptı (ertekten). Tag'ı da bizlerdih' aytarıımız: bizler o'z u'yishlerimizge xat jazıp qaldırıp baratırımız (Sh.A.).

Qospa ga'pler ko'p jay ga'pi bolip kelgende, onin' quramındag'ı jay ga'pler intonatsiya ha'm da'nekerler arqali baylanisıp aralas baylanishi bolip ta keledi. Bunday jag'dayda qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler ma'nileri ha'r tu'rli bolip baylanisadi ha'm jabıq du'zilisti du'zdi. Bunday ga'plerdi baylanisıw usilına qaray, aralas baylanishi qospa ga'p dep ataw mu'mkin: Irashtan a'tirap qoldın' qarınday bolip ko'rinetug'in edi, Nurnazar qolın artına alıp ku'n shıg'arg'a tigile qaradı ha'm tum-tustan toz-toz bolip kiyatırug'anlardı ol anıq ko'rdi (Q.D.). Suwg'arlatug'in jerlerge ba'ha'rde egın egilip, al gu'zde jıynalıp, olardin' paqalları mal ot ushın tayarlanadı (K.M.). Qayg'ı-uwayım onı din'keden ayırıp qoyg'an edi, ol boyı haldan ketip, «sıq» etip jig'ılıp ketiwdn qorqar edi, o'ytkeni ko'zin jumsa altın podnosta qang'a boyalg'an, tislari urıyıp jatırug'an o'z basın ko'rtu'g'inin biletu'g'in edi. (A'.Ya.).

Sorawlar

1. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin ha'm onin' quramındag'ı jay ga'plerdin' qanday grammatikalıq qurallar arqali baylanisatug'ının aytın? 2. Da'nekersiz qospa ga'pler semantikalıq jaqtan qanday tu'rlerge bo'linedi? Olardin' bir-birinen ayırmashılıg'ın aytın? 3. Birgelkili quramlı da'nekersiz qospa ga'pler qanday ma'nilik tu'rlerge bo'linedi? 4. Birgelkisiz quramlı da'nekersiz qospa ga'pler ma'nilik jaqtan qanday tu'rlerge bo'linedi? 5. Da'nekersiz qospa ga'pler qanday jag'dayda ashıq du'zilisti, qanday jag'dayda jabıq du'zilisti bolip keledi?

A'debiyatlar

Поспелов Н.С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. Под редакцией акад. В.В. Виноградова. М. 1956. 338-354-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. II том, Синтаксис. Тошкент, «Фан», 1976, 300-332-бетлер.

Демесинова Н. Х. Развитие синтаксиса современного казакского языка. Алма-Ата. «Наука», 1974, 84-88, 114-126-бетлер.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde da'nekersiz qospa ga'pler. «O'zRIQOB Xabarshisi», 2007, №2, 114-117-бетлер.

Da'wletov M. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' tu'rieri. O'zRIAQB Xabarshisi» 2007, № 3, 125-128-betler.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilindegi ashıq h'a'm jabıq du'zilisi qospa ga'plerdin' u'yreniliwi. —«O'zRIAQB Xabarshisi», 2008, №2, 147-bet.

IV. Aralas qospa ga'pler

§ 132. Aralas qosa ga'pler tuwralı tu'sinik

Qospa ga'pler tek eki jay ga'ptin' qu'ramınan du'zilip qoymay, birneshe jay ga'ptin' ha'rtu'rli sintaksislik baylanısınan da du'ziledi. Bunday jag'dayda onın' quramı dizbekli, bag'mın'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdin' aralas baylanısınan du'ziledi. Bul sıyaqlı ko'p komponentli qospa ga'pler aralas qospa ga'p dep ataladı: 1. Jiyemurat Temirbekke bayanlama ushın so'z bergende g'ana, qanday jan'alıq bolar eken dep ha'mme siltidey tımp qaldı, Bul jımlıq sonday tezlik penen baslandı, buring'i jıynalıstag'ılardı ko'rgen kisi tanlang'anday edi. (T. Q.) 2. Siy-hu'rmet ha'm ataq kerek emes, biyhu'wda na'rse ekenin ol a'lleqashan bilgen, biraq ziyapatta Kniaz Sergey onın' qasına kelip jılı so'zler aytqan waqıtta, ol eriksiz qanaatlantıg'anday bolatug'in edi (Lev.T).

Bul berilgen ga'plerdin' ekewi de 4 jay ga'pten quralıp, olardin' quramında dizbekli, bag'mın'qılı, danekersiz qospa ga'pler aralas baylanısta kelgen.

Aralas qospa ga'ptin' quramı u'sh, to'rt yamasa onnan da ko'p jay ga'plerdin' du'zile beredi. Olar usı sıyaqlı ko'p jay ga'pli bolıp kelgende, qanday ga'plerdin' quramında kefetug'ını ha'm onn ta'rtibi to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladı.

1. Aralas qospa ga'p u'sh jay ga'pten du'zilip keise, bag'inun'qı ga'p birde da'nekersiz qospa da'ptin' aldında keledi de, birde ortasında keledi: Qodiren' ga'pler tuwswilmey-aq, dalada Polat jasawıldın' attan tu'spey turg'anı xabar etildi, u'y iyesi asıg'ıp u'yden shıqtı (T.Q.) Jumabay shananın' jibin iynine saldı, Jamiyla asay menen shananın' artınan iyterip, ekewi shaqqan adım atıp ju'rip ketti (K.S.).

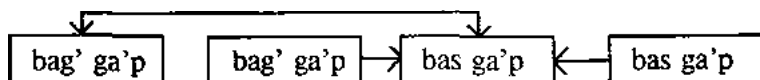
U'sh jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' kestesi

1-keste	bag' ga'p	→	bas ga'p	→	jay ga'p
2-keste	jay ga'p	→	bag' ga'p	→	bas ga'p

Bul aralas qospa ga'ptin' 1-kestesi bag'inin'qı ga'p+da'nekersiz qospa ga'ptin' aralasıwı arqalı, 2-kestesi da'nekersiz qospa ga'p+ bag'inin'qılı qospa ga'ptin' aralasıwınan du'zilgen. Birinshi aralas ga'ptegi bag'inin'qı ga'p bas ga'p penen waqıtlıq ma'nide baylanısadı da, bas ga'p son'gı jay ga'p penen sebep ma'nisinde baylanısıp da'nekersiz qospa ga'pti du'zedi, olardıń aralasıp qollanıwınan aralas qospa ga'p payda boladı.

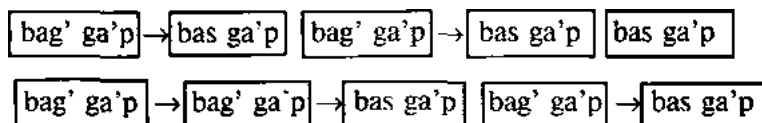
2. Aralas qospa ga'pler to'rt jay ga'pli bolıp du'zilip kelgende, bag'inıw joli menen baylanısqań ga'p ekew, da'nekersiz baylanısqań ga'plerde ekew yamasa ko'p bolıp keliwi mu'mkin. Bunday birneshe jay ga'pli aralas qospa ga'plerdegi bag'inin'qı ga'plerdin' orın ta'rtibi o'zleri ga'a'rezli ga'pler menen ma'nilik qatnaslarına qaray jaylasadı. **Gu'z ma'wsimi baslanıp, da'ryanın' suwı tartıl'g'an son'**, ko'lge quyıp turg'an o'zektin' sag'ası kesilip edi, balıq ko'lde atawlap qaldı. (K.S). Men de o'z polkamnan tu'sip juwınıp kelemen degenshe, shay tayın bolıp, joldaslarım ku'tip otır eken, to'rt ko'z tu'wel qır do'gerek shay ishiwge otırdıq (G'.S.).

To'rt jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' kestesi:

3. Aralas qospa ga'pler bes jay ga'pli bolıp kelgende, bag'inin'qı qospa ga'p+da'nekersiz qospa ga'p, da'nekersiz qospa ga'p+bag'inin'qılı qospa ga'p tu'rinde aralasıp kele brdi. 1. Martın' aqırında Azov boylarınan jıllı samal esip, Donnın' shep jag'asındag'ı qumlar eki ku'nin' ishinde tegislenip qaldı, bawırayın'da qar ug'ılıp jatırg'an jarları ha'm oylar ko'pship, saylar muzlardı jemirip jep shawqım menen sarqırıp aqtı, ju'rip bolmastay halg'a tu'sti (M. Sh.). Men fashist penen ayqasıp atırg'anda, qaptalımnan bir fashist kelip shanışqanda, sol bilegimnin' bulshiq etine tiyip jaralı bolg'an ekenmn, fashist ekinshi ma'rtebe shanshayım dep atırg'anda, İvan jetip kelip ayqasıp atır eken (M. D.).

Bes jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' kestesi

Bul joqarıda tallaw jasalg'an ko'p komponenti qospa ga'plerdin' ha'mmesi de bag'inin'qılı qospa ga'p penen da'nekersiz qospa ga'ptin' qatnasınan du'zilgen aralas qospa ga'pler.

Aralas qospa ga'pler dizbekli, bag'inin'qli ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdin' aralas baylanisidan du'zilip kelgeninde de, du'zilisi, onn ta'rtibi ha'm ma'nileri jag'inan ha'r tu'rli bolip keledi:

1. a) aralas qospa ga'ptin' qu'rami dizbekli ha'm bag'inin'qli qospa ga'plerden du'zilip bolip kelgende, da'slepki jay ga'pi bag'inin'qi, song'i jay ga'pleri dizbekli ya'ki da'nekersiz qospa ga'plrdin' qatnasindag'i aralas baylanista keledi: Egerde eki ta'reptin' birewi nemqu'rayli ot ısırsa, oshaq pisqıydı, al pisqıg'an oshaqtın' tu'tini ko'zlerden jas shıg'arıwg'a sebepshi boladı. Eger orıp jıynaw jumısı jeti-on ku'n keshigip ketse, oraq sanı ha'm zu'ra'a't kemeyedi, onimliktin' ot jemlik sapası to'menleydi, yag'ırıy o'nim quramındag'i belok 3,5 4 protsent may 1,5 protsentke azayıp, al kleshatka 23, 26 protsentke artadı;

b) u'sh jay ga'pi aralas qospa ga'ptin' quramında bag'inin'qi ga'p da'nekersiz baylanısqa eki jay ga'ptin' ortasında keledi. Bunday jag'dayda ol o'zinen song'i bas ga'p penen ma'nilik jaqtan baylanısadı, al da'slepki jay ga'p bag'inin'qi ga'p arqalı bas ga'p (song'i jay ga'p penen) ma'nilik baylanısqa tu'sedi. 1. Maman biydın' orıs patshasınan alg'an jarlıg'i mende, ol jen'is penen kelse, aq ko'kiregimdi ashıp qayıtıp beremen. 2. Jigit so'zinin' dawamın ku'tti, Pirnazar bul u'nsizlikten sal-pa'l tig'ılın'qırıp, ol qolaysızlaw so'yledi. (B. B.). Bo'denc ushıp barıp kempirdin' ba'sına qonıptı, kempir uslayın degende, bo'dene pırr etip ushıp ketipti (Q.X.E.).

Bunday du'zilistegi aralas qospa ga'plerdegi bag'inin'qi ga'pten basqa jay ga'plerdin' arasındag'i sintaksislik baylanıs anıq bolmay, u'zilip turg'anlıg'i bilinedi. Bulardın' arasındag'i ma'nilik baylanısı bag'inin'qi ga'p tutastıradı;

d) u'sh jay ga'pli qospa ga'plerde bag'inin'qi ga'p aralas qospa ga'ptin' en' son'ında da keledi. Bul du'ziliste da'slepki eki jay ga'p o'z ara intonotsiya arqalı baylanısıp, da'nekersiz qospa ga'pti, al son'g'i bag'inin'qi ga'p o'zinen buring'i jay ga'p penen o'ytkeni da'nekeri arqalı baylanısıp bag'inin'qılı qospa ga'pti du'zedi. Bul aralas qospa ga'pte da'nekersiz qospa ga'p te, bag'inin'qılı ga'p te sebep ma'nilerinde baylanısıp, uluwma aralas qospa ga'ptin' mazmunı da sebep ma'nisin an'latadı.

Geyde u'sh jay ga'pli aralas qospa ga'pte dizbekli qospa ga'p da'nekersiz qospa ga'ptin' ortasında keliwi de mu'mkin. Bul aralas qospa ga'p da'nekersiz qospa ga'p penen dizbekli qospa ga'ptin' qatnasınan du'ziledi: *Suw az bolsa, tu'bektegi topıraqtın' u'stin'gi qatlami g'ana ızg'arlanadı, al bul jag'dayda to'mengi qatlamdag'i tamırlar ksilenedi, gu'l jaqsı o'spey qaladı.*

2. Aralas qospa ga'ptin' quramı to'rt jay ga'pli bolıp kelgende de, olar dizbekli, bag'inin'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdin' qatnasınan

du'zilip. orin ta'rtibi ham ma'nilik jaqtan geypara o'zgeshe-liklerge iye boladi.

a) to'rt jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' birinshisi bag'inin'qi, qalg'anlari da'nekersiz qospa ga'p yamasa dizbekli qospa ga'plerdin' aralasiwinda keledi: Tawlardin' ju'yi so'tilmegen menen, ol gu'n'rendi, aspannan tmbay epeleklegen'qar ko'shkenlerdi ommalatip jollarin bo'gedi, barliq japiraqlari tu'sip siptay bolg'an taw o'simlikleri qar suwurg'an du'beleyge shidamay bas iydi (T.Q.). Ha'r zamatta ku'shli samal esip, ko'k ju'zindegi bultlardi aydap ketti de, ku'n ashilip, jawin tindi. Geyde saqalina mu'z qatip, murtina qiraw qatqan ku'nleri de boldi, sonda da ol qoylardin' qasinda boldi (J. S.);

b) to'rt jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' quramundag'i bag'inin'qi ga'p dizbekli ya'ki da'nekersiz qospa ga'plerdin' arasinda da kele berdi.

Bunday jag'dayda bag'inin'qi ga'p o'zi qatnasli jay ga'p penen birge bag'inin'qili qospa ga'pti du'zedi: Geyde bizin' qasimizada nag'ashi sheshem kelip birna'rselerdi toqip yamasa jiyek salip otirip siyqirli ertekler aytatug'in edi, al egerde nag'ashi atam qalag'a kete qoysa, Lyudmila bizikine keletug'in edi, bizler arqayin ha'zillesetug'in edik (M.G.).

Sonda da ol dushpanina boy bermedi, dushpan qanshelli julqinip, mitug'in tartsa da, ol jibermedi (A.A'). Menimshe, Aydos baba xalqin o'zinen alg'a shig'armaqshi bolg'an, lckin Aydos babanin' teren' tniq aqili xalqina boy bermey, ol ba'rsheni tu'n'g'iyiqqa batirg'an, sol ushun da Aydos babani zamanlaslari satqin dese kerek. (T. Q.).

3. Sonday-aq, bes ha'm alti jay ga'pli du'ziliste kelgen aralas qosa ga'plerdin' dizbekli, bag'inin'qi ha'm da'nekersiz qospa ga'plrdin' aralasiw keliwide tu'rlish e o'zgeshelikelerge iye boladi.

Aralas qospa ga'ptin' quramında qospa ga'ptin' da'nekersiz, bag'inin'qili ha'm dizbekli tu'rleri toliq qatnasip kelgende, olar intonatsiyaliq jaqtan bag'indiriwshi ha'm dizbekli da'nekerdin' aralas baylanisinan du'ziledi de, aralas qospa ga'ptin' quramında jay ga'plerdin' sanı ko'beyip, birmeshe jay ga'pli du'ziliste keledi. Bunday jag'dayda aralas qospa ga'pti du'ziwshi jay ga'plerdin' qaysisinin' qaysi orında keltirgenin so'ylewshi ta'repinen bayanlanatug'in pikirdin' mazmununun' izbe-izligine baylanish bolip keledi. 1. Qandayda bir awır jag'day payda bolg'anday sezildi—o'ndiris jetkilikli pa't penen o'spedi, o'ytkeni materialliq jaqtan xoshametlew, jetkilikli tu'rde qarji bolip shegaralanadi, al qarji jetpedi, sol sebepli o'ndiris aqırın o'spedi. 2. Ol shay iship otirg'anda, g'azi g'an'qildasa ya bolmasa tu'yetawig'i lekildese, ha'tte esik bettegi tazısı kerilip-sozilip esnese, onda shayı qonadi, ha'mme bedeni shıp-shıp terleydi. (Q.X.).

Bul misalg'a keltirilgen ga'ptin' birinshisinin' quramın bes jay gap du'zip kelgen. Onın'da'slepki eki jay ga'pi intonatsiya arqalı baylanısıp, da'nekersiz qospa ga'pti du'zedi. U'shinshi jay ga'p o'zinen alding'ı jay ga'p penen o'ytkeni da'nekeri arqalı baylanısıp, onın' menen birge sebep bag'ınun'qılı qospa ga'pti du'zip kelgen, al besinshi jay ga'pte o'zinen son'g'ı altınshı jay ga'p penen sol sebepli da'nekeri arqalı baylanısıp, sebep da'nekeri arqalı baylanısıp, sebep bag'ınun'qılı qospa ga'pti du'zedi. Demek, bul aralas qospa ga'pte, bir da'nekersiz qospa ga'p, eki bag'ınun'qılı qospa ga'ptin' aralas baylanısta keliwinen du'zilip, uluwma ga'ptin' ma'nisi sebplik qatnastı bildiredi. Ekinshi aralas qospa ga'ptin' quramı altı jay ga'pten du'zilip, onın' da'slepki to'rt jay ga'pi bag'ınun'qı ga'p, so'n'g'ı eki jay ga'p da'nekersiz qospa ga'p. Bundag'ı en' da'slepki bag'ınun'qı ga'p en' son'g'ı jay ga'p penen baylanısadı da, waqıt bag'ınun'qılı qospa ga'pti, al bayanlawıshı shart meyil formasındag'ı ekinshi, u'shinshi, to'rtinshi jay ga'pler besinshi jay ga'p penen ha'r qaysısı ayırım-ayırım baylanısıp, sha'rt bag'ınun'qılı ga'plerdi du'zdi. Aralas qospa ga'ptin' uluwmalıq mazmunı sha'rt ma'nisin bildiredi.

Sunday-aq, mına aralas ga'ptin' quramı da altı jay ga'pten du'zilgen: Bul da heshkimnin' keypin tu'sirmedi, biraq sabaq tayarlawg'a waqıt joq edi, sebebi mektepten tuppa-tuwrı paxta atızına ketemiz, ma'deniy shertekte tu'slik pisiriledi, kim jumıs islse, og'an biypul tu'slik beriledi. (T.Q.). Bul aralas qospa ga'ptin' quramındag'ı da'slepki eki jay ga'p **biraq** da'nekeri arqalı baylanısıp, dizbekli qospa ga'pti du'zip kelgen. U'shinshi jay ga'p o'zinen buring'ı jay ga'p penen **sebebi** da'nekeri arqalı baylanısıp, sebep bag'ınun'qılı qospa ga'pti du'zedi, son'g'ı u'sh jay ga'p da'nekersiz intonatsiya arqalı baylanısıp, da'nekersiz qospa ga'pti du'zip kelgen. Bul ko'p jay ga'pli qospa ga'p dizbekli, bag'ınun'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdi tolıq quramina qamtıp, aralas baylanıstag'ı qospa ga'pti du'zedi.

Demek joqarıdag'ı tallaw jasawlardan belgili, aralas qospa ga'ptin' quramına dizbekli, bag'ınun'qılı ha'm danekersiz qospa ga'pler kirip, o'zinin' quramın u'sh jay ga'pten 7-8 jay ga'pke deyin ken'eytip baratug'ın qospa ga'ptin' ko'p komponentli tu'rin du'zedi. Biraq, tipologiyası boyınsha o'z aldına qospa ga'ptin' bir tu'ri rtinde qaralmaydı.

X bap

BASQANIN' GA'PI HA'M ONIN' BERİLİW USILLARI

Tayanış so'zler: *basqanın' ga'pi, tuwra ga'p, avtor ga'pi, orın ta'rtip, intonatsiya, irkilis belgileri, dialog, monolog, isitata, o'zlestirgen ga'p, o'zlestirilgen ga'ptin' beriliw usulları, ortağ tuwra ga'p t.b.*

§ 133. Basqanın' ga'pi tuwralı tu'sinik

So'ylewshi yamasa avtor o'z so'zinin' ishinde basqanın' so'zi ha'm ga'plerin keltiripte bayan etedi. Basqanın' ga'pin o'z so'zi ishinde bayanlawishi adam avtor dep ataladı da, sol avtor ta'repinen bayan etilgen ga'p yamasa so'z avtor ga'pi dep ataladı. Avtor ga'pi ha'mme waqıt basqanın' ga'pi (tuwra ga'p) penen birge qollanıladı. Ekewinin' birligi o'z aldına bir sintaksislik kategoriya-basqa ga'pli konstruktsiyani du'zdi.

Tu'rkiy tillerdegi ilimiy miynetlerde basqanın' ga'pi qatnasqan sintaksislik konstruktsiyalar tuwralı ha'r tu'rli pikirler bar. Bul sintaksislik konstruktsiya geypara miynetlerde qospa ga'ptin' ayrıqsha bir tu'ri-tuwra ga'pli qospa ga'p dep ko'rsetiledi.¹

Ekinshi bir izertlewlerde basqa ga'pli sintaksislik konstruktsiyalardıń qospa ga'pten o'zine ta'n ayırmashılıqları ko'rsetilip, onı so'z dizbegi, jay ga'p ha'm qospa ga'pler menen bir qatarda o'z aldına ayırım sintaksislik kategoriya dep esaplaydı.² Al geypara so'n'g'ı miynetlerde basqa ga'pli konstruktsiya lingvistika iliminin' son'g'ı jan'ahıqları tiykarında tekst sintaksisinin' quramında u'yreniledi.³ Haqıyqatında, basqanın' ga'pi (tuwra ga'p) ha'm avtor ga'plerinen du'zilgen sintaksislik konstruktsiyalar qospa ga'pler sıyaqlı, eki komponentli yamasa ko'p komponentli bolıp keledi. Olar qospa ga'plerdey, bir pu'tin kommunikativlik funksiya atqaradı. Biraq, struktura-semantikalıq ha'm intonatsiyalıq jaqtan qospa ga'ptin' talabına sa'ykes kelmeytug'in o'zine ta'n o'zgeshelikke iye ekenligi bayqaladı. Misalı: 1 Ol mashınasına kelip oturdı da, Reyimbayg'a.—Endi paxta atızlarına ayda, — dedi. — Olay bolsa, Elbay menen Qalbaydı a'ketiwimiz kerek g'oy, — dedi Reyimbay. — O'zlerimiz-aq barıp ko'remiz. 2. Shofer direktordın' qıyalına tu'sindi. «Elbay menen Qalbay joqta atızların erkin aralap, o'zinshe juwmaq

¹ Баскаков Н.А. Сложное предложение каракалпакском языке.-Сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. ч. III, Синтаксис. М., 1961. 226-230-б; «Современный татарский литературный язык. Синтаксис М., «Наука», 1971 293-бет; Ўзбек тили грамматикаси, II том. Синтаксис. Тошкент, «Фан», 1976, 458-459—бетлер.

² Абдуллаев А.В. Конструкции чужая речь как самостоятельная категория узбекского синтаксиса.-Сб. «Тюркское языкознание» Ташкент, изд-во «Фан», 1985 207-211—бетлер.

³ Закиев М.З. Хазерге татар әдеби теле синтаксисы хәм пунктуациясе. Казан. 1984, 219-бет; Современный татарский литературный язык. Синтаксис. М., 1971, 300 бет. Ўзбек тили грамматикаси, II том. Синтаксис. Тошкент, 1976. «Фан». 467-бет; Хазирги каракалпак тили. Синтаксис. Некис, «Билим» 1996 296-бет.

shig'arg'andi jaqsı ko'rgen bolsa kerek». Ol mashinasına gazdı basın'qırıp, gey jerde sekirtip, gey jerde athqıtırıp, on-onbes minuttan keyin paxta atızlarına kelip jetti. Sahı atızlarına qarag'anda paxta atızları a'dewir tegis ko'rindi. (T.Q.).

Bul keltirilgen misallardın' birinshisi dialog formasında basqanın' ga'pi ha'm avtor ga'pinen du'zilgen. Ekinshi misaldag'ı basqa ga'pli konstraksiyalar monolog formasında kelip, bir abzatstan ibarat tekst eki adamnın' pikirinen ibarat mazmundı bildiredi. Bunda basqanın' ga'pi avtor ta'repinen bayanlanadı, yag'niy avtor basqanın' ga'pinde, o'zinin' ga'pin de o'zi bayanlap, sol bayanlang'an pikir ekewine de ortağ bolıp keledi.

Basqanın' ga'pi avtor ta'repinen ha'r tu'rli formalarda beriliwi mu'mkin. Avtor basqanın' ga'pinin' ishinde heshqanday o'zg'erissiz da'slepki formasın tolıq saqlaw joli menen de beredi.

Sunday-aq, basqanın' ga'pin, pikirin o'z so'zi menen beriwı de mu'mkin. Basqanın' ga'pi usı sıyaqlı beriliw o'zgesheligine qaray: tuwra ga'p, o'zlestirilgen ga'p, ortağ tuwra ga'p bolıp u'shke bo'linedi.

Bul orında basqanın' ga'pinin' beriliw formalarının' u'shinshi tu'rinin' terminine azi-kem anıqlıq kirgiziwge tuwra keledi. Ha'zirgi tu'rkiy tillerinde da'stu'riy u'yreniw boyınsha basqa ga'pli konstruksiyanın' bul tu'ri rus tili sintaksisinin' u'lgisi boyınsha «O'ziniki bolmag'an tuwra ga'p» (Hesobstvenno-pryamaya resh)¹ termini menen qabıl etilgen. Bul termin tu'rkiy tillerine awdarma jasaw joli menen aling'anda ko'lemi a'dewir ken'eyip, anıqsızlıqqa alıp keledi. «Oziniki bolmag'an tuwra ga'p» personajdın' tikkeley o'ziniki emes ekenligin, onun' avtor ta'repinen berilgentigi bayqaladı. Avtor personajdın' pikirin, ishki sezimlerin, psixologiyasın tusinip, onı o'z ga'pi menen beredi. Bul jag'dayda o'ziniki bolmagan tuwra gapke avtor ha'm personaj qatnasıp, ekewine ortağ bolıp keledi. Sonlıqtan bul sintaksislik konstruksiyanın' o'zine ta'n o'zgesheligin esapqa alıp, «Oziniki bolmag'an tuwra gap» terminin «ortağ tuwra gap» termini menen almasıruw maqsetke muwapıq keledi. Bul termin tu'rkiy tillerinin' o'zine ta'n o'zgesheliklerine ılayıq M.Z. Zakiev ta'repinen ju'da qolaylı termin retinde qollanıl'g'an.²

¹ Закиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле синтаксисы хәм пунктуациясе. Казан, 1984, 219-бет; Современный татарский литературный язык. Синтаксис. М., 1971, 300 бет. Ўзбек тили грамматикаси, II том. Синтаксис, Тошкент, «Фан», 1976 467- бет; Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис Нөкис. «Билим», 1996 296-бет.

² Закиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле синтаксисы хәм пунктуациясе. Казан, 1984, 225-бет.

§ 134. Tuwra ga'p ha'm avtor ga'p

Strukturasi, mazmuni, stillik o'zgeshelikleri toliq saqlanip qollanilg'an basqarun' ga'pi tuwra gapti du'zedi. Tuwra ga'pler du'zilisi jag'iman bir so'z, eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen du'zilgen jay ga'p, qospa ga'p tu'rinde keledi. Sonday-aq, tuwra ga'p penen qatar qollanilatug'in avtor ga'pi de bir yamasa birneshe so'zlerdin' dizbegindegi jay ga'p ha'm qospa ga'plik strukturada keledi. Bul o'zgeshelikler, ko'binese prozalik ko'rkem shig'arma stillerinde ken' qollaniladi. 1. Harman'lar! Iske sa't!- dedi ot paxtakeshlerdin' qasina kelip.-Bar bolin'iz. Ba'reklla! Tap waqtında kelipsiz,-dep ko'n'illeri jay boldi ko'pshiliktin'. 2. Bul, mnin'she, tabiyattin' qatallig'i, -dedi xatker og'an.-Adamlar hesh waqitta ta'biyattan jen'ilgen emes, mudamu jen'gen. Bul sapari da onin' qirsig'in jen'emiz. Onsha qasina bermen', o'zin'izdi aldinp alasis. Biraq, bul nenin' kesirinnen? Mine, sonni bilip alsaq, qalg'an jag'i qiyin emes. Ja'rdem qilamiz. Al, Ja'ha'ngir ag'a qayda? Ku'shli bolsa, ja'ne birinshilik ko'rsetsin qa'ne.(O.X.).

Tuwra ga'p qollanilwina qaray dialog, monolog ha'm tsitata turinde keledi. Dialog formasindag'i tuwra ga'pler ko'rkem shug'armalarda awizeki so'ylewlerde qollaniladi. Diolog formasindag'i tuwra ga'plerde avtor ga'pleri qollanilip ta, qollanilmay da kele beredi.

1. Direktor hayran bolip biraz turdi da:- Sultan!-dedi. Sultan direktorg'a qaradi.

— Ne demekshisiz

— Qalay, uyqin'iz qandi ma. Eger men oyatpasam jiyin-terim ma'wsimi tamamlanatug'in ku'nge shekem uyqlap qaliwin' mu'mkin eken da.

— Nege olay dedin'iz. Men brigadirin' keliwin ku'tip jairman (T. Q.).

2. —Aqsaqal bul jerde bir o'zin'iz jasawg'a qalayinsha ju'reksindin'iz,-dep soradi (T.Q.).

Bul ga'plerdin' topari, ko'binese avtor ga'pisiz qollanilg'an, al ekinshi topar ga'plerde ha'rbir tuwra ga'p avtor ga'pi menen birge qollanilg'an. Eki jag'dayda da tuwra ga'pler dialog formasinda berilgen.

Tuwra ga'pler monolog formasinda berilgende jeke prsonajdin' tilinde bayanlanadi. Monolog formasindag'i tuwra ga'pler, ko'binese bir pu'tin tekst formasinda keledi: Bilesizbe, ha'rdayim oyda shu'mip, o'tken o'mir jolim jo'ninde eslesem o'zimnen o'zim hayran qalaman. 16 jasimnan bala mug'allim atanip jaslarg'a ta'lim bere baslag'anima demde 52 jil bolg'anima. Bunun' o'zi ku'ni keshe emespe eken. Barliq o'mirim a'welgi baslang'an ku'ninen baslap tap usi bu'ginge shekem o'zgerissiz ko'z aldımında saqlanıp qalg'an siyaqli (T.Q.).

Tsitata-so'ylewshinin' (avtorin') o'z fikirin tustiyiqlaw ushin basqanın' jazba miynetinen o'zgerissiz aling'an tuwra ga'ptin' bir tu'ri. Tsitata tu'rindgi tuwra ga'pler, ko'binese ilimiy ha'm publitsistikahq shig'armalarda, bayanat ha'm leksiyalarda qollaniladi. Rustin' ulli jaziwshisi Aleksey Maksimovich Gorkiy: "Til-a'debiyattin' birinshi elementi.-dep sipatlaydi. Islami Karimov I. Yusupovtin' «Milliy tiklanish» gazetasında basilgan qosig'ına joqari baha berip: «Milliy tiklanishi» gazetasında basilg'an qosig'in'izdin' ha'rbir qatarında ma'wjunip turg'an shın ju'reklilik ha'm u'lken sıy-hu'rmet seziminen og'ada ta'sirlendim» (g'a'ztadan).

Tuwra ga'p penen avtor ga'pin baylanıstırıwda **de** ko'mekshi feyilinin' dep. dedi, deydi, degen, dedik, desti t.b. formaları qollanladı:

— Demek, sen hu'rmetli adam ekensen', ag'a, - **dedi** qız.

— Apajan, ha'y apa! -**dep** Ayqız ko'zin' ashtı da, sırtqa qulaq saldı.

— İseymiz. Paxta da, ma'kkede beremiz bıyıl, - **desti** ha'mmesi (O'. X.).

Tuwra ga'p ha'm avtor ga'pin baylanıstırıwshı feyiller ba'rlıq jag'dayda qollanıla bermeydi. Tuwra ga'p dialog formasında kelgende baylanıstırıwshı **de** feyili ha'm avtor so'zi ha'rbir tuwra ga'pte qaytalanıp keliwi shart emes.

— İskender ag'anı jaqsı bilesiz be. Dep soradıq.

— Ha, bilgende qanday! tap bes barmag'ımday! Tag'ı da onı kolxozda bilimeytug'ın adam barma!

— Onın' sho'lkemlestiriwshı uqıbı tuwralı aytıp bermeysiz be.

— Janım menen, nege aytıp bere almayman! (A.B.).

§ 135. Tuwra ga'p ha'm avtor ga'plerinin' orın ta'rtibi

Tuwra ga'p penen avtor ga'pi strukturalıq jaqtan bir-biri menen tig'iz baylanıslı bolıp keledi. Olardıń arasındag'ı baylanıs **de** ko'mekshi feyili arqalı bildiriliwi menen qatar, onn ta'rtip arqalı da bildiriledi. Tuwra ga'p avtor ga'pine baylanıslı to'mendegi orın ta'rtiplerde keledi.

1. Tuwra ga'p avtor ga'pinen burın ornalasadı. Bul onn ta'rtipte tuwra ga'p **de** ko'mekshi feyilinin' **dep**, **degen**, **dedi**, **desti** formaları arqalı baylanıladı: — Biz de Hasil Turmbetovtan qalıspaymız. Ozıp ketpegen menen za'n'gilesip baramız,-dep isendirdi ol. (O.X.). Saw-salamat bolın'! — **degen** Shamuratın' dawısı esitildi. (X.S.). — A'ne, ushınday jaylardı awıllarda ko'plep salıw kerek.—**dedi** ol so'zdi tu'ydeklep, ju'da nıq saldamlı tu'rde. (O.X.).

2. Tuwra ga'p avtor ga'pinen son' keledi. Bul onn ta'rtipte avtor ga'pinin' bayanlawıshı **bilay dedi** quramında du'ziledi. Bunday jag'dayda tuwra ga'p penen avtor ga'pi strukturalıq, ma'nilik ha'm intonotsiyalıq

jaqтан da'nekersiz qospa ga'ptin' tu'sindirmeli tu'rine jaqin keledi. Tuwra ga'p avtor ga'pin tu'sindiredi ha'm avtor ga'pinen son' eki noqat qoyiladi: Aysultan bilay dedi: Eger usı ta'jiriybelerdi bastan qollanag'anda bunnan da joqarı ko'rsetkishlerge erisiwge bolar edi (gazetadan). Tinaliyev ga'pti ashum ayriq etip bilay dedi: — Eger kimde-kim mag'an dus kelgen oqıwshi bola berdi dep oylasa, ol qa'telesdi (Sh.A.).

3. Tuwra ga'p avtor ga'pinin' ortasında keledi. Bunday jag'dayda avtor gapi eki eki bas ag'zalı bolıp, onın' baslawısh quramı tuwra ga'pten burın, bayanlawısh quramı son' keledi. Bul onn ta'rtipte avtor ga'pinin' da'slerki bo'leginen keyin qos noqat, tuwra ga'pten son' aytiliw maqsetine qaray, u'tir, soraw yamasa u'ndew belgilerinin' biri qoyiladi: Sa'rsenbay kabınadan ırǵıp tu'sip: — Qalay sawsap qalg'an joqıpsan', soldat! -dedi ku'lip (Sh.S.). Izam kelip, qanıw qaynap: Sizin' zakong'a jatpaytu'g'in ha'reketin'iz tuwralı ha'kimlerge shag'im etemen! -dep baqırıp jiberdim (Z.V.).

4. Tuwra ga'ptin' ortasında avtor ga'pi keledi. Bunday jag'dayda avtor ga'pi eki jag'ınan u'tir ha'm sızıqsha arqalı bo'linip turadı.

Qımbatlı kasiplesim, — dedi ol, — ana ju'regi haqqında ele birde meditsina sabaqlıqlarında jazılmag'an,onın' qu'diretiliginin' sırları ashılmag'an (Z.Voskresenskaya). Zootexnikalıq qa'delerdi iske asıra otırıp, - dedi Aysultan, - bıylǵı jılı o'zime bekitilgen 15 sawın sıyrdın' ha'rbirinen 3500 litrden su't sawıp tapsıraman (gazetadan).

§ 136. O'zlestirilgen ga'pler

So'ylewshi basqanın' ga'pin (tuwra ga'pti) o'z so'zinin' ishinde keltirip aytqanda, onı strukturalıq, stilistikalıq ha'm intonatsiyalıq jaqтан o'zgeriske ushiratıp, mazmunin saqlaw joli menen de qollanadı. Bunday jag'dayda o'zlestirilgen ga'plerde tuwra ga'plerdegi geypara leksikalıq so'zler qollanılmaydı yamasa jan'a so'zler qosılıw menen o'zgeriske ushiraydı. Grammatikalıq jaqтан tuwra ga'ptin' bayanlawıshı o'zgeriske ushirap, geypara jan'a formalardı qabil etedi ha'm sintaksislik funktsiyası da o'zgeredi. Stilistikalıq jaqтан tuwra ga'ptegi emotsional ha'm ekspressivlik ma'ni beriwshi kiris, qaratpa, tan'laq t.b. sıyaqlı so'zler tu'sirilip qaldırıladi. Dawis ko'terin'kiligi o'zlestirilgen ga'pte pa'sen' boladi. Ga'p jay xabarlaw ma'nisine o'tedi. Tuwra ga'p ha'm avtor ga'pinin' baylanısınan quralg'an du'zilis pu'tkilley o'zgeriske ushiraydı. Tuwra ga'p neshe ga'pten tursa da, o'zlestirilgen ga'pke aynaldırıl-g'anda ken'eytilgen jay ga'p yamasa eki komponentli qospa ga'ptin' du'zilisine o'tedi. Tuwra ga'p avtor ga'plerindegi de feyli de o'zgeriske ushiraydı yamasa onın' ornına anıqlıq meyil formasındag'ı **aytti**, **so'yledi**, **soradı** t.b. sıyaqlı feyiller qollanıladi.

Tuwra ga'p. 1-Bul bayram,-dedi asiqpay so'ylegen terimshi qiz Ayimjamal, -baxitli o'mirge jetistirgen ulli ku'sh (J.S.). 2. Bular iz kesip so'zsiz tabadi. — dep adamlarg'a isengen qa'lpinde qalaberdi. (T. Q.).

O'zlestirilgen ga'p. 1. Asiqpay so'ylegen terimshi qiz Ayimjamal bul bayramnin' baxitli o'mirge jetistirgen ulli ku'sh ekenligin aytti. 2. Bular iz desip so'zsiz tabadi dep, adamlar olarg'a isengen qalpinde qala berdi.

Bul keltirgen misallardin' son'g'i o'zlestirilgen tu'ri joqardag'i aytilg'an talaplarg'a ilayiq du'zilgen.

Tuwra gaplerdi o'zlestirilgen gapke aynaldirg'anda strukturaliq jaqtan eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladi. 1) ken'eytilgen ag'zali qospalang'an jay ga'p ha'm 2) bag'min'dili qospa ga'pke o'tedi.

O'zlestirilgen ga'p qospalang'an jay gap bolip kelgend, to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladi:

1) tuwra gaptin' bayanlawishi betlik formalı feyilden bolip kelgende, sol feyil -g'an/-gen, -tu'g'in formalı kelbetlik feyilge yamasa -g'anliq/-genlik formalı ha'reket atına aynalıp tabis sepligin qabil etedi ha'm ken'eytilgen toliqlawish xizmetin atqaradi. Al avtor ga'pindegi dedi feyili aytti feyili menen almasıp, tiykarg'i bayanlawish xizmetinde keledi.

Tuwra gap: 1. —Biyik shun'larg'a, ba'lentliklerge talpinamiz, — dedi ha'mme kewilli tu'rdi (Q.X.). 2. Bul usıldın' qolaylı ekenligin ta'jiriybe ko'rsetip atir,-dedi paxta ustasi (gazetadan). **O'zlestirilgen ga'p.** 1. Ha'mme kewilli tu'rde biyik shun'larg'a, ba'lentliklerge talpinatu'g'in aytti. 2. Paxta ustasi bul usıldın' qolaylı ekenligin ta'jiriybenin' ko'rsetip atirg'anin aytti;

2) tuwra ga'ptin' bayanlawishi atawish so'zlerdin' dizbeginen bolsa, o'zlestirilgen ga'pte sol bayanlawish xizmetindegi so'zge eken toliqsiz feyili dizbeklesip, tabis sepligin qabil etedi ha'm ken'eytilgen toliqlawish xizmetine aynaladi. Misali: **Tuwra ga'p:** 1. Bul kisi menin' ustazim,-dedi Tursinay (N. Saparov). 2. Men ele atızlardı aralap ko'riwim kerek,-dedi Abat (X. S.). **O'zlestirilgen ga'p:** 1. Tursinay bul kisinin' o'zinin' ustazi ekenligin aytti. 2. Abat o'zinin' ele atızlardı aralap ko'riwi kerek ekenligin aytti;

3) tuwra ga'ptin' bayanlawishi soraw janapaylı bolip kelgende, sol bayanlawish xizmetindegi so'z tabis spliginde bolımlı-bo'limsiz formalardag'i kelbetlik feyilge aynaladi da, tiykarg'i bayanlawish xizmetin avtor ga'pindegi soradı feyili atqaradi. Misali: **Tuwra gap:** Barlıg'i tolayın pitti me, - dep soradı Ma'lpey Xojabaydan (O'X.). **O'zlestirilgen gap.** Ma'lpey Xojabaydan barlıg'imın' tolayın pitkerilgeni ya pitkerilmegenin soradı;

4) tuwra ga'ptegi avtor ga'pi baylanistiriwshi de so'zinen basqa o'z bayanlawishına iye bolıp klgende, baylanistiriwshi so'z tuwra ga'ptin' bayanlawishi menen dizbeklesedi de, o'zlestirilgen ga'p birgelkili bayanlawishlı qospalang'an jay ga'p strukturasında keledi.

Tuwra gap: — Oni ko're berermiz,-dedi de, Palwan Mırzabekten ayırıldı (O'.A.). **O'zlestirilgen gap:** Palwan oni ko're beremiz dedi de, Mırzabekten ayırıldı.

Tuwra ga'p penen avtor ga'pin baylanıştırıwshı de ko'mekshi feyil tuwra ga'ptin' qu'ramına o'tip, sol o'zi dizbeklesken sın'arına bag'ınn'qılıq ma'ni beredi. Du'zilislik jaqtan o'zlestirigen ga'p betlik feyil toplamin yamasa bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' strukturasin du'zedi. Toyg'a shaqırıl'ın To'remurat suwpi Qon'irat shahirinin' bas palwanı bolsın dep. Mırjiqqa mirat salıp jiberipti. Eli-xalqın dep at shapqan-jigitlerdin' ba'ysi sızıg'ı birew boladı degen ga'p bar. (T.Q.). Men sizlerge Volodiyanın' tikken teregin ko'rsetemen dep, g'a'rn ornınan turdı. (A. Bek.).

Bul o'zlestirilgen ga'plerdi tuwra gapke aynaldır'anda to'mendegishe boladı:

1. Toyg'a shaqırıl'ın To'remurat suwpi: Qon'irat sha'ha'rinin' bas palwanı bolsın,-dep Mırjiqqa mira't salıp jiberilip. 2. — Men sizlerge: Volodiyanın' tikken teregin ko'rsetemen,-dep g'a'rn ornınan turdı.

§ 137. Ortaq tuwra gap

Basqanın' ga'pin oy-pikirin avtordın' o'z so'zi menen beriw usilina ortaq tuwra ga'p dep ataladı. Basqanın' ga'pinin' bul beriliw usilinda avtor da, personaj da qatnasadı, yag'niy personajdın' oy-pikirileri, aytqan so'zlri, ko'rgen-bilgenlerin ko'z qaraslari tolig'i menen yamasa qısqasha avtordın' atınan bayanlanadı. Basqanın' ga'pinin' bul beriliwi usılı, ko'binese ko'rkem a'debiyat stiline qatnaslı bolıp, ha'zirge adcbiy tilde ken' qollanıladı: 1. Tek g'ana baslıq Tinalievtin' ha'zirshe balalardı marapatlag'ısı kelmeytu'g'in edi. Onın' sınsıl na'zeri atlardı sinap qoymastan desantshılardıń o'zlerinde sinnan o'tkerip qaraydı. Birewlerin' plug'ı tayar emes, birewlerin' er-juweni say emes, tag'ı birewinin' shalbarın' dizesine jamaw salınbag'an, u'lıwma alg'anda, heshbir na'rise onın' qırag'ı ko'zinen qalmadı. Eger senin' shalbarın'dı jamap beriwge anan'nın' waqtı bolmasa, iyne menen sabaq alda o'zin tik. Atlardıń jabıwları bolsa ele tigilmegen, olar qashan tayar boladı. Aqsayg'a o'zin menen seyixxananı alıp kete almaysan, tu'nde dala suwıq boladı. Ol jaqta tayarlaw ju'da awır. Ha'tteki, Shekish brigadirdin' de jarun alqımı-na taqap, plugqa qosatug'ın jilqılardıń jon'ıshqasın waqtında jetkere almag'anı ushın keyip tasladı. (Sh.A.).

Bul teksttegi diqqat etilgen so'zler personaj Tinaliyev ta'repinen ayıl'ın so'zler. Avtor bul so'zlerdi Tinaliyevtin' pikiri retinde bayan etedi. Sonlıqtan ko'rkem shıg'armalarda jiyi ushırasatug'ın bunday tekst tu'rindegi ga'pler tuwra ga'plerdey tikkeley personajdın' o'zi ta'repinen

tuwra aytilmaydi, sol pikirdi aytiwg'a avtor qatnasip, ekewinede ortaq bolip keledi.

Ortaq tuwra ga'pler mazmuni jag'ınan tuwra ga'pke, formasi jagınan o'zlestirilgen ga'pke uqsaskiledi. Olardag'ı gaplerdin' bayanlawishları, ko'binese o'tken ma'hal, 3-bettegi feyillerden boladi.

Ortaq tuwra ga'p, ko'bines personajdin' oyların, sezimlerin, ko'zqarasların bildiredi. Sonlıqtan ortaq tuwra gaptin' baslanar aldında yamasa son'ınan avtor ta'repinen oyladi, oylandı, qiyal surdı, qiyalg'a berildi, ko'z aldına keltirdi, oylap turdı, ko'z aldına elesletti t.b. siyaqlı so'zler qollaniladi. Zvmag ketkennen keyin Serjanov kreslonın' arqasına shalqayıp, pa'tikke qaraw menen biraz qiyal su'rdı. Qanday jaman qiyalga berilsede, o'tken iske salawat olep o'zin jubata alatug'in edi... Usı demlerge onın' ko'z aldına ja'ne Da'wltov elesledi de, ol endi mag'an ashiwin umitti ma eken degen soraw basına sap etti. Ol usı qiyallarg'a berilip o'zin jubatqan menen, tekserip ko'riwim kerek dep oyladi (T.Q.).

Sorawlar

1. Qanday ga'pler tuwra ga'p h'a'm avtor ga'pi dep ataladi? Tu'sinik berin'. 2. Tuwra ga'p penen avtor ga'pinin' onın ta'ribin ayıtın', misallar keltirin'. 3. Tuwra ga'p penen avtor ga'pinin' arasına qanday irkilis belgiler qoyiladi, misallar keltirip tu'sinik berin'. 4. Tuwra ga'pti o'zlestirilgen ga'pke aynaldırg'anda qurılısı jag'ınan qanday o'zgerislerge ushuraydı, misallar keltirin'? 5. Ortaq tuwra ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin ayıtın', ne ushin ol ortaq tuwra ga'p dep ataladi?

A'debiyatlar

Хәзирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 551-552-бетлер.

Хәзирги каракалпак тили. Синтаксис. Нөкис, 1996, 290-301-бетлер.

Нурмаханова А.Н. Прямая и косвенная речь в современном каракалпакском литературном языке. Авторсферат канд. дисс. М., 1955.

Фудомов А., Аскарлова М. Хөзирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 240-250-бетлер.

Ўзбек тилининг грамматикаси. II том, Синтаксис. Тошкент, 1976, 457-473-бетлер.

Закнев М.З. Хәзерге татар әдәби теле синтаксисы хәм пунктуациясе. Казан, 1984, 219-226-бетлер.

XI баp

ТЕКСТ

Tayanış so'zler: *tekst, mazmun, ga'p, tamamlang'anlıq, juwmaqlang'anlıq, abzats, tekstin' tu'rleri, mikrotekst, makrotekst, ko'rkem*

tekst, ilimiy tekst, baspa tekst, tekst sintaksisi, paleografikaliq tekst, numezmatikalıq tekst, tekst komponentleri, tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar, sfragistlik tekst.

§ 138. Tekst haqqında uluwma tu'sinik

Sintaksis tiykarınan ga'p haqqındag'ı ilim bolıp esaplanadı. Ha'r bir ga'p tamamlang'an pikirdi bildiredi, biraq onın' tamamlang'an pikirdi bildiriwi salıstırmalı boladı. Sebebi ayırım ga'plerdin' mazmunı jeke aling'anda anıq ha'm tolıq bolmaydı. Olar so'ylewde basqa ga'pler menen mazmunlıq jaqtan baylanıslı boladı. Mısalı: «...Qashanlardur sahrada qaraqalpaqlardin' qalası Aydos qala qurıldı. Durıs, onın' diywalları biyik bolıp ko'terilmedi, izinen saray ha'm meshitler qurılmag'an bola qaysın, biraq qaraqalpaqtın' u'lken biyi Aydos og'an u'lken u'mit hayladı. Ol qaraqalpaqlardin' shashılıp ju'rgen urıwların biriktirip, usı qala qaraqalpaq xanlıg'ı boladı dep a'rman etti» (M. Lomunova «A'yyemgi sahra sırı»).

Bul u'sh ga'ptin' mazmunın dıqqat penen u'yrenip qarag'anımızda olardin' bir-biri menen tıg'ız baylanıslı ekenin bilemiz. Qanday da bir temada jazılğ'an shıg'armanı alsaq, ondag'ı mazmun tolıqlıg'ı pu'tin tekstten tu'siniledi. Usıg'an baylanıslı rus til biliminde o'tken a'sirdin' 30-jıllarınan baslap-aq ga'plerdin' mazmunlıq ta'repten o'z ara baylanısın, pikirdin' juwmaqlang'anı bir pu'tin tekstten an'latılıwı haqqında ilimiy pikirler payda boldı. Bug'an mısıl retinde A.M. Peshkovskiydin' to'mendegi pikirdi keltiremiz: «Biz «frazı» degende neshe ga'pten turıwınan g'a'rezsiz so'ylewdin' bo'liniwshı pauza menen ajıralğ'an barlıq bo'leklerin tu'sinemiz».¹

Bunnan A.M. Peshkovskiy ha'zir tekst dep atalatug'ın birlikti «frazı» termini menen atag'anı, onı so'ylewdin' bo'legi dep esaplag'anı ma'lim boladı. Bul pikir tek rus til ilimi ushın emes, al basqa tillerde de tekstti izertlewde u'lken teoriyalıq ha'm a'meliy a'hmiyetke iye boladı. O'ytkeni, tekst – uluwmalıq sıpatqa iye birlik. Usıg'an baylanıslı tekst son'g'ı waqıtları ha'r qıylı tillerdin' materialları tiykarında ken' tu'rde u'yrenilmekte. Tekstti arawlı izertleytug'ın til biliminin' jan'a tarawı – «Tekst lingvistikası» qa'liplespekte. Tekstti elege shekem ha'r qıylı atamalar menen ataw, onı til biliminin' qanday tarawında u'yreniw kerekligi haqqında tu'rli pikirler bar. Ma'selen, tekst «frazı», «quramalı sintaksislik pu'tinlik», «abzats» ha'm t.b. atamalar menen ataldı. Olardı u'yreniwdi ayırımlar til biliminin' jan'a tarawında – *test lingvistikasında* u'yreniwdi usınıs etse, ekinshiler stilistika tarawında, u'shinshiler

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-е. М., 1956. 460-бет.

sintaksistin' *tekst sintaksisi* bo'liminde u'yreniwdi usinadi. Solay da son'g'i waqitlari ko'pshilik ta'repinen tildegi en' u'lken birlik *tekst*, onu u'yrenetug'in tarawdi *tekst lingvistikasi* dep ataw qabil etilmekte.

Rus til biliminde 1920-jullardan baslap tekst ayirig'isha u'yrenile basladi. 1924-jili Moskvada «*Tekst lingvistikasi*» («Lingvistika teksta») atamasinda ilimiy konferentsiya sho'lkemlestirilip, onda tekstti u'yreniwдин' printsiplari, tu'rleri, tiykarg'i belgileri aniqlandi. Usig'an baylanisli tekst haqqinda ko'temli maqalalardan baslap, qollanbalar ha'm monografiyalar jazilg'an.

O'zbek til biliminde de tekstti u'yreniw o'tken a'sirdin' 80-jillaridan baslandi. 1980-jili Tashkentte o'tkerilgen tyurkologlardin' Pu'tkil Awqamliq konferentsiyasinda G'. Abdiraxmanov «Tekst teoriiyasi» degen temada bayanat penen baslag'an is, bu'gin o'zbek til bilimining' «Matn tilshunosligi» tarawinin' qal'iplesiwine alip keldi. Tekst o'zbek tili materiallari tiykarinda N. Turniyazov, B. Yoidashev, B. Orinbaev, E. Qilishev, M. Hakimov, N. Uluqov A. Mamajanov, M. Yoidashev ha'm t.b. miynetlerinde ha'r ta'repleme u'yrenildi.

Qaraqalpaq til biliminde tekst ele arawli izertlewдин' obiekti bolg'an joq. 1992-jili janq ko'rgen akademiya liq ilimiy grammatikada da tekst uluwma so'z etilmedi. Biraq onda: «...bizin' so'ylewimizdin' yamasa pikir alisiwimizdin' o'zi izbe-iz belgili bir logikalik ta'rtipte qurilg'an ga'plerdin' ja'minen du'ziledi. So'ylesiwiwimiz uzaq yamasa qisqa bolip keledi. Eger de so'ylesiwiwimiz uzaq bolsa, ol bir neshe ga'plerden, al qisqa bolsa, ol az sandag'i ga'plerden turadi»¹ -degen pikir aytilg'an. 1996-jili joqari oqiw orinlarinin' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati bo'liminin' studentlerine arnalg'an sabaqliqta² tekst sintaksistin' joqari birligi ekeni, onin' ga'pten ayirmashilig'i haqqinda qisqasha tu'sinik berilgen.

Tekstke toqtamastan aldin til ha'm so'ylew, til birligi ha'm so'ylew birligi ma'selelerine anqliq kiritiw talap etiledi.

Shveysariyalı belgili ilimpaz Ferdinand de Sossyur tildin' quramali sistema ekenin birinshilerden bolip ilimiy jaqtan da'lillep bergen edi. Onin' lingvistikaliq ko'zqarasindag'i tag'i bir a'hmiyetli ma'sele «til ha'm so'ylew» dixotomiyasi bolip esaplanadi. Ol til ha'm so'ylewdi tek bir-biri menen tig'iz baylanisli qubilislar sipatında g'ana emes, al bir-birine qarama - qarsi qubilislar sipatında da tu'sindiredi. Olardin' o'z ara tig'iz baylanisi tilsiz so'ylewдин' ha'm kerisinshə so'ylessiz tildin' payda bola almawında ko'rinedi. Sonun' menen birge til menen so'ylewдин' qarama-

¹ Хэзирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 99-бет.

² Хэзирги каракалпак тили. Синтаксис. Нөкис, 1996, 6-8-бетлер.

qarsılıg'ı tildin' ulumalig'ında, ja'miyet ag'zalarının' sanasında tayar, ma'jbu'riy bolwında, al so'ylewdin' jekeliginde, fizikalıq formag'a iye bolwında ko'rinedi.

Usıg'an sa'ykes til birligi ha'm so'ylew birligi tu'sinikleri kelip shig'adi. Til birliklerine to'mendegidey talaplar qoyıladı: birinshiden, to'mengi basqısh birlikleri joqarı basqısh birliklerinin' jasalıwında qatnasıwı kerek; ekinshiden, to'mengi basqısh birliginde payda bolg'an omonimiya qubılısı joqarı basqıshqa qollanılg'anda sapıastırılıwı tiyis; u'shinshiden, so'ylew ha'm til ko'rinislerine iye bolıwı tiyis; to'rtinshiden, olar ha'mme tiller ushın bir qıylı, universal bolıwı kerek.

Til birliklerine fonema, morfema, leksema, **qa'lip(model)**, al olardıń so'ylewdegi ko'rinisleri ses, morf, so'z, so'z dizbegi, ga'p, tekst boladı.

Tekst ayrıqsha so'ylew birligi, tekst lingvistikası dep atalatuǵın tarawdın' tiykarg'ı obiekti bolıp esaplanadı. Tekstke berilgen anıqlamalar ha'r qıylı. Ma'selen, rus til biliminde tekstti amawlı izertlegen I.Galperin teksttin' qanday da juwmaqlang'an xabardı bildiretuǵını, a'debiy tilde qa'lipkesken xabardı bildiriwdin' sho'lkemlesken abstrakt formaları ha'm o'zine ta'n distinkt belgileri menen sıpatlanatuǵın birlik ekenin, onın' mag'luwmat beriw, bo'liniw, kogeziya, kontinium, bo'lekler avtosemantiyası, retrospektsiya ha'm prospektsiya, modallıq, integratsiya ha'm tamamlang'anlıq sıyaqlı segiz kategoriyasın ko'rsetedi¹ E. Qilishev: «Tekst - ha'mme elementleri o'z ara tig'iz baylanısta boig'an ha'm avtor ko'z-qarasınan belgili bir maqsetke bag'darlang'an nominativlik-estetikalıq xabardı an'latıwshı qospalı qurılma», - dep anıqlama beredi.²

Anıqlamalar teksttin' ko'birek qaysı ta'repine diqqat awdarıwıg'a baylanıslı. Tekst so'ylew protsesinin' o'nimi bolıp, juwmaqlang'an oy-pikirdi bildiretuǵın birlik. Ol u'zil-kesil tamamlang'an oydı bildiredi. Tekstti juwmaqlang'an oydı bildiretuǵın sintaksislik birlik dep esaplaw mu'mkin. Sonda tamamlang'anlıq ga'pke, juwmaqlang'anlıq tekstke ta'n belgi boladı.

Tekst — o'z ara tig'iz baylanıslı pikirler juyındısı. I. Galperin ta'repinen ko'rsetilgen grammatikalıq kategoriyaları arqalı tekst ju'zege shig'adi. Onın' mag'luwmat beriw kategoriyası ta'biyattı, qubılıstı, is-ha'reketti an'latıw, olar boyınsha pikirlewdi an'latadı. Integratsiya kategoriyası tekst birlikleri arasındag'ı baylanıs, g'a'rezlilik degen qatnaslardı an'latadı. Retrospektsiya kategoriyası bildirilip atıwıg'an waqıya ha'm qubılıslardıń izbe-iz bayanlanıwın bildiredi. Kogeziya kategoriyası

¹ Галперин И. Текст как объект лингвистического исследования. М., «Наука», 1981. 20-бет

² Киличев Е. Матнинг лингвистик тахлили. Бухара. 2000, 5-бет

tekst bo'limlari arasindagi baylanislardin' leksikalik, grammatikalik ha'm semantikalik qurallar menen a'melge asiriliwin an'latadi.

§ 139. Teksttin' du'zilisi ha'm komponentlari

Tekst anlatiliv formasina, mazmununa ha'm grammatikasina qaray ajraladi. An'latiliv forması degende tekstlerdin' seslerden du'ziliwi ha'm belgili bir melodikalik pauza menen ajraliv turwi tu'siniledi. Teksttin' mazmunı degende ha'r qanday tekst tiykarindagi xabar tu'siniledi. Teksttin' bul eki ta'repi (an'latiliv forması ha'm mazmunı) bir-biri menen tig'iz baylaniv, bir-birin payda etedi. Olardi bir-birinen ajratilivga bolmaydi. Al grammatikasi degende tekstti du'ziwshi birliklerdin', yag'niy ga'plerdin' bir-biri menen baylanisiv qurallari tu'siniledi.

Teksttin' pu'tinligin ta'miyinleytug'in na'rse onin' tiykarında tur'an ideya boliv esaplanadi. Buni makrotema dep belgilew mu'mkin. Makrotemalar bir qansha mikrotemalardan du'ziledi. Mikrotemalar ga'pler yamasa olardin' dizbeginen du'ziledi. Olar teksttin' tiykarg'i ideyasi arqali bir-biri menen baylanisqan boladi. Tekstti du'ziwshi birlikler arasindagi baylanis presuppozitsiya ha'm implikasiya siyaqli qatnaslar arqali iske asadi. Ha'r bir jan'a ga'p aldini'g'i ga'pti toliqtiriv ha'm jan'a ga'ptin' payda bolivina tiykar jaratadi. Bul qubilis presuppozitsiya yamasa implikasiya dep ataladi.

Tekst bir so'zden, so'z dizbeginen, bir ga'pten turwi mu'mkin. Eger tekst bir so'zden tursa, ol bir komponentli tekst dep ataladi. Bug'an ko'rkem shig'armalardın' atlari misal bola aladi: «*Ta'g'dir*», «*Xalqabad*», «*Qaraqalpaqnama*», «*Tu'ikishek*», «*Balam*» ha'm t.b. So'z dizbekleri arqali bildirilgen tekstler eki komponentli ha'm ko'p komponentli tekstlerge bo'linedi. Eki komponentli tekstlerge «*Duzli samallar*», «*Jetimnin' ju'regi*», «*Jarg'anat penen aytis*», «*Altin ju'zik*» ha'm t.b. misal bola aladi. Ko'p komponentli tekstlerge «*O du'nyadagi atama xatlar*», «*Jeti jurtaq sayaxat*», «*Ten'izdi toltir'an egiz hatirlar*» ha'm t.b. misal boladi. Demek, so'z dizbeklerinen bolgan eki ha'm ko'p komponentli tekstler ko'rkem shig'armalardın' atamaları boladi.

Ga'p arqali bildiriletug'in tekstlerge to'mendegiler misal boladi: «*O'zbekstan – keleshegi ulli ma'mleket*», «*Aral jasawı tiyis*», «*Bul du'nyanın' ko'rki – adam balası*», «*Perzent – shan'araq quwanishi*» ha'm t.b. Bular bir komponentli tekstler. Sebebi teksttin' ishindegi ga'p bir komponent dep sanaladi.

A'dette ulken tekstler bir neshe ga'plerden du'ziledi. Sonliqtan ga'p teksttin' tiykarg'i komponenti boliv esaplanadi. «*Jaqsı menen jaman adamdı bil, ekewine de dosliq qil. jaqsılarga kewil menen, jamanlarga til ushi menen dosliq qil. Sonın' menen bul eki taypa sag'an dosliq*»

penen qaraydı, sebebi adamnın' qa'jeti tek dosqa g'ana tu'speydi, adamnın' jumısı za'ru'rlikten jamanlarg'a da tu'sip qalatug'ın waqıt bolıp qaladı. Demek, bul eki taypanın' da doslıg'ın o'zin'e qaratıp al» («Qawisnama»). Bul keltirilgen tekst u'sh komponentli dep esaplanadı. Teksttegi ga'pler mazmunlıq ha'm sintaksislik jaqtan tig'iz baylanışlı. Usı o'zgesheligin esapqa alıp ayırım ilimpazlar tekstti «baylanışlı so'ylew» dep te ataydı.

§ 140. Teksttin' komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar

Qaraqalpaq tilinde tekstti qurawshı birlikler bir-biri menen tiykannan to'mendegidey qurallar arqalı baylanıladı: 1. Leksikalıq ta'kirar. 2. Sinonimlik qatnas. 3. Almasıqlar. 4. Kiris ga'p ha'm kiris ag'zalar. 5. Da'nekerler.

Tekst komponentleri leksikalıq ta'kirar arqalı baylanısqanda belgili bir so'z olardıń eki yamasa bir neshshesinde qaytalanadı: *Buring'ı o'tken zamanda bir buy balasın mektepke beredi. Bir jarlı da balasın mektepke beredi. Eki bala mektepte oqıp ju're beripti. Bir ku'nleri jarlının' balası baydın' balasınan sabaqtan ozip ketipti. Baydın' balası awırg'an adamg'a usap u'yine barıp jutıp qaladı* («Bay balası menen jarlı balası» erteginen).

Keltirilgen tekstte 4 ga'p bar. Bul 4 ga'pte *bala, mektep* so'zleri leksikalıq ta'kirar bolıp, olar ga'plerdi bir-biri menen baylanıstırıwǵa xızmet etip kelgen.

Tekst komponentlerinin' sintaksislik baylanısında sinonim so'zler de u'iken xızmet atqaradı. Bunda bir komponenttin' qurılısında kelgen belgili bir so'zdin' ekinshi, u'shinshi ha'm t.b. komponentlerde sinonimleri yamasa sinonim ma'nili elementleri qatnasıp, olar arqalı tekst komponentlerinin' sintaksislik baylanısları qa'liplesedi. Misalı: *Biz ta'biyg'iy ashshı ses, shawqımlardı jaqsı esitemiz. O'ytkeni bul dawıslar qulag'imız arqalı qabıllanadı. Ko'shede ızg'ip o'tip atırg'an mashinalardıń dawısı, shinalardıń asfaltta isqılanıwları, muzikalardıń qanurınan asıp to'gilgen artıq shuwıldıları miyimizge halg'a bolıp urıldı* (S. Ismaylov «Bizler bir u'yde jasaymız»).

Demek, bul keltirilgen tekstte *ses, shawqım, dawıs, isqılanıw, shuwıldı* so'zleri arasında sinonimiyalıq qatnas bolıp, olar ga'plerdi bir-biri menen baylanıstırıwǵa sebeptshi bolıp tur. Bul tekstte tek sinonimler g'ana emes, ekinshi ga'p penen u'shinshi ga'pti baylanıstırıwǵa o'ytkeni da'nekeri de qatnasqan.

Kiris ag'zalar tekttin' komponentlerin baylanıstırıw xızmetin de atqaradı. Olar, *tiykannan so'ylewshinin' o'zi bildirgen pikirdegi xabarg'a ha'r qıylı qatnasların an'latadı. Sonın' menen bir qatar, ol ga'plerdi de bir-biri menen baylanıstıratug'ın xızmet te diqqattan shette qaldı.*

A'sirese, kiris ag'za xızmetinde kelgen modal so'zlerdin' ga'p komponentlerin baylanıstırıw xızmeti ayırıqsha ko'zge taslanadı: *Birinshiden, ma'sirip ketkenlikten usıların' o'zin tutıw qıyın boldı, ekinshiden, Esbergen bulardın' on segizge shıqqanına isengisi kelmey pısig'ına ju'rđi* (Sh. Seytov «Xalqabad»). *Ja'miyettin' bir orında uzaq waqt toqtap qalıwın ullı okeanda ju'zip kiyatırıp toqtap qalg'an paroxodqa megzetsek, ondag'ı pu'kıl ekipajdı ju'rip kiyatırğ'anımızg'a, joqarı tezlikte zuwlap kiyatırğ'anımızg'a isendiriwge ha'reket etiwimizge tuwra keledi. Mine, bul minnetti kapitan atqaradı. A'ytewir, aldımızda jetiwimizge tiyis ma'nzilimiz bar ekenin, og'an jetetug'inımızg'a u'millenemiz. Aqırı, ekipajdı usılay isendirgen-da'* (S. İsmaylov «Bizler bir u'ye jasaymız»).

Teksttin' qurılısındag'ı ga'plerdi bir-biri menen baylanıstırıwda en' ko'p qollanılatug'ın qurallarg'a almasıqlar kiredi. Bunday xızmetti atqarıwına almasıqlardıń atlıq, kelbetlik, sanlıq, ra'wish, feyillerdin' ornına qolları alıwı sebep boladı. Misalı: *Jiyrenshe sheshen Ja'nibek xan menen birge ju'redi eken. Ol xang'u jag'ıp, abırayı da joqarılaptı. Buni xannın' wa'zirleri jaqtırmaptı. Olar Jiyrenshenin' abırayının' o'siwinen qorqıp, onı xang'a jamanlap o'tirmekshi bolıptı. Biraq xan Jiyrensheni o'tireyin dese ayıbın taba almaptı* («Ja'nibek xan ha'm Jiyrenshe sheshen» erteginen). Demek, misallardan ko'rinip turg'anınday birinshi ga'p penen ekinshi ga'pti *ol*, ekinshi ga'p penen u'shinshi ga'pti *buni*, u'shinshi ga'p penen to'rtinshi ga'pti *olar* almasıqları baylanıstırıp tur. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde almasıqlar tekst komponentlerin baylanıstırıwda en' jiyi qollanılatug'ın qural bolıp esaplanadı.

Da'nekerler tek ga'p qurılısındag'ı birgelkili ag'zalar menen qospa ga'plerdin' sın'arların baylanıstırıp qoymastan, olar teksttin' komponentlerin de baylanıstırıp xızmetin atqaradı: *Usı ku'nnen baslap menin' de jasag'im kelmedi. O'zimdi talay ma'rte biyikten taslap o'liwdi oyladı. Liykin kindik tusıma haylap alg'an bir qısım topıraq menin' o'mirimdi uzayta berdi de, İnan shegarasına jaqın tawlı bir awılg'a alıp keldi. Biraq shegaradan o'tiw hesh mu'mkinshiligi bolmadı* (S. Jumag'ulov «Bir qısım topıraq»).

Da'nekerler tekste bir waqıtta abzatslardın' semantikalıq ha'm sintaksislik baylanısların ta'miyinlewshi qural xızmetin de qosa atqaradı: Jumamurat kelinshegi menen bes-altı jıldan beri a'neydey bolıp o'mir su'redi. To'rt bo'lme jayı, eki balası, u'yleri de tap-taza, tap-tuynaqtay. Balaları da o'zli-o'zi a'ju'k gu'jik bolıp Jumamurattın' gazet.-jurnal oqıp, dem alıwına kesent bermeydi. Kelinsheginin' bolsa jin'q etip sestı shıqpas.

Biraq...biraq, bulardın' ba'ri Jumamurat ushın qa'dimgi bolıwg'a tiyisli, onsha a'hmiyeti joq, da'rtke aspayıug'ın na'rseler (G. Esemuratova «Jumamurat qayqı»).

Du'nya-malsizlıqtan jarlı bolsan' da, aqıl'ğa bay bolıw'ğa ha'reket qıl, sebebi du'nya-mal menen bay bolg'annan go're, aqıl'ğa bay bolg'an jaqsıraq: aqıl menen du'nya-mal tabıw'ğa boladı, biraq du'nya-mal menen aqıl tawıp bolmaydı. An'qaw, nadan tez ka'mbag'allasadı, biraq mına na'rseni bilgil: aqıl – ol unı alıp kete almas, otta janbas, suwda batpas bir qımbat bahalı na'rsedur.

Eger aqılın' bolsa, o'ner u'yren, sebebi o'nersiz aqıl – lipassız ta'n ya'ki bet-a'lpeti joq adam sıyaqlı. Bilim bul aqıl belgisi degen ekenler («Qabusnama»).

Qaraqalpaq tilinde bulardan basqa da tekst komponentlerin baylanıstırıwda ataw ha'm infinitiv ga'pler, feyil formaları, waqıt ha'm orın ma'nisin bildiriwshi qurallar qatnasadı. Misallar:

1. *Qıs ayı. Pa'skeltek o'jire. Bala menen anası ekewg'anası shu'n'kildesip otır. O'mirbektin' hayalında buring'ıday pa't joq* (G. Esemuratova «Bir shan'araq waqıyası»).

2. *Írannın' bir awılına kelip, kishkene bir go'ne ilashiqtı panaladıq ta son'inan ne qılarımızdı bilmedik. Qaltamızda bir ten'gemiz joq. Jergilikli tildi ja'ne bilmeymiz. Qattı qıynaldıq. A'kem biyshara tek man'layına urıp «nege keldim bul jaqqa, ana jurımdı taslap» dep ku'ndiz-tu'ni jilaw menen holdı* (S. Jumag'ulov «Bir qısım topıraq»).

3. *Solay etip, To'resh ag'a 1983-jılı sol instituttan hu'rmetli dem alısqa shıg'ıp elge oraldı. 1984-jıldan baslap O'zbekstan İlimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan bo'liminde iskusstvo tanıw sektorında ag'a ilimiy xızmetker bolıp isledi. 1995-jıldan baslap hu'rmetli dem alısqa ketti* (G.E.).

A'lbette, qaraqalpaq tilinde tekst komponentlerin baylanıstırıwda bulardan basqa da qurallar xızmet etedi. Olar ele arnawlı izertlenbegeni ushın biz tek en' baslı qurallarg'a g'ana toqtap o'ttik.

§ 141. Teksttin' tu'rleri

Tekst quramalı birlik bolıp, onı ha'r qıylı belgilerin esapqa alıp ko'p tu'rlerge ha'm tiplerge bo'liw mu'mkin. En' da'slep tekst ko'lemi ha'm mazmunı boyınsha eki tipke bo'linedi: 1) ko'lem belgisine qaray tekst tipleri; 2) an'latılıw maqseti ha'm mazmunlıq belgisine qaray tekst tipleri.

Ko'lem belgisine qaray tekst makrotekst ha'm mikrotekst bolıp eki tu'rge ajraladı. Makrotekstke povest, roman, trilogiya, da'stan, poema ha'm t.b. kiredi. Mikrotekstke telegramma, mag'lıwmatnama, arza, isenim xat, dag'aza, kishi xabarlar ha'm t.b. kiredi.

Makrotekst ken' ko'lemdegi waqıyalardı sa'wlelendiriw za'ru'rligi tiykarında ju'zege shıg'adı. Makrotekst mikrotekstlerden payda boladı. En' kishi pu'tinlik abzatsqa, en' u'iken pu'tinlik bab ha'm bo'limlerge

sa'ykes keledi. Bunday tekst qurılısında epigraf, so'z basi (alg'ı so'z), epilog sıyaqlı qosımsha bo'limler de bolıwı mu'mkin.

Mikrotekst kishi mazmundı qamtıytug'ın bir ga'pten yamasa bir neshe ga'pten quralatug'ın pu'tinlik bolıp, da'nekerler, sintaksislik qurallar arqalı baylanıadı.

An'latılıw maqseti ha'm mazmunına qaray olar bir neshe tu'rlerge bo'linedi. Ma'selen, su'wretlew mazmung'a iye tekst, tu'sindirme mazmunlı tekst, didaktikalıq tekst, xabar mazmunlı tekst, buyırıq mazmunlı tekst ha'm t.b.

Adamlar bir-biri menen pikir alısqanda, so'yleskende yamasa jazg'anda za'ru'rlikke qaray tu'rli tekst tiplerinen paydalanadı. Bazda basımızdan o'tken waqıyanı yamasa o'zimiz guwa bolg'an waqıyalardı kimge bolsa da aytıp beremiz yamasa jazamız. Ayırım pikirlerdi tu'rli faktler ja'rdeminde tusindiriwge ha'reket etemiz yamasa birewge aqıl-na'siyat beremiz. Adamlar arasındag'ı pikir alısw maqseti ha'm mazmunı til stillerinde tu'rlishе ko'rinislerge iye boladı. Usıg'an sa'ykes tekstler de bul belgisi boyınsha ha'r qıylı boladı. Ma'selen, ilimiy stilde bayanlang'an tekstlerdin' o'zin mazmunı ha'm maqsetine qaray bir neshe tu'rlerge bo'liw mu'mkin.

Rus tilindegi tekstlerdi jaratılıw maqsetine qaray Yu.V. Rojdestvenskiy to'mendegidey tu'rlerge bo'lgan: *awızeki tekst, jazba (qoljazba) tekst, baspa tekst ha'm ko'pshilik kommunikatsiyalıq tekst.*¹

Awızeki tekstlerdin' o'zi bir neshe tu'rlerge ajıraladı: *monolog – dialog tekst, qarapayım so'ylestiw teksti, folklorlıq tekst.*

Jazba tekst to'rt tu'rge bo'linedi: *epigrafikalıq, sfragistlik, numezmatikalıq ha'm paleografikalıq* tekstler.

Epigrafikalıq tekstlerge qıstırmalı - ko'rgizbe jazba tekstler: *Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti, Aeroport, Ma'deniyat sarayı, 1-sanlı emlew xana* ha'm t.b. kiredi. Sonday-aq qulpı taslardag'ı jazıwlar da usı tu'rge kiredi.

Sfragistlik tekstlerge mo'rlerge jazılğ'an jazıwlar kiredi. Mo'rler uzaq tariyxqa iye. Olar hu'jjetlerdin' durıslıg'ın tastıyıqlaw ushın payda bolg'an. Ha'zirgi waqıtta ha'r bir sho'lkem, mekeme, oqıw orınları o'z mo'rlerine iye. Olarda sa'ykes orınnın' atın bildiretug'ın tekstler jazıladı. Mısalı, *Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti oqıw-metodikalıq basqarması, O'zbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrligi, A'jiniyaz atı.dug'ı No'kis pedagogikalıq instituti* ha'm t.b.

Numezmatikalıq tekstlerge pullarg'a jazılğ'an, olardıń mug'darın bildiretug'ın so'zler kiredi: *bir som, pyat rubley, bir mun' som, O'zbekstan*

¹ Рождественский Ю. В. Введение в общую филологию. М., 1929.

somi respublika territoriyasida ha'mme to'lewler ushin o'z mug'dari boyinsha qabil etiliwi sha'rt t.b.

Paleografikalıq tekstlerge xat, hu'jjet, do'retiwshilik shıg'armalardıń tekstleri kiredi.

Baspa tekstler qoljazba tekstlerdin' haqıyqıy ko'rinisi bolıp, olar a'debiy ha'm ilimiy tekstlerge bo'linedi.

Ko'pshilik kommunikatsiyalıq tekstlerge radio, televidenie, gazeta, jurnallardag'ı ko'pshilikke arnalg'an waqıya ha'm qubılıslar haqqında son'g'ı jan'alıqlardı sa'wlelendiretug'in tekstler kiredi. Bul teksttin' quralları radio, televidenie, gazeta, jurnallar bolıp esaplanadı.

Solay etip, tekst pu'tin bir sistema bolıp, qospalı ha'm quramalı du'ziliske iye sintaksislik birlik. Tekstti ha'r ta'repleme u'yreniw teoriyalıq ha'm a'meliy a'hmiyetke iye. Bul arqalı so'ylew ha'm jazıw ma'deniyatının' rawajlanıwına erisemiz.

Sorawlar

1. Tekst degen ne? 2. Ne ushin tekst so'ylew birliqi sıpatında u'yreniledi?
3. Tekst komponentleri degendi qalay tu'sinesiz? 4. Teksttin' tiykarg'ı belgilerin anıqlan'?
5. Ha'r qıylı stilde jazıl'g'an tekst tu'rlerinen misallar keltirin'?
6. Tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallardı anıqlan'?
- Bul ushin o'zlerin'iz tan'lag'an tekste tallaw jasan'?
7. Teksttin' tu'rlerin anıqlan'?
- Bul ushin ha'r qıylı tekstlerden misallar keltirin'?
8. Mikrotekst ha'm makrotekst haqqında tu'sinik berin'.
9. İnternet tarmaqlarınan tekste baylanıshı materiallar jıynan'.
10. Tekste baylanıshı miynetlerden konspektler jazın'.

A'debiyatlar

- Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956.
Галперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.
Турниязов Н. Матн лингвистикаси. Самарканд, 2003.
Қлиичев Е. Матннинг лингвистик тахтили. Бухоро, 2000.
Мамажонов А. Текст лингвистикаси. Тошкент, 1989.
Турниязов Н., Ёлдошев Б. Матн тилшунослиги. Самарканд, 2006.
Ёлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоетик тахтили асосларин. Тошкент, «Фан», 2007.
Рождественский Ю.В. Введение в общую филологию. М., 1929.

XII bap

PUNKTUATSIYA

Tayanish so'zler: *Puntuatsiya, irkilis belgileri, intonatsiya, abzats, pauza, noqat, soraw belgi, u'ndew belgi, u'tir, sızıqsha, qos noqat, noqatlı u'tir, kop noqat, qawis, tirnaqsha.*

§ 142. Punktuatsiya tuwralı tu'sinik

So'yew eki tu'ri jol menen iske asadı: awızsha ha'm jazba tu'rde. Oy-pikirdi jazba tu'rde durıs ha'm anıq, tu'sinikli ha'm qolaylı etip bayanlaw ushın ha'rip tan'baları menen birge irkilis belgileri de qollanıladı. Jazıwda jumsalatug'ın sha'rtli tan'balır, sonın' ishinde a'lipbedegi ha'ripler jazba tildi a'melge asırıwda qanshelli kerek bolsa, irkilis belgileri de sonshelli za'ru'r boladı. Awızeki so'yewdin' ayırım ma'nilik-stillik o'zgesheliklerin' jazıwda an'latıw ushın irkilis belgileri de jumsaladı. Jazıw grafikalıq tan'balır arqalı a'melge asadı. Grafikanın' o'zi a'lipbe (alfavit), imla (orfografiya), irkilis belgileri (punktuatsiya) qag'ıydalarınin' jıynag'ınan turadı.

Punktuatsiya so'zi irkilis belgileri degen tu'sinikti an'latıw menen birlikte, irkilis belgilerinın' sisteması ha'm olardı qollanıw qa'delerinin' jıynag'ı yamasa solar haqqındag'ı til iliminin' ayrıqsha bir tarawı degen tu'sinikti de bildiredi. Adamlar arasındag'ı qatnas quralı xızmetin atqaratug'ın bizin' ha'zirgi jazıwımızdı punktuatsiyasız ko'z aldımızg'a keltire almaymız. Sebebi, bir jag'ınan, punktuatsiyalıq qurallar ja'rdemi menen jazıwshı jazıwda oy-pikirdi tu'sinikli ha'm anıq etip bildiriwge imkaniyat alsa, ekinshi jag'ınan, irkilis belgileri arqalı oqıwshı teksttegi oy-pikirlerdi da'l jazıwshı adamnın' oylag'anınday etip tu'siniwge mu'mkinshilik aladı.

Til seslerinin' grafikalıq tan'baları bolg'an ha'ripler sıyaqlı, irkilis belgileri de sha'rtli grafikalıq tan'balır bolıp tabıladı. Biraq olar atqaratug'ın xızmeti ha'm jumsalatug'ın ornları jag'ınan bir-birinen ayırılıp turadı. Ha'rip so'zdin' bo'lshegi, onın' elementi bolg'an jeke seslerdi bildire otırıp, jeke so'zde jumsala otırıp, ol leksika ha'm morfologiya tarawları menen baylanıslı boladı. Al irkilis belgileri qollanıw ornı jag'ınan ha'rip sıyaqlı so'zde emes, ga'p ishinde yamasa ga'pler aralıg'ında jumsaladı. Ga'plerdin' qanday bo'leklerden turatug'ın-lıg'ı, olardıń qanday intonatsiya menen aytilatug'ınlıg'ı irkilis belgileri arqalı an'latıladı. Sonlıqtan punktuatsiya sintaksis penen ajralmas baylanısta boladı.

Jazıwdın' payda bolıwı menen bir waqıtta irkilis belgileri de payda bolmag'an. Irkilis belgilerinın' qollanıwı jazıwdın' rawajlanıwının' keyingi da'wirlerine tuwra keledi. Bul, a'sirese, kitap basıw islerinin' kelip shıg'ıwı menen ken' qollanıla baslag'an. Irki'is belgileri da'slep baspa islerinde baspa xızmetkerleri ta'repinen basılıp atırg'an tekstke kirgiziletug'ın bolsa, keyin waqıtın' o'tiwi menen irkilis belgilerinen paydalanıw avtorlardın' o'zlerinin' isi bolıp qaldı. Irkilis belgilerin' qollanıw jazıwdı tag'ı da jetilistirdi. Jazıwdın' rawajlanıwının' ha'zirgi basqışında irkilis belgilerinın' sanı da, atqaratug'ın xızmeti de arttı.

Solay etip, punktuatsiya jazba tildin' ajralmas bir tarawı bolıp qa'liplesti. Jazıwdın' uluwma xalıqlıq bolg'am sıyaqlı, punktuatsiya da ha'mmege ortaқ uluwmalıq qa'deler bolıp sanaladı. Punktuatsiyalıq qa'deler ha'mmege ortaқ bolg'anda g'ana jazıwshı adamlar menen oqıwshılar ortasında birlik boladı. Olay bolmag'anda irkilis belgileri oqıwdı ha'm tu'siniwdi jen'illestiriw ornına, qayta shiyelenistirer edi.

So'zdin' qanday ma'ni bildiretug'inlig'i onın' qanday fonemalardın' dizbeginen turatug'inlig'ına g'ana baylanıslı bolmay, sonın' menen birge tildin' burınnan qa'liplesken da'stu'rinede baylanıslı boladı. Ga'ptin' qanday ga'p ekenligi, onın' qanday bo'leklerdēn turatug'inlig'i irkilis belgilerinen an'lanıw menen birge qanday irkilis belgisinin' qay jerde keletug'inlig'i ga'ptin' mazmunına, onın' qurılısına baylanıslı boladı. Ha'zirgi ko'pshilik tillerde punktuatsiya interna-tSIONalıq sıpatqa iye boladı. Qaraqalpaq jazba tilinde jumsalatug'in irkilis belgilerinin' basqa tillerdeгідen aytarlıqtay u'ken ayırmashılıg'i joq.

Qaraqalpaq tilinin' punktuatsiyalıq qa'delerinin' payda bolıwı ha'm qa'liplesiwı son'g'i da'wirlerge tuwra keledi. Sebebi, qaraqalpaq tilinde jazıw, ayrıqsha baspa islerinin' en jayıwı son'g'i da'wirde rawajlandı. Baspa islerinin' payda bolıwı ha'm rawajlanıwı, ana tilinde da'slepki gazeta-jurnallardın' shıg'arıla baslawı jazıwdın', sonın' a'hmiyetli bir shaqabı bolg'an punktuatsiyanın' turaqlasıwına alıp keldi. Qaraqalpaq tilinde punktuatsiyalıq tan'balardın' qurılısı, ma'nisi, xızmeti jag'ınan ha'r ta'repleme jetilisiwine orıs grafikasının' qabil etiliwi sebepshi bolg'an edi. Qaraqalpaq grafikasına ko'shiwi menen birge, orıs a'lipbesindeki ha'ripler ha'm tilimizdegi o'zgesheliklerge baylanıslı seslerdi an'latıw ushin qosımsha tan'balar alıwı menen birlikte, barlıq irkilis belgilerin an'latatug'in tan'balar tolig'i menen orıs tilindegi ma'nileri ha'm xızmetleri saqlang'an halında qabil etildi ha'm latin grafikasına o'tkende olar saqlandı.

Puntuatsiyalıq qa'deler, tiykarınan, u'sh printsipke su'enedi: ma'nilik, grammatikalıq ha'm intonatsiyalıq. Basqasha aytqanda, irkilis belgileri arqalı jazıwda so'ylew tilinin' ma'nilik jaqtan bo'leklerge bo'lshekleniwı, sintaksislik strukturası, intonatsiyalıq pu'tinligi ko'rinedi. Ma'selen, ga'ptin' aqırında qoyıl'g'an noqat ma'nilik jaqtan tamamlan'g'an bir oydı bildiredi ha'm tekstti belgili bir sintaksislik birlikke (yag'niy ga'pke) bo'ledi. Sonın' menen birge noqat qoyıl'g'an ga'ptin' aqırı intonatsiyalıq jaqtan tu'sin'ki dawıs ,enen ayıladı. Birgelkili ag'zalardı,' arasına qoyıl'g'an u'tir ol so'zlerdin' leksikalıq ma'nisi jag'ınan qanday da bir uluwmalıq qa'siyetinin' birdey ekenligin an'latadı. Solay etip, u'tir ga'pti belgili bir ma'nili bo'leklerge bo'lip turadı. Birgelkili ag'zalardın' arasına qoyıl'g'an u'tirler belgili bir qubulistag'i ga'ptin' ayrıqshalıg'in an'latadı. Sonday-aq aralanna u'tir qoyıl'g'an so'zlerdin'

bag'ındırwshı yamasa bag'ının'qı so'zge ten'dey qatnasta ekenligi bilinip turadı. Birgelkili ag'zalar sanaw yamasa salıstırıw intonatsiyası menen ayıladı. U'tir menen ajratılǵ'an ha'r tu'rli ayırımlang'an ag'zalar tekstin' ma'ni bildiriwshı bir bo'legi bolıw menen birge ol jerde qoyılǵ'an u'tir sol ga'ptin' sintaksislik qurılısın, intonatsiyalıq o'zgesheligin de an'latıp turadı.

İrkilis belgileri mudamı universal sıpatqa awızsha so'ylewdegi ma'nili bo'lsheklardi ha'm intonatsiyalıq ayırıqshalıqlardi an'lata bermewi de mu'mkin. Ma'selen, ga'ptin' baslawish ha'm bayanlawish toparı bir-birinen intonatsiyalıq jaqtan ayrılıp, pauza menen ayılǵ'an menen olardin' arasına irkilis belgileri qoyılmaydı. Kerisinshe, u'tir qoyılǵ'an barlıq orınlarda irkilis (pauza) birgelki bola bermeydi. Basqasha aytqanda, punktuatsiya menen intonatsiya ortasında mudamı sa'ykeslik bola bermeydi. Ha'zirgi qaraqalpaq grafikasında on tu'rli irkilis belgileri jumsaladı ha'm olar ayırıqsha tan'balardı menen belgilenedi. Olar: noqat, soraw belgi, u'ndew belgi, ko'p noqat, noqatlı u'tir, u'tir, qos noqat, sızıqsha, qawıs, tırnaqsha. Punktuatsiya usınday az sandag'ı sheklengen irkilis belgilerine iye boladı. Biraq jazıwda irkilis belgilerinin' sanı ken' ha'm ha'r tu'rli. Ma'selen, tek u'tir arqalı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler, ga'ptin' birgelkili ha'm ayırımlang'an ag'zaları, kiris ha'm qaratpa ag'zalar ayrılıp turadı.

İrkilis belgilerinin' ishinde noqat, soraw ha'm u'ndew belgileri ga'ptin' aqırında, u'tir ga'ptin' ortasında, sızıqsha ga'ptin' basında ha'm ortasında, qos noqat ha'm noqatlı u'tir ga'ptin' ortasında ha'm aqırında, al tırnaqsha, qawıs, ko'p noqat ga'ptin' basında, ortasında ha'm aqırında jumsaladı.

Ayıırıqsha sha'rtili tan'balarg'a iye bolǵ'an irkilis belgileri menen birge, jazıwdı tu'sinikli etiw ushın dara so'zlerdin', ga'plerdin' aralıǵ'ında qaldırılaturǵ'ın bos orınnın' da a'hmiyeti og'ada u'ken. So'zlerdin' bo'lek-bo'lek jazılıwı ayırıqsha irkilis belgisi retinde qaralmasa da, ol (bo'lek-bo'lek jazılıwı) ga'pti durıs tu'sindirıwdin', ga'pti bo'leklerge bo'lip ko'rsetiwidin' ayırıqsha usılı bolıp tabıladı.

So'ylew ag'imın dara ga'plerge bo'liw xızmetin basqa qurallar menen birlikte bas ha'rip te atqaradı. O'ytkeni jan'adan baslang'an ga'p bas ha'rip penen jazıladı. Solay etip, bas ha'rip basqa xızmetleri menen birlikte jan'a ga'ptin' baslanıwın da an'latadı.

Atqaratug'ın xızmeti jag'ınan abzats ta jazıwda belgili xızmet atqaradı. Bir abzats o'z ishine mazmunı jag'ınan sabaqlas bolǵ'an bir neshe ga'plerdi ja'mlestiredi. Sonday-aq kontekstte aldındag'ı ha'm son'ındag'ı ga'plerge baylanıs da'rejesine qaray bir ga'ptin' o'zi de bir abzatsta keliwi mu'mkin.

Ayriqsha sha'rtli tan'balarg'a iye bolg'an ikrilis belgileri noqat (.), soraw belgi (?), u'ndew belgi (!), qos noqat (:), noqatli u'tir (;), sızıqsha (-), tırnaqsha (« »), ko'p noqat (...), qawis (()) bolıp, ko'rinip turg'anınday-aq, olardıń ishinde noqat, u'tir, sızıqsha - bir bo'lekten, soraw, u'ndew belgileri, qos noqat, noqatli u'tir, qawis - eki bo'lekten, ko'p noqat - u'sh bo'lekten, tırnaqsha - to'rt bo'lekten turadı. İrkilis belgilerinın ishinde qawıstın eki tu'ri bar: kvadrat qawis [], ha'm jay qawis (). Olardıń ha'r birinin qollanıw ornı bar.

§ 143. Ga'ptin' aqırında keletug'in irkilis belgileri

Ga'ptin' aqırında kelip, onın' tamamlang'anlıg'in an'latatug'in irkilis belgileri noqat, soraw ha'm u'ndew belgileri bolıp tabıladı. Olardıń ha'r biri jay yamasa qospa ga'plerdin' mazmunına, intonatsiyasına qarap qoyıladı. Sonday-aq ayırım jag'daylarda soraw ha'm u'ndew belgileri qabatlasıp yamasa olar ko'p noqat penen qatarına ga'p aqırında keliwi mu'mkin. Ga'p aqırında keletug'in ikrilis belgileri ga'ptin' qurılısı jag'ınan qanday ga'p ekenligine qaramastan qoyıla beredi.

Ga'ptin' aqırında keletug'in irkilis belgiler, tiykannan, minaday xızmetlerdi atqaradı: ga'ptin' tamamlang'anlıg'in bildiredi; bir ga'pti ekinshi ga'pten ayırıp turadı; ga'ptin' mazmunın ha'm aytiliw maqsetin ajiratiwga ja'rdem beredi.

Noqat. Ga'ptin' aqırında keletug'in basqa irkilis belgileri sıyaqlı, noqat ta ga'ptin' tamamlang'anlıg'in an'latiw menen birge, bir ga'pti basqa ga'plerden ayırıp turadı. A'dette, noqat xabarlaw ma'nisin an'latatug'in xabar ga'plerden keyin qoyıladı. Misalı: Ku'n to'beden nurlı quyashın to'gip tur (K.S.). Qutlımurat jazıw stolının' qaptalina barıp otırdı da, kitaplardıń puqta jayg'astırıp qoyıp, qızıl tu'sli da'pterge qa'lem menen bir na'rselerdi jaza basladı (A.Q.). Sonday-aq o'lpen' dawıs tolqını menen aytilatug'in buyırıq ma'nisin an'latıwshı ga'plerden keyin de, juwap talap etilmeytug'in sorawlıq ma'ni an'latıwshı ga'plerden keyin de noqat qoyıladı: Jeti o'lshep bir kes. Onı kim bilmeydi deysen'.

Tamamlang'an oydı an'latatug'in xabar ma'nisindegi ga'plerdin' aqırına noqattın' qoyılıwı onın' negizgi xızmeti bolsa, sonın' menen birge, noqattın' qosımsha atqaratug'in xızmetleri de bar. Atap aytqanda: 1) sha'rtli tu'rde qısqartılga' ayırım grafikalıq tan'balardan keyin noqat qoyıladı. Misalı: A.S.Pushkin (Aleksandr Sergeevish Pushkin), A.B. (Asan Begimov), A.Bek. (Aytbay Bekimbetov), M. (Moskva), T. (Tashkent), jurn. (Jurnal), t. (tom), h. t. b. (ha'm tag'ı basqa); 2) oy-pikirdin' qatar - ta'ribin, izbe-izligin an'latatug'in sanlardan keyin noqat qoyıladı. Misalı: Qospa ga'pler u'shke bo'linedi:

1. Dizbekli qospa ga'p;
2. Bag'ının'qılı qospa ga'p;
3. Aralas qospa ga'p;

3) siltemeler keltirilgende onın' qaysı avtordın' miynetinen ekenligin an'latıwda sol avtordın' atı yamasa familiyasınan son' noqat qoyıladı. Misalı: 1. Berdaq tan'lamalı shıg'armaları. No'kis. «Bilim» baspası, 1980-jil.

2. Na'jim Da'wqaraev. Shıg'armaların' tolıq jıynag'ı. No'kis. «Qaraqalpaqstan» baspası, 1979-jil.

Soraw belgisi. Soraw belgisi de ga'ptin' tamamlang'anlıg'ın bildiriw menen birge, sol ga'pti basqa ga'plerden ayırıp turadı. Basqa irkilis belgilerden ayırması ol sorawlıq ma'ni bildiretug'in ga'plerden keyin qoyıladı. Soraw belgisi ga'ptin' qurılısı jag'ınan qanday ga'p ekenligine qarap qoyılmaydı. Al ma'nisi ha'm intonatsiyasına qarap qoyıladı. Sonlıqtan soraw belgisi soraw ma'nisin an'latatug'in jay, qospa, tolıq, tolıq emes h.t.b. ga'plerden keyin qoyıla beredi. Misalı:

—Is jo'ninde me? Ne sebep men sizler menen is jo'ninde so'ylesemen? (M.G.).

Sorawlıq ma'nide jumsalatug'in so'z ha'm so'z dizbeklerinen keyin soraw belgisi qoyıladı. Misalı: Ga'ptin' bas ag'zaları bolg'an baslawısh kim? ne? kimler? neler? degen sorawlardıń birine, al bayanlawıshı ne qıladı? ne isledi? degen sorawlarg'a juwap beredi.

U'ndew belgisi. U'ndew belgisi u'ndew ma'nisinde aytilatug'in ha'm quwamshtı, ku'yinishtı, o'kinishtı, tilekti, buynqtı, tan'lanıwdı bildiriwshi ga'plerdin' aqırına qoyıladı. Ga'p aqırında jumsalatug'in basqa irkilis belgileri sıyaqlı, u'ndew belgisi ga'ptin' tamamlang'anlıg'ın bildiriw menen birge, bir ga'pti basqa ga'pten ayırıp turadı. Basqa irkilis belgilerinen ayrıqshalıg'ı u'ndew belgisi qoyılğ'an ga'p u'ndew ma'nisin an'latadı. U'ndew belgisi qoyılatug'in ga'p qurılısı jag'ınan ken'eytilgen ha'm ken'eytilmegen jay ga'p bolıwı da, qospa ga'p bolıwı da, yamasa qaratpa ya'ki tan'laq ma'nisindegi so'z-ga'p formasında keliwi de mu'mkin:

Ol bayraqtın' astınan:

— Jasasın Watanımız! — degen jazıwdı oqıdı.

— Pay, so'zin'e bolayın! — dep g'arnıar tumlı-tustan g'awırlastı.

— O'zin' shayırsan'-aw, bala! — dep Ma'teke ha'zil ayttı (K.S.).

— Sa'lem! Tursınay!... Oraqbay qolın sozdı. — Haw. O'zin'nin' sınıñ o'zin' ashıp, ol nen' (S. X.).

§ 144. Ga'p ishinde qoyılatug'in irkilis belgileri

Ga'p ishinde jumsalatug'in irkilis belgileri ga'ptin' qanday bo'lsheklerden turatug'inlig'in, ga'p qurılısındag'ı bo'lsheklerdin', ga'p

ag'zalannin' bir-biri menen qanday ma'nilik ha'm sintaksislik baylanısta ekenligin an'lata otırıp, tutas ga'ptin' mazmunın durıs tu'siniwge ja'rdem beredi. Ga'p ishinde jumsalatug'in irkilis belgilerinin' ko'pshiligi geypara jag'daylarda ga'ptin' basında ha'm aqırında jumsaladı. Atap aytqanda, ga'p ishinde jumsalatug'in irkilis belgilerinin' ishinde u'tir mudamı ga'ptin' ortasında jumsaladı. Al sızıqsha ga'ptin' basında ha'm ortasında; qos noqat ha'm noqatlı u'tir ga'p ortasında ha'm aqırında; tırnaqsha, qawıs, ko'p noqat ga'ptin' basında, ortasında ha'm aqırında jumsaladı.

U'tir. Irkilis belgilerinin' ishinde en' ko'p tu'rli xızmet atqaratug'in ha'm jiyi jumsalatug'in irkilis belgisi u'tir bolıp sanaladı. Atap aytqanda, ol ga'p ishinde minaday orınlarda qoyıladı:

1. Ga'ptin' birgelkili ag'zaları sanaw intonatsiyası menen aytılsa, olardıń aralarına u'tir qoyıp jazıladı: Taldırmaslaw, uzın boylı, qır murınlı, badıraq ko'zli bala ko'sheden o'tip baratırǵan arbamı ko'rip, qasında otırǵan balag'a qarap ım qaqtı (N.Da'wqaraev).

2. Qaratpa ag'zalar basqa ga'p ag'zalarınan u'tir arqalı bo'linip jazıladı:

Ha'y, sen, Qon'iratlı qız, janım Arıwxan,
Qızıl qapı aldında irkildin' nege?

(I.Yu.).

-Turımbet, sharshapsan', inim. U'yin'e barıp dem ala g'oy, -dep bay qayırqomlıq etti (T.Q.). Sizler, jigitler, onsha jawtan'lasa bermen' (Sh.A.).

3. Kiris ag'zalar, ko'binshe ga'ptin' basında keledi. Siyrek jag'daylarda ga'ptin' ortasında ha'm aqırında keliwi de mu'mkin. Bul jag'daylarda kiris ag'zalar ga'p ishinde u'tir arqalı bo'liip jazıladı: Rasında da, Palman ebindey qol qoyıp, kishigirim na'rselerdi oqip tu'sinedi (S.X.).

4. Maqullaw yamasa biykarlawdı, tastıyıqlawdı, siltewdi, tan'lanıwdı an'latıwshı so'zler kiris ag'za xızmetinde ga'ptin' basında kelip, olar u'tir arqalı ayırılıp turadı:

Yapırmay, qonqpay so'leydi eken.

(M.G.).

Mine, nınaw Na'zigu'ldin' kamzolu

Mine, tumar, bunı ko'rsen' boladı.

(J.A.).

A'ne, oqtan tompaq soldat jig'ildi.

A'ne, birew bir shuqırǵa tıg'ildi.

(M.D.).

Joq, bul jerde sag'an «arman tur»demek.
Jaslar qurar bunda zawiqlı keshe.

(I.Yu.).

Oy, biyshara, eki jıldan berli Qannazar baydın' esiginen shıqpadı (S.Ma'jitov). Awa, ku'nnen ku'нге jaqsı bolıp atırımız (S.Xojaniyazov).

5. Ga'ptin' ayırılmağ'an ag'zaları basqa ga'p ag'zalarından u'tir arqalı ajırılıp turadı. Biz, ot oratug'ın mashina aydap ju'rgen balalar, Da'niyardı birinshi ret ko'rdik (Sh.Aytmatov). Sizlerge, «ma'pimdi qorg'a» dep buyırğ'an ja'miyetke, biz qarsı turamız. Biz, jumısshılar, jen'emiz (M.Gorkiy).

6. Qospa ga'p quramındağ'ı jay ga'pler o'z ara u'tir menen ayrılıp turadı: Ol so'zge olaq bolsa da, otırğ'anlar uyıp tın'lay basladı (N.Da'wqaraev).

Noqatlı u'tir. Noqatlı u'tir xabar ga'ptin' keynine qoyılaturğ'ın noqat penen u'tirdin' ortalığ'ındağ'ı orındı iyeleydi. Basqasha aytqanda, noqat qoyılğ'an ga'pke qarag'anda tıyanaqsızıraq, al u'tir qoyılğ'an ga'p *bo'legine qarag'anda tıyanaqlıraq mazmunga' iye bolğ'an ga'pler noqatlı u'tir menen ayrılıp turadı.* Misalı: A'piwayı adamlardan bir waqıtları o'zin qorqıtqan bular, siyasat degen so'zlerdi barg'an sayın jiyi-jiyi esitetug'ın boldı; olar bul so'zlerdi misqıllap ta aytadı, biraq bul misqılının' negizinde epsiz tu'rde jasırınğ'an soraw esitiledi; adamlar bul so'zdi ızalanıp ta aytadı (M.Gorkiy).

San yamasa ha'ripler menen izbe-izligi belgilengen ga'pler noqatlı u'tir menen ayrılıp turadı. Misalı: Sonday-aq jataqxanada jasaytug'ın adamlarğa:

a) jasaytug'ın bo'lmede kir juwıw ha'm jayıp qoyıw, u'st ha'm ayaq kiyimlerdi tazalaw;

b) elektr jolların du'zetiw ha'm remontlaw, o'zinshe qosımsha svet ornatiw;

d) adam jasaytug'ın bo'lmede elektr menen qızdıraturğ'ın priborlardan, primuslardan, kerosinkalardan h.t.b. paydalanıw;

e) bo'lmede sırtqa tarap ketkendey etip qattı shawqım menen baqırıw, qosıq aytıw, reproduktorlar menen magnitafonlar qoyıw;

f) sırttan kelgen adamlardı qondırıp qaldırıw ha'm basqalar qadag'an etiledi («Studentke esleme»).

Ko'p noqat. Ko'p noqat ga'pte aytilajaq pikirdin' u'zilgenligin, ga'ptin' bas yamasa ayag'ında aytilmay qalg'an pikirdin' bar ekenligin, ga'ptin' dawamının' belgisizligin, ga'p ishinde ayırım so'zdin' tu'sip qalg'anlıg'ın bildiriw ushin jumısaladı.

Ko'p noqat sonday-aq minaday jag'daylarda da jumısaladı: ko'rkem shig'armalarda qaharmanların' tu'rli psixikalıq jag'daylarda — quwanıw

yamasa qorqiw na'tiyjesinde so'z taba almay qalıwın, albiraqlawın an'latıw ushın: so'zler, so'z dizbekleri, ga'pler aralıg'ında ha'dden tis irkilis-pauza bolg'anlıg'ın an'latıw ushın.

İlimiy, siyasiy a'debiyatlarda ko'p noqat, ko'binshe siltemelerge baylanıslı qoyıladı. Silteme tutası menen alınbay, silteme keltiriwshi ta'repinen ayırım so'zler, so'z dizbekleri tu'sirilip qaldırılğ'anda ko'p noqat qoyıladı. Eger siltemenin' bas beti tu'sirilip qaldırılса, ko'p noqat onun' aldına, eger aqırında tu'sirilip qaldırılса, onda siltemenin' son'ına, eger ortadan so'zler tu'sirilse, onda siltemenin' ortasına ko'p noqat qoyıladı. Siltemenin' basına, ortasına qoyılğ'an ko'p noqattın keyin kishi ha'ripten baslap jazıladı.

Sızıqsha. Sızıqsha irkilis belgilerinin' ishinde ko'birek u'tirge usaydı. U'tirge qarag'anda da sızıqshanın' ma'nisi menen atqaratug'ın xızmeti ha'r qıylı bolıp keledi. Sızıqshanın' ayırım xızmeti u'tirge usag'anı menen onnan u'iken ayırmashılıqqa iye. Sızıqshada shegaralaw, tastıyqlaw, emotsionallıqtı ha'm ga'p ag'zalarınnı' g'a'rezsizligin ta'miynlew ku'shlierek boladı. Sızıqsha ga'ptin' belgili bir bo'legin basqa bo'leginen ajratıp ko'rsetiw ushın yamasa jaqınlastırıw ushın, so'zlerdin' arasındag'ı ma'nilik-sintaksislik qatnaslardı ayqınlaw ushın da jumsaladı.

Sızıqsha jeke ha'm ta'kirarlang'an tu'rde jumsaladı. Jeke jumsalğ'an sızıqsha, ko'binese ga'p ag'zaların ayırıw xızmetin atqaradı. Ta'kirarlanıp jumsalatug'ın sızıqsha shegaralaw, emotsionallıq ma'nilerdi an'latadı.

Sızıqsha jazıwda, negizinen, mınaday orınlarda jumsaladı:

1. Baslawish penen atawish bayanlawish yamasa baslawishlıq topar menen atawish bayanlawishlıq topar sızıqsha menen ayrılıp turadı. Bunday jag'daylarda sızıqsha qoyılğ'an orında azlı-ko'pli pauza islenip oqıladı. Sızıqsha baslawish penen atawish bayanlawishtan quralğ'an ga'pti sog'an usag'an, biraq arasında pauza islenbeytug'ın basqa so'z dizbeginen ayırıp turadı: Qaraqalpaqstanınnı' paytaxtı — No'kis. U'sh jerde u'sh — tog'ız. Men — azat qaraqalpaq, sen — erkin nog'ay (İ.Yusupov).

2. Sızıqsha birgelkili ga'p ag'zalarınnı' son'ına, al ulıwmalastırıwshi so'zdin' aldına qoyıladı: ulıwmalastırıwshi so'z bolmag'an jag'dayda da birgelkili ga'p ag'zalarınnı' son' sızıqsha qoyıla beredi. Misalı: Asan, Murat, Sa'nem - bulardin' barlıg'ı da ha'weskerler do'gereginin' belsendi ag'zaları. Hawa, suw, jer, o'simlikler, haywanatlar, quyash, aspan deneleri, A'lem - bizdi qorshap turg'an barlıq materi...lıq du'nya ta'biyat dep ataladı (7-8 klasslarga arnalğ'an «Fizika» sabaqlıg'ınan):

3. Ayırılmalıq an' ayqınlawishtın' aldına sızıqsha qoyılıp jazıladı. misalı: 1. Gigant mashinalardan baslap balalardıń oyınshıqlarına shekem bizlerdin' — isshi xalıqtın' miyneti menen islenedi (M.Gorkiy) 2. Muz, suw ha'm suw puwı — bir zattın' — suwdın' u'sh halı bolıp esaplanadı

(7-8-klaslar'ga arnal'gan «Fizika» sabaqlig'ınan). Birinshi ga'ptegi sızıqsha ayırılmang'an ayqınlawishtın' aldına qoyıl'gan. Ekinshi ga'ptegi da'slepki sızıqsha birgelkili ag'zalardan keyin qoyılıp tursa, son'g'ı sızıqsha ayırılmang'an ayqınlawishtın' aldına qoyılıp tur;

4. Sızıqsha tuwra ga'p penen avtor ga'pinin' arasına, sonday-aq dialog ga'plerdegi replikalıq ga'plerdin' aldına qoyıladı. Misalı:

Sonın' menen bul jerde ne maqset penen ju'rgenine qızıqqan adamday:

— O'zin' bul jerde ne qılıp ju'ripsen'?

— Qurılıs texnikumın pitkerip, diplomdı qolıma alıp, awıl'ga qayıtp baratırman.

— Ne deydi, iras pa?

— Iras bolmay menin' birewden o'tirik qarızım bar ma?

5. Sızıqsha mezgildi, orındı, shekti an'latug'ın juplasıp kelgen so'zlerdin' arasına qoyıladı. Misalı: No'kis-Tashkent Hawa jolı O'zbekstannın' en' alıs hawa jol liniyası bolıp sanaladı. 1930-40-jıllar aralıg'ında gazeta-jurnallar latınlastırıl'gan a'lipbede shıg'ıp turdı. Aldın'g'ı xojalıqlar belgilengen ma'mleketlik jobanı 120-130 protsentke ornılap shıqtı;

6. Belgilengen rejelerge, wazıypalarg'a dıqqat awdarıw ushın sızıqsha jumsaladı. Bunday jag'dayda sızıqsha nomerlestiriw wazıypasın atqaradı. Misalı: Morılardıń sazlıg'ın tekseriw waqtında mınalarg'a ayrıqsha a'hmiyet beriw talap etiledi;

— Morılardıń ha'm olarg'a paydalanıl'gan materiallardın' jaylasıwına;

— Morılardıń bir-birinen qashılıg'ına;

— O'rtke qarısı paydalanıw qurallarının' bolıwına;

— Issıqlıqtı sırtqa jiber mewshi za'ru'rli materiallardın' bolıwına ha'm olardıń jaramlılıg'ına;

— Peshlerdin' tartıw sazlıg'ı («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Pa'rmanlarda, korsetpelerde, qararlarda da sızıqsha usınday xızmetti atqaradı.

7. Qospa ga'p quramındag'ı da'nekersiz baylanısqa ayırım jay ga'plerdin' arasına sızıqsha qoyıladı: Watanım tınısh-men tınısh;

8. Sızıqsha texnikalıq, qolaylılıq ushın jazıwdı ıqshamlawda da jumsaladı. Misalı: No'kis - 1986 (kitaptın' shıqqan ornı menen waqtı): 7-15, 18-00, 18-10-son'g'ı xab.rlar: 7-15, «Tikenek» radio jurnalı (adio esittiriw programmasınan): 10-15-betler.

Qos noqat. Qos noqat, tiykarınan, ga'ptin' da'slepki bo'legindegi mazmunının' qos noqattın son'g'ı bo'liminde tolig'ıraq ashılatur'ınlig'ın eskertiw ushın jumsaladı. Qos noqat mınaday jag'daylarda qoyıladı:

1. O'zinen keyin ga'ptin' birgelkili ag'zalarinin' keletug'inlig'in an'latiw ushin qos noqat qoyiladi. Bunday jag'daylarda qos noqat birgelkili ag'zalarin' sanap, tastiyqlap ayrigsha atap ko'rsetiw siyaqli ma'nilik tu'rlerinin' anug'iraq bildiriliwine sebepshi bolip turadi: gezekles da'nekerler: ga', ga'hi, bir, birde, birese, geyde, bazda, a'ri: Aldin'g'i fermerler minalar: «Ba'ha'r», «Yusup» ha'm t.b. fermer xojalig'ari.

2. Qospa ga'ptin' qunilisindag'i aldin'g'i jay ga'ptin' mazmunin son'g'ulan da'lillep, aniqlap, tallap, tu'sindirip kelgende, olardin' arasina qos noqat qoyilip jaziladi. Misali: 1. Men hayran qaldim: bunu kim jaziw mu'mkin? 2. Alan'liqqa shug'ip dem aliwdi uyg'ardi: ku'ndiz alg'a ju'riwqa>wipli edi. 3. Awil arasi suw serpkendey tim-tiris: iyt u'rmeydi, adam ju'rmeydi (M.Da'ribacv);

3. Avtor so'zi menen tuwra ga'ptin' arasina qos noqat qoyilip jaziladi: Men usi jerde azmaz irkilip qaldim da, keyin a'ste g'ana: Al, shamasi, men de talantimdi ko'mip taslar edim, — dedim.

4. Misali, ma'selen, tema, joba usag'an so'zlerdin' son'ina qos noqat qoyilip, bunnan keyin baslang'an ga'p bas ha'rip penen jaziladi. Misali: Bay - bayg'a, say - sayg'a (maqal); tema: Menin' su'ygen ka'sibim; joba: Kirisiw. Tiykarg'i bo'lim. Juwmaqlaw.

Ayirim qospa ga'plerde qos noqattin' eki ret qoyilwi da mu'mkin: Bizin' esapshi duris aytadi: senin' minaday a'detin' bar: birewden tilegendi jaqsı ko'resen': birewdin' zatlarına emeshen' qunydi da turadi.

Tirnaqsha. Tirnaqshanin' mazmunı da, atqaratug'in xızmetleri de ha'r qiyli bolip keledi. Tirnaqshag'a aling'an so'zdin' yamasa ga'ptin' basqa birewdiki ekenligi yamasa onin' o'z ma'nisinde emes, al pu'tkilley basqa qarama-qarsi ma'niste jumsalip turg'anlig'i an'lanadi. Sonday-aq tirnaqshag'a aling'an so'z yamasa so'z dizbegi o'zlerinin' tuwra ma'nisinde emes, al basqa bir na'rselerdin' sha'rtli ataması, qoyilg'an atı ma'nisinde jumsaladi. Anig'iraq aytqanda, tirnaqsha minaday ma'nilerde jumsaladi:

1. Avtordin' ta'nha o'zinin' so'zi emes, al basqanın' so'zi ekenligin bildiriw ushin aling'an siltemeler tirnaqshag'a alinip jaziladi. «Kimde de kim ilim iyelep, onı iste qollanbasa, jap qazıp, biraq egin ekpegen, egin ekse de, onin' zu'ra'a'tinen paydalanbag'an adamg'a usaydi».- dep jazg'an edi ulı Nawayı.

2. Keri ma'nini an'latiw ushin kemsitiw, misqillaw ma'nide ayırım so'zler yamasa so'z dizbekleri tirnaqshag'a alinip jaziladi.

Umlarg'a qasharg'a jer qalmadı,
Sonsha ta'sil oylasa da bolmadı.
Aqırında qolg'a tu'sti «batırlar».

(J.Aymurzaev)

3. Gazeta-jurnallarg'a, tu'rli shig'armalarg'a, sho'lkem, ka'rxana, zavod, fabrika ha'm basqa da qoyilg'an atamalar tirmaqshag'a alinip jaziladi: «Qaraqalpaqstan jasları» gazetasi, «A'miwda'rya» jurnali, «Qaraqalpaq qızı» romani, «Bilim» baspasi, «Tashkent» miymanxanası, «Paxtakor» stadioni, «Muxalles» ansambli, «Kamolot» jaslar sho'lkemi, «O'zbekiston havo yullari» milliy aviakompaniyasi ha'm t.b.

Bunday atamalardın' tirmaqshasız jazilatug'inlig'i da bar. Olar minalar: fabrika, zavod, karxana atamaları menen atındag'i degen so'z qosa qabatlasıp jumsalsa, shig'armalardın' atamaları olardın' avtorlarınin' atları menen bibliografiyalıq ko'rsetkishlerde berilse, bir na'rsege qoyilg'an atamalar qisqartılssa ha'm olarg'a qosımsha nomerler qoyılssa, telefon ha'm telegraf agentligin an'latatug'in so'zler bolsa, onda olar tirmaqshasız-aq jazıla beredi.

Qawıs. Tutas ga'p penen yamasa ga'ptin' ayırım ag'zaları menen grammatikalıq jaqtan tikkeley baylanısqa tu'speytug'in, jazıwshı ta'repinen aytilg'an pikirdi ayqınlaw maqsetinde jumsalatug'in so'z yamasa ga'p qawısqa alınıp jaziladi. Qawısqa aling'an so'z yamasa ga'p bir jo'n aqırın kiris intonatsiya menen aytiladi. Qurılısı jag'inan qawıs eki bo'lekten (ashılıwshı ha'm jabılıwshı) turadi. A'dette eki bo'lek ha'rip penen nomerlewde ashılıwshı bo'legisiz-aq o'z aldına da jumsala aladi.

Qawıstın' eki tu'ri bar: jay qawıs ha'm kvadrat qawıs: Kvadrat qawıs ko'binshe matematika, ximiya, fonetika ilimlerinde jumsaladi. Siyrek jag'dayda kvadrat qawıstın' ishinde jay qawıs ta ten'dey qollanıwı mu'mkin. Sonlıqtan kvadrat qawıstı u'lken qawıs, jay qawıstı kishi qawıs dep ju'rgiziledi. A'dette jay qawıs ko'birek jumsaladi. Anıg'ıraaq aytqanda, jay qawıs minaday jag'daylarda qoyiladi:

1. Kiritpe ga'pler, eskertpe ma'nidegi ayırım so'zler ha'm so'z dizbekleri qawısqa alınıp jaziladi. Erten' stadionda «Paxtakor» (Tashkent) ha'm «Dinamo» (Moskva) komandaları ortasında futbol oyını boladi.

2. Dramalıq shig'armalarda ko'birek jumsalatug'in remarkalar (avtordın' tu'sindirme so'zi) qawısqa alınıp jaziladi. Misalı: A'met (a'skerge): jazdınn'ız, bulardın' kisenlerin! sheshin' olardın' qolların! Endi bular azat, endi bular huqıqlı! (a'skerler ayaq-qolın jazdıradı) (Q.A'wezov).

3. Silteme yamasa keltirilgen misaldın' qaydan aling'anın an'latatug'in so'zler qawısqa alınadi. Misalı: Miynetti jan-ta'ni menen su'ymegen jerde talantlar da, danışpanlar da joq (D.Mendeleev). Eger de sozımlılıg'i jag'inan sol tildegi basqa fonemalardın' sozımlılıg'inan asıp ketpese g'ana, sesler toparın bir fonemanın' jumsalıwı dep esaplaw kerek (N.S.Trubetskoy).

4. İlimiy miynetlerde, sabaqlıqlarda ushırasatug'ın mınaday ga'pler: bul haqqında endigi temada ken'irek ayıladı: 18-paragrafti qaran'ız: yamasa qanday da bir paragrafqa ya'ki kitaptın' bir betine siltenetug'ın ga'pler qawısqa alınadı;

5. Keltirilip atırg'an siltemelerge ayırım pikirlerge gu'man ya tan'lanıwdı bildiriw ushın soraw yamasa u'ndew belgileri qoyılıp, olar qawısqa alınadı: (!), (?).

§ 145. İrkilis belgilerinin' qabatlasıp jumsaltıwı

Jazıwda birdey irkilis belgilerinin' ta'kirarlanıp yamasa ha'r tu'rli irkilis belgilerinin' qabatlasıp keliw jag'dayları ushırasadı. Sorawlıq yamasa u'ndewlik ma'nini ku'sheytip, bo'rttirip ko'rsetiw ushın soraw yamasa u'ndew belgilerinin' ekewi-u'shewi qabatlastırıp qoyıladı. Sorawlıq ma'ni u'stine qosımsha u'ndewlik ma'ni qosıw ushın soraw belgisi menen birge u'ndew belgisi qatara qoyıladı. Sonday-aq soraw belgisi menen ko'p noqat yamasa sıziqsha, u'ndew belgisi menen ko'p noqat yamasa sıziqsha, noqatlı u'tir menen yamasa u'tir menen sıziqsha, qawıs penen basqa, tırnaqsha menen basqa belgiler, qawıs penen basqa belgiler qabatlasıp kele beredi. Misallar: Barar jerimiz, basar tawımız joq. Tek jalg'ız basım bolsa da bir jo'n, mına eki jetim menen qayda baraman, qayda sıyaman?! Qudaytala nege bizin' ko'z jastı ko'rmeydi eken?! Buring'ı sorlap ju'rgenimiz az ba edi?! Nege bizdi bunnı'day azapqa saldı?! - dep hayal o'zinen o'zi ku'yindi (N.Da'wqaraev).

Bul qanday a'jayıp berilgen sawal?!

— Karamatdin ag'ay da quwanıp qaldı ma?! — dep soradı Rawshan, onın' pikirin bo'lmekshi bolıp (J.Aymurzaev).

Ulli bayram, ullı shadlıq quwanış,
Quwanıştı bu'gingi ku'n «juwamız»,
Jiljip a'ste jayın qayıq baradı,
Dep oyladı, «qayda eken adamı?»

(S.N.)

Ju'zlegen awızda bir g'ana so'z bar,
«Artist, artist» desip tan'lay qag'ısar,
«Pay, dım qısqa boldı-aw mına teatr»,
«Ma's... sag'a, tawıqlar shaqırıp atır»,
«Way zan'g'ar, jan'ag'i kempir ba'le eken»,
Ol kempir-O'tepov A'bdiraman g'oy
«Biltirg'i wa'kil me?». «Awa, awa», «Qoy»,
Tap Alpamistag'i ma'stannın' o'zi,
Ken'kildep ku'ledi-aw, ma'sshiytip ko'zin

(I.Yu.).

Joqarida keltirilgen misallarda eki irkilis belgisi qatara qabatlasıp kelgen bolsa, geyde onnan ko'biyek irkilis belgileri qatara birlikte qollanıwı mu'mkin:

Pıshıq dep sol tondı urdı,
(Pıshıq hayran bolıp turdı).
«Kimdi ermek etesen?»-dep
Postın menen sawash qurdı

(T.J.)

— «En' son'g'ı tuwg'anım-jalg'ızım Genje,
Mınaw shay, mınaw nan, sen ish te, sen je,
Adam bol, quwatım, a'diwli oylı
Jayılsın jaqsı atın' Genjegu'l elge»,—

— Aytjan ba?

— Jiyemurattın' qolınan kesesi tu'sip kete jazladı. O'z qulag'ına o'zi isenbey:

— Qa'dimgi Aytjan ba? — dep soradı (T.Q.)

Bunday bir neshe irkilis belgisinin' qabatlasıp qollanıwı jag'dayı, ko'binshe tırnaqsha, skobka, sıziqsha jumsalg'an ga'plerde ushırasadı.

Sorawlar

1. Punktuaitsiyanın' izertleytug'in obiektleri. 2. Punktuaitsiya qanday negizlerge su'yenedi? 3. Qaraqalpaq tilinde jazıwda qanday irkilis belgileri qoyıladı? 4. Irkilis belgilerinin' qurılısı boyınsha tu'rieri. 5. Ga'ptin' aqırında keletug'in irkilis belgileri. 6. Ga'ptin' ortasında, basında ha'm aqırında jumsalatug'in irkilis belgileri. 7. Irkilis belgilerinin' qabatlasıp jumsalıwı.

A'debiyatlar

Дәўлетов М. Хәзирги каракалпак тилининң пунктуациясы. Нөкис. «Билим», 1998.

Закриев М. Хәзирги татар әдеби теле синтаксисы хәм пунктуациясе. Казан, 1984.

Мусабекова Ф. Хәзирги казак тилинин пунктуациясы. Алматы, «Мектеп», 1973.

Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1976.

Хәзирги каракалпак тили. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1996.

Shartli qisqartıwlar

"A".-Alpamis dastanı	Yu.L.-Yu.Leontishev
A. A'-A. A'iyyev	Z.V.-Z.Vaskresenskayaa
A. B.-A. Bavajanov	Q.A.-Q.Ayimbetov
A.B.-A. Begimov	Q.D.-Q.Dosanov
A. Bek.-A. Bekimbetov	Q.E.-Q.Ermanov
A. D.-A.Dabilov	Q.Er.-Q.Erniyazov
A.x.e.-Aziya xalıq ert.	Q.D.Qaraqalpaq polkları
A.F.-A.Fadeev	Q.x.e.-Qaraqalpaq xalıq ertekleri
A.Q.- A.Qahhar	«Q.J». -«Qaraqalpaqstan jasları»
A.Q.-A.Qadiy	Q.n.m.-Qaraqalpaq naqtı maqalları
A.Q.-A.Qarıbaev	L.K.-L.Kassil
As.M.-As.Muxtar	Leb.-K.-Lebedov-Kumash
A.O.-A.Orazov	L.T.-Lev Tolstoy
A.O'.-A.O'tepov	M.D.-Da'ribaev
A.P.-A.Pushkin	M.G.-M.Gorkiy
A.S.-A.Sadiqov	M.J.-Musa Jalil
A'. A.-A'.Atajanov	Mus.K.-M.Karim
A'.O'.-A'.O'tepbergenov	M.Q.-Qarabayev
A'.T.-A.Tajimuratov	N.D.-N.Dawqaraev
A'.Sh.-A.Shamuratov	N.N.-N.Nekrasov
A'.Ya.-A.Yakubov	N.S.-N.Safarov
B.B.-B.Bekniyazova	M.T.-M.Turstin-Zada
B.G.-B.Gorbatov	N.T.-N.Tuxanov
B.S.-B.Seytakov	O.B.-O.Bekbawlov
D.F.D.Furmanov	O'.A.-O'.Axjanov
D.Yu.-Davit Yuliy	O'.X.-O'.Xojaniyazov
«E.Q»-Erkin Qaraqalpaqstan	F.K.-F.Karalenko
G.İ.-İzimbetov	R.F.-R.Fayziev
G'.S.-G. Seyitnazarov	R.S.-R.Safarov
İ.Q.-İ.Qurbanbayev	S.A.-S.Ainiy
İ.T.-İ.Turgenov	S.Ars.-S.Arslanov
İ.Yu.-İ.Yusupov	S.V.-S.Baxadirov
J.A.-J.Aymurzaev	S.X.-S.Xojaniyazov
J.D.-J.Dilmuratov	S.K.-S.Kapaev
J.M.-J.Murathbayev	S.S.-S.Salyev
J.S.-J.Seytazarov	S.Sn.-S.Smimov
J.Sap.-J.Saparov	T.J.-T.Jumamuratov
J.Sh.-J.Sharipov	T.Q.-T.Qayipbergenov
K.M.-K.Mambetov	T.N.-T.Najimov
Ku'nxoja	T.S.-T.Sarsenbayev
K.S.-K.Sultanov	T.S.-T.Seytjanov
Q.Aral.-Q.Aralbayev	U.X.-U.Xojanazarov
U.P.-U.Pirjanov	Sh.A.-Sh.Aytmatov
V.B.-V.Boshin	Sh.K.-Sh.Rashidov
V.B.-V.Kataev	Sh.S.-Sh.Seytov

MAZMUNI

Alg'i so'z	3
I bap	
Kirisiw	4
§ 1. Sintaksistin' izertew obiecti.	4
§ 2. Sintaksislik birlikler.	6
§ 3. Sintaksis pa'ninin' u'yreniliw bag'darlan.	8
II bap	
Sintaksislik baylanislar	11
§ 4. Sintaksislik baylanis tuwrali tu'sinik.	11
§ 5. Sintaksislik baylanisni bildiriwshi qurallar.	13
§ 6. Sintaksislik baylanisnı tu'rleri.	16
§ 7. Bag'nın'qi baylanisnı tu'rleri.	17
III bap	
So'z dizbekleri	19
§ 8. So'z dizbekleri haqqında tu'sinik.	20
So'z dizbeginin' bas so'zinin' bildiriliwine qaray tu'rleri	21
§ 9. Atawish so'z dizbekleri.	21
§ 10. Feyil so'z dizbekleri.	22
§ 11. So'z dizbeklerinin' ma'nilik qatnaslan.	24
IV bap	
Ga'p	25
§ 12. Ga'p - tiykarg'ı sintaksislik birlik.	25
§ 13. Ga'p du'ziwge qatnasatug'in grammatikalıq kategoriyalar.	26
§ 14. Bolimli ha'm bolimsiz ga'pler.	30
Ga'ptin' mazmunı boyınsha tu'rleri.	33
§ 15. Xabar ga'pler.	33
§ 16. Soraw ga'pler.	35
§ 17. Buynq ga'pler.	37
§ 18. U'ndew ga'pler.	38
V bap	
Jay ga'pler	40
§ 19. Jay ga'plerdin' tu'rleri.	40
I. Ga'p ag'zalan	42
§ 20. Ga'p ag'zalan tuwrali tu'sinik.	42
II. Ga'ptin' bas ag'zalan.	44
§ 21. Baslawish.	44
§ 22. Baslawishtin' du'zilisine qaray tu'rleri.	45
§ 23. Bayanlawish.	46
§ 24. Feyil bayanlawish.	47
§ 25. Atawish bayanlawish.	49
§ 26. Bayanlawishtin' baslawish penen kelisiwi.	51
III. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalan	52
§ 27. Ekinshi da'rejeli ag'zalan tuwrali tu'sinik.	52
§ 28. Toliqlawish.	53
§ 29. Tuwra toliqlawish.	54
§ 30. Tuwra toliqlawishtin' jalg'awlı ha'm jalg'awsız qollanılılıwi.	55
§ 31. Qıya toliqlawish.	56
§ 32. Toliqlawishtin' du'zilisine qaray tu'rleri.	58
Pısıqlawish	59
§ 33. Pısıqlawish tuwrali tu'sinik.	59
Pısıqlawishtin' ma'nisine qaray tu'rleri	60
§ 34. Orn pısıqlawish.	60
§ 35. Waqıt pısıqlawish	61

§36. Sin pısqılawısh.	62
§37. Mug'dar-da'reje pısqılawısh.	63
§38. Sebep pısqılawısh.	64
§39. Maqset pısqılawısh.	64
§40. Sha'rt pısqılawısh.	65
§41. Qarsılas pısqılawısh.	65
§42. Pısqılawıshın' du'zilisine qaray tu'rleri.	66
§43. Pısqılawıshın' toluqlawıshın ayırmashılıg'ı.	67
IV. Determinantlar.	68
§44. Determinant tuwralı tu'sinik.	68
§45. Pısqılawıshlıq determinantlar.	70
§46. Obiektlik determinantlar.	71
§47. Anıqlawısh.	72
§48. Anıqlawıshın' du'zilisine qaray tu'rleri.	73
§49. Anıqlawıshın' baylanısıw usılına qaray tu'rleri.	74
§50. Ayqınlawısh.	76
Sorawlar A'debiyatlar.	79
V. Ga'p ag'zalarınn' orn ta'rtibi.	79
§51. Ga'p ag'zalarınn' orn ta'rtibi haqqında tu'sinik.	79
§52. Baslawıshın' orn ta'rtibi.	82
§53. Bayanlawıshın' orn ta'rtibi.	83
§54. Toluqlawıshın' orn ta'rtibi.	83
§55. Pısqılawıshın' orn ta'rtibi.	84
§56. Anıqlawıshın' orn ta'rtibi.	87
§57. Kiris ag'zanın' orn ta'rtibi.	88
§58. Qaratpa ag'zalardıń orn ta'rtibi. Sorawlar.	89

VI bap

Gal'tin' kommunikativlik aspekti.	90
§59. Gal'tin' aktual bo'liniwi.	90
§60. Aktual bo'liniw menen sintaksislik bo'liniwdin' o'z ara qatnasi.	92
Aktual bo'liniwdi bildiriwshi qurallar.	94
§61. Orn ta'rtip ha'm intonatsiya.	94

VII bap

Bir bas ag'zalı ga'pler.	99
§62. Bir bas ag'zalı ga'pler tuwralı tu'sinik.	99
§63. Feyil bir bas ag'zalı ga'pler.	101
Atawısh bir bas ag'zalı ga'p.	105
§64. Ataw ga'pler.	105
§65. Ataw gal'tin' semantikalıq tu'rleri.	107
So'z-ga'pler.	111
§66. So'z-ga'pler tuwralı tu'sinik.	111
§67. So'z ga'plerdin' tu'rleri.	112
Toliq ha'm toliq emes ga'pler §68. Toliq ha'm toliq emes ga'pler tuwralı tu'sinik.	117
§69. Toliq emes ga'plerdin' qollanılıwına qaray tu'rleri.	118

VIII bap

Qospalang'an jay ga'pler.	121
§70. Qospalang'an jay ga'pler tuwralı tu'sinik.	121
I. Feyil toplanılı ga'pler.	122

§71. Feyl toplamları tuwralı tu'sinik.....	122
Hal feyl toplamlı ga'pler.....	124
§72. Hal feyl toplamlı ga'pler tuwralı tu'sinik.....	124
§73. Hal feyl toplamların' struktura-semantikalıq tu'rleri.....	125
Kelbetlik feyl toplamlı ga'pler.....	126
§74. Kelbetlik feyl toplamları tuwralı tu'sinik.....	126
§75. Kelbetlik feyl toplamların' struktura-semantikalıq tu'rleri.....	127
Ha'reket atı feyl toplamlı ga'pler.....	130
§76. Ha'reket atı feyl tuwralı tu'sinik feyl toplamları.....	130
§77. Ha'reket atı feylleri toplamların' struktura-semantikalıq tu'rleri.....	130
§78. Sha'rt meyl toplamları.....	132
II Birgelkili ag'zalı ga'pler.....	134
§79. Ga'ptin' birgelkili ag'zalan haqqında tu'sinik.....	134
§80. Birgelkili ag'zalardı baylanıstırwshı qurallar.....	135
§81. Ga'ptin' birgelkili ag'zaların' tu'rleri.....	139
§82. Birgelkili bastawısh penen bayanlawıstın' kelisiwi.....	140
§83. Birgelkili ag'zalı ga'plerde uluwmalastırwshı so'zler.....	141
§84. Ashıq ha'm jabıq qatarlı birgelkili ag'zalar.....	141
III. Ayrımlang'an ag'zalı ga'pler.....	143
§85. Ga'ptin' ayrımlang'an ag'zası tuwralı tu'sinik.....	143
§86. Ayrımlang'an ag'zalardı' tu'rleri.....	144
IV. Kiris ag'za ha'm kiris ga'p.....	150
§87. Ga'ptin' kiris ag'zaları tuwralı tu'sinik.....	150
§88. Kiri' ag'zalardı' morfologiyalı bildiriliwi.....	151
§89. Kiris ag'zalardı' ma'nileri.....	153
§90. Kiris ga'pler.....	154
§91. Kiritpe ga'pler.....	156
V. Qaratpa ag'zalı ga'pler.....	158
§92. Qaratpa ag'za tuwralı tu'sinik.....	158
§93. Qaratpalardı' morfologiyalı bildiriliwi.....	160
§94. Qaratpalardı' leksika-semantikalıq tu'rleri.....	162
§95. Qaratpalardı' intonatsiyası.....	164

IX bap

Qospa ga'p.....	166
§96. Qospa ga'p haqqında tu'sinik.....	167
I. Dizbekli qospa ga'pler.....	170
§97. Dizbekli qospa ga'p tuwralı tu'sinik.....	170
Dizbekli qospa ga'plerdin' tu'rleri.....	172
§98. Mezgilles dizbekli qospa ga'p.....	172
§99. Qarsılas dizbekli qospa ga'p.....	174
§100. Salıstırılmalı dizbekli qospa ga'p.....	176
§101. Awıspalı dizbekli qospa ga'p.....	177
§102. Gezekles dizbekli qospa ga'p.....	178
§103. Dizbekli qospa ga'plerdin' ashıq ha'm jabıq du'zilisli tu'rleri.....	179
II. Bag'ınn' qılı qospa ga'pler.....	182
§104. Bag'ınn' qılı qospa ga'p haqqında tu'sinik.....	182
§105. Bag'ınn' qılı qospa ga'plerdin' izertleniwi.....	183
§106. Bag'ınn' qılı ga'ptin' feyl toplamlarına uqsaslıg'ı ha'm ayırmaslıg'ı.....	185
§107. Bag'ınn' qılıqtı bildiriwshı qurallar ha'm bag'ınn' qılı qospa ga'ptin' tu'rleri.....	188
§108. Bag'ınn' qılı qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri.....	195
§109. Bag'ınn' qılı qospa ga'ptin' funksional-semantika tu'rleri.....	199
§110. Bastawısh bag'ınn' qılı qospa ga'p.....	201

§111. Bayanlawish bag'inin'qili qospa ga'p.	202
§112. Totiqlawish bag'inin'qili qospa ga'p.	204
§113. Anuqlawish bag'inin'qili qospa ga'p.	206
§114. Pisiqlawish bag'inin'qili qospa ga'pler tuwrali tu'sinik.	207
§115. Waqit bag'inin'qili qospa ga'pler.	208
§116. Orn bag'inin'qili qospa ga'p.	211
§117. Sin bag'inin'qili qospa ga'p.	214
§118. Salistirmali bag'inin'qili qospa ga'p.	216
§119. Mug'dar-da'reje bag'inin'qili qospa ga'p.	219
§120. Sebeb bag'inin'qili qospa ga'p.	221
§121. Na'tiyje bag'inin'qili qospa ga'p.	224
§122. Maqset bag'inin'qili qospa ga'p.	227
§123. Sha'ri bag'inin'qili qospa ga'p.	230
§124. Qarsilas bag'inin'qili qospa ga'p.	235
§125. Ko'p bag'inin'qili qospa ga'pler.	238
III. Da'nekersiz qospa ga'p.	243
§126. Da'nekersiz qospa ga'p haqqında tu'sinik.	243
§127. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' jay ga'plerin bayanlastırwshı qurallar.	244
§128. Da'nekersiz qospa ga'ptin' tu'rleri.	246
§129. Birgelkili quramlı da'nekersiz qospa ga'pler.	248
§130. Birgiksiz quramlı da'nekersiz qospa ga'pler.	250
§131. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' strukturalıq tu'rleri.	253
IV. Aralas qospa ga'pler	256
§132. Aralas qosa ga'pler tuwralı tu'sinik.	256

X bap

Basqanın' ga'pi ha'm onin' beriliw usullan	260
§133. Basqanın' ga'pi tuwralı tu'sinik.	261
§134. Tuwra ga'p ha'm avtor ga'pi.	263
§135. Tuwra ga'p ha'm avtor ga'plerinin' orn ta'rtibi.	264
§136. O'zlestirilgen ga'pler.	265
§137. Ortaq tuwra gap.	267

XI bap

Tekst	268
§138. Tekst haqqında uluwma tu'sinik.	269
§139. Tekstin' du'zilisi ha'm komponentleri.	272
§140. Tekstin' komponentlerin bayanlastırwshı qurallar.	273
§141. Tekstin' tu'rleri.	275

XII bap

Punktuatsiya.	277
§142. Punktuatsiya.	278
§143. Ga'ptin' aqırında keletug'in irkilis belgileri.	281
§144. Ga'p ishinde qoyilatug'in irkilis belgileri.	282
§145. Irkilis belgilerinin' qabatlasıp jurnsalıwı.	289
Shartlı qisqartıwlar	291

A. Da'wletov, M. Da'wletov, M. Qudaybergenov

HA'ZIRGI QARAQALPAQ A'DEBIY TILI

SINTAKSIS

«Bilim» baspasi
No'kis — 2009

Redaktori *T. Dosimbetova*
Xud.redaktori *I. Serjanov*
Tex.redaktori *Z. Allamuratov*
Operatori *N. Saukieva*

Original-maketten basiwg'a ruqsat etilgen waqtı 2009-j. Ofset qag'azi.
Kegl 10. Formatı 60x84 $\frac{1}{16}$. Tip «Tayms» garniturası. Ofset usılında basıldı.
Ko'lemi 18,50 b.t. 21,44 esap. b.t. Buyırtpa № 57 . Nusqası 1000 dana.

«Bilim» baspasi. 230100. No'kis qalası. Qaraqalpaqstan ko'shesi, 9.

“CREDO PRINT GROUP” kúshma korxonasi bosmaxonasida bosilđi.
Toşkent shağar Boğışamol kúchasi 160 úy